

PRIMENJENA LINGVISTIKA U ČAST VESNI BERIĆ-ĐUKIĆ

O JEZIKU SA RAZNIH ASPEKATA

Urednik
Zorka Kašić

Novi Sad, 2018.

Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu

Za izdavače

Vesna Polovina, predsednik DPLS

Ivana Živančević Sekeruš, dekan Filozofskog fakulteta u Novom Sadu

Ljiljana Marković, dekan Filološkog fakulteta u Beogradu

Uređivački odbor Primenjene lingvistike:

Prof. dr Snežana Gudurić, prof. dr Svenka Savić, prof. dr Julijana Vučo, prof. dr Tjaša Miklič, prof. dr Jagoda Granić, prof. dr Octavia Nedelcu, prof. dr Davide Astori, prof. dr Ksenija Đorđević Léonard, prof. dr Georgeta Rață, prof. dr Igor Lakić, prof. dr Alma Sokolija, prof. dr Jovanka Lazarevska Stančevska, prof. dr Jasmina Moskovljević Popović

Glavni urednik:

Prof. dr Zorka Kašić

Redakcija

Snežana Gudurić, Zorka Kašić, Vesna Polovina

Tiraž: 100

Štampa: KriMel, Budisava

ISBN 978-86-6065-462-7

SADRŽAJ

Primenjena lingvistika u čast Vesni Beriĉ-Đukić.....	9
<i>Prof. dr Vesna Beriĉ-Đukić</i>	
Curriculum Vitae	11
<i>Vesna Beriĉ-Đukić</i>	
Biografija	13
<i>Vesna Beriĉ-Đukić</i>	
Prošlo je 535 godina od rođenja Martina Lutera, a bio je EIN LICHT SEINER ZEIT.....	31
I TEORIJSKE I KONTRASTIVNE TEME	
<i>Andrijana Broćić</i>	
The conceptualization of <i>pride</i> and <i>shame</i> in English and Serbian via the temperature domain	49
<i>Snežana Gudurić</i>	
Un regard en arrière sur le mot <i>ban</i> à travers quelques langues.....	65
<i>Katalin Ozer</i>	
O razvoju pronominalnih formi oslovljavanja u nemaĉkom, srpskom i mađarskom jeziku.....	79
<i>Gordana Ristić</i>	
Kontrastivna i konceptualna analiza nemaĉkih i srpskih somatizama u semantiĉkom polju „interesovanje/želja”	103
<i>Бисера Станкова</i>	
Времето како граматичка категорија во германскиот и во македонскиот јазик	115

<i>Vera Vasić i Strahinja Stepanov</i>	
Ko su i kakvi su <i>obični ljudi</i> // <i>Durchschnittsmenschen</i> : iz ugla kritičke analize diskursa	130

II METODIČKE TEME..... 151

<i>Андрејана Б. Берић</i>	
Веза између културе и усвајања страног језика (са освртом на језик струке на ФТН-у).....	153

<i>Neda Donat</i>	
Mogućnosti usavršavanja nastavnika njemačkog jezika između dva svjetska rata	169

<i>Николина Зобеница</i>	
Превеђење и компетенције у настави немачке књижевности	179

III JEDNOJEZIČKE TEME

<i>Sofija Bilandžija</i>	
Neglagolske kauzativne konstrukcije u savremenom norveškom jeziku: predlog supkategorizacije	195

<i>Stephan Bogner</i>	
Bedeutung der Grammatik in der Entstehung/Herausbildung der deutschen Schriftsprache	209

<i>Бранислав Ивановић и Јелена Костић-Томовић</i>	
О морфосинтаксичкој петрификованости адјективских компонената у немачкој фразеологији	225

<i>Zorica Kovačević</i>	
Semantička kategorija lokalizacije prema distanci u švedskom jeziku.....	237

<i>Božinka Petronijević</i>	
Wortbildungsstrukturen mit Kurzwörtern als ihrem Bestandteil im Deutschen	251

IV POZORIŠNE, KNJIŽEVNE I JEZIČKE TEME

Весна Крчмар

Велимир Живојиновић као тумач свеукупног остварења на
позоришној сцени 267

Roxana Nubert

Der Nobelpreis für Literatur: Atemschaukel 287

Ada Stanulović i Milan Stanulović

Upotreba italijanskog jezika kod slovenski orijentisanih građana u
Dalmaciji u 19. veku..... 313

Мирјана Д. Стефановић

Језик и морална философија у доба просветитељства..... 323

PRIMENJENA LINGVISTIKA U ČAST VESNI BERIĆ-ĐUKIĆ

Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije na naizgled skroman ali zapravo posve primeren način želi da izrazi zahvalnost i oda poštovanje onima koji su svojim radom i zalaganjem doprineli njegovom nastanku, radu i širenju ugleda kako u zemlji i regionu tako i u svetu. Treća knjiga edicije *Primenjena lingvistika u čast* posvećena je uglednom univerzitetskom profesoru i germanisti prof. dr Vesni Beriće Đukić, povodom osamdeset godina života i pedeset godina uspešne univerzitetske karijere. Profesorka Beriće je tokom višedecenijske univerzitetske karijere doprinela kako naučnom tako i pedagoškom i stručnom razvoju jugoslovenske i srpske germanistike i lingvistike. Stručnom i društvenom delatnošću bavila se na Katedri odnosno Institutu, Fakultetu i Univerzitetu, ali i van njih. Na početku svog radnog veka, kao asistent, prof. dr Vesna Beriće-Đukić je skoro čitavu deceniju bila prvi sekretar Katedre za nemački jezik i književnost, a mnogo godina kasnije i šef iste katedre. Osim toga, bila je i direktor Instituta za strane jezike i književnosti, a sudelovala je i u osnivanju Društva za primenjenu lingvistiku Jugoslavije i bila je njegov prvi sekretar. Nekoliko godina docnije postaje predsedavajući Društva za primenjenu lingvistiku Vojvodine, kako je glasilo ime ovog udruženja posle niza društvenih promena. A kao član uglednog Internacionalnog udruženja germanista (IVG) izabrana je i za člana njegovog najvišeg organa, tj. Izvršnog odbora.

Studenti germanistike, saradnici i kolege pamte uvek vedru i nasmejanu profesorku Beriće kao svestranu, obrazovanu i elokventnu, oštroumnju, energičnu i pravičnu, odvažnu i pouzdanu, spremnu da sasluša, pomogne, posavetuje, i pri tome uvek jasno i glasno izrazi svoje mišljenje, pohvale i kritike. Svestranost profesorke Beriće odrazila se i na njen naučnoistraživački rad: bavila se i sinhronijom i dijahronijom, kontrastivnim istraživanjima nemačkog i srpskog jezika, kao i problemima pozajmljenica iz nemačkog jezika, publikujući svoje radove i studije kako u zemlji tako i u inostranstvu. U ovom zborniku naslovljenom *O jeziku sa raznih aspekata* zastupljeni radovi iz različitih lingvističkih disciplina i istraživačkih oblasti grupisani su u četiri celine: teorijske i kontrastivne teme, metodičke teme, jednojezične teme i pozorišne, književne i jezičke teme autora. U ime Uredništva želimo da se zahvalimo svim autorima, kolegama i prijateljima sa našeg i drugih univerziteta koji su i profesorke Beriće i nama ukazali čast i naklonost i svojim korisnim i zanimljivim priložima doprineli nastanku ovog zbornika koji,

rekli bismo, na najbolji način doprinosi čuvanju sećanja na sve ono što je profesorka dr Vesna Berić-Đukić dala i ostavila nama: njenim učenicima, saradnicima, kolegama, poštovaocima i prijateljima i srpskoj germanistici i lingvistici. Iskreno se nadamo da nismo i nećemo izneveriti njen rad i njeno poverenje.

Gordana Ristić

CURRICULUM VITAE

BERIĆ, rođ. Đukić, Vesna, germanista (Beograd, 15. IV 1935). Osnovnu školu i Klasičnu gimnaziju završila u Beogradu. Studirala u Londonu (Pittman's College), Beogradu, Kilu, Hajdelbergu, Stokholmu (švedski jezik) i diplomirala 1961. godine u Sarajevu na grupi *Nemački jezik i književnost*. Na poslediplomskim studijama bila je u Kilu (staronordijski jezik). Doktorirala je u Zagrebu 1973. godine sa tezom „Red reči u delu J. Vikrama”. Svoj radni vek započela je kao asistent za predmet *Istorija nemačkog jezika* i prošavši kroz sva fakultetska stekla je i zvanje redovnog profesora za istu oblast.

Direktor Instituta za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Novi Sad u periodu 1983–1985, šef Katedre za nemački jezik i književnost istog fakulteta 1987–1991. Uporedo sa akademskim zvanjima obavljala je deset godina prvo dužnost sekretara na Katedri za nemački jezik i književnost.

Stručnim radom počela je da se bavi pre stupanja na dužnost na Filozofskom fakultetu da bi se potom uključila i u naučni rad svoje uže struke. Bavila se problemima istorijske gramatike nemačkog jezika, kontrastivnim istraživanjima nemačkog i srpskog jezika, kao i problemima pozajmljenica iz nemačkog jezika.

Član i korespondent za tadašnju Jugoslaviju Internacionalnog udruženja za germanske jezike i književnosti (IVG), kao i član Izvršnog odbora istog društva (1995–2000); stalni član Društva braće Grim; Societas Linguistica Europaea; Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine (od 1994. član Uprave); Društva za primenjenu lingvistiku Vojvodine (predsedavajući 1975–1985); Društva Jugoslavija - Francuska (član predsedništva 1984–1989); stalni član Nemačkog Šilerovog društva; počasni član „”Advisory Council of IBC” u Kembridžu; član savetodavnog odbora Internacionalnog biografskog centra; član - saradnik Matice srpske od 1987. godine i stalni član saradnik Matice srpske od 1995; član Školskog odbora Humanitarnog fonda Privrednik (osnovano 1894, reosnovano 1993. godine), kao i član patronata istog fonda, Novi Sad; član Društva „Dante Aligieri” u Novom Sadu od 2005; Bila je autor, koautor ili redaktor desetak publikacija. Objavila je preko sto stručnih i naučnih radova u Jugoslaviji, Nemačkoj (SR i ranijoj DR), Švajcarskoj i Austriji. Autor je šest monografija i jedan od saradnika u jednoj gramatici nemačkog jezika. Sudelovala je sa referatom na sedamdeset nacionalnih i internacionalnih simpozijuma i kongresa. Bila je

rukovodilac ili saradnik na trinaest projekata. Takođe je član komisija ili mentor magistarskih radova i doktorskih disertacija.

Stručnom i društvenom delatnošću bavila se na Katedri odnosno Institutu, Fakultetu i Univerzitetu kao i van njih.

Citirana je u našoj i u stranoj stručnoj literaturi. Zahvaljujući radu njeno ime je dobilo svoju odrednicu u trideset stručno-naučnih leksikona, objavljenih u Novom Sadu, Beogradu, Tibingenu (Nemačka), Kembridžu (Velika Britanija) i Delhiju (Indija). Sudelovala je u organizovanju Simpozijuma jugoslovenskih i austrijskih germanista, 1980, Novi Sad, kao i simpozijuma Kontrastivna istraživanja jezika, 1985, Novi Sad. Dobitnik je sedam diploma, zahvalnica i medalja (Zahvalnica studenata FF Novi Sad, 1973; Diploma Udruženja univerzitetskih nastavnika i vanuniverzitetskih naučnih radnika, 1988, Novi Sad; Diploma za zasluge „Najzaslužnije žene 20. stoleća”, 1986, Kembridž; komemorativna počasna medalja Američkog bibliografskog instituta (ABI), 1988; „Čovek godine 1992”, ABI; Internacionalni imenik istaknutih vodećih ljudi 1993, ABI). Prvi je dobitnik Novembarske povelje Novog Sada 1993. godine; član je „Petstotina uticajnih ljudi” 1994, Vašington, zatim „Ko je ko u Srbiji” (1995) i „Profesorke Univerziteta u Novom Sadu” (2015).

Bila je član Matične komisije za početak rada studijskog programa *Nemački jezik i književnost* na Filozofskom fakultetu Nikšić Univerziteta Crne Gore, gde je po pozivu držala nastavu i bila član Komisije ili mentor diplomskih i master radova, kao i doktorskih disertacija u periodu od 2002–2014. godine. Tako je ostvarila pedeset godina radnog staža.

Osnovala je 2014. godine Srpsko-nemačko društvo „Vandrovka” gde se sa uspehom i odazivom slušalaca održavaju predavanja iz raznih oblasti nemačke kulture, nauke, života i umetnosti u najširem dijapazonu tih reči.

Nije i ne pripada/la nekoj političkoj organizaciji. Aktivno je sudelovala na univerzitetskom nivou u demokratskim promenama 2000. godine.

Vesna Berić-Đukić

BIOGRAFIJA¹

Prof.dr sci.phil. Vesna N. Berić-Đukić, redovni profesor Filozofskog fakulteta Univerziteta Novi Sad u penziji

LISTA PUBLIKACIJA

Publikacije (samostalne knjige, editorijalni rad, prevodi)

- 1968 „Antologija tekstova starije nemačke književnosti”, Novi Sad: izd. Univerzitet, Novi Sad, str. 150
- 1975 „Die Wortstellung in den Werken Joerg Wickrams”, Novi Sad: Univerzitet, str. 220
- 1977 Zbornik I kongresa jugoslovenskog Društva za primenjenu lingvistiku - koizdavač i urednik
- 1979 Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, Novi Sad, od 1979–1989 član uredništva
- 1980 „Osnovi istorijske gramatike nemačkog jezika, I, Fonologija”, Novi Sad; izd. Univerzitet Novi Sad, str. 120
- 1985 „Vergleichende Grammatik: Deutsch-Serbokroatisch”, Hsgb. U. Engel - P. Mrazović, Mannheim-Novı Sad, str. 1510 - saradnik
- 1986 Zbornik III simpozijuma kontrastivnih istraživanja, 6, Novi Sad: Izd. Institut za strane jezike i književnosti, str. 409 - urednik
- 1986 „Vaspitanje deteta - od kolenke do školske klupe”, Beograd-Zagreb: Izd. Matica srpska - Novi Sad, Medicinska knjiga, Beograd, autor: Berislav Berić, saradnici: Vesna Berić i Simonida Knežević, ²1987, ³1989, ⁴1991
- 1993 „Anthologie von Texten zur älteren deutschen Literatur”, 2. neu bearbeitete und erweiterte Auflage, S. 447 + 35 Illustr., Universität Novi Sad [Prikaz: Norbert Richard Wolf (Würzburg), Živi jezici (Beograd) vol. XXXIV-XXXV (1992–1993, 216–217]
- 1993 „Aus der Kontaktlinguistik”, S. 117, Universität Novi Sad

¹ Sastavljena prema osnovnim principima *International Biographical Centre (IBC)*, Cambridge, England

- 2003 „Sinhronne osnove nemačkog jezika (Uvod u nauku o nemačkom jeziku),
Novi Sad, autorsko izdanje, str. 209 (Vesna Berić i Gordana Ristić)
- 2014 „Grbaljske epske narodne pesme” - glavni i odgovorni urednik, Grbalj
- Beograd
- 2016 Trubeckoj, N. „Načela fonologije” - prevele sa nemačkog: Vesna Berić
i Andrijana Berić, Sremski Karlovci - Novi Sad, Izdavačka knjižarnica
Zoran Stojanović, 2016

Publikacije (naučni radovi, stručni radovi, prevodi, prikazi)

- 1955
- Walt Disney, Dumbo of the Circus, prevod sa engleskog i dramska adaptacija
za radio. **180 str.** Izvedeno u Dečijoj radio-emisiji, Radio-Beograd, 1955
- 1959
- „Žene Kipra”, „Nova žena” (Sarajevo), 15, 1959
 - „Charles Ground”, „Nova žena” (Sarajevo), 18, 1959
- 1960
- „Das schwache Präteritum im Germanischen”, 22 strane - diplomski rad
- 1962
- Razlika u značenju reči ‘incurabilis’ i ‘insanabilis’, Medicinski pregled (Novi
Sad), sv. 4, god. XV, 232
 - Pär Lagerkvist, Otac i ja, pripovetka, prevod sa švedskog, DNEVNIK, XX,
5537, Novi Sad
 - Lesley Charteris, Svetac sreće sebi ravnog, prevod sa nemačkog, Izd. Roto
biblioteka, Dnevnik, Novi Sad, 254 str.
- 1963
- Ritualna muzika dalekih naroda, Radio-Nov i Sad, I program na
srpskohrvatskom, 17. maj 1963 - tekst i izbor muzike
 - „Oružje Homerovih strelaca”, Dnevnik, 12. april 1964.
 - Lesley Charteris, Svetac se sveti, prevod sa nemačkog, 208 str, Izd. Roto
biblioteka, Dnevnik, Novi Sad.
 - „Planiranje naselja vikend-kuća”, prevod sa švedskog, „Urbanizam,
arhitektura, saobraćaj, hidrotehnika
- 1964
- O upotrebi reči ‘curare’ i ‘sanare’ u medicinskoj terminologiji, Srpski arhiv
(Beograd), 92, 2, 3, 221–223
 - Theodor Frings: Grundlegung einer Geschichte der deutschen Sprache, Max
Niemeyer Verlag, Halle, Halle 1957 - Filološki pregled III-IV, Naučno delo
Beograd, 303–305 -prikaz

-
- Edgar Allan Poe, Ukradeno pismo, prevod sa engleskog, Izd. Roto biblioteka, Sv. 105, str. 46–55, Novi Sad
1965
 - Studigermanici (nuovaserie) 1963, Edizione dell' ateneo Roma, p. 252 - Filološki pregled I-II, Naučno delo Beograd, 200-202 - prikaz
1967
 - Runsko pismo i njegovo magijsko-ritualno značenje u staro- nordijskoj i starogermanskoj medicini, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga X (1967), 351–354
1968
 - Prilog pitanju prevođenja Vilanda u nas, Zbornik Matice srpske za književnost i jezik, knj. XVI, sv. 1, 142–143
 - Antologija tekstova starije nemačke književnosti, Univerzitet, Novi Sad, str. 150
 - Enološki nazivi u „Iskusnom podrumaru” Zaharija Orfelina - rezime u: Zbornik radova XIX naučnog sastanka Naučnog društva za istoriju zdrav. kulture Vojvodine, 1968, 17
1969
 - Enološki nazivi u „Iskusnom podrumaru” Zaharija Orfelina , Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knjiga XII/1, 213-219
 - Prilog bibliografiji o runskom pismu u jugoslovenskoj literaturi (1830-1967), Zbornik za filologiju i lingvistiku, knj. XII, 266–268
1974
 - Sintaksička polisemantičnost partikule ‘so’ u zavisnoj rečenici u delu G. Wickram-a, Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu, knj. XVII/1, 297–302
1975
 - R.M. Rilke, O pesniku, u okviru knjige Poezija - Rađanje moderne književnosti, Nolit-Beograd, str. 232–234 (prevod sa nemačkog)
 - R.M. Rilke, Praiskonski zvuk, u okviru knjige „Poezija - Rađanje moderne književnosti”, Nolit-Beograd, str. 235–238 (prevod sa nemačkog)
 - Die Wortstellung in den Werken Jörg Wickrams, Universität Novi Sad, str. 229
1976
 - Stutz Elfriede, Gotische Literaturdenkmäler, Stuttgart, Metzlersche Verlagsbuchhandlung, 1966 - Suvremena lingvistika, 13–14, 88 - prikaz

1977

- Bemerkungen zur deutsch-serbokroatischen kontrastiven Analyse auf dem Gebiet der Infinitivkonstruktionen, Kurzfassungen des XII. internationalen Linguisten-Kongresses, Wien, 29.8. - 2.9.1977, Sektion 11, 182

1978

- Osvrt na nastavu germanistike u univerzitetima Pokrajine Kvebek u Kanadi, Univerzitet danas, (Sarajevo), 1–2, 175–178
- Iz medicinske terminologije, Prvi jugoslovenski simpozijum o menarhi (Novi Sad), Zbornik radova 39–44 (autori: J. Kašić i V. Beriće)
- Lingvistička adaptacija nominalnih pozajmljenica iz nemačkog jezika u predvukovskom periodu, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, knjiga 8, 189–200
- Jedna bibliofilska retkost sa kraja XVIII veka, Acta historica medicinae, stomatologiae, pharmaciae, veterinae, br. 1/1978, 99–108 (autori: V. Beriće i D. Miškov)
- Tekst i filološki osvrt na jednu diplomu mitropolita Petra I iz 1809.godine, Zbornik za filologiju i lingvistiku (Novi Sad), sv. XXI/1, 224–225 (autori: A. Mladenović i V. Beriće)

1979

- Neka pitanja prevođenja nemačkih infinitivnih konstrukcija na srpskohrvatski, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, sv. 1, 101–106
- Prilog kontrastivnom istraživanju nemačkog i srpskohrvatskog jezika, Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije br. 3, 221–225
- Mogućnost korišćenja audiovizuelnih sredstava u savremenoj nastavi istorije maternjeg odnosno stranog jezika, Zbornik radova Savremena univerzitetska nastava - simpozijum, 91–95 (autori: V. Beriće i L. Matijević)
- Elementi kontrastivnosti u nastavi istorije jezika, Simpozijum - Kontrastivna jezička istraživanja, Novi Sad, 413–420 (autori: V. Beriće - L. Matijević)
- Die Wortstellung in den Werken Jörg Wickrams, Jahrbuch für Internationale Germanistik, Reihe B, Band 5, 167–173

1980

- Hugo Moser: Annalen der deutschen Sprache - Stuttgart: J.B. Metzler, ⁴1972 - Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, sv. 2, (Novi Sad), 343–344 - prikaz
- Some Observations on the Advancement of the Teaching of the History of the German Language at the University Level, Filološki pregled, vol. 18, 1–4, 123–129

- Dosadašnja iskustva na univerzitetu u Novom Sadu u pedagoško- metodičkom obrazovanju univerzitetskih nastavnika i saradnika, Zbornik radova simpozijuma Pedagoško obrazovanje univerzitetskih nastavnika i saradnika, Novi Sad, 195–198 (autori: V. Berić - S. Krkljuš)
- Jedan neobjavljeni tekst iz 1423.godine na srednjeholandskom, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti(Novi Sad), sv. 2, 291–304 (autori: V. Berić - J. van der Horst)
- 6. Kongres internacionalnog udruženja za germanistiku, Bazel, 24–30. avgust 1980. godine - Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, 2, (Novi Sad), 385–387

1981

- Mikrotoponimija jednog opisa Apatina iz 1864/1865. godine, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti (Novi Sad), sv. 3, 279–298 (autori: V. Berić i L. Matijević)
- Der Infinitiv mit ZU und seine strukturellen Entsprechungen im Serbokroatischen, Zeitschrift für germanistische Linguistik (Berlin-New York), 10, 2, 207–218
- Die Struktur des Konditionalgefüges und seine Möglichkeiten der Verbstellung bei Jörg Wickram, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti (Novi Sad), sv. 4, 121–132
- Sekcija udruženja univerzitetskih nastavnika Filozofskog fakulteta, Bilten Udruženja univerzitetskih nastavnika i drugih naučnih radnika SAP Vojvodine, Novi Sad, 35–37

1982

- Die Fernstallung bei Jörg Wickram, Beiträge zur Erforschung der deutschen Sprache (Leipzig), Band 2, 266–274
- Godišnji sastanak 1982. godine Instituta za nemački jezik u Manhajmu, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti (Novi Sad), sv. 4, 439–442
- Berić Jovan (1786–1854), Enciklopedija Vojvodine
- Berić Pavle (1798–1842), Enciklopedija Vojvodine
- Vujanovski Stefan (1736/1737–1829), Enciklopedija Vojvodine
- Primenjena lingvistika, Misao (Novi Sad), VII, 15, 32

1983

- Rod nominalnih pozajmljenica iz nemačkog jezika i germanizmi u „Čadoljubu“, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, Novi Sad, sv. 13, 77–87
- Analiza grešaka u jednom izveštaju na nemačkom jeziku iz 1864/1865. godine, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti (Novi Sad), sv. 5, 197–202

- Decenija Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije - Misao br. 12 i 13, god. IX, 31, Novi Sad
- Internationale sprachwissenschaftliche Konferenz Luthers Sprachschaffen, Eisenach, 21–26. Marz 1983 - Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, Novi Sad, sv. 5, 437–438
- Negativan transfer u jednom izveštaju na nemačkom jeziku o Staroj Palanci iz 1864/1865. godine, Godišnjak Saveza društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, br. 7–8 (1983–1984), 717–722

1984

- Razmatranja o realnim mogućnostima našeg društva u eliminisanju nekih destimulativnih faktora u naučno-istraživačkom radu, Zbornik radova naučnog skupa „Mesto i uloga nauke u našem društvu“ (Novi Sad), 41–46 (Berić, B. - Berić-Dukić, V.)
- Jedna sinđelija Petra I Petrovića-Njegoša, Boka, Zbornik radova iz nauke, kulture i umjetnosti (Herceg-Novi), 15–16, 409–414
- Ein Beitrag zur Darstellung Martin Luther's in den jugoslawischen Universitäts-Lehrbüchern der Germanistik, Linguistische Studien, Reihe A, Akademie der Wissenschaften der DDR, Berlin, 119/11, 143–148
- Einblick in das Studium der Germanistik in Jugoslawien, Zielsprache Deutsch - Zeitschrift für Unterrichtsmethodik und angewandte Sprachwissenschaft, München 4, 33–37
- Institut za strane jezike i književnosti, u okviru edicije Filozofski fakultet u Novom Sadu 1954–1984, Filozofski fakultet Novi Sad, 107–114
- Nemačka abeceda, Enciklopedija Vojvodine Nemačka latinica, Enciklopedija Vojvodine
- Zur Kontrastierung der Situativ - und Direktivergänzungen, Jugoslawisch-deutsches Germanisten-Treffen in Dubrovnik, 30.9. do 4.10.1984. DAAD - Dokumentationen und Materialien, 7, 124–130

1985

- Berić Kosta (1854–1900), Enciklopedija Vojvodine
- Berić Josif (1803–1848), Enciklopedija Vojvodine
- Berić Berisav (1874–1938), Enciklopedija Vojvodine
- Prilog istoriji bokeljskog pomorstva u XIX veku, Godišnjak Pomorskog muzeja (Kotor), XXXIII–XXXIV, 1985–1986, 129–145 (Berić, V. - Šević, P.)
- Primena i značaj audiovizuelnih sredstava u nastavi istorije jezika, Simpozijum Teorija nastave jezika, Beograd 12. i 13. april 1985. „Teorija nastave jezika“, Zbornik radova DPL Srbije, 340–354

1986

- Prilog proučavanju porekla Bromptonville-Mont-Beauvoir- Sherbrooke-ških inskripcija, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti, 1985, br. 7, 19–25
- Zur Diachronie der deutschen Bezeichnung „Muttersprache“ / Grazer Linguistische Studien, 27. 1986, 19–25
- Situativne i direktivne dopune u nemačkom i srpsko-hrvatskom jeziku, Treći simpozijum Kontrastivna jezička istraživanja (Novi Sad), 6. i 7. decembar 1985, Zbornik radova, 269–281
- Naučni skup „Lingvistika i lingvističke aktivnosti u Jugoslaviji“ Sarajevo 29–31. marta 1985, Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Novi Sad, sv. 7, 596–599
- 7. kongres IVG-a u Getingenu 25–31. avgust 1985, Zbornik JSJK 7 (1986), 606–609
- Doprinosi „Boke“ i „Godišnjaka“ Pomorskog muzeja u Kotoru izučavanju jezika, Knjiga rezimea Četvrtog kongresa društava za primenjenu lingvistiku Jugoslavije, 72

1987

- Zur Rezeption des Hildebrandslieds in Jugoslawien, „Althochdeutsch“, Festschrift für Rudolf Schützeichel zum 60. Geburtstag am 20. Mai 1987, Germanische Bibliothek, Heidelberg, Carl Winter Verlag, 715–719
- Savremeni aspekti i korišćenje obrazovne tehnologije u univerzitetskoj nastavi, Jugoslovensko savetovanje „Efikasnost univerzitetskih studija“, referati, Novi Sad, 1987, str. 7 (V. Berić i P. Katić)
- Zum diachronischen Aspekt der Ausklammerung, Acta universitatis Szegediensis de Attila Jozsef Nominatae, Acta Germanistica, Band I, 1987, 280–290
- Nemačke sintagmatske leksikografske definicije u Vukovom „Srpskom rječniku“, Međunarodni slavistički centar, Beograd, Naučni sastanak slavista u Vukove dane, 17 (1987), 287–291
- Jedan recept pukovskog lekara dr Friedrich Schiller-a, Acta ist.med.stom. pharm.med.vet., 1987, 27, 1–2, 205–208
- Nastavne tehnologije i mogućnosti njihove primene, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 83/1987, 111–120 (V. Berić i P. Katić)

1988

- Ist die deutsche Verbstellung dem lateinischen Einfluss zuzuschreiben?, Studien zum Frühneuhochdeutschen, Emil Skala zum 60. Geburtstag, Göppinger Arbeiten zur Germanistik, Nr. 476, 1988, 219–226

- Jacob Grimm im Spiegel der Zeitschrift LETOPIS MATICE SRPSKE, Serbische Akademie der Wissenschaften und Künste, Wissenschaftliche Jacob Grimm-Konferenz, Bd. XL, Klasse für Sprache und Literatur, Bd. 8, 285–291
- Goethe-ova medalja, Zbornik radova ISJK, sv. 9 (1988) 1–2
- Laudacija prof.dr Pavici Mrazović, Zbornik radova ISJK, sv. 9 (1988), 14–17
- Herbert Penzl, FRÜHNEUHOCHDEUTSCH, Bern, 1984, 203, Zbornik ISJK, 9 (1988), 449–452
- Leksemi nemačkog porekla u «Srpskom kuvaru» iz 1855. godine i njihova lingvistička adaptacija, Filologija JAZU (Zagreb), knj. XVI, 35–41
- 1989
- Nemačka leksika u „Grlici” (1835–1939), Književnost i jezik (Beograd), god. XXXVI, 1989/1, 17–21
- Doprinis BOKE (Zbornik radova iz nauke, kulture i umetnosti 1969–1987) i Godišnjaka Pomorskog muzeja u Kotoru (1952–1984) izučavanje jezika, Boka (Herceg Novi), 20/1989, 313–319
- Zbornik radova Instituta za strane jezike i književnosti Filozofskog fakulteta Novi Sad (1979–1989), Zbornik radova ISJK, 11/1989, 317–322 (Berić, V. – Velikić, Z.)
- Jubilarni godišnji sastanak Instituta za nemački jezik u Manhajmu, Zbornik ISJK, 11/1989, 311–315
- „Nešto o kontrastivnoj analizi prepozicija sa dativom”, Zbornik radova IV simpozijuma kontrastivna jezička istraživanja, Novi Sad, 1989, 92 – 98
- 1990
- „Dositej Obradović i Georg Joachim Zollikofer”, MSC „Dositej Obradović - čovek i delo među narodima”, Beograd-Kruševac- Tršić-Novi Sad, 1990.
- O realnim mogućnostima savremenog naučnog i nastavnog rada na našim univerzitetima, Univerzitet na pragu XXI veka, Beograd, 1990, 497–501, (Berić, B. - Berić, V.)
- Neki aspekti savremenog transfera znanja istorije jezika na fakultetima, „Živi jezici” Beograd, XXXII (1990), 1–4, 70–77
- Neki germanizmi u srpskohrvatskom jeziku severnog Banata, Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku (Novi Sad), 1990, XXX/1–2, 25–28
- Zur Rezeption Martin Luther’s in jugoslawischen Ländern, Zbornik radova ISJK (Novi Sad), 12 (1990), 81–84
- On Contrastive Analysis of Prepositions, Proceedings - AILA 90, Greece, Vol Two, Sections 21 30, 418
- Begegnung mit dem „Fremden”: Das Fremdwort bei J. Wickram, Akten des XIII. Internationalen Germanisten-Kongresses, Tokyo, 1990, Bd. 4, 325–331

1991

- Zur Kontrastiven Analyse von Präpositionen mit Genitiv, Zbornik radova ISJK, sv. 13, 41–50

1992

- Orff Karl: *Altium silentium*, *Karmina burana*, Übersetzung aus dem Mittelhochdeutschen fürs *Srpsko narodnopozište* (Serbisches Nationaltheater), 25 Gedichte, Premiere in Novi Sad

1993

- Zum Auftreten der deutschen Familiennamen in Boka Kotorska, Kongressakten des 19. Internationalen Kongresses für Namensforschung, Trier 1993
- Cross-national Standards in Language Learning (abstract), SocietasLinguisticaEuropaea, Twenty Sixth Conference, Krakow-Przegorzaly, August, 1993

1994

- Život i rad jednog poljskog germaniste srpskog porekla: Spiridion Vukadinović (1870–1938), Zbornik Matice srpske za filologiju i lingvistiku (Novi Sad), br. XXVII/1–2, 65–74

1995

- Zu den Familiennamen in Boka Kotorska, Grazer Linguistische Monographie, Festschrift für Norman Denison zum 70. Geburtstag, N. 10, 31–34
- Berić Milan (1838–1856), Enzyklopädie Novi Sad, Novi Sad, 1994, 221
- Berić Pavle (1798–1842), Enzyklopädie Novi Sad, Novi Sad, 1994, 222–223
- Zur Integration der deutschen Familiennamen, Akten des IX. Weltkongresses der Internationalen Vereinigung für Germanische Sprach- und Literaturwissenschaften, Vancouver (Canada), 1995 (Resümee)

1996

- Još neki germanizmi u srpskom jeziku severnog Banata, u: O LEKSIČKIM POZAJMLJENICAMA, Zbornik radova sa naučnog skupa „Strane reči i izrazi u srpskom jeziku sa osvrtom na isti problem u jezicima nacionalnih manjina”, Beograd-Subotica, 1996, 231–234
- Errors within the prepositional groups (Serbian-German), sa mr Lj. Trifunović, Godišnjak FF u Novom Sadu, knj. XXIV (1996), 119–124

1997

- Prvi nemačko-srpski frazeološki rečnik, Godišnjak FF u Novom Sadu, knj. XXV, 149–151
- Noch etwas von der Aktualität der Altgermanistik, Temeswarer Beiträge zur Germanistik, Bd. 1. Temeswar: Editura Mirton, 1997, 35–41

- 2001
- Katedra za nemački jezik i književnost, *Ûj kèp, Pedagògusok ès szülòk folyòrata V. èvfolyam* 3. szàm, 2001, mårcius, Subotica, 21–22
- 2002
- Okvir novosadskih kućnih biblioteka kroz vrste knjiga, Društvo za proučavanje XVIII veka, XVIII stoleće, knjiga III, tema: GRAD, 2002, 156–165
- 2004
- Srpski biografski rećnik, Novi Sad: Matica srpska, I - IV toma - saradnik: osam odrednica

NAUĆNO-ISTRAŹIVAĆKI PROJEKTI

1. Saradnik Projekta „Nemaćko-srpskohrvatska kontrastivna istraživanja” (1974–1984)
2. Rukovodilac teme potprojekta „Organizacija studiranja na višim školama i institutima u SAPV” (1984–1985)
3. Član Naućnog veća projekta „Razvijanje i očuvanje nacionalnog i kulturnog identiteta i maternjeg jezika dece jugoslovenskih građana u Zapadnoj Evropi” (1984–
4. Sudelovala u izradi programskih osnova za filologiju i lingvistiku interdisciplinarnog projekta „Kulture i civilizacije na tlu Vojvodine”, VANU, (1985)
5. Rukovodilac projekta „Jezićka obrada tekstova starijeg perioda razvoja nemaćkog jezika”, SIZ za naućni rad Vojvodine, 1987–1988
6. Rukovodilac projekta „Staronemaćki tekstualno usmereni rećnik”, SIZ za naućni rad Vojvodine, 1988–1989.
7. Rukovodilac projekta „Uvod u nauku u nemaćkom jeziku”, Pokrajinski sekretarijat za nauku, tehnoloćki razvoj i informatiku, 1989–1990.
8. Rukovodilac projekta „Pedagoćka gramatika nemaćkog jezika kao stranog”, SIZ za naućni rad Vojvodine, od 1988–1992
9. Saradnik projekta „Valentni rećnik nemaćkog jezika”, SIZ za naućni rad Vojvodine, od 1988–1992
10. Član Odbora za potprojekat „Lingvistika i filologija” interdisciplinarnog projekta „Kulture i civilizacije na tlu Vojvodine” Vojvođanske akademije nauka i umetnosti (1985–1990)
11. Rukovodilac projekta „Nemaćka leksika na tlu Vojvodine” u okviru „Pentagone” od 1991–1992.
12. Rukovodilac projekta „Teorijska i praktićna analiza (kontrastivna) sintaksićki korespondnih struktura”, Fond za naućni rad Vojvodine (1991–1995)

ČLAN KOMISIJA ZA OCENU PODOBNOSTI TEME I KANDIDATA
I ČLAN KOMISIJA ZA ODBRANU MAGISTARSKOG RADA/
DOKTORSKE DISERTACIJE

1. Marija Dobrenov, Novi Sad: Kategorija određenosti i neodređenosti u nemačkom i mađarskom jeziku, Filozofski fakultet Novi Sad, odbrana: 9. septembar 1983. godine
2. Marina Ličen, Novi Sad: Ilokutivni tip direktiva - podvrsta direktiva i njihova jezička realizacija u nemačkom i srpskohrvatskom jeziku, Filozofski fakultet Novi Sad, odbrana: 14. septembar 1984. godine
3. Ištvan Bogner, Subotica: Razvoj oblika WERDEN + INFINITIV u značenju futura između 1350–1700. godine, Filološki fakultet Beograd, odbrana: 20. mart 1985. godine
4. Margita Šnel-Živanović, Osijek: Funkcionalni glagolski spojevi u nemačkom i njihovi ekvivalent u srpskohrvatskom jeziku, Filozofski fakultet Novi Sad, odbrana: 3. juni 1988. godine
5. Milorad Arsenijević, Novi Sad: Italijanska i zapadnoromanska prezimena u Vojvodini, Filozofski fakultet Novi Sad, odbrana: 13. mart 1993. godine
6. Gordana Ristić, Novi Sad: Poslovice u tekstu Novog zavjeta Martina Lutera i Vuka Stefanovića Karadžića, Filozofski fakultet Novi Sad, odbrana: 22. juni 2004. godine (magistarski rad – mentor)
7. Branislav Ivanović, Beograd: Frazeologizmi u Luterovom prevodu Biblije i njihova zastupljenost u savremenom nemačkom jeziku, Filološki fakultet Beograd, odbrana: 27. decembar 2005. godine (magistarski rad)
8. Neda Donat-Krivokapić, Nikšić: Nastava nemačkog jezika u Crnoj Gori 1865–1945, Filozofski fakultet Nikšić, odbrana: 14. novembar 2012. godine (mentor)
9. Mihaela Lalić, Nikšić: Imenički tvorbeni modeli u nemačkom i srpskom jeziku, Filozofski fakultet Nikšić, odbrana: 25. mart 2014. godine (mentor)

NASTAVNA I PEDAGOŠKA DELATNOST

Teorijska i praktična nastava na Fakultetu iz sledećih oblasti:

1. Prevod sa nemačkog na srpskohrvatski
2. Čitanje i uvod u tumačenje tekstova starije nemačke književnosti
3. Pravopisne vežbe nemačkog jezika
4. Vežbe iz morfologije nemačkog jezika

5. Fonetske vežbe iz nemačkog jezika
6. Uvod u nemački jezik, vežbe, 1966–1968
7. U toku letnjeg semestra 1966/1967.godine držala nastavu i vežbe iz Istorije nemačkog jezika
8. Od školske 1974/1975.godine drži nastavu, vežbe i održava samostalno ispite iz Istorije nemačkog jezika
9. Član komisije za diplomatske ispite iz nemačkog jezika
10. Nemački jezik (II godina) SINTAKSA, predavanja, od školske 1983–1988. godine
11. Uvod u studije nemačkog jezika (I godina), predavanja, od školske 1983/1984.godine
12. Nemački jezik (IV godina), LEKSIKOLOGIJA, predavanja, od 1987/1988. godine
13. Držala nastavu na Filozofskom fakultetu u Nikšiću iz nemačkog jezika (kao pomoćnog predmeta), 2002–2004. godine
14. Kao član Matične komisije sudelovala u otvaranju Katedre za nemački jezik i književnost 2004. godine
15. Izvodila po pozivu na Filozofskom fakultetu u Nikšiću predavanja od 2004. godine -
 - 1) Morfologija I
 - 2) Uvod u studije nemačkog jezika
 - 3) Morfologija II
 - 4) Leksikologija

STRUČNA I DRUŠTVENA DELATNOST

1. Na Institutu za strane jezike književnosti:
 - 1.1. Sekretar Katedre za nemački jezik i književnost (1963–1970)
 - 1.2. Predstavnik Katedre u Zboru studenata (1981–1982)
 - 1.3. Predsednik Biračkog odbora za izbor delegata u Savet i Nastavno-naučno veće fakulteta (1968–69, 1971–78)
 - 1.4. Član Komisije za upis novih studenata sa neodgovarajućom školskom spremom (1970–1978)
 - 1.5. Predsednik Komisije za prijem novoupisanih studenata (od 1976)
 - 1.6. Predsednik Koordinacionog odbora za izbore delegata i članova delegacije (1978)
 - 1.7. Predsednik Izvršnog odbora OOSS OOUR-a Instituta (1978–1979)
 - 1.8. Član Nastavno-naučnog veća Instituta (1979–1981)

- 1.9. Direktor Instituta za strane jezike i književnosti (1983–1985)
- 1.10. Član Nastavno-naučnog veća Instituta 1989–1991
- 1.11. Šef Katedre za nemački jezik i književnost, od 1987–1991
- 1.12. Član Komisije za III stepen, 1993

2. Na Filozofskom fakultetu:
 - 2.1. Delegat u Nastavno-naučnom veću Filozofskog fakulteta (1968/69, 1971/72, 1972/73, decembar 197 – septembar 1977, 1986–1988, 1989–)
 - 2.2. Delegat u Savetu Filozofskog fakulteta (1969–70, 1971–72)
 - 2.3. Delegat u fakultetskoj Konferenciji sindikata (1978–1979)
 - 2.4. Sekretar Udruženja univerzitetskih nastavnika sekcije Filozofskog fakulteta (1975–1978)
 - 2.5. Predsedavajući Udruženja univerz. nastavnika sekcije Filozofskog fakulteta (1981–1982)
 - 2.6. Član Komisije za međunarodnu saradnju (1979–1985)
 - 2.7. Član komisija za izbor i reizbor nastavnika i saradnika za nemački jezik na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu, Prirodno-matematičkom fakultetu, Fakultetu fizičke kulture u Novom Sadu, Pedagoško-tehničkom fakultetu u Zrenjaninu, Ekonomskom fakultetu u Subotici, Pedagoškoj akademiji u Vršcu, Pedagoškoj akademiji u Subotici, Učiteljskom fakultetu u Somboru od 1976. do 1994. Godine

3. Na Univerzitetu
 - 3.1. Član Redakcionog odbora izdavačke delatnosti Udruženja univerzitetskih nastavnika Vojvodine (1982–1983)
 - 3.2. Delegat Univerziteta u Izdavačkom savetu NIRO „Misao”, Novi Sad, (1983–1993)
 - 3.3. Delegat Univerziteta u Sekciji za obrazovanje, nauku i dečiju zaštitu Gradske konferencije SSRNV (1980–1984)
 - 3.4. Delegat fakulteta u Skupštini univerziteta (1966–1968)
 - 3.5. Član Odbora za društvene i humanističke nauke Pokrajinskog fonda za nauku (1990–1992)
 - 3.6. Član Komisije za fil. nauke Naučno-nastavnog veća Univerziteta, 1991–1994

ČLANSTVO U NAUČNIM I STRUČNIM UDRUŽENJIMA

A. U zemlji:

1. Član Udruženja stručnih i naučnih prevodilaca Srbije (Beograd) (1963–)
2. Sekretar Pokrajinskog koordinacionog odbora za planiranje porodice (1966–1968)
3. Sekretar redakcije Biltena DPLJ (1973–1975)
4. Član Predsedništva Društva za primenjenu lingvistiku Vojvodine (DPLV) (1975–1980)
 - a. Rukovodilac radne grupe za rad sa studentima (1975–1978)
 - b. Rukovodilac radne grupe za kontrastivna istraživanja (1978)
 - c. Sekretar Biltena DPLV
5. Član Uredništva Biltena SDPLJ, Zagreb, 1980–1984
6. Predsednik DPLV (1983–1987)
7. Član Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine (1966–)
8. Član Suda časti Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine (1977–1979)
9. Član Matice srpske (1976–)
10. Član saradnik Matice srpske (1979–1983) 1991 –
11. Član SRK-a Društva Jugoslavija-Francuska (1983)
12. Član Predsedništva Društva za kulturnu saradnju Jugoslavija -Francuska (Vojvodina) (1984–1989)
13. Član Komisije za nostrifikovanje diploma Sekretarijata za obrazovanje pri Izvršnom veću SAPV (1983–1985)
14. Član Saveta O.Š. „Dura Daničić” (1984– 1992)
15. Član Izdavačkog saveta NIRO „Misao” Novi Sad, 1987
16. Član Odbora za društvene i humanističke nauke Pokrajinskog sekretarijata za nauku, tehnološki razvoj i informatiku (1990–1991)
17. Član redakcije Enciklopedije nauka i naučnika Jugoslavije, Beograd 1993
18. Član Uprave naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, 1994
19. Član Školskog odbora Humanitarnog fonda „Privrednik” (1997–)
20. Član redakcije Serije književnosti i jezika Svezaka Matice srpske (1992 –)
21. Stalni član – saradnik Matice srpske (1995 –)

B. U inostranstvu:

22. Član udruženja „Internationale Vereinigung für germanische Sprach- und Literaturwissenschaft” (IVG), Bazel, od 1976. godine
23. Korespondent za Jugoslaviju IVG-a (Berlin), od 1980. godine
24. Član udruženja „Vereinigung Ehemaliger und Freunde des DAAD” (Bonn), od 1984. godine
25. Član društva „Brüder Grimm - Gesellschaft» (Kassel), (1985 –)
26. Član udruženja «SocietasLinguisticaEuropaea”, od 1986. godine
27. Član društva „Wissenschaftliche Buchgesellschaft” (Darmstadt), (1986–1992)
28. Član udruženja „International Biographical Centre” (Cambridge), Advisory Council, od 1989. godine
29. Deputy Director General of International Biographical Centre, (Cambridge), imenovana 1990. godine
30. Imenovana za člana za vezu „Udruženja ranijih članova i prijatelja DAAD-a” Bon, Nemačka (1990)
31. International Society for Dialectology and Geolinguistics. Florence, Linguistic Department, University of Florence, Italy, 1993 – po pozivu
32. International Centre of Onomastics, Leuven/Belgium, 1994 – po pozivu
33. Nominovana za člana Izvršnog odbora IVG-a (Vancouver) 1995–2000

PRIZNANJA

1. Zahvalnica OO Filozofskog fakulteta Saveza socijalističke omladine u Novom Sadu „za uspešnu i prisnu saradnju sa studentima” - 1973. godine
2. Diploma Turističkog saveza SO Novi Sad, 1977, 1980, 1982. godine
3. Diploma Udruženja univerzitetskih nastavnika i vanuniverzitetskih naučnih radnika, Univerzitet Novi Sad, 1981. godine
4. Commemorative Medal of Honor, American Biographical Institute, 1988. godine
5. Certificate of Merit „Foremost Women of the Twentieth Century”, Cambridge, England, 1986
6. Man of the Year - 1992, ABI. October 30 1992
7. Prvi dobitnik Novembarske povelje Novog Sada „za izuzetan doprinos ostvaren u naučnom stvaralaštvu” u 1993. godini
8. Diploma - zahvalnica za dugogodišnju saradnju Naučnog društva za istoriju zdravstvene kulture Vojvodine, Novi Sad, 2015. Godine

9. Plaketa za dugogodišnju saradnju – Udruženja nastavnika nemačkog jezika Srbije, 2016. godine.

CITIRANOST I ODREDNICE U ENCIKLOPEDIJAMA*

A.

1. Mogge, B. , Germanistik (Tibingen) , 2, 1978, 293–294
2. Piirainen, IlpoTapani, Frühneuhochdeutsche Bibliographie, Tübingen, 1980, 76
3. Bassola, Peter, Wortstellung im Ofner Stadtrecht, Budapest: Akademie-Verlag, 1985
4. Weydt, H. / Ehlers, K.H., Partikel-Bibliographie, Internationale Sprachforschung zu Partikeln und Interjektionen, Frankfurt a. M, 1987, 37
5. Bulletin Scientifiqueza SAPV, Sec. B., 1985, Tom 21, Sv. 1–6, Str. 115
6. Grbić, N. Sprach- und Integrationsprobleme von Gastarbeiterkindern, Graz, 1988
7. Putanec, V. / Šimunović, P., Retrospektivna onomastička bibliografija, hrvatsko-srpska do godine 1975, JAZU, knj. 68 8 (Razred za filološke znanosti), br. 1728, str. 99
8. Đorđević, R., Uvod u Kontrastiranje jezika, Beograd, 1982, 163
9. Bugarski, R, Lingvistika u primeni, Beograd, 1985, 55
10. Ammon, U. (1991), Die internationale Stellung der deutschen Sprache, 580
11. Polenz, Herbert von: Deutsche Sprachgeschichte I, Berlin, W. de Gruyter, 1991
12. Waghall, E., Daphnis (1995): Georg Wickram – Stand der Forschung, Los Angeles, navedeno: 1975, 1982, 1995
13. Šnel, Margita (2002): Deutsche Lehnwörter in der geschriebenen und gesprochenen Küchensprache der Vojvodina, u: Gesprochene und geschriebene deutsche Stadtsprachen in Südost – Europa und ihr Einfluss auf die regionalen deutschen Dialekte, Pecz, 2000, 309
14. Božić, Jadranka (2003): Jezičke pozajmljenice u sociolingvističkom ključu, u: Glasnik Narodne biblioteke Srbije, Beograd, 226
15. Lühr, Rosemarie (2004): Topikalisierung in Metrik und Prosa im älteren Deutsch in: Berliner Sprachwissenschaftliche Studien: Akten zum Internationalen Kongress, Band 7, 185, 190
16. Čučić, Vesna (2006): Bokelji između Boke i Trsta, „Naše more” 53, 1–2, 84, 87
17. Bogner, Stephan (2010): Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen, Budimpešta: Lavik 92 – Timp, 226

18. Šnel, Margita (2011): Nemačke pozajmljenice u kulinarskoj terminologiji, u: Govor Novog Sada, Filozofski fakultet, Odsek za srpski jezik i lingvistiku, Lingvističke sveske 9, 292
19. Ikonić, Ivana (2013): Kalorije iz srpskog kuvara na trpezi pop Ćire i pop Spire, u: Zbornik za jezike i književnosti, Fil. fak, Beograd, 117, 121
20. Silk, M., Gildenhard, J., Barrow, R., (2013): The classical tradition: art, literature, thought, John Wiley and Sons, 9 puta citirano

B.

1. «Internationales Germanistenverzeichnis», Berlin, 1978
2. Milenković, D, Bibliografija Zbornika referata i saopštenja sa naučnih sastanaka slavista u Vukove dane, knj. 1–10, MSC, 1982, str. 10
3. «Misao» (Novi Sad), 15 (190), VII, 1982, 32
4. «Who's Who in the World of Women», Cambridge, England, 1986
5. Dr Vesna Berić-Đukić, Filozofski fakultet 1954–1984, Bibliografije Univerziteta u Novom Sadu, 1984, 917–919
6. Bibliografski rečnik učesnika Međunarodnog naučnog skupa „Vuk Karadžić i njegovo delo u svome vremenu i danas”, / podatke sredile i obradile Zlata Bojović, Mirjana Kostić, Snežana Samardžija /, Beograd, 1987, 12
7. „Foremost Women of the Twentieth Century”, Cambridge, England, 1986
8. „International Who's Who of Intellectuals”, Cambridge, England, 1987
9. „International Who's Who of Professional and Business Women”, Cambridge 1988
10. „Men of Achievement”, Cambridge, 1990
11. „Biography International, A Memorial Document of Men and Women of Achievement and Distinction”, Delhi/India, 1990
12. Enciklopedija nauka i naučnika Jugoslavije, Beograd, 1990
13. Leksikon „Ko je ko u Srbiji 1991” ličnosti, Beograd, 1991, 39/40
14. Linguisten-Handbuch, Biographische und bibliographische Daten deutschsprachiger Sprachwissenschaftler und Sprachwissenschaftlerinnen der Gegenwart, Hg. Wilfried Kürschner, Tübingen, Günter Narr, 1993, 95–96
15. «Otkriće iz granitnog kamena», američko priznanje našoj naučnici, «Dnevnik», god. LII, broj 16622, 7. februar 1993. godine
16. Priznanje našim naučnicima, Glas Univerziteta, god. IV, br. 12, Novi Sad, februar 1993. godine
17. Who's Who of Contemporary Achievement, ABI, 1993
18. The International Directory of Distinguished Leadership, ABI, 1993
19. Five Hundred Leaders of Influence, ABI, 1993
20. „Most admired Men and Women of the Year”, ABI, 1994

21. Berić dr Vesna rođ. Đukić, Enciklopedija Novog Sada, Novi Sad: „Dobra vest” 1994, sv. 3, 220/221
22. Ko je ko u Srbiji ‘95, Biografski leksikon, Beograd, 1995, 46
23. Berić-Đukić Vesna, „Ko je ko u Srbiji ‘95”, Beograd, „Biblio fon”, 1995, 46
24. Berić-Đukić Vesna, „Ko je ko u Srbiji ‘96”, Beograd, „Biblio fon”, 1996, 41/42
25. Imenovana u „5000 Personalities of the World”, American Biographical Institute North Carolina, USA, 1996
26. Član „2000 OutstandingIntellectuals of the 21th Century”, Cambridge, England 2001
27. Bibliografski rečnik MSC, *Novi Sad: MSC 2005, 21–22 *1971–2000
28. Berić-Đukić, Vesna u: Srpska porodična enciklopedija, knj. 3[redaktori Danica Vukićević ... i dr.] - Beograd, Politika NM: Narodna knjiga - Alfa, 2006, 206 str, 133
29. Bibliografija - Naučni sastanak u Vukove dane 1971–2011, Beograd 2012, 21
30. Profesorke Univerziteta u Novom Sadu: Životne priče, priredila Svenka Savić, Univerzitet u Novom Sadu za jubilej 1960–2015, Novi Sad, Ženske studije i istraživanja: Futura publikacija, Beograd: Binder, 2015

*ne polaže pravo na potpunost

**PROŠLO JE 535 GODINA OD ROĐENJA MARTINA LUTERA,
A BIO JE
EIN LICHT SEINER ZEIT¹**

„Weil denn Euere Majestät und Ihr Herrschaften eine einfache Antwort begehrt, so will ich eine geben ohne Hörner und Zähne. Wenn ich nicht durch Schriftzeugnisse oder helle Gründe werde überwunden werden (denn ich glaube weder dem Papst noch den Konzilien allein, da feststeht, daß sie öfter geirrt und sich selbst widersprochen haben), so bin ich überwunden durch die von mir angeführten Schriftzeugnisse, und mein Gewissen ist gebunden in Gottes Wort. Widerrufen kann und will ich nichts, weil wider das Gewissen zu handeln nicht sicher und nicht lauter ist. Gott helfe mir. Amen.“

Mit diesen Worten erklärte Martin Luther im Jahr 1521 auf dem Reichstag zu Worms seine Auffassungen und ging mit großem Erfolg in die Weltgeschichte ein. Er verwirklichte das Recht des gemeinen Mannes sich zu dem Glauben zu bekennen, den er angenommen hatte. Am 18. Februar 1996 waren 450 Jahre vergangen, fast ein halbes Jahrtausend seit dem Tod Martin Luthers, einer einmaligen Persönlichkeit, einer Persönlichkeit, die vor allem mir ihrem gesprochenen Wort, mit ihren Predigten, aber auch mit ihrem geschriebenen Wort, mit der allmählichen Bildung der geschriebenen Sprache, wobei er mehrere deutsche Dialekte zu einem gemeinsamen, allgemein verständlichen Wort vereinigte, den Begriff der Reformation untrennbar mit der deutschen Sprache verband.

Zeitlich gesehen handelt es sich um die Epoche der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts, die diesem großen Mann in der Entwicklung der deutschen Sprache vorausgegangen war. Welche Erfahrungen, Entdeckungen, Erfindungen und Errungenschaften des menschlichen Geistes haben das Bild dieser Zeit geprägt? In welchem europäischen Rahmen erschien dieser große Mann? Auf den politischen Schauplatz Europas traten damals drei außerordentliche Herrscher: Kaiser Karl V. von Habsburg (1500 – 1558), der

¹ - Predavanje je održano 9. maja 1996. godine u SANU – ogranak u Novom Sadu (na srpskom jeziku)

- Gete – institut, Beograd, novembar 1996. (na nemačkom jeziku)

- Filozofski fakultet Novi Sad, februar 1997. (na srpskom jeziku)

- Predavanje je propraćeno sa 24 dijapozitiva u boji, a tekst nije nigde publikovan.

französische König Francois I. (1515 – 1547) und Heinrich VIII. (1491 – 1547), König von England.

Dieser Herrschergalerie sollte man sicherlich auch den türkischen Sultan Suleiman I., den großen, der auch der großartige genannt wurde (er regierte von 1520 – 1566), hinzufügen, der die Gebiete des heutigen Ungarns eroberte, Wien belagerte (dieser Tatsache wird auch das Vordringen des Kaffees nach Europa zugeschrieben), der sein Reich am meisten erweitert und während dessen Regentschaft die türkische Kultur eine außerordentliche Blüte erfahren hatte.

Gleichzeitig sollte auch erwähnt werden, daß es sich um eine Zeit handelt, in der die These von einem starken, straff organisierten Reich allmählich vor den immer mehr ausgeprägten Ideen und Bestrebungen nach Nationalstaaten, nach der Souveränität verschiedenartiger europäischer Staatsformen weichen mußte.

Gerade diese Bestrebungen warfen einen Schatten auf die allmächtige Reichweite, auf den Universalismus des Papsttums, der päpstlichen Macht. Das Schisma im Jahr 1054 verursachte Probleme innerhalb der Kirche als einer Einheit, was nicht ohne Folgen bleiben konnte. Das ist die Zeit, als irdische Genüsse viel anziehender als kodifizierte und vorgeschriebene Dogmen der weltlichen Vorschriften des Papsttums wurden: man sollte nur an Alexander VI. Borgia zurückdenken (1491–1503) und ihn erwähnen. Andererseits sollte man aber auch nicht außer Acht lassen, daß für die Pontifikate von Julius II. (1503) und Leo X. (1513–1521) der Höhepunkt des päpstlichen Mäzenatentums charakteristisch war, und daß das gerade die Blütezeit der Renaissance auf verschiedenen Gebieten war. Schon bald, bzw. genauer gesagt Ende des 16. Jahrhunderts, kam es aber dank der großen Hilfe der Jesuiten zu einer erneuten Festigung des Papsttums.

Auf dem Gebiet der Kunst erweckte die Renaissance das Interesse für das Porträt, wobei sie um die Jahrhundertwende zwischen dem 15. und 16. Jahrhundert den Höhepunkt ihrer Schaffenskraft erreichte, den sie fast nie mehr zu erreichen vermochte. So wurde z.B. Heinrich VIII. von Hans Holbein, dem besten Zeichner aller Zeiten – wie man zu sagen pflegt – und Francois I. von Jan Clouet gemalt.

Im Zusammenhang mit der Architektur in Italien nimmt Bramante (1444–1514), der Begründer der klassischen Architektur der Renaissance, einen besonderen Platz ein. Zu dieser Zeit wurden der Palast Farnese und die Kuppel der Sankt Petrus Kirche in Rom gebaut. In Frankreich wurden im Loaretal berühmte Schlösser gebaut; desweiteren wurde mit dem Bau des Louvre, Tuilleries und des Schlosses Fontenbleu begonnen. Die Michaelskirche in München und das Stadthaus in Antwerpen wurden gebaut. In Spanien wurden das El Eskorial und der Dom Valladolid errichtet.

Leonardo da Vinci malte die Gioconda und das Abendmahl, Michelangelo bemalte die Sixtinische Kapelle, es entstanden seine Pieta, Moses und David. Zu dieser Zeit schufen Tizian, Pater Angelikus, Raphael, Botticelli, Donatello in Italien, dann Dürer, Holbein, Lucas Cranach, Tilman Riemenschneider in Deutschland, sowie Hieronymus Bosch und Breughel in den Niederlanden. Bei diesem Anlaß sollte man auch die Goldschmiedekunst des Benvenuto Cellini nicht vergessen.

Dieser berühmten Namenspalette auf dem Gebiet der Architektur, Bildhauerei, Malerei, standen auch große Namen der europäischen Literatur in nichts nach: Lodovico Ariosto (mit seinem größten Epos „Der wütende Rollando“), Rabelais mit „Gargantua“, Eulenspiegel, Faust, Sebastian Brandt mit seinem „Reineke Fuchs“, und noch eine ganze Reihe von anderen, sowie unsere Petrarkisten: Šiško Menčetić, Džore Držić. Zu nennen wären dann noch Torquato Tasso mit seinem Werk „Das befreite Jerusalem“, dann Montaigne und Malherbe, Hans Sachs, Morlowe mit „Doktor Faust“ und um wieder auf südslawische Gebiete zurückzugreifen: Cvijeta Zuzorić, Andrija Čubranović, Marko Marulić, Petar Hektorović, Marin Držić, sowie Kohanovski in Polen. Wir sollten noch Cervantes nennen, doch man sollte gleichzeitig hinzufügen, daß es noch viele andere gibt, die wir hier nicht erwähnt haben. Außerdem ist noch die Tatsache wichtig, daß die Literatur bis zum 18. Jahrhundert nie mehr so eine Blütezeit erreichen konnte. Zu dieser Zeit gab es auch viele Denker, unter denen eine wichtige Rolle sicherlich Erasmus von Rotterdam (1469–1536) spielte, Luthers Gegner bei der Auseinandersetzung um das Problem „Von der Freiheit des Willens“. Nicht weniger bedeutend ist Niccolò Machiavelli (1469–1527), ein Politiker und Historiker, dessen Motto „Das Ziel heiligt die Mittel“ leider viele Nacheiferer im Laufe der Geschichte bis zum heutigen Tag hatte. Dieser Zeit gehörte auch Ignatius von Loyola (1491–1556) an, der Gründer des Sozietas Jesu, eines Klosterordens, der unter dem Namen Jesuitenorden bekannt geworden ist und dessen Angehörige sich besonders im Kampf gegen den Protestantismus hervorgetan haben.

Die Entdeckung des heliozentrischen Planetensystems durch Nikolaus Kopernikus (1473–1543) fiel auch in diese Zeit. Die Zeitgenossen dieser Zeit der zweiten Hälfte des 15. Jahrhunderts und der ersten Hälfte des 16. Jahrhunderts waren auch die Entdecker Vasco da Gama (1469–1524), der den Weg nach Indien vorbei am Kap der Guten Hoffnung entdeckte, weiterhin Christoph Kolumbus (1451–1506) mit seiner Entdeckung Amerikas (obwohl dieser 1492 auf der Insel San Salvador gelandet war), aber auch Amerigo Vespucci (1451–1512), nach dem der amerikanische Kontinent benannt wurde.

In der Musik hat die Polyphonie durch das Schaffen der Flamen J. Ockeghem (1420–1495), Ziskien de Prea (1450–1521), Hofeimer, J. Gallus (1550–1591),

der in Krain geboren wurde und in ganz Mitteleuropa gewirkt hatte, Palestrine (1525–1595) und A. Gabriel (1510–1586) ihren Höhepunkt erreicht.

Da wir all diese Errungenschaften auf den verschiedenen Gebieten der Wissenschaft und Kunst aufgezählt haben, sollten wir noch eine hinzufügen, die es ermöglichte, daß die neu entstandenen Wissensgebiete im Laufe der Zeit zum Eigentum der ganzen Menschheit wurden, und die man für die Höchstleistung des menschlichen Geistes – nach der Entdeckung des Feuers und nach der Entdeckung des Rades (die eigentlich den Chinesen zugeschrieben werden) – hält. Das ist die Erfindung des Typendrucks (obwohl man heutzutage diese Erfindung eventuell mit der Erfindung des Fernsehens gleichstellen kann!)

Mit der Nutzung der heutigen Zahlen in den Rechenbüchern wurde unter anderem gegen Ende des 15. Jahrhunderts begonnen. Und um 1500 wurde die erste ständige Postverbindung zwischen Wien und Belgien hergestellt (obwohl die größten Städte, Klöster, Universitäten und Gilden ihre Postbotendienst allein für sich organisiert hatten). Letzten Endes darf eine wichtige Treibkraft in der Gesellschaft, worüber schon gesprochen wurde, nicht vergessen werden. Indem sie alle Gesellschaftsschichten stark durchdrang, vor allem aber die herrschenden, gehörte die römisch-katholische Kirche ohne Zweifel zu jenen gesellschaftlichen Grundkomponenten, die ihrerseits einen starken Einfluß ausgeübt und dem 16. Jahrhundert ihren Stempel aufgedrückt haben.

In einem solchen kulturellen und sozialen Umfeld, durchdrungen von neuartigen wissenschaftlichen Weltanschauungen, im Rahmen derer die großen Namen der verschiedenen und verschiedenartigen Bereiche der Literatur, der Wissenschaft, der Malerei und der Bildhauerei, sowie anderer wissenschaftlicher und künstlerischer Richtungen sich gegenseitig übertrafen, erstrahlte ein stark leuchtender Name, der Name **Martin Luthers**.

Die Familie Luther entstammt einem alten Bauerngeschlecht aus Möhre, einem Dorf in der Nähe von Thüringen. Luthers Vater, Hans Luther, der nach geltendem Recht nicht erberechtigt war, zog mit seiner Frau im Jahre 1482 nach Eisleben. Das Städtchen beherbergte zu dieser Zeit ein wichtiges Kupferbergwerk. Am 10. November desselben Jahres wurde sein zweiter Sohn geboren und am nächsten Tag erhielt er den Namen Martin, nach dem Heiligen, dessen Namenstag gerade war. Bereits ein Jahr später zog die Familie nach Mansfeld um. Hier arbeitete Hans Luther zuerst als Bergmann, aber bald nahm er eine Schmelzhütte in Pacht. Später arbeitete er in verschiedenen Gießereien und Bergschächten, und seine Familie gelangte bald zu einem mäßigen Wohlstand.

Obwohl die Angaben über seine Kindheit und seine Jugend sehr mangelhaft sind, ist es dennoch klar, daß sich sein Vater bemühte, seinem Sohn Martin eine bessere Bildung zu ermöglichen, als er sie selbst gehabt hatte. Und diese

Bildung half ihm, in die höheren Gesellschaftsschichten vorzustoßen, wofür er seinen Eltern sein ganzes Leben lang dankbar war.

Die städtische Schule begann er im Jahre 1488 zu besuchen. Er ging 8 Jahre lang jeden Tag zur Schule, weil es zu jener Zeit keine Ferien gab. Er lernte all das, was auch andere Kinder jener Zeit lernen mußten: Schreiben, ein bißchen Rechnen, Klosterlatein, Singen – das obligatorisch war. Latein stand dabei natürlich an erster Stelle. Die Stundenanzahl betrug 36 für die jüngeren und 42 pro Woche für die älteren Schüler.

Obwohl Leipzig näher lag, hatte sein Vater für ihn die Universität in Erfurt ausgesucht, weil diese Universität einen besseren wissenschaftlichen Ruf genoß.

Das Studium an der Universität lief nach streng vorgeschriebenen Regeln ab und eben dieser Formalismus war Luther später im Kampf gegen den mittelalterlichen Katholizismus sehr zugute gekommen, weil er die Methoden seiner Vorgehensweise ausgezeichnet kannte. Am 7. Januar 1505 erhielt er den akademischen Titel des Magister artium und danach begann er mit dem Studium der Rechte.

Am 2. Juli 1505 befand sich Luther nach einem Besuch im Elternhaus auf dem Rückweg von Mansfeld nach Erfurt, wobei er bei Stotternheim in ein schweres Unwetter geriet. Ein Blitz schlug dicht neben ihm ein und schleuderte ihn zu Boden, so daß er zu Tode erschrocken folgendes ausrief: „Hilf, heilige Anna, ich will ein Mönch werden.“ Und am 16. Juli erfüllte er wirklich sein Gelübde und trat ins sogenannte „Schwarze Kloster“ der Augustiner-Eremiten ein, weil er, wie er selbst gestanden hatte, Angst vor seinen eigenen Sünden hatte und am sogenannten „tentatio tristitiae“ litt.

Die Reise nach Rom, die vom Herbst 1510 bis zum Frühling 1511 dauerte, trat Luther im Namen der Kirche als Sozius Itinerarius des gelehrten Pater Dr. Nathin aus Erfurt an.

Die Errungenschaften der Renaissance, die er in der „ewigen Stadt“ zu Gesicht bekommen hatte, haben Luther offensichtlich nicht all zu sehr beeindruckt, da er bezüglich ihrer architektonischen Schönheit keine Notizen angefertigt und hinterlassen hat, obwohl er die ganze Stadt sehr sorgfältig besichtigt hat. Einen viel stärkeren Eindruck haben die italienischen Priester mit ihrer Art, die Messe zu lesen, auf ihn gemacht, weil sie so „sicher“ und so „traumwandlerisch geschickt“ die Messe gehalten haben, als ob sie Zauberkunststücke vorführen würden. Andererseits kam aber in den ständigen Ausrufen „passo, passo“ (mach schnell, mach schnell) ihre Ungeduld gegenüber Fremden zum Ausdruck.

Gleichzeitig sollte man aber nicht vergessen, daß die Renaissance zu jener Zeit ihre Geburtsstunde und ihre Blütezeit erlebte, und daß Luther ebenfalls als

ein Mensch der Renaissance, schon seiner Natur wegen, nicht all ihre Errungenschaften wahrnehmen konnte.

Im Jahre 1511 kam Luther wieder nach Wittenberg, wo er schon im Jahre 1508 gelehrt hatte, und zwar an Stelle von Johannes von Staupitz, einem Ordensvikar und Professor der Theologie, auf dessen Begehren hin Luther als Doktor der Theologie sein Nachfolger als Professor wird. Damals konnte natürlich noch niemand ahnen, daß dieses Städtchen mit etwa 2000 Einwohnern bald zum Schauplatz weltbewegender Ereignisse werden sollte.

Luther selbst war tief religiös und mit seiner ganzen Seele dem Glauben ergeben. Ihn plagte ständig das Dilemma, ob er vor Gott bestehen könnte. Auf der einen Seite der Antinomie stand der Glaube als Form des göttlichen Einflusses auf den Menschen, doch andererseits war gerade dieser Glaube nichts anderes als unmittelbare menschliche Erfahrung. Diese Zwiespältigkeit durchdrang sein ganzes Wesen, sie quälte ihn unentwegt, doch er konnte keine Antwort finden. Er wurde von ihr so sehr geplagt, daß er als junger Mönch manchmal mehrmals am Tag, und zwar sogar hintereinander, zur Beichte ging, aber das brachte ihm weder Erleichterung noch die Erlösung von seinen Leiden und Zwiespältigkeiten. Mit großer Beharrlichkeit stürzte er sich in die wissenschaftliche Arbeit, die manchmal imstande ist, Trost und Erleichterung bei den Leiden der menschlichen Seele zu bringen. Doch diese Arbeit stürzte ihn in neue Abgründe des Zwiespaltes. Man kann jedoch fast mit Sicherheit feststellen, wann er von seinen inneren Dilemmas erlöst wurde: dies geschah Ende 1512 oder zu Beginn des Jahres 1513. „Sola scriptura, gratia, fide“, bzw. Bibel, Mitgefühl und Glaube waren die Beweggründe dafür. Die Auflösung seines inneren Kampfes, des Kampfes zwischen persönlichen und theologischen Problemen, stellt die Geburtsstunde der Reformation dar, die neben dem Humanismus und der Renaissance Hauptbestandteil der Trias des 16. Jahrhunderts ist, gleichzeitig aber auch der Beweggrund für die Veröffentlichung seiner 95 Thesen. Der Augenblick der Erlösung selbst wurde „Turmerlebnis“ genannt, weil man vermutet, daß sich sein Arbeitszimmer im Turm des Schwarzen Klosters in Wittenberg befand.

Und so wurden am 31. Oktober 1517 seine 95 Thesen veröffentlicht, und zwar in lateinischer Sprache, da sie als Diskussionsanregung für Theologen gedacht waren. In der Literatur wird oft angeführt, daß Luther seine Thesen am Hauptportal der Schloßkirche zu Wittenberg angeschlagen hat, doch neuere Untersuchungen stellen dies immer mehr in Zweifel. Tatsache ist aber, daß Luther seine Thesen gleichzeitig an den zuständigen Bischof in Brandenburg und an den Erzbischof Albrecht von Mainz, an den päpstlichen Gesandten für die Sündenvergebung in Mainz geschickt hat.

Einige Tage später schickte er sie an viele seiner Freunde und Kollegen, die sie dann ihrerseits weiterreichten, so daß sie sich wie ein Lauffeuer durch ganz Deutschland verbreiteten, wobei sie ungeahnte Folgen nach sich zogen. Der Beweggrund für die Veröffentlichung der Thesen war die sogenannte Indulgenz, oder Sündenvergebung.

Die Sündenvergebung war eine der wichtigsten Einnahmequellen der Curia romana. Der Sündenerlaß hatte zu jener Zeit höchst ungewöhnliche Formen angenommen, weil es möglich war, auch künftige und sogar die Sünden der Verstorbenen erlassen zu bekommen. Die aufrichtige Reue des Menschen Gott gegenüber hatte nämlich auf diese Art und Weise handelsähnliche Dimensionen angenommen. Indem er als Beichtvater arbeitete, war auch Luther mit dieser weit verbreiteten und bis ins Detail ausgearbeiteten Praxis in Berührung gekommen, deren eifrigster Verfechter wohl Johann Tetzel gewesen ist, der dies im Auftrag des Erzbischofs Albrecht von Mainz tat.

Luther war bemüht, dieses Problem von rein wissenschaftlicher Seite anzugehen, indem er zu einem offenen theologischen Disput bezüglich dieser Erscheinung aufrief. Die Sündenvergebung als solche war zwar kodifiziert (Codex iuris canonici 911), doch im Rahmen der katholischen Kirchenlehre existierten keine detailliert normierten Vorschriften.

Es fand sich aber niemand, der dieser Aufforderung Luthers nachgekommen wäre. Auch heute noch verblüfft die Tatsache, daß Rom, bzw. der Vatikan sich im ersten Augenblick überhaupt nicht der Gewalt und der weitreichenden Folgen der Ereignisse bewußt waren, deren Lauf halb Europa einen anderen Weg einschlagen lassen, bzw. zum Zerfall der konfessionellen Einigkeit führen sollte.

Ein ganzes Jahr verging, bevor Luther in Anwesenheit des päpstlichen Legaten Kardinal Cajetan nach Augsburg zum Verhör gerufen wurde. Doch Luther war nicht bereit, seine Meinung zu widerrufen, bzw. sich von seiner Lehre loszusagen. Dieses Jahr gilt übrigens als das Anfangsjahr der Reformation (U. Zwingli) in der Schweiz. Dann folgte der Disput zwischen Luther und Johannes Eck, dem katholischen Theologen und einem seiner größten Gegner.

Im Jahre 1520 nahm der Papst den Prozeß gegen Luther wieder auf und schickte ihm die Bulle „Exsurge Domine“, die Luther im Dezember desselben Jahres in Wittenberg vor dem Elsetor verbrannt hat. In diesem Jahr hat Luther drei berühmte Schriften veröffentlicht. Die erste Schrift trägt den Titel „An den christlichen Adel der deutschen Nation von des christlichen Standes Besserung“, worin er dazu aufruft, sich zu der Reformationsbewegung zu bekennen. In der zweiten Schrift, unter dem Titel „Von der babylonischen Gefangenschaft der Kirche“ kritisierte er die Lehre von den Sakramenten, während er in der dritten Schrift, die in lateinischer und deutscher Sprache verfaßt wurde und die den Titel

„Von der Freiheit eines Christenmenschen“ trägt, über die christlichen Lebensideale schrieb.

Wir schreiben nun das Jahr 1521. Die neue päpstliche Bulle verlangte die Vollstreckung der Verbannung Luthers und er mußte auf dem Reichstag zu Worms seine Ansichten verteidigen. Das Volk empfing ihn mit riesiger Begeisterung und ihm wurde auf jedem Schritt und Tritt große Aufmerksamkeit geschenkt. Während er seine Lehre begründete, antwortete Luther sowohl in deutscher als auch in lateinischer Sprache, weil der junge Kaiser Karl V. kein Deutsch verstand. Luther blieb seinen Auffassungen treu und unerschütterlich in seinem Glauben. Der Reichstag hatte ein Urteil gefällt (Wormser Edikt), wonach Luther schuldig gesprochen wurde, bzw. nach dem alten deutschen Recht für „vogelfrei“ erklärt wurde, was zu dieser Zeit bedeutete, daß er „den Vögeln überlassen wurde“, oder mit anderen Worten gesagt, daß er von da an niemandes Schutz genoß. Doch Luther war aber auch danach nicht bereit, seine Lehre zu widerrufen und sich von seinen Schriften loszusagen.

Sowohl die Fürsten als auch die Bauern waren auf Luthers Seite, aber natürlich nicht aus theologischen Gründen. Die Fürsten hofften, daß sie durch Luthers Auseinandersetzung mit der katholischen Kirche ihre Macht stärken würden, bzw. daß sie sich von der Übermacht Roms befreien könnten. Die Bauern glaubten aber, daß sie durch die Reformation ihre Position verbessern würden, weil die Verarmung unerträglich wurde. Und eben diese Unterstützung war eine der wichtigsten Voraussetzungen für eine rasche Verbreitung und Akzeptanz der Reformationsbewegung.

Luther verließ Worms in starker kaiserlicher Begleitung. Unterwegs wurde er von seinem Beschützer, dem sächsischen Kurfürsten Friedrich dem Weisen „entführt“, bzw. dieser täuschte nur seine Entführung vor, um ihn vor Verfolgungen zu retten. Als dem „Junker Jörg“ brachte er ihn in die Wartburg.

Dieser Aufenthalt Luthers in der Wartburg war für die Entwicklung der deutschen Sprache von außerordentlicher Bedeutung. Hier in der Verbannung hatte Luther nämlich damit begonnen, anhand des griechischen Textes das Neue Testament aus dem Lateinischen ins Deutsche zu übersetzen. Dieses Werk erschien im Dezember 1522 ohne Angabe von wem es übersetzt worden ist. Gleichzeitig beginnt er auch mit der Übersetzung des Alten Testaments. Mit dieser Arbeit wurde er im Jahre 1534 fertig.

Dank der lebendigen und ausdrucksreichen volkstümlichen Sprache hatte Luther den Textlaut der Bibel auch den einfachen Menschen näher gebracht. Andererseits bedeutete aber das Lesen oder auch nur das Vorlesen der Bibel für diese einfachen Menschen eine Begegnung mit Gott ohne die Vermittlertätigkeit der Kirche.

Aus diesen Gründen erschienen in Wittenberg im Zeitraum zwischen 1531 und 1546 insgesamt 90 Neuauflagen der Bibel, während sie in anderen Städten insgesamt 260 mal veröffentlicht wurde. Hier sollte noch erwähnt werden, daß in der Zeit zwischen 1522 und 1546 insgesamt 430 teils vollständige, teils unvollständige Bibelübersetzungen veröffentlicht worden sind.

Besonders interessant ist auch die Tatsache, daß im November 1995 in der Wittenberger Bibliothek ein Exemplar der Bibel gefunden worden ist, von dem man aufgrund der darin enthaltenen Notizen behauptet, daß es Luther selbst gehört hat. Dieses Exemplar war im Besitz der Bibliothek seit ihrer Gründung im Jahre 1784.

Luther hat auch auf dem Gebiet der Kirchenmusik seinen Beitrag geleistet. Sein bekanntestes Lied „Eine feste Burg ist unser Gott“, für welches er sowohl die Musik als auch den Text geschrieben hat, wurde zum Signum der Reformation und zur „Marseillaise des 16. Jahrhunderts“ (dieses Lied wurde während des Bauernaufstandes gesungen).

Ein Theologiehistoriker hatte zu Beginn des 20. Jahrhunderts gesagt, daß Luther 1525 den Höhepunkt seiner Schaffenskraft erreicht hatte, während ein anderer Biograph Luthers anführt, daß er sich zu diesem Zeitpunkt vom Mittelalter gelöst und seine „Identität“ gefunden hat.

Im Jahr 1524 brachen im Schwarzwald die ersten Bauernaufstände aus. Das war das Jahr der großen sozialen Unruhen, aber vor allem das Jahr des Bauernaufstandes und auch das Jahr, in dem Luther die deutsche Sprache sprachgeschichtlich geprägt hat: dies war der Übergang von der mittelalterlichen zur frühneuhochdeutschen Zeit.

Im Sprachraum des Oberdeutschen, im geographischen Süden Deutschlands, entwickelte sich schon im 14./15. Jahrhundert das sogenannte gemeine Deutsch. Auf Mundarten begründet, vereinigte es in sich die Sprache der Drucker aus dem Druckerzentrum zu Augsburg und die Sprache der sogenannten Reichskanzlei, deren Sitz anfangs in Prag und danach in Wien war.

Im Norden Deutschlands bestand schon seit dem 14. Jahrhundert ein mächtiger Städtebund – die Hansastädte, dessen Sprache die Kommunikationssprache für das Gebiet der Nordseeküste war, wobei diese Sprache die niederdeutschen Mundarten verdrängte, aus denen sie sich eigentlich entwickelt hatte.

Das mitteldeutsche Sprachgebiet der gesprochenen Sprache wurde von Handelswegen in Nord-Süd und Ost-West Richtungen durchkreuzt. Auf der anderen Seite waren hier auch noch die sogenannten Ostgebiete, die in den zurückliegenden Jahrhunderten aus drei verschiedenen Richtungen besiedelt wurden: aus dem niederdeutschen Sprachgebiet über Magdeburg – aus Mitteldeutschland über Erfurt – und aus dem oberdeutschen Sprachgebiet über die Städte Regens-

burg und Bamberg. Auf diese Weise entstand bereits im Laufe einiger Generationen eine Form der deutschen Sprache, die für weitere Kommunikation unentbehrlich war und die gerade deshalb Grundmerkmale des gesamten deutschen Sprachgebietes besaß. Luther selbst sagte deswegen auch, daß er bei seiner Übersetzung in die deutsche Sprache keine bestimmte deutsche Sprache gebraucht hat („Nullam certam linguam Germanice habeo, sed communem, ut me intelligere possint et superiori et inferiori Germania”).

Die Erfindung des Typendrucks war Luther vorausgegangen, was ohne Zweifel außerordentlich und in doppeltem Sinne (sowohl extern als auch intern) zur allgemeinen Entwicklung der Sprache, bzw. zur Angleichung und zur Vereinigung deutscher Mundarten in eine gemeinsame deutsche Sprache beigetragen hat. Einerseits konnten dank der rasch steigenden Zahl von Publikationen auch jene Schichten angesprochen werden, denen bis dahin der Zugang zu dieser Art der menschlichen Schaffenskraft verwehrt geblieben ist, während andererseits die innere Kraft der Druckersprache in der Tatsache lag, daß die graphische Druckform der deutschen Sprache vom Aspekt der Laute und Formen weit fortgeschrittener als die Kanzleisprache gewesen ist.

Im Jahre 1524/1525 brachen Bauernaufstände, die einige Historiker als die erste Revolution in Europa ansehen, in Thüringen, Elsaß, Schwaben und Franken, in Tirol und Salzburg gegen die Vasallenherren aus. Die Forderungen der Bauern wurden in sogenannten „12 Artikeln” in schwäbischem Dialekt zum Ausdruck gebracht. Aber der Aufstand wurde blutig niedergeschlagen, wobei die Art und die Methoden der Kriegführung auf beiden Seiten äußerst brutal und rücksichtslos gewesen sind.

Luthers Standpunkt hinsichtlich des Bauernaufstandes wurde ziemlich oft diskutiert. Einerseits hat er mit seiner Lehre und seinen Auffassungen, wenn auch unbewußt, die Bauern zum Kampf ermuntert und auf diese Weise ist er zu ihrem geistigen Anführer geworden. Er ging sogar in die von Aufständen heimgesuchten Gebiete, doch er schrieb und veröffentlichte auch Schriften gegen diesen Aufstand, wobei er gleichzeitig die Aufständischen an ihre Gehorsamkeitspflicht erinnerte. Wenn man bedenkt, daß Gottes Wort der einzige Maßstab für Luther war, dann war seine Beziehung zu den feudalen Landbesitzern und zu den Bauern vollkommen gleich. Hätte er eine Seite anders behandelt als die andere, hätte das bedeutet, daß er sich selbst, seinen Auffassungen und seinem Glauben untreu geworden wäre. In so einer Situation war es ihm unmöglich, Anführer der aufständischen Bauern zu sein, ja er hatte ihnen sogar den Rücken gekehrt. An seine Stelle trat Thomas Münzer (1488/1489–1525), ein angesehener Theologe jener Zeit. Er versammelte die Bauern um sich und schlug sich mit großer Begeisterung auf ihre Seite. Was seine Auffassungen anbetraf, so waren diese überaus

radikal, so daß er sich für grundlegende Veränderungen des Kirchenwesens und für Veränderungen innerhalb der katholischen Hierarchie eingesetzt hat.

Er führte die deutsche Sprache bereits im Jahre 1523 konsequent in den Gottesdienst ein, was Luther selbst erst 1526 getan hatte. Er war Luther treu ergeben und Münzers Tod hatte Luther schwer getroffen; nachdem man ihn gemartert hatte, wurde er enthauptet.

Wenn man kompetetiv über die Rolle und die Bedeutung von Martin Luther und Thomas Münzer im Rahmen des Bauernkrieges sprechen würde, so könnte man sagen, daß sich diese zwei Persönlichkeiten zwar hinsichtlich ihrer Bedeutung, sowie ihres Beitrags, die Waage gehalten haben, doch sie befanden sich auf entgegengesetzten Seiten. Thomas Münzer, der Enthusiast mit radikalen Auffassungen und Martin Luther, der Gemäßigte und Durchdachte, wobei sowohl der eine als auch der andere einer gerechten Sache tief ergeben waren. Auf diese Weise wurden sie von der Geschichte überhaupt und von der Geschichte der Kirche bewertet und eingestuft.

1525 schloß Martin Luther die Ehe mit Katharina von Bora. Dies war gleichbedeutend mit seiner Loslösung vom Klosterorden (die Mönchskutte selbst hatte er im Oktober des vergangenen Jahres abgelegt). Aufgrund der damals herrschenden gesellschaftspolitischen Begebenheiten war Luther der Meinung, in Lebensgefahr zu sein, was auch gar nicht so unwahr gewesen ist. Aus diesem Grunde war sein Entschluß, eine Ehe einzugehen, eschatologisch gefärbt. Bei diesem Entschluß hatte ein Wunsch eine nicht unbedeutende Rolle gespielt. Martin Luthers Vater wünschte nämlich sehr, da er schon zwei Söhne verloren hatte, daß Martin heiratet, damit sein Geschlecht nicht ausstirbt und so redete er sehr oft mit seinem Sohn über seinen Wunsch. Die Geschichte schreibt, daß Katharina von Bora selbst dabei eine nicht unbedeutende Rolle gespielt hat; es wird sogar mit großer Sicherheit davon ausgegangen, daß Martin nicht sie, sondern sie ihn auserwählt hatte! Die Ehe war überaus glücklich und erfolgreich. Katharina von Bora war früher nämlich selbst Nonne, so daß sie in jeder Hinsicht eine ideale Lebensgefährtin für Martin Luther war. Diesbezüglich hat auch er selbst eine ganze Reihe von Anmerkungen hinterlassen, und zwar sowohl in seiner Korrespondenz, als auch in seinen berühmten „Tischreden“. Zu jener Zeit konnte eine Frau keine andere Rolle in der Gesellschaft einnehmen, als die der Hausfrau, doch Katharina von Bora erfüllte diese so geschickt, daß sie Luther oft „mein Herr Käthe“ zu nennen pflegte.

Im Jahr 1525 veröffentlichte Luther die zweifellos eindrucksvollsten Teile seines Werkes, das vom theologischen Standpunkt aus betrachtet wichtigste Buch „Von der Freiheit des Willens“. Es handelt sich de facto um eine polemische Ant-

wort auf das Werk zu demselben Thema, das der große Humanist Erasmus von Rotterdam (1465–1553) verfaßt hatte.

Im selben Jahr hat Philipp Melanchton (1497–1586), Luthers engster Mitarbeiter, der auch das „alter ego Luthers“ genannt wurde, eine Schul- und Universitätsreform durchgeführt, indem er, wie seine Biographen es ausdrücken, „in Luthers Leben eintrat“.

Im Jahre 1527 kam es zum Streit zwischen Luther und dem Schweizer Reformator U. Zwingli (1484–1531), der übrigens unabhängig von Luther zu seinen reformatorischen Standpunkten gelangt war. Der Auslöser für diese Auseinandersetzung war die Frage des heiligen Abendmahls: Zwingli vertrat die Auffassung, daß die Gegenwärtigkeit Christi beim Abendmahl rein symbolisch ist, im Sinne „des Gedenkens an Christus“, während Luther der Meinung war, daß Christus beim Abendmahl leibhaftig zugegen ist.

Seit dem Reichstag zu Worms 1521, als die Reformation begann, bis zum Reichstag zu Augsburg im Jahre 1530, fanden mehrere geistliche und weltliche Treffen statt. Nennenswert ist der zweite Reichstag zu Speyer, weil sich die evangelischen Städte gegen die Durchführung des Wormser Ediktes aufgelehnt hatten, sie haben nämlich dagegen protestiert (daher auch der Name - Protestanten). Der Reichstag zu Augsburg besitzt jedoch einen besonderen Stellenwert in der Entwicklung der Reformationsbewegung: er wurde mit der Zielsetzung abgehalten, den durch die Reformationsbewegung entstandenen Zwiespalt im politischen und kirchlichen Leben zu überwinden. Aus diesem Grunde hatte auch der Kurfürst Johann von Sachsen verlangt, daß die evangelischen Geistlichen die sogenannte Confessio Augustana unterschreiben, wodurch die Reformation anerkannt wurde. Bis auf die Vertreter von vier Städten haben dies dann auch alle getan. Luther selbst war bei diesem Reichstag nicht anwesend, aber gerade diese Tatsache zeigte, daß die Reformation das gesamte Christentum anbetraf, und nicht nur ihn selbst. Die Confessio Augustana bzw. das Augsburger Bekenntnis wird als die wichtigste Schrift der lutheranischen Bekenntnisse angesehen.

Zum Ziele der Stärkung des reformistischen Glaubensbekenntnisses wurde einige Monate später in der thüringischen Stadt Schmalkalden (am 27. November 1531) eine Vereinbarung getroffen. Diese Vereinbarung trafen deutsche Fürsten und Städte zum Zwecke der weiteren Verbreitung des Evangelismus, und sie stellt den Worten eines Biographen Martin Luthers zufolge „Luthers theologisches und kirchliches Vermächtnis“ dar.

In dieser Epoche der deutschen Geschichte kommt es zu einer stärkeren nationalen Bewußtseinsprägung, weil die Deutschen den Wunsch hatten, einen

Nationalstaat nach dem Vorbild Frankreichs zu gründen, das gerade zu dieser Zeit entstand.

Im selben Jahr, also 1531 wurde der Religionsfrieden in Nürnberg geschlossen, nach dem die Reformisten ein Recht auf ihre eigene Glaubensbekenntnis bekamen. Zu einem schnelleren Friedensabkommen hat aber eine andere historische Tatsache entscheidend beigetragen: die Türken belagerten nämlich bereits seit 1529 Wien. Angesichts dieser drohenden Gefahr erhielt dieses Friedensabkommen auch eine utilitare Dimension: die Reformisten verpflichteten sich mit diesem Abkommen dazu, im Falle eines Krieges Hilfe zu leisten.

In der Zeit von 1531 bis 1545 hielt Luther Vorlesungen über die Entstehung der Welt (Genesisvorlesung), über die man sagt, daß sie wohl den größten Einfluß auf die Zuhörer ausgeübt haben.

In diesem Zeitraum, bzw. 1534 wurde auch seine vollständige Übersetzung der Bibel veröffentlicht.

1537 verschlechterte sich Luthers Gesundheitszustand während seines Aufenthaltes in Schmalkalden.

Im September 1539 erschien der erste Band der Gesamtausgabe seiner Werke. Und im Jahre 1541 begann die Reformation in Genf durch die Arbeit von Johann Calvin (1509–1564). Seine Arbeit war auch dadurch von Bedeutung, daß er den Standpunkt vertrat, daß das kirchliche Gesetz eine Gabe Gottes sei, und daß eine strenge kirchliche Hierarchie herrscht. Er befaßt sich mit Organisationsfragen, denen Luther keine besondere Bedeutung beigemessen hatte.

Im März 1545 lehnten die Protestanten auf dem Reichstag zu Worms eine Beschickung des Konzils zu Trient ab, doch im Dezember desselben Jahres verwirft das Tridentum die protestantische Lehre und auf diese Weise bahnt sich die Gegenreformation an, bzw. es setzt die Reaktion der Katholiken ein.

Es begann das Jahr 1546, als im Januar der Graf von Mansfeld Luther nach Eisleben einlud, um einige Streitigkeiten in der Grafenfamilie zu schlichten. In Begleitung seiner drei Söhne trifft Luther auch in Eisleben ein.

Am 18. Februar 1546 starb Martin Luther und er wurde am 22. Februar in Wittenberg beigesetzt.

Man sollte eine Tatsache besonders hervorheben, die für Luthers gesamtes Werk kennzeichnend war. Luther hatte niemals den Versuch unternommen, die bestehende politische Situation für seine Bedürfnisse, bzw. für die Verwirklichung seiner Ziele auszunutzen. Der Glaube stand für ihn immer an erster Stelle. Dieser Glaube spiegelte sich in der Bibel wider, die für Luther das schöpferische Wort Gottes war.

Hinsichtlich des Einflusses, den Luther bei der Entwicklung der deutschen Sprache hatte, kommt man um die folgende Frage nicht umhin: wie konnte ein

Theologe in solch einem Maße die Entwicklung der deutschen Sprache beeinflussen? An erster Stelle steht ohne Zweifel die Tatsache, daß sich sowohl der Gottesdienst als auch die Predigten und alle Kirchenlieder in der Sprache des Reformators verwirklichen ließen, wobei diese Sprache allmählich aber kontinuierlich zum religiösen Soziolekt wurde. Doch dieser Soziolekt hatte einige Lexeme in ihrem Gebrauch gefestigt, dafür andere aber gerade aufgrund der kanonischen Bedeutung der Bibel verworfen. Es wäre natürlich nicht möglich, festzustellen, in welchem Maße seine Sprache den einzelnen Menschen beeinflußt hat. Sie stellten nämlich als eine Gruppe von Menschen, die letztendlich nur Zuhörer waren, einen Kreis potentieller Rezipienten dar. Später wurden diese dann ihrerseits zu Sprechern und gerade durch das Akzeptieren der vorgegebenen Normen hinterließen sie eine stärkere oder schwächere Spur, indem sie unwillkürlich die deutsche Sprache formten.

Luther verwirklichte in seinen Predigten – vor allem aus pragmatischen Gründen, denn für ihn war die Sprache kein Ziel, sondern nur Mittel – kontinuierlich bestimmte Normen, wodurch er in Wirklichkeit Kommunikationsnormen schuf.

Luther hat nicht die deutsche Sprache geschaffen, denn die Deutschen sprachen auch vor Luther in deutschen Dialekten. Da jedoch seine Bibelübersetzung das meist gelesene Buch zu dieser Zeit war, so wurde es auch zum Vorbild und zur Norm für die deutsche Literatursprache. Tatsache ist, daß es auch vor Luther Bibelübersetzungen gegeben hat. So wurde etwa die Bibel von Johann Mentelin, die sogenannte Mentelbibel benutzt, die 1466 in Straßburg aufgrund einer vor 100 Jahren angefertigten Übersetzung gedruckt worden ist.

Luther hat mit als erster jene Übersetzungsprinzipien bearbeitet, zu denen er während der Bibelübersetzung gelangt war. Über diese Prinzipien schreibt er in seinem berühmten Werk „Ein Sendbrief vom Dolmetschen“, das 1530 in Nürnberg veröffentlicht wurde. Unter anderem sagte er „man sollte die Mutter im Hause, die Kinder auf der Straße, den gemeinen Mann auf dem Markt befragen und denselben zusehen, wie sie sprechen und aufgrund dessen deuten“. „Bei der Übersetzung war ich um ein reines und klares Deutsch bemüht. Es geschah oft, daß wir 14 Tage, bzw. 3 bis 4 Wochen brauchten, um ein Wort zu suchen und nach einem Wort zu fragen“. Beachtenswert ist, besonders auf unsere geographischen Breitengrade bezogen, Luthers Meinung, was die Gefahr vor den Türken anbetraf. Darüber hat er sich besonders sorgfältig und ausführlich ausgelassen. Es störte ihn sehr, daß sich die europäischen Fürsten in – metaphorisch gesagt – kleinen Kämpfen und Kriegen „aufrieben“, ohne einzusehen, welch eine tragische Gefahr die Moslems für das Christentum darstellten. Heute könnte man sagen, welch eine Weitsichtigkeit eines Mannes, der zwar kein Politiker war, dem

es jedoch gelungen war, die Ausmaße dieser für Europa großen Bedrohung zu erkennen.

Wie groß der damalige Anklang, aber auch die Reichweite der Werke Luthers war, zeigen unter anderem folgende zwei Angaben.

Schon 1545 wurde auf dem Gebiet des heutigen Rumäniens ein Lehrbuch über die Grundzüge des christlichen Glaubens veröffentlicht, in der Form von Fragen und Antworten verfaßt, ein Katechismus in der deutschen Sprache Luthers.

Für uns ist die andere Tatsache jedoch interessanter: über Luther wurde auch in der serbischen mittelalterlichen Literatur geschrieben. Im Briefwechsel zwischen dem ungarischen König Johann Zapoly (um 1487–1540) und dem Oberhaupt von Athos auf dem Heiligen Berg, Gavriilo, der aus zwei Briefen und zwei Antwortschreiben bestand, erwähnte der König, indem er 1534/35 an Gavriilo schrieb, „einen Propheten namens Luftor“. Gavriilo antwortete, indem er sich auf die Bibel berief und Luthers Lehre ablehnte, wobei er auch über „einen Philosophen namens Luftor“ schrieb und über ihn sagte, „daß er kein Christ sei, sondern ein echter Jude und Türke.“ Man sollte nicht außer Acht lassen, daß dieser Briefwechsel noch zu Luthers Zeiten stattgefunden hat, also als Luther noch lebte, in einer geographisch entfernten Gegend zwar, in der eine andere Religion herrschte, eine andere Sprache gesprochen und eine andere Schrift geschrieben wurde. Trotz der damaligen Kommunikationsverbindungen hatte also ein serbischer kirchlicher Schriftsteller von Luther gehört und über ihn geschrieben.

Desweiteren zeigten Luthers Anhänger ein lebhaftes Interesse für das schismatische Byzanz – wie es von Rom genannt wurde – und auf diese Weise erweckten sie das Interesse an wissenschaftlichen Untersuchungen von Byzanz, um herauszufinden, worin das Problem lag, wobei sie dadurch die Byzantologie als Wissenschaft begründeten.

Die historische Bedeutung von Martin Luther besitzt zwei außerordentliche Dimensionen, die hinsichtlich ihres semantischen Inhalts völlig verschiedenartig, dafür aber eng miteinander verflochten sind. Die eine liegt in der Tatsache, daß Luther, indem er die Zeit, in der er lebte, gut kannte, durch seine Lehre die Reformationsbewegung ins Leben gerufen hat, die einen vielseitigen Einfluß auf die gesellschaftliche Entwicklung sowohl jener Zeit, als auch auf ihren späteren Verlauf ausgeübt hat. Auf der anderen Seite steht sein monumentales Werk; eine einheitliche Nationalsprache.

Er war in jeder Hinsicht eine Provokation für seine Zeit und Vorläufer einer Zeit voller Veränderungen.

Luthers Gedankengänge haben seine Epoche geprägt, indem sie alle Überlegungen und Auffassungen sowohl seiner, als auch der späteren Zeit in ein ganz anderes Licht rückten.

Mit Martin Luther begann ein neuer Geist und eine neue Sprache...

Vesna Berić-Dukić

e-mail: avberic@gmail.com

I

TEORIJSKE I KONTRASTIVNE TEME

Andrijana Bročić

THE CONCEPTUALIZATION OF *PRIDE* AND *SHAME* IN ENGLISH AND SERBIAN VIA THE TEMPERATURE DOMAIN

Abstract. This paper deals with the role of the temperature domain in the metaphoric conceptualization of *PRIDE* and *SHAME* in English and Serbian within the framework of Conceptual Metaphor Theory. Based on the linguistic data gathered from electronic corpora, the analysis points to the following generic-level metaphors: *PRIDE* IS WARMTH/HEAT/COLD and *SHAME* IS HEAT in both languages. Despite the fact that both *PRIDE* and *SHAME* can be conceptualized via the domain of *HEAT*, the examination of the pertinent metaphorical expressions indicates that *PRIDE* IS *HEAT* and *SHAME* IS *HEAT* differ with respect to both their meaning foci and experiential bases.

Key words: pride, shame, conceptual metaphor, the temperature domain, English, Serbian

1. INTRODUCTION

1.1. Theoretical background and aims

This paper explores the role of *WARMTH*, *HEAT* and *COLD* in the conceptualization of two major “*self-conscious emotions*” (Tangney & Fischer 1995; Leary 2004; Tracey & Robins 2004) – *pride* and *shame* – in English and Serbian within the theoretical framework of Conceptual Metaphor Theory (henceforth CMT; Lakoff & Johnson 1980). CMT (and more generally, cognitive linguistics) holds that language should be viewed as an integral part of the human conceptual system, and that metaphor is an indispensable cognitive mechanism responsible for understanding one conceptual domain (target domain) in terms of another (source domain); the target domain is usually abstract and less clearly delineated whereas the source domain is usually more concrete and grounded in our physical experience (Lakoff & Johnson 1980). Metaphors are thus primarily a matter of thought, and only indirectly emerge as metaphorical linguistic expressions; for example, ‘*Her pride refused to let her ask him*’ would be regarded as a linguistic instance of the *PRIDE* IS A SOCIAL SUPERIOR metaphor¹.

¹ For a detailed account of this conceptual phenomenon see e.g. Kövecses (2010), Klikovac (2004). Conceptual metaphors are conventionally stated in the form TARGET DOMAIN IS SOURCE DOMAIN; SMALL CAPITALS are used for conceptual metaphors and metonymies, and *italics* for metaphorical linguistic expressions.

Kövecses (1986, 2000, 2005, 2008a, 2008b, 2010) has addressed numerous aspects of the roles conceptual metaphors play in the conceptual representation of particular emotions. As argued by Kövecses (2000, 2008a), emotions are conceptually represented as cognitive models, which can be said to reflect folk theories of particular emotions, with the most schematic folk theory of emotions being: cause of emotion → emotion → (controlling emotion →) response. Conceptual metaphors, conceptual metonymies and related concepts are assumed to be distinct conceptual ingredients which jointly constitute these cognitive models. Metaphor analysis thus serves to help us discover a set of aspects which characterize emotion concepts. Drawing on the notions of *highlighting* and *hiding*, originally proposed by Lakoff & Johnson (1980), Kövecses (2000: 40–46, 2010: 137–144) introduces the construct of *meaning focus* to refer to the various aspects of human experience highlighted by specific conceptual metaphors. In the domain of emotions, Kövecses (2000) identifies, for example, existence, positive/negative evaluation of particular emotions, intensity, harm, passivity, control, difficulty and desire. Soriano (2013) and Ogarkova and Soriano (2014b) further suggest self-regulation one may exert on one's feelings, the intrinsic controllability of the emotion and its degree of expressivity. By way of illustration, emotions conceptualized as WARMTH and LIGHT are evaluated as highly positive and pleasant states, e.g. HAPPINESS IS LIGHT/WARMTH (Kövecses 2008a), while the source domain of HEAT/FIRE focuses on the intensity of a particular emotion (Kövecses 2000, 2010).

One of the central tenets of cognitive linguistics is the idea that our conceptual systems, including conceptual metaphors, are based on our bodily experiences, i.e. are embodied. In the words of Lakoff and Johnson (1980: 19), “In actuality we feel that no metaphor can ever be comprehended or adequately represented independently of its experiential basis”. Since our emotional experience is typically inextricably bound with the functioning of the human body, the correlation of our emotional and bodily experiences provides the grounds for various conceptual metaphors. For instance, the conceptual metaphors ANGER IS FIRE and THE PRESSURE OF FLUID IN A HEATED CONTAINER are rooted in the physiological reactions – body heat, internal pressure, redness in the neck/face area – we experience when angry (Lakoff 1987). An overview of some of the ways in which the concept of emotion can be said to be embodied is provided in Kövecses (2010: 116–117): physiological reactions and behaviour, or more widely, a variety of bodily responses associated with particular emotion concepts constitute the most obvious form of embodiment for many emotions, giving rise to conceptual metonymies, which in turn form part of our concepts of emotion. Image-schemas based on bodily experience represent another form of embodiment and are crucial to the way we conceptualize emotions – the container schema, for example, underpins one of

our fundamental ideas about emotions, i.e. our idea that emotions are events or states that happen inside the human body. The force schema, on the other hand, lies at the core of the notion that “certain causes “produce” emotions and that the emotions “produce” certain responses” (p. 117). Finally, Kövecses singles out the so-called “phenomenological” metaphors, which capture the “feeling tones” (p. 117) associated with particular emotions. In the case of happiness, the metaphors *HAPPINESS IS BEING TICKLED*, *HAPPINESS IS ANALCOHOLIC DRINK* and *HAPPINESS IS WARMTH* derive from the fusion of our experience of being intensely happy and the nonemotional sensations of being warm, intoxicated or drunk.

While in initial studies dealing with emotion conceptual metaphors researchers relied mostly on intuition and constructed language examples to arrive at the underlying conceptual mappings (Kövecses 1986, 2000), recent research has highlighted the need for reliance on large collections of naturally occurring examples (e.g. Stefanowitsch 2006; Deignan 2008; Ogarkova & Soriano 2014a). Major proponents of the corpus approach in metaphor analysis argue that corpus linguistic research techniques can yield more accurate and new insights into various aspects of metaphorical use, which would otherwise be inaccessible to unaided intuition. To illustrate, based on extensive corpora research, Stefanowitsch (2006) establishes the strength of association between certain source domains and emotion concepts, which enables him to discover the conceptual metaphors which figure prominently in the conceptualization of particular emotions (e.g. *ANGER IS A HEATED LIQUID*, p. 41). Similarly, Soriano and Ogarkova (2014a, 2014b) make use of corpora to arrive at the “metaphorical profile” of a particular emotion term (anger, fury, indignation etc.), that is, an inventory of all the conceptual metaphors and the degree to which they structure a particular emotion concept. On the other hand, Deignan’s (2008: 280–281) corpus and linguistic research into heat and fire metaphors of anger suggests that such metaphors are predominantly used with reference to the collective anger and behaviour of people as a group rather than as individuals. This finding also has a bearing on the issue of the motivation of the *ANGER IS HEAT/FIRE/PRESSURE OF HEATED FLUID IN A CONTAINER* metaphors: apart from the aforementioned correlation between the bodily sensation of heat and the experience of anger as the basis of this metaphor, Deignan argues that the evidence from corpus analysis sheds light on another possible motivation – the potential of fire to become destructive is mapped onto the behaviour of large groups of people, yielding the metaphor *AN ANGRY GROUP OF PEOPLE IS A WILDFIRE*. Corpus-based research has also contributed to our understanding of the metaphorical conceptualization of emotion terms considered to be antonyms. Stefanowitsch’s findings (2006: 52–54), namely, suggest that, contrary to what we might intuitively expect, emotions such as happiness and sadness are not struc-

tured via pairs of opposing metaphors, for instance the source domains of LIGHT VS. DARKNESS or PAIN VS. PHYSICAL WELLBEING. In metaphorical terms, HAPPINESS and SADNESS are rather conceptualized separately.

As regards the metaphorical conceptualization of PRIDE and SHAME via the source domain of HEAT, Kövecses (2000: 38) argues that heat is only metonymically related to shame, as attested in the conventionalized expression ‘*My cheeks were burning*’, whereas pride does not seem to be associated with heat and fire. The source domain of HEAT is nevertheless shown to be productive in the conceptualization of PRIDE in Serbian (Bročić 2012). Additionally, Kövecses (2000) analyses the source domains of UP-DOWN, LIGHT-DARK, WARM-COLD and VALUABLE-NONVALUABLE in the context of the “positive–negative” evaluation of particular emotions, claiming that “...these source domains only apply to happiness–sadness, pride–shame, and affection–indifference, which are inherently positive or negative” (p. 44).

The main aim of this paper is to explore the role of the temperature domain in the metaphorical conceptualization of PRIDE and SHAME in English and Serbian based on corpora examples. Overall, the goal of this paper is threefold. Firstly, based on usage data, an attempt will be made to discuss the ways in which these source domains are applied to two emotions which are often thought of as opposites. Secondly, attention will be drawn to some aspects of the variation in the metaphorical linguistic expressions based on these generic-level metaphors in English and Serbian. Finally, some possible explanations as to the underlying motivation for the choice of these particular source domains will be offered.

1.2. Methodology and data collection

This study employs the method of *Metaphorical Pattern Analysis*, which is a corpus-based method for the investigation of particular target domains (Stefanowitsch 2006). The method consists of the following steps: first, the researcher’s task is to identify and choose the lexical items which denote the target domain under examination; then, a sample of the occurrences of the chosen lexical item is extracted from a corpus. Next, all metaphorical expressions which contain the target lexical item (the so-called *metaphorical patterns*) are identified and subsequently grouped according to the mappings they instantiate. The method’s chief advantage lies in the degree of precision it lends to metaphor analysis, as the presence of the pertinent lexical items that designate target domains under consideration ensures that the identified metaphorical expressions indeed refer to the target domain being discussed (ibid. pp. 7–11).

Given the subject matter of this paper, only metaphorical patterns which employ the source domains of HEAT/WARMTH/COLD will be debated. The linguistic

examples contain the target domain lexis – for the concept pride, nouns *pride* in English and *ponos* in Serbian, and for shame, nouns *shame*, *chagrin*, *mortification* in English, and *stid*, *sram*, *sramota* in Serbian. The English data for the analysis have been gathered from the *British National Corpus* (henceforth BNC) and the *Collins Wordbanks Online* (CWO) whereas the Serbian examples have been excerpted from *Korpus savremenog srpskog jezika* (KSSJ, [Corpus of the Contemporary Serbian Language]) as well as a larger-scale study into the conceptualization of pride and ‘excessive pride’ in Serbian (Bročić 2012).

Also, the focus is primarily on qualitative data and the ways in which the identified conceptual mappings are realized in authentic language use and the frequency of the identified expressions in the corpora will not be considered.

2. SELF-CONSCIOUS EMOTIONS AND THE TEMPERATURE DOMAIN

2.1. PRIDE and WARMTH

Both English and Serbian examples manifest the connection between PRIDE and WARMTH:

- (1) *Warm pride surged through her.*²
- (2) ... celog me je prožimala neka neopisiva radost. *Topio sam se od ponosa.*
 ‘...I was entirely suffused with some indescribable joy. *I melted with pride*’

Example (1) suggests that the source domain of WARMTH can be used in combination with the widespread metaphor EMOTION IS A FLUID IN THE BODY-CONTAINER, giving rise to the metaphor PRIDE IS A WARM FLUID IN THE BODY-CONTAINER. The verb *to surge*, whose most concrete meaning the Oxford Dictionary defines as *to move suddenly and powerfully forward or upward (especially of a crowd or a natural force such as the tide)* – further specifies this fluid as a tidal surge, torrent, or a natural surge, which is transposed onto a sudden increase in the intensity of pride. The Serbian example, on the other hand, points to the characterization of pride as a source of warmth which “melts” the person experiencing pride. The PRIDE IS WARMTH metaphor can be subsumed under the class of metaphors which capture the phenomenological character of pride, i.e. the way pride feels to the experiencer. As claimed by Kövecses (2008a), the so-called phenomenological metaphors may be correlated with metaphors which provide an evaluation of a particular emotion, in this case, feeling warmth is typically regarded as a highly positive experience. PRIDE IS WARMTH thus simultaneously highlights the phenom-

² Only representative English and Serbian examples from the corpora were selected to illustrate the pertinent conceptual mappings. The Serbian examples are followed by word-for-word translation into English.

enological character and a positive evaluation of pride. The positive dimension of pride is especially foregrounded through the choice of specific lexical items instantiating the source domain of WARMTH: the English adjective *warm* refers to ‘a comfortably high temperature’, as defined by the Oxford Dictionary, while the abstract sense of the Serbian reflexive verb *topiti se* ‘to melt’ is listed only under the headword *milina* (‘pleasure, joy, wellbeing’), forming part of the phrase *topiti se od miline* ‘melt with pleasure/a sense of wellbeing’ in the Dictionary of the Serbian Language. It should also be emphasized that this metaphor is a constitutive component of the cognitive model of pride which can be characterized as *pride as an immediate emotional reaction to something*, i.e. a cognitive model of pride which can be regarded as the most prototypical form of pride and closest to the core of the emotion category³.

2.2. PRIDE and HEAT

The examples from our data further indicate that pride can be construed via the source domain of HEAT, and its specific-level realizations such as FIRE and A HOT FLUID IN THE BODY-CONTAINER. Discussing the constructs of *the scope of metaphor*, *main meaning focus* and *central mapping* with reference to the source domain of HEAT, and more specifically FIRE, Kövecses (2010) argues that the HEAT/FIRE source domain has as its scope any intense situation (actions, events, states) while its meaning focus is the *intensity* of a particular situation. The intensity of pride can be construed via this source domain in both languages, as evidenced by the examples from our data⁴:

- (3) A project now in progress close to Explorers, which hoped to *rekindle pride* in the old customs, language and traditional knowledge of the native Inferno community..
- (4) Wales, for all their *burning pride* and their improved form, are unlikely to prevent Will Carling leading his side to a glorious achievement..

³ Kövecses (1986) argues that ‘balanced pride as immediate response’ should be regarded as a cognitive reference point, or a prototype, with respect to which a number of related concepts such as self-esteem, dignity, vanity etc. can be defined. On a more general level, regarding the concept of emotion itself, ‘ongoing’ emotional states are considered to be better examples of the emotion category than dispositions and/or traits (Lyons as cited in Kövecses 1986). In addition, based on two association tests, Bročić (2016) identifies ‘a positive emotional reaction to some personal success or achievement’ as the most prototypical model of pride in Serbian.

⁴ In recent cognitive linguistic literature, however, it has been emphasized that HEAT is not crucial to the conceptualization of the intensity of emotions. Rasulić (2015: 275), namely, postulates the metaphors INTENSITY OF EMOTIONS IS UNPLEASANTLY HIGH/PLEASANTLY HIGH/UNPLEASANTLY LOW TEMPERATURE, depending on whether a particular emotion is conceptualized as intrinsically HOT, WARM OR COLD, with *ice cold fear*, for example, being a more intense form of fear than *lukewarm fear*.

- (5) Treba, dakle, sa ljubavlju sačuvati onaj jedinstveni hrabri duh otpora i *ponosa koji se razbuktao za vreme rata*
 ‘We should lovingly preserve the unique brave spirit of resistance and *pride which flared up* during the war’
- (6) I Hadži Murat je upamtio onaj izraz mladosti i *ponosa kojim je Jusuf usplamteo*
 ‘Hadži Murat remembered the expression of youth and *pride which made Jusuf blaze up*’
- (7) ...*majušni plamen ponosa koji tinja* čak i u srcu najopreznijeg strašljivca.
 ‘...*a small flame of pride that smoulders* even in the heart of the most cautious and timid man’
- (8) *Beda je ugasila svaki ponos*, svako osećanje kod Lisjena
 ‘*Poverty extinguished pride*, every emotion in Lisjen’

The above examples demonstrate that in both languages the more specific-level metaphor PRIDE IS FIRE (instead of the generic-level metaphor PRIDE IS HEAT) is used when discussing the intensity of pride and that, in addition to the intensity aspect, the FIRE domain focuses on the *existence* of pride. The examples reflect some of the main submappings within the general PRIDE IS FIRE metaphor, for instance CAUSING PRIDE TO EXIST IS LIGHTING THE FIRE-PRIDE ((re)kindle pride), THE HIGHEST DEGREE OF INTENSITY IS THE HIGHEST DEGREE OF FIRE (*burning pride*), A SUDDEN INCREASE IN PRIDE INTENSITY IS A SUDDEN INCREASE IN THE INTENSITY OF FIRE (*pride flared up*), LOW INTENSITY OF PRIDE IS A SMALL AMOUNT OF FIRE (*a small flame of pride*), INTENSITY CEASING/PRIDE CEASING TO EXIST IS THE FIRE GOING OUT (*extinguish pride*).

A closer look at some of the Serbian examples from our data reveals that the domain of HEAT can additionally be employed with a view to accentuating another dimension of pride. Let us look at the following examples:

- (9) Nemci su ulani koji žare i pale Francuskom, na zov groznog Bizmarka – zas-trašujući pruski militaristi, sve *kipteći od nacionalnog ponosa*
 ‘The Germans are uhlans who perform wilful acts of damage in France whenever horrible Bismarck orders – intimidating Prussian militarists *boiling with national pride*’
- (10) *Kineski mačo ponos je posebno podgrejan* rezultatima najnovijeg istraživanja.
 ‘*Chinese macho pride has been especially heated up* by the results of the latest study’
- (11) *Podgrejavaju nacionalni ponos* na neuralgičnom pitanju iako znaju da nema regruta koji bi, kada bi i mogli, ratovali za Kosovo.
 ‘*They are heating national pride* on this sensitive issue despite knowing there are no recruits who would fight for Kosovo’

- (12) *Razbuktali nacionalni ponos* nekadašnje britanske imperije
 ‘Blazing *national pride* of the old British Empire’
- (13) Ova uvrežena teorija sveta [...] uvek iznova samo *potpaljuje nacionalni ponos*
 ‘This widespread theory of the world repeatedly *ignites national pride*’
- (14) Dvoglavoj *aždaji* zvanj nacionalni ponos i nacionalna sramota ne treba mnogo da se ražesti i sažeže nas, pseudoistorijske smrtnike.
 ‘The double-headed *dragon* called *national pride* and national shame does not take long to get angry and *burn us*, pseudo-historical mortals’

The choice of these specific lexemes, as well as the immediate context in which the expressions are embedded give indication of an additional perspective on the conceptualization of pride in Serbian. Example (9) points to the conceptualization of PRIDE AS A BOILING HOT FLUID IN THE BODY-CONTAINER, as indicated by the lexeme *kiptati* ‘to boil’. The image created by means of this specific-level metaphor is that of pride as an intense state which can exert a powerful effect on a group of people, driving them to impose their will on others and behave aggressively. In the examples (11) and (13), one the other hand, PRIDE is construed as A (DELIBERATELY) HEATED SUBSTANCE (SUBSTANCE THAT CAN BE HEATED) and FIRE respectively. These examples also point to the existence of an “external factor” – a group of people (or a human-created theory) whose goal is to deliberately provoke pride in people, or increase its intensity. It could be argued that the images created by these metaphors accentuate the potential harm people experiencing pride can inflict upon others, as demonstrated by the particular choice of lexemes in the above examples. Namely, the verbal lexemes *podgrevati* (‘heat (up)’) and *potpaljivati* (‘ignite’) predominantly have negative associations when not used in the concrete domain – a KSSJ search shows that *podgrevati* is most frequently used in combination with the abstract nouns denoting negative and dangerous states and situations: *podgrevati afere*, (potencijalno opasni) mitovi, dileme, teorije zavere, strahove, paniku, nacionalni ponos, tenziju, ambicije, teritorijalne pretenzije, sumnje, sukobi ‘heat (up) affairs, (potentially dangerous) myths, dilemmas, conspiracy theories, fears, panic, national pride, tensions, ambition, territorial pretensions, doubts, conflict’, where as *potpaljivati* ‘ignite, set alight’ collocates with *rat*, *balkansko bure baruta*, *žarišta*, *strasti*, *haos*, *provokativnu vatru* ‘war, the Balkan powder keg, hotspots, passions, chaos, provocative fire’. One may thus deliberately heat up pride-substance or start pride-fire in a group of people with the aim of goading them into acts of violence and mayhem, or simply increasing tensions and fomenting nationalist sentiments. It is interesting to note that, apart from depicting pride as an intense and potentially dangerous state, the metaphor applies to the collective pride and behaviour of a group of people, particularly national pride. These results tie in with the findings

of Kövecses (2000) and Klikovac (2006) who point out that the domain of FIRE features prominently in the structure of dangerous and destructive emotions. In the words of Kövecses (2000: 77), the heat-force, which corresponds to the emotion, throws the experiencer into a highly energized state, which consequently results in, on the one hand, the experiencer being ready to act in intense ways, and, on the other, damage to both the experiencer and another object outside the experiencer. The conceptualization of PRIDE as HEAT and FIRE can be said in this case to be grounded, on the one hand, in the correlation between the feeling of pride as an intense state and an increase in body temperature, and, on the other, in our (direct or indirect) knowledge of the potential of fire to be destructive, which is mapped onto the damage wreaked by a group of proud people. A more fine-grained account of the forms of embodiment that provide the basis of temperature-based metaphorical conceptualization of emotions is, however, provided in Rasulić (2015). Discussing in particular the ambivalent temperature-related metaphorical conceptualization, or more specifically, the fact that anger or hatred can be described as both *hot* and *cold*, Rasulić argues that

“The distinction between *hot* and *cold anger* or *hatred* overrides the intrinsic temperature-related quality or intensity of emotions; rather, *hot anger* or *hatred* imply immediate reactions and the transfer of energy beyond the boundaries of the body-container, while *cold anger* or *hatred*, which may be equally intense, remain contained and imply controlled, postponed reactions. Thus the notion of [...] ENERGY TRANSFER emerges as a constitutive factor of the conceptual motivation underlying the semantic extensions of temperature adjectives” (Rasulić 2015: 277).

Since (COLLECTIVE) PRIDE conceptualized as A BOILING FLUID IN A CONTAINER or A HEATED SUBSTANCE also implies immediate, and possibly harmful, reactions, the basis of such conceptualization can elegantly be accounted for in terms of both the accompanying increase in body temperature and particularly *the transfer of energy*.

2.3. PRIDE and COLD

The construct of energy transfer can also be applied to the analysis of pride which is depicted as *cold* in both languages. A case in point are the following examples:

- (15) He despised the arts of the demagogue: loathed crowds and politicians, and *had a nicy pride* and *reserve* which few even of his closest lieutenants could penetrate.
- (16) McDowall was sharp-faced, clearly intelligent, *chilly in his pride*, and a kid who believed in masking his feelings.

- (17) She lifted her head with *cold pride* in every line of her body.
(18) Ovo je *hladan ponos*, skrovita *gordost*
‘this is *cold pride*, hidden arrogance’
(19) Ali ove reči uz tužni pogled što ih je pratio, bile su dovoljne da za tren oka
otope Katarinin ponos.
‘But these words, followed by a sad look, were enough to *melt Katarina’s pride* in an instant’

The conceptualization of PRIDE as COLD in both languages can be correlated to the conceptual mapping SHOWING (FRIENDLY) EMOTIONS IS WARM as opposed to NOT SHOWING (FRIENDLY) EMOTIONS IS COLD, as postulated by Rasulić (2015: 278), who highlights that the effect – in terms of (a lack of) emotional energy transfer – that a particular person exerts on a person perceiving him/her constitutes an important aspect of the aforementioned metaphorical conceptualization, which underlies the description of people as *cold* or *warm*. We can therefore conclude that a proud person (a person whose pride is cold) appears to be emotionless from the perspective of the people perceiving him/her. This is in line with the notion of *perspective* in the conceptualization of emotions (Vainik 2011), i.e. the idea that emotions tend to be construed, and accordingly described, either from the viewpoint of the experiencer, or alternatively from the perspective of an external observer. Vainik (2011), however, mostly focuses on the overt behaviour and obvious bodily reactions as the basis of the conceptualization from the viewpoint of the observer, which results in the observer’s descriptions being predominantly metonymic. Our examples are, on the other hand, related to the NOT SHOWING (FRIENDLY) EMOTIONS IS COLD metaphoric mapping, and based on the overall general appearance of a proud person as unfriendly and the notion of energy transfer, rather than some specific behaviour. The link between this mapping and our examples is, nevertheless, indirect, since it is the pride as the ‘force’ which makes us appear unfriendly that is depicted as cold, and not the person him/herself. It is also important to emphasize that the source domain of COLD does not structure the ‘pride as an immediate response’ cognitive model of pride; rather, in this case, pride designates excessive pride or conceit as a disposition or trait. This domain has been shown to be productive in the conceptualization of CONCEIT and ARROGANCE⁵ in Serbian (Bročić 2012).

2.4. SHAME and HEAT

Given the strong experiential correlation between a feeling of shame and an increase in body temperature with the accompanying redness in the face/neck

⁵ An informal web search using the Google search engine shows that *cold* and *arrogance* are frequently used simultaneously in English.

area, it is only to be expected that the domain of HEAT will occupy a prominent place in the structure of SHAME in both languages. Indeed, a number of examples deal with the description of bodily responses to shame:

- (20) ..wake up *blushing with shame* or racked with guilt.
- (21) The words of the man came back to him, rising up to his face like *a blush of shame*.
- (22) *Shame burnt a fiery path across her cheeks*.
- (23) That was another lie, and *her cheeks reddened with the shame of it*.
- (24) *Her face burned with the shame of it*.
- (25) I *feel a flush of pure shame* inside my beard
- (26) *Shame flushed heat all through her*.
- (27) *Shame made him flush*.
- (28) A meni *stid udario u obraze*
'*Shame struck my cheeks*'
- (29) Zgrčio se [...] oborio glavu, *mišići na obrazima tresu se pod crvenilom pravog stida*
'He cringed, hung his head, his *cheek muscles shaking beneath the redness of real shame*'
- (30) Tetka Polu *obli rumen stida*.
'*Aunt Paula was drenched with the blush of shame*'
- (31) Devojka čije je lice *od stida plamtelo kao rascvetala bulka*.
'The girl whose face was *blazing with shame like a poppy in full bloom*'
- (32) Sva *zajapurena od stida*
'*flushed with shame*'
- (33) (po)rumeneti od stida/(po)crveneti od stida
'*blush with shame*'

These bodily manifestations serve as the basis for the generic-level metaphor SHAME IS HEAT. Let us look at how the heat in the metaphor can be elaborated in the two languages, as well as the specific linguistic realizations instantiating the conceptual mappings:

- (34) *Scalded by shame*
- (35) Feelings of *shame and anger boiled up inside me*
- (36) *shame burned within her*
- (37) *shame rose in a hot wave*, governing her actions, defying caution
- (38) I could feel [the shame at doing nothing] *burning through them*
- (39) I remember *the burn of shame*
- (40) She was *hot with shame*
- (41) I *pekao je Natu stid*
'*Shame scalded Nata*'
- (42) A *vatra me obuže da sagori ne samo mene, nego i postelju i sve oko mene...*
mislim da umirem od stida i od ognja koji me sagoreva

- 'The overwhelming fire was about to consume not only me, but also the bed and everything around me...I think I'm dying of shame and the flame that is devouring me'
- (43) Spontano ću se zapaliti od stida....
'shame will spontaneously set me alight'
- (44) planuvši od stida i besa.
'flare up with shame'
- (45) Anđeli, razdiranoj učestalim grižama savesti, i plimama plamtećeg stida...
'frequently torn apart by guilt and tides of blazing shame'
- (46) Drhtala je plamtećim stidom...
'She was shaking with blazing shame'
- (47) U meni je sve vrililo od stida i gneva...
'Everything inside me was boiling with shame and anger'
- (48) Ali još vrući od bola je stid
'Shame is even hotter than pain'
- (49) Goreći od stida, pružio sam mu listić
'Burning with shame, I gave him the paper'

Based on these examples, it becomes immediately obvious that, unlike pride, SHAME is not associated with WARMTH, but rather, in the vast majority of the examples, with the HIGHEST DEGREE OF HEAT. The choice of metaphorical expressions in both English and Serbian serves to conjure up images of shame as an overwhelming heat-force which exerts a powerful effect on and causes immense (physical) damage to the experiencer. Shame can thus *scald* and *burn (within/through) somebody*, *set somebody ablaze*, *the blaze of shame can consume the experiencer*, or it can be *a flame engulfing the experiencer*. The utilized aspects of the source domain of HEAT, and by the same token FIRE/FLAME and A BOILING FLUID, refer to the potential of a high degree of heat/fire and a boiling fluid to physically destroy its surroundings. In the case of shame, this potential of fire is transposed onto (and limited to) the mental and possibly physical harm the feeling of shame can inflict *on the person experiencing it*. Thus the main meaning focus of SHAME IS HEAT, and the specific-level metaphors SHAME IS A BOILING FLUID IN THE BODY-CONTAINER and SHAME IS FIRE, is the intensity of shame and the severity and unpleasantness of this emotion from the perspective of the experiencer. What makes the concretization of physical damage in terms of the damage caused by heat and fire particularly natural in the case of shame is its entrenchment in the functioning of the human body, i.e. correlations between an increase in body temperature and shame. Furthermore, these conceptual mappings seem to be rooted in our knowledge of the destructive power of extremely high degrees of heat, and more specifically, the physical pain and damage extreme heat can cause us. Finally, they can be said to be maximally coherent with the more generic-level metaphor which

can be formulated as EMOTIONAL SUFFERING IS PHYSICAL PAIN, which is ultimately built on the MIND-AS-BODY metaphor, as formulated by Sweetser (1990).

3. CONCLUDING REMARKS

The analysis presented in this paper, conducted on corpora examples from English and Serbian, indicates that the temperature domain plays an essential role in the conceptualization of PRIDE and SHAME in both languages. The domains of WARMTH, COLD and HEAT have been shown to be productive in structuring PRIDE in both languages, with any differences between the languages occurring at the level of specific-level metaphors and specific linguistic realizations of these metaphors. The aforementioned source domains are, however, associated with different cognitive models of pride: WARMTH structures the cognitive model known as ‘pride as an immediate emotional response to a situation’ and points to the positive evaluation of pride and its ‘feeling tone’ while PRIDE IS COLD is related to the ‘excessive pride’ model, i.e. arrogance, its motivation being explained by means of the notion of energy transfer (Rasulić 2015).

SHAME IS, on the other hand, only structured via the HEAT domain. While both pride and shame have been found to be structured by the domain of HEAT, a fine-grained analysis of the metaphorical expressions instantiating PRIDE IS HEAT and SHAME IS HEAT, alongside their specific-level realizations, demonstrates that these metaphors have different meaning foci and seem to be underpinned by different experiential bases: PRIDE IS HEAT focuses on the *existence* and *intensity* of pride in both English and Serbian, as well as *its potential to incite the experiencer to violence* in Serbian; SHAME IS HEAT, on the other hand, foregrounds the *intensity* and *severity of shame*, and *the magnitude of its effects from the perspective of the experiencer*.

These findings thus demonstrate that the notions of *meaning focus* and *perspective* can be fruitfully applied to the investigation of the finer differences in the ways the same source domain is employed to structure various target emotion concepts.

REFERENCES

- Броћић, А. (2012). О концептуализацији појмова понос, гордост, охолост и надменост у српском језику. *Зборник Матице српске за филологију и лингвистику*, XV/2, 119–140.
- Броћић, А. (2016). Асоцијативни метод у испитивању концептуализације поноса. *Српски језик*, XXI/1, 415–435.

- Deignan, A. (2008). Corpus linguistics and metaphor. In R. Gibbs (Ed.) *The Cambridge handbook of metaphor and thought* (pp. 280–294). Cambridge: Cambridge University Press.
- Klikovac, D. (2004). *Metafore u mišljenju i jeziku*, Beograd: XX vek.
- Klikovac, D. (2006 [1st ed. 2000]). *Semantika predloga – Studija iz kognitivne lingvistike*(2.izdanje). Beograd: Filološki fakultet.
- Kövecses, Z. (1986). *Metaphors of anger, pride, and love: A lexical approach to the structure of concepts*. Amsterdam/Philadelphia: J. Benjamins.
- Kövecses, Z. (2000). *Metaphor and emotion. Language, culture, and body in human feeling*. Cambridge/New York: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2005). *Metaphor in culture. Universality and variation*. Cambridge: CUP.
- Kövecses, Z. (2008a). The Conceptual structure of happiness. In: Tissari/Pessi/Salmela, 2008, 131–143.
- Kövecses, Z. (2008b). Metaphor and emotion. In R. Gibbs (Ed.) *The Cambridge handbook of metaphor and thought* (pp. 380–396). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Z. (2010 [1st ed. 2002]). *Metaphor. A practical introduction*. New York and Oxford: Oxford University Press.
- Lakoff, G. & Johnson, M. (1980). *Metaphors we live by*. Chicago: University of Chicago Press.
- Lakoff, G. (1987). *Women, fire, and dangerous things: What categories reveal about the mind*. Chicago: University of Chicago Press.
- Leary, M. R. (2004). Digging deeper: The fundamental nature of “self-conscious” emotions. *Psychological Inquiry* 15(2). 129–131.
- Ogarkova, A. & Soriano, C. (2014a). Emotion and the body: a corpus-based investigation of metaphorical containers of anger across languages. *International Journal of CognitiveLinguistics*, 5(2), 147–179.
- Ogarkova, A. & C. Soriano. (2014b). Variation Within Universals: The ‘Metaphorical Profile’ Approach to the Study of Anger Concepts in English, Russian and Spanish. In A. Mussolf, F. MacArthur, and G. Pagani (Eds) *Metaphor and InterculturalCommunication* (pp. 93–116). London: Bloomsbury Academic.
- Rasulić, K. (2015). What’s hot and what’s not in English and Serbian: A contrastive view on the semantic extensions of temperature adjectives. In M. Koptjevskaja-Tamm (Ed.), *The Linguistics of Temperature* (pp. 254–299). Amsterdam: John Benjamins.
- Soriano, C. (2013). Conceptual Metaphor Theory and the GRID Paradigm in the Study of Anger in English and Spanish. In J. Fontaine, K. R. Scherer, and

- C. Soriano (Eds) *Components of Emotional Meaning: A Sourcebook* (pp. 410–24). Oxford: Oxford University Press.
- Stefanowitsch, A. (2006). Words and their metaphors. A corpus-based approach, In A. Stefanowitsch & S. Gries (Eds.), *Corpus-based approaches to metaphor and metonymy* (pp. 63–105). Berlin and New York: Mouton de Gruyter.
- Sweetser, E. (1990). *From Etymology to Pragmatics: Metaphorical and Cultural Aspects of Semantic Structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Tangney, J. P., & Fischer, K.W. (Eds.), (1995). *Self-conscious emotions: The psychology of shame, guilt, embarrassment and pride*. New York, NY: Guilford Press.
- Tracy, J. L., & Robins, R. W. (2004). Putting the self into self-conscious emotions: A theoretical model. *Psychological Inquiry*, 15, 103–125.
- Vainik, E. (2011). Dynamic body parts in Estonian figurative description of emotion. In Z. Maalej & N. Yu (Eds.), *Embodiment via body parts* (pp. 41–70). Amsterdam: John Benjamins Publishing Company.

SOURCES

- BNC – *British National Corpus*. Available at <http://corpus.byu.edu/bnc>
- CWO – *Collins Wordbanks Online*. Available at <http://collins.co.uk/page/Wordbanks+online>
- KSSJ – *Korpus savremenog srpskog jezika* [Corpus of the contemporary Serbian language]. Matematički fakultet, Univerzitet u Beogradu, 2013. Available at <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs>.
- OED – *Oxford English Dictionary*. Available at <https://en.oxforddictionaries.com/>
- RSJ – *Rečnik srpskoga jezika* [Dictionary of the Serbian language]. Novi Sad: Matica srpska, 2007.

Andrijana Bročić

KONCEPTUALIZACIJA *PONOSA* I *STIDA* U ENGLESKOM I SRPSKOM JEZIKU
PUTEM DOMENA TEMPERATURE

Rezime

U ovom radu ispituje se konceptualizacija emocija samovrednovanja, to jest *PONOSA* i *STIDA* putem pojmova iz domena temperature – *HLADNOĆE*, *TOPLOTE* i *VRELINE*. Analizi se pristupa iz kognitivnolingvističke perspektive, konkretno, iz ugla teorije pojmovnih metafora. Na temelju primera iz opštih korpusa, koji odslikavaju jezik u stvarnoj upotrebi, analiza ukazuje na to da se u oba jezika *PONOS* konceptualizuje putem *HLADNOĆE*, *TOPLOTE* i *VRELINE*, dok je jedino domen *VRELINE* produktivan u konceptualizaciji *STIDA*. Pažljivije razmatranje jezičkih realizacija uočenih metaforičkih preslikavanja, međutim, pokazuje da se, iako dele isti izvorni domen, metafore *PONOS JE VRELINA* i *STID JE VRELINA* usmeravaju na različite aspekte ispitivanih emocionalnih pojmova, to jest imaju različit značenjski fokus – dok se pomoću metafore *PONOS JE VRELINA* naglašavaju aspekti postojanja, intenziteta, a u srpskom jeziku i doživljaj ponosa kao potencijalno destruktivnog i opasnog stanja, osnovni značenjski fokus metafore *STID JE VRELINA* jeste izrazita neprijatnost ove emocije iz perspektive osobe koja doživljava stid.

Ključne reči: ponos, stid, pojmovna metafora, domen temperature, engleski jezik, srpski jezik

Andrijana Bročić
University of Belgrade
Faculty of Philology
E-mail: andrijana.brocic@gmail.com

Snežana Gudurić

UN REGARD EN ARRIÈRE SUR LE MOT *BAN* À TRAVERS QUELQUES LANGUES*

Abrégé. Au Moyen Âge, le mot *ban* désignait le gouverneur des terrains royaux, d'abord en Bosnie, puis en Croatie. Aujourd'hui, hors contexte historique, ce mot, sous sa forme simple ou sous différentes formes dérivées (adjectifs *banji*, *banjski*, *banijski*, nom *Banat* etc.), se trouve dans un certain nombre de toponymes, ainsi que dans quelques noms désignant des institutions ou bâtiments dans lesquels résident ces institutions (p.ex. *Banovina*, *Banski dvori* etc.). Il existe plusieurs hypothèses sur l'origine du mot *ban*, la plupart sont liées à la présence des Avars dans la plaine de Pannonie, alors que d'autres proposent des étymologies bien différentes : illyrique, turco-mongole, iranienne, grecque. Dans ce texte nous proposons un regard plus large sur la présence du mot *ban* dans plusieurs langues européennes, ce qui nous mène, encore une fois, à remettre en cause son origine.

Mots clés : diachronie, étymologie, signification, langues en contact.

1. INTRODUCTION

Chaque langue contemporaine contient d'une part des mots dont l'origine est connue de manière exacte, et d'autre part des mots dont l'origine s'est perdue dans les méandres et cheminements du passé. Le nom *ban*, ainsi que les adjectifs dérivés *banski*, *banji*, *banijski*, appartient à cette dernière catégorie. Néanmoins, il existe encore un lexème, venant du même nom, mais entré dans la langue contemporaine serbe beaucoup plus tard, qui se trouve être un emprunt du français. Ce mot est l'adjectif *banalan*, traité par les locuteurs natifs de la langue serbe comme un mot étranger plus ou moins bienvenu, avec une valeur sémantique spécifique, dont on reconnaît rarement le lien avec le nom *ban*. Autrement dit, alors que les trois premiers lexèmes sont considérés comme des mots serbes autochtones, cet emprunt est apparu récemment dans la langue serbe.

* Ce texte est rédigé dans le cadre du projet N° 178002 *Langues et cultures dans le temps et dans l'espace* financé par le Ministère de l'éducation, de la science et du développement technologique de Serbie.

Le nom *ban* et l'adjectif dérivé *banji* peuvent être considérés, jusqu'à une certaine mesure, comme des reliques linguistico-culturelles et historiques, ne serait-ce qu'à cause des hésitations quant à la déclinaison de la capitale de la République serbe – *Banja Luka*. En effet, ce toponyme présente aujourd'hui deux formes sur le territoire des locuteurs de langue serbe, la première forme originale analytique, *Banja Luka*, qui s'utilise sur le territoire de la Bosnie et Herzégovine, et la seconde forme plus récente, synthétique, *Banjaluka*, qui est omniprésente dans les médias à l'est de la rivière Drina, c'est-à-dire en République Serbe. Les modifications de l'orthographe du mot peuvent s'expliquer par des modifications dans son accentuation avec la perte de l'accent tonique (ton descendant bref) de sa première composante « *bànja* » et du déplacement de l'accent sur la seconde composante « *lúka* ». Ce déplacement de l'accent tonique a été accompagné par une désémantisation des deux lexèmes formant le toponyme, plus précisément par une identification sémantique avec des lexèmes tout autres, l'un d'eux appartenant même à une catégorie de mots différente. La déclinaison de la forme synthétique n'est pas remise en question : nominatif *Banjaluka*, génitif *Banjaluke*, datif *Banjaluci*, accusatif *Banjaluku*, instrumental *Banjalukom* et locatif *Banja-luci*. C'est la forme analytique qui pose des problèmes, surtout sur les territoires du dialecte ékavien, où les formes « *bànja* » et « *lúka* » sont considérées être des substantifs (tels dans les composés *Banja Koviljača*, *Banja Vrujci* et autres), alors on les décline au locatif soit sous la forme (u) *Banja Luci* ou bien (u) *Banji Luci* au lieu de (u) *Banjoj Luci*.

C'est cette désémantisation de l'adjectif *banji*, ainsi que l'origine incertaine du nom *ban*, qui nous ont incités à étudier de plus près ces mots, étant donné le fait que nous avons rencontré des lexèmes de forme et signification semblables en d'autres langues ayant été, au cours de leur histoire, en contact avec la langue serbe/croate.

2. DE LA SIGNIFICATION DU MOT *BAN* / *BAN(N)* DANS DIFFÉRENTES LANGUES

Au début du Moyen Âge, le *ban* était celui qui assurait la gestion, le gouverneur des terres royales, d'abord en Bosnie, puis en Croatie, alors qu'on nommait, par le passé, *banovine* les provinces du Royaume de Yougoslavie. Ce mot entre dans la composition des noms de certains bourgs ou territoires gouvernés par des *bans* (*Banja Luka*, *Banovići*), mais aussi de certaines régions (*Banija*, *Banat*¹), centres administratifs ou institutions : *Banski dvor* à Banja Luka (Bosnie

¹ Le nom *Banat*, désignant une des trois régions de Voïvodine (province au nord de Serbie), est formé sur la base du mot *ban* même si cette région n'a jamais été une *banovina* (territoire gouverné

et Herzégovine – République Serbe), *Banski dvori* à Zagreb (Croatie), *Banovina* à Novi Sad (Serbie, province autonome de Voïvodine).

Dans le dictionnaire étymologique de Petar Skok, nous trouvons d'abord la signification première du lexème *ban*, citée plus haut, mais aussi son emploi au sens de *gospodin*, *gospodar* 'mon seigneur/monsieur, maître', et ce à Dubrovnik et au Monténégro.

L'origine du mot *ban* n'a toujours pas été certifiée, différents auteurs ont des vues diverses. Les uns parlent de lexème d'origine avare venu du mot *bajan* 'khagan avare' (Šišić 1925, Skok 1971), selon d'autres, le mot *bajan* serait d'origine turco-mongole et porterait la signification de 'riche', 'fortuné' et serait arrivé en serbo-croate par l'intermédiaire des Avars (Rački 1881, Loma 2006), d'autres encore avancent que ce mot serait dérivé du lexème illyrien *banius* trouvé sur plusieurs sites archéologiques en Bosnie. Enfin, il y a ceux qui affirment que le mot *bajan* est d'origine sarmate et qu'il désigne un titre correspondant à celui de *khan* (*khagan*), ou bien qu'il s'agit là d'un ancien nom iranien porté par les associés les plus proches du chef d'état (Grabovac 1941). Vasmer cite aussi la possibilité de l'origine avare du mot *ban* dans son *Dictionnaire étymologique du russe* (Vasmer 1953 in *Trésor de la langue française*² - TLF), renvoyant au mot mongol *bajan* 'riche, fortuné', cette conviction est partagée par Cioranescu dans son *Dictionnaire étymologique du roumain* (Cioranescu 1966: 67), qui mentionne aussi la forme *βοεάvoς* présente dans l'œuvre de Constantine Porphyrogenitus du Xe siècle, selon laquelle le mot *ban* serait étymologiquement lié au grec ancien (donnée prélevée du *Trésor de la langue française en ligne*).

Dans le *Dictionnaire étymologique de la langue croate ou serbe*³, le plus complet du serbo-croate jusqu'ici, son auteur, Petar Skok, mentionne que le lexème *ban* vient du mot avare *bajan* signifiant autrefois 'chef de horde' et qu'il est apparu d'abord chez les Croates (Skok 1971:105).

Se référant à Skok, Aleksandar Loma ajoute qu'il s'agit d'un turcisme préroman, dont l'étymologie est liée au terme du grec ancien *bajan*, désignant un haut grade militaire chez les Avars. Ce terme est d'abord apparu chez les Croates sous sa forme pleine *bojan* (chez Constantine Porphyrogenitus, vers 950, *βοεάvoς* confirmée par la forme *banus* en vieux latin).

À part le terme de base *ban*, Loma indique aussi l'adjectif *banalni* au sens de «*de ban*» (Loma 2006: 144).

par un *ban*).

² À consulter sur <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/visusel.exe?13;s=1654513185;r=1;nat=;sol=2;>

³ *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*.

Dans l'ouvrage de Constantine Porphyrogenitus *De administrando imerio*⁴, auquel plusieurs auteurs se réfèrent, on peut trouver deux formes avec le même sens⁵:

„[...] Беше подељена њихова земља у једанаест жупанија, наиме Ливно, Цетина, Имотски, Плива, Песента, Приморје, Брибар, Нона, Книн, Сидрага, Нин; и њихов бан (βοάνος) држи под влашћу Крбаву, Луку и Гацко [...]” (Constantine Porphyrogenitus in Ferjančić 1959:33)⁶

„[...] његов син Мирослав владао је четири године и био је убијен од бана Прибуне (ὕπὸ τοῦ Πριβουνία βοεάνου ἀναιρεθέντος)⁷ [...] (Constantine Porphyrogenitus in Ferjančić 1956:45).

Vujić aussi confirme (Vujić 2005–2007: 157) que le mot *ban* s’est introduit dans le (serbo)croate par l’intermédiaire des Avars, et que ses racines se trouvent dans le terme turco-mogol *bajan* signifiant ‘riche’, ‘fortuné’.

⁴ Il s’agit d’un traité sur les peuples mentionné le plus souvent sous ce titre, qui lui a été donné par son premier éditeur Meursius (1611) et qui ne correspond pas au contenu du texte (voir aussi Ferjančić 1959:2).

⁵ Il n’est pas seulement question de deux cas différents, nominatif et génitif, le mot de base porte deux graphies différentes. Les deux voyelles de base s’étant trouvées en contact, *o* et *á*, dans la chaîne parlée un [j] latent s’interpose naturellement. Dans le second cas, par contre, ce [j] latent est noté *ε* qui, dans la chaîne parlée et en contact avec une voyelle, se transforme en [i] court, qui passe en iode [i]. (voir aussi Gudurić 2009 et Gudurić 2010).

⁶ Διεμερίσθη οὖν ἡ χώρα αὐτῶν εἰς ζουπανίας ἑα, ἤγουν ἡ Χλεβιана, ἡ Τζένζινα, τὰ Ἥμοτα, ἡ Πλέβα, ἡ Πεσέντα, ἡ Παραθαλασσία, ἡ Βρεβέρη, ἡ Νόνα, ἡ Τνήνα, ἡ Σίδραγα, ἡ Νίνα· καὶ ὁ βοάνος αὐτῶν κρατεῖ τὴν Κρίβασαν, τὴν Λίτζαν καὶ τὴν Γουτζησκά. (in Moravcsik, 1967: 144)

‘Et leur territoire fut partagé en onze régions, à savoir Livno, Cetina, Imotski, Pliva Pesenta, Primorje, Bribar, Nona, Knin, Sidraga, Nin; et leur ban (βοάνος) exerce son pouvoir sur le pays de Krbava et sur Gacko.’ (trad. du serbe par SG)

‘Their country was divided into 11 ‘zupanias’, viz. Clebiana, Tzenzina, Imota, Pleba, Pesenta, Parathalassia, Breberi, Nona Tnina, Sidraga, Nina, and their ban possesses Kribasa, Litza and Goutziska.’ (trاند. du grec ancien en anglais par R. J. H. Jenkins, in. Moravcsik 1967 : 145)

⁷ τοῦ δὲ υἱοῦ αὐτοῦ, Μιροσθλάβου ἄρχαντος ἔτη τέσσαρα καὶ ὑπὸ τοῦ Πριβουνία βοεάνου ἀναιρεθέντος, ... (in Moravcsik, 1967: 150)

‘...et son fils Miroslav, après avoir régné 4 ans, fut tué par le ban Pribounias...’ (trad. du serbe par SG)

‘...and his son Miroslav, after ruling four years, was made away by the ban Pribounias...’ (trad. du grec ancien en anglais par R. J. H. Jenkins, in. Moravcsik 1967 : 151)

Miklosich pense que le terme *ban* est d'origine perse (Miklosich 1886:7) et qu'il a été importé en Europe par les Turcs. Pour sa part Onions est d'accord avec l'hypothèse des racines perses, mais soutient la théorie selon laquelle les Avars seraient responsables de l'apparition de ce mot sur les territoires de l'Europe du sud-est (Onions 1969:72).

Quant aux sources romanes (dictionnaires généraux et étymologiques du français, de l'espagnol et de l'italien), elles indiquent le lexème *ban* indépendamment et/ou en rapport avec l'adjectif dérivé *banal/ banale*.

Ce terme est confirmé au XIIIe siècle dans les ouvrages de langue française, sa signification est liée alors à l'ordre féodal, désignant les terres appartenant au souverain, étant sous sa juridiction. Son origine serait liée, selon les ouvrages français consultés (TLF), au terme franc *ban* désignant „une loi dont le non respect impliquait une sanction“. Le terme *bann* est confirmé en anglo-saxon, et, en anglais, son correspondant est la forme *ban* (Kluge 1889:19). Le mot *ban* en anglais contemporain a la même signification que *ban* en serbe, mais il a aussi le sens de 'interdiction', 'condamnation', 'exil', sa forme verbale signifie 'défendre'.

Avec le temps, le mot franc a obtenu encore d'autres significations, il a eu en second sens, celui d'appel du souverain à ses vassaux à se joindre à lui, le plus souvent sur le sentier de la guerre, ce sens s'est aussi élargi plus tard pour signifier chaque annonce publique.

Or, dans le dictionnaire aujourd'hui le plus détaillé de la langue française (TLF), on ajoute encore une entrée *ban*⁸ où il est précisé que le mot vient du serbo-croate et qu'il porte la signification de 'gouverneur de région au Moyen Âge en Croatie'. On y indique aussi que le lexème provient probablement du mot avare *bajan*, en mentionnant Vasmer et Cioranescu comme sources de cette information (Vasmer 1924, Cioranescu 1866).

Dans le *Dictionnaire général étymologique d'espagnol* (Echegaray 1887:611) nous trouvons le lexème *ban* avec comme signification 'gouverneur de province en Hongrie', provenant du germanique *banyjan* 'nommer'.

De même, les dictionnaires étymologiques italiens relient le lexème *ban* au germanique (Cortelazzo et Zolli 1999, Battaglia 1961–2002), cette donnée se

⁸ Consulté sur <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/visusel.exe?13;s=1654513185;r=1;nat=;sol=2;>

⁹ L'exemple du TLF, où il cite le *ban* de Temisoara, est intéressant du fait qu'on sait que Temisoara n'a pas été gouvernée par l'État Croate:

„M. de Pressensé, ci-devant vidame, (...), (la prochaine fois nous affirmerons en plus qu'il a été lieutenant de l'ouveterie), (et la fois d'après nous affirmerons qu'il a été *ban* de Temesvar), M. de Pressensé, président de la Ligue des Droits de l'Homme, n'a-t-il jamais entendu parler de la République une et indivisible. PÉGUY, *L'Argent*, 1913, p. 1249.”

(à consulter sur atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/visusel.exe?13;s=3175254900;r=1;nat=;sol=2;

trouve dans la définition de l'entrée *banale*, dérivée de *ban*, puisque le terme *ban* n'existe plus en italien contemporain.

Dans son *Dictionnaire d'étymologie daco-romane*, dans lequel il traite des éléments slaves, magyars, turcs, grecs et albanais dans la langue roumaine, Cihac affirme que *ban* provient de *vajanos*, mot d'origine grecque désignant un 'espèce de préfet du Banat de Crajova', donc d'une 'banovina' (Cihac 1879: 8).

Parlant de l'origine du lexème *ban* Sorin Paliga le met en rapport avec un homographe, le mot *ban* désignant une monnaie en Roumanie, autrefois en Pologne et en Bulgarie aussi¹⁰, de même qu'avec le nom *cioban* 'čoban' ('berger' en serbe) (Paliga 2007:23–24). Il avance que *ban* est d'origine thrace, dérivé d'une forme reconstruite dr **bān*- apparenté au persan *bān* signifiant 'maître', mais aussi 'maison' (Horn 1893: 40 in Paliga 2007:25). D'après son hypothèse, le terme *ban* aurait existé en thrace désignant un 'maître' ou même un 'chef suprême', et ce même terme désignant 'l'argent' serait d'origine différente. Par ce fait il rejoint la théorie digne d'intérêt de S. Pușcariu selon laquelle le mot roumain désignant l'argent, *ban*, en étroite liaison avec le verbe a-roumain¹¹ *bănă* 'vivre', représentant un héritage thrace du mot *bann**- 'vie – bétail – argent' supposant ainsi la même transformation de sens que pour le mot latin *pecus* 'bétail' > *pecunia* 'argent' (Pușcariu 1923 in Paliga 2007:24).

Enfin nous citerons Kluge qui, dans son *Dictionnaire étymologique de l'allemand*, explique que le terme *bann*, confirmé en moyen haut-allemand, ainsi que le terme *ban* de l'ancien haut-allemand, provient du verbe, déjà archaïque à l'époque, *bannan* dont la signification de base était «ordonner avec menace de sanction» (Kluge 1891:19).

3. REGARD SUR DIFFÉRENTES HYPOTHÈSES SUR L'ORIGINE DU MOT BAN

Ayant comparé les différentes hypothèses sur l'origine du lexème *ban*, nous constatons que la plupart des dictionnaires généraux et étymologiques pertinents, des zones linguistiques romano-germaniques, ne mentionne pas l'origine avare de ce nom, et même lorsqu'elle est mentionnée, ce n'est qu'en indiquant les positions d'autres auteurs sur la question, ce qui est uniquement en rapport avec le lexème repris de la langue serbo-croate. D'autre part, dans les langues romanes

¹⁰ La plupart des auteurs considère que le terme *ban* désignait l'argent puisqu'il était frappé par le *Ban* (selon l'exemple du *duca* → *ducato* italien, ou bien l'anglais *Sovereign* → *sovereign*). Voir les détails dans Paliga 2007, Hassdeu 1887–1888, Tiktin 1903, Tamás 1967.

¹¹ Macédo-roumain.

et germaniques le mot *ban* se trouve toujours mentionné dans le contexte du système féodal et on indique son germanique.

Il est donc possible de distinguer trois théories de base sur l'origine du nom *ban* : selon la première, c'est un nom d'origine avare, la seconde soutient que ce mot est d'origine germanique, alors que la troisième avance qu'il s'agit d'un lexème dont l'origine doit se rechercher dans une des langues disparues de la Péninsule des Balkans (thrace, illyrien, sarmate).

Après avoir consulté les ouvrages disponibles, nous pouvons donc conclure que les auteurs slaves affirment que le mot *ban* s'est introduit en serbo-croate par l'intermédiaire de l'avare, et que la plupart se réfère aux textes de Constantine Porphyrogenitus, représentant une source extrêmement importante et intarissable pour l'histoire des peuples slaves du sud. Ces ouvrages mentionnent le terme βoάvoς (βοεάvoς), à deux endroits, et les auteurs le mettent en rapport direct avec le mot que nous connaissons aujourd'hui sous forme *ban*.

Pourtant, il existe deux faits que nous ne pouvons pas ignorer concernant ces sources, et plus particulièrement l'ouvrage *De administrando imperio* de Constantine Porphyrogenitus.

Le premier est que Constantine Porphyrogenitus ne différenciait pas nettement les Slaves et les Avars, pour en témoigner nous citerons un extrait de son texte:

„[...] ... [Романи] желећи да пређу реку и упознају становнике с оне стране реке, прешавши нађоше словенска племена ненаоружана која се звашу и Авари.”¹². (Constantine Porphyrogenitus in Ferjančić 1959:10).

Nous pouvons supposer que cette confusion vient de ce que ces deux peuples attaquaient ensemble les provinces byzantines, et étaient ainsi considérés comme un ennemi unique.

D'autre part, d'après Constantine Porphyrogenitus, et c'est ici le second fait que nous avançons, les territoires serbes et croates partageaient leurs frontières avec les territoires germaniques, celui des Francs appelés aussi Saxons par l'auteur (Constantine Porphyrogenitus in Ferjančić 1959: 31). Puisque ces deux

¹² τίνες κατοικοῦσιν ἐκεῖθεν τοῦ ποταμοῦ, διαπεράσαντες εὖρον ἔθνη Σκλαβήνικα ἄοπλα ὄντα, ἅτινα καὶ Ἄβαροι ἐκαλοῦντο. (in Moravcsik 1967: 122)

[...] ... [Romans] voulant traverser le fleuve et faire connaissance avec les habitants de l'autre rive, après la traversée ils rencontrèrent des tribus slaves non-armées qui s'appelaient les Avars. (trad. du serbe par Ana Topolska)

...[...]... they [Romani] crossed it and came upon unarmed Slavonic nations, who were also called Avars (trand. du Grec ancien en anglais par R. J. H. Jenkins, in. Moravcsik 1967 : 123).

peuples slaves (les Serbes et les Croates) se trouvaient en contact direct avec les langues germaniques voisines, il est tout à fait possible qu'ils aient aussi repris le lexème désignant la propriété du souverain gérée par son gouverneur. Cela nous semble être très vraisemblable puisqu'il s'agit de peuples qui, vivant en nomades, sont passés à la vie sédentaire, alors que les tribus avares sont encore restées nomades, se déplaçant constamment, et connaissant un système social tout à fait différent. Ajoutons que le *ban* désignait avant tout un représentant, et non un riche propriétaire, il n'était pas en possession des terres qu'il gouvernait. N'oublions pas non plus le fait que *Bajan* était le nom que portaient les khagans avares dans ces régions (le plus haut grade militaire ou titre chez les Avares), que ces Avares, en 568, avaient gagné la suprématie sur les autres tribus du nord du Danube,¹³ et leur soi-disant « état » fut détruit dans la plaine de Pannonie en 795 -796.¹⁴ Les Avares ont laissé assez de preuves matérielles de leur existence en la plaine de Pannonie¹⁵, et dans les textes d'origine byzantine, ils sont décrits comme des sauvages, nomades sans lieu de résidence permanente, rusés et bons guerriers mais ne connaissant pas la vie sédentaire et la construction d'un état.

Quels sont les éléments en faveur de la théorie selon laquelle *ban* serait dérivé de *bajan*? Les transformations phonétiques habituelles, tout d'abord, selon lesquelles le yod intervocalique disparaît, ce qui amène une assimilation de deux voyelles identiques, ce qui, par la suite, justifie l'accent tonique d'aujourd'hui, long ton (descendant), du mot monosyllabique *ban*. Le second élément en faveur de cette théorie est le fait qu'une part de sens du mot *ban*, signifiait qu'il n'était pas seulement le chef de l'administration et du pouvoir judiciaire, mais aussi de l'armée, en tant que remplaçant et représentant du roi. Ce titre désignait d'abord en Bosnie le souverain, puis un commandant de l'armée, plus précisément une personne appartenant au service administratif de l'armée.

Quels pourraient être les arguments contre cette théorie? Dans notre région, du temps des Avares, *Bajan* était un nom propre, d'autre part, le nom commun

¹³ Les Avares avaient en fait, en cette période, la suprématie sur la majorité des Slaves. Au début du VIIe siècle, les Avares avaient aidé les Lombards à combattre les Gépides et ainsi obtenu le territoire de ces derniers, la Slavonie et le Srem actuels, alors que Sirmium et Singidunum sont restés sous l'emprise du royaume byzantin. Mais, dès la moitié du VIIe siècle la Péninsule balkanique s'est entièrement slavisée, seule la vallée de Moravie, comme voie principale (*Via militaris*), n'était pas peuplée de Slaves. Consulter Kovačević (1997) sur le khaganat avar dans la Pannonie.

¹⁴ C'est alors que l'armée de Charlemagne détruisit le khaganat avar; Charlemagne a vaincu les Avares avec l'aide de ses fils.

¹⁵ Dans les tombes avares, sur toute la Pannonie et l'Europe de l'Est, on a trouvé différents objets enterrés avec les morts. C'est ainsi qu'au Srem on a trouvé, entre autre, une ceinture en or avec des pierres précieuses ayant appartenu à un chef militaire avar, mais aussi un casque en or avec des pierres précieuses, et d'autres armes ainsi que de l'équipement.

avec sa signification première ‘riche, fortuné’ n’a pas été confirmé sur ces territoires. En dehors de cela, rappelons-nous que *ban* était avant tout le gouverneur des terres du roi, et non de ses propres terres, et donc, sa richesse ou ses biens pouvaient représenter une caractéristique secondaire et non pas primaire, comme cela devrait être le cas.

La théorie selon laquelle *ban* serait d’origine germanique nous paraît plus crédible, ne serait-ce que du fait de la forme identique du mot et du sens correspondant en rapport avec le système administratif existant en langue germanique, de plus, les Germains étaient voisins des Slaves de ces territoires. Ajoutons aussi que ce mot est lié à une organisation de vie commune sédentaire et de ce fait ne peut se mettre en rapport avec un système de vie à organisation nomade caractéristique pour les Avars, qui ont toujours été en mouvement, même lorsqu’ils se sont installés en Pannonie ils ne restaient jamais au même endroit. Enfin, le mot est lié au système féodal qui n’a existé sur nos territoires qu’au Moyen Âge, alors que le khaganat avar avait cessé d’exister depuis longtemps.

L’hypothèse selon laquelle *ban* proviendrait d’une des langues disparues de la Péninsule balkanique (thrace, illyrien, sarmate), même si on arrive à faire le rapport avec la racine indo-européenne **rā-*¹⁶ ‘protéger’, mais aussi ‘nourrir’, c’est-à-dire avec la racine *rōi-* ‘garder le bétail, faire paître’ (Pokorny 1959: 782, 839 in Paliga 2007: 25), cette hypothèse donc, nous semble moins crédible que celle qui préconise l’origine germanique de ce lexème.

Même si l’adjectif *banalni* est cité dans le *Dictionnaire étymologique de la langue serbe*, comme dérivé du nom *ban*, au sens de ‘бански’ – ‘de ban’ (Loma 2006: 144), ce lexème est plus proche au locuteurs natifs serbes sous sa forme *banalan* (adjectif), alors que son lien avec le mot de base *ban* reste complètement dans l’obscurité. Emprunt de nouvelle date, ce mot a un sens tout à fait particulier en serbe, proche du sens qu’il a aujourd’hui dans d’autres langues européennes.

L’adjectif *banal*, dérivé en français du nom *ban*, est lié, sur le plan historique, à la structure de l’État féodal¹⁷. C’est ainsi que *banal* désignait tout ce qui provenait de la juridiction du souverain sur un territoire donné et qui lui ap-

¹⁶ Sur l’alternance de r/b consulte par ex. E. Benveniste (1962), *Origines de la formation des noms en indo-européen*, Paris : Adrien Maisonneuve.

¹⁷ Le mot *banlieue* existe en français, il indique un territoire (d’à peu près une lieue) autour de la ville sous la juridiction d’un gouverneur. Ce lexème aussi est lié au système et au droit féodaux, il s’emploie depuis 1185. Source: TLFi <http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv5/advanced.exe?s=334283325>; [consulté le 3. mars 2015]

partenait (TLF tome 4: 111), c'était, par exemple, le moulin de la région qui lui appartenait (*le moulin banal*), le four de la région (ser. 'furuna') pour faire cuire le pain (*four banal*), les prairies ou pâturages de la région (*prairie banale, pâturage banal*) etc. Avec la disparition du féodalisme, l'adjectif *banal* a pris en français le sens de «commun, général», plus précisément «commun aux habitants du village», puis, enfin au XVIIIe siècle il a pris un sens figuré indiquant quelque chose qui n'était pas original, qui est commun, au sens de simple. C'est justement ce mot qui est passé en langue serbe *баналан*, cet emprunt contemporain porte le sens de «rendu simple à l'extrême». De son côté, l'adjectif appartenant déjà au serb(o-croat)e *banalan*, dérivé du nom *бан*, même s'il n'est pas un emprunt au sens plein du terme, n'est plus ressenti comme un lexème autochtone dans le cadre du vocabulaire de base de la langue serb(o-croat)e.

Ce mot *banalan* se trouve aujourd'hui dans beaucoup d'inventaires de mots de nombreuses langues appartenant à des groupes et familles linguistiques différents: slaves (*баналан, банален, банальный...*), romanes (*banal, banale*), germaniques (*banal, banale*), ugro-finoises (*banális, banaali*), et la signification de ce lexème varie en commençant par 'habituel', 'simple' puis 'général, commun' pour aller jusqu'à 'vulgaire'. Cet adjectif n'a gardé son sens premier dans aucune langue contemporaine, sens qui s'est modifié et élargi parallèlement avec le processus de disparition de l'ordre social féodal.

4. CONCLUSION

Les mots *ban* et *banalan* ne sont que deux exemples de la multitude d'éléments linguistiques qui témoignent des relations diverses et continues existant non seulement entre les langues dont les locuteurs sont en contact direct mais aussi entre celles dont ces contacts restent indirects. Ils présentent aussi un exemple du sort inévitable des lexèmes dont la signification s'étend, se rétrécit, se modifie, ce processus faisant que sa signification première se perd le plus souvent au fil du temps. Lorsque de telles modifications sémantiques sont accompagnées de transformations phonétiques, alors il est encore plus difficile de retrouver la forme et la signification premières. Beaucoup de mots passent d'une langue à l'autre, cela est évident, leurs chemins se croisent souvent. Pour arriver à suivre les voies et méandres parcourus de ces mots-passagers, on doit les étudier dans un contexte linguistique, social et historique plus étendu.

Chacune des hypothèses sur l'origine du mot *ban* en serb(o-croat)e présentées ici (origine illyrienne, mongolo-turque, iranienne, grecque, avare ou germanique) peut être défendue ou contestée, mais, pour chacune d'elle, il faut déterminer le contexte historique dans lequel elle serait apparue. Une analyse

approfondie du contexte médiéval socio-historique et culturo-linguistique où le mot est apparu indique une grande probabilité de transfert à partir d'un dialecte germanique, ce transfert résultant d'un contact direct avec des peuples slaves (et leurs langues). Malgré tout, pour établir le cours linguistique et historique de ce mot de manière concluante, il est indispensable de créer un lien plus étroit entre les sciences linguistiques et historiques.

Des recherches communes et par là même interdisciplinaires fourniront une contribution importante aussi bien à la science du langage qu'à l'histoire, la sociologie et la culturologie, de plus elles permettront certainement de préserver une continuité civilisationnelle dans le temps et dans l'espace.

OUVRAGES CONSULTÉS

Гудурић, С. (2010): Топоними у светлу језичких промена. У *Језик, књижевност, промене, Језичка истраживања, зборник радова*, ур. Биљана Мишић Илић и Весна Лопичић, 397–402. Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет.

Гудурић, С. (2016): У потрази за изгубљеним значењем, у *Језик, књижевност, значење. Језичка истраживања, зборник радова*. ур. Биљана Мишић-Илић и Весна Лопичић, главни и одговорни уредник Бојана Димитријевић, Ниш: Универзитет у Нишу, Филозофски факултет. стр. 231–242

Ковачевић, Ј. 1977. *Аварски каганат*. Београд: Српска књижевна задруга.

Лома, А. 2006. *Етимолошки речник српског језика*, Св. 2: БА-БД, оснивач: академик Павле Ивић, уредник Александар Лома, Израдили: М. Бјелетић, Ј. Влајић-Поповић, М. Вучковић, М. Ђокић, А. Лома и С. Петровић, Београд: САНУ, Одељење језика и књижевности, Одбор за етимолошки речник, ИСЈ САНУ, Етимолошки одсек.

Константин Порфирогенит. *Спис о народима*. У Ферјанчић, Б. 1959. *Византијски извори за историју народа Југославије*, том II. Београд: Српска академија наука. Посебна издања. књ. CCCXX II, Византолошки институт, књ. 7

*

Battaglia, S. 1961–2002. *Grande dizionario della lingua italiana*, dir. G. Barberi-Squarotti. Torino: Utet.

Benveniste, E. 1962. *Origines de la formation des noms en indo-européen*. Paris : Adrien Maisonneuve.

- Cihac, A. de. 1879. *Dictionnaire d'étymologie daco-romane. Eléments slaves, magyars, turcs, grecs-moderne et albanais*. Francfort s/M : Ludolphe St-Goar.
- Cioranescu, A. 1966. *Diccionario etimológico rumano*. La Laguna, Canarias : Universidad de La Laguna.
- Cortelazzo, M., Zolli, P. 1999. *Dizionario Etimologico della Lingua Italiana*, Seconda edizione. Bologna: Zanichelli.
- Dubois J., H. Mitterand et A. Dauzat (dir.) 2006. *Dictionnaire étymologique et historique du français*. Paris : Larousse.
- Echegaray, E. de. 1887. *Diccionario general etimologico de la lengua española*. Madrid: ed. José Marí Paquineto.
- Grabovac, J. 1941. *Ban. Hrvatska enciklopedija II*. Zagreb: Hrvatski izdavački zavod.
- Kluge, F. 1891. *An etymological dictionary of the German Language*, translated from the 4th german edition by J.F. Davis, D.Lit.M.A London: George Bell & sons. New York: Macmillan&CO. (dostupno i na: <https://archive.org/stream/etymologicaldict00kluguoft#page/n5/mode/2up>)
- Miklosich, F. 1886. *Etymologisches Wörterbuch der slavischen Sprachen*. Wien: Wilhelm Braumüller
- Moravcsik, Gy. 1967. *Constantine Porphyrogenitus : De administrando imperio*, Greek text edited by. Gy. Moravcsik, English translation by R.J.H. Jenkins. New Revised Edition. Dumbarton Oaks: Center for Byzantine Studies, Trustees for Harvard University, Washington, District of Columbia.
- Onions, C.T. 1969. *The Oxford Dictionary of English Etymology*. Oxford : Oxford University Press, USA.
- Paliga, S. 2007. *Etymologica et Anthropologica Maiora*. București : Fundația Evenimentul.
- Pope, M.K. 1952. *From latin to modern french, with especial considerations of Anglo-Norman. Phonology and Morphology*. 2e éd. Manchester : Manchester University Press.
- Rački, F. 1881. *Hrvatska prije XII vieka glede na zemljišni obseg i narod*. *Rad JAZIU* 56.
- Skok, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*, uredili akademici Mirko Deanović i Ljudevit Jonke, sarađivao u predradnjama i priredio za štampu Valentin Putanec, knjiga prva: A-J. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti.
- St-Pierre, G. 2011. *Histoire de mots solites et insolites*. Québec : Les Éditions du Septentrion.
- Šišić, F. 1925. *Povijest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*. Zagreb: Naklada školskih knjiga.

- Škaljić, A. 1985. *Turcizmi u srpskohrvatskom-hrvatskosrpskom jeziku*. Biblioteka kulturno nasljeđe Bosne i Hercegovine. Sarajevo: Svjetlost.
- Imps, P. 1975. *Trésor de la langue française*, tome IV. Paris: INALF.
- Imps, P., Quemada, B. (éd.) *Trésor de la langue française informatisé*. ATILF. Доступно на:
<http://atilf.atilf.fr/dendien/scripts/tlfiv4/showps.exe?p=combi.htm;java=no>;
[приступано више пута између јануара и септембра 2015]
- Vasmer, M. 1953. *Russisches Etymologisches Wörterbuch*. Heidelberg: Indogermanische Bibliothek.
- Vujić, A. 2005–2007. *Opća i nacionalna enciklopedija u 20 svezaka*. ur. A. Vujić. Zagreb: Pro Leksis i Večernji list.

Snežana Gudurić

A BACK LOOK AT THE WORD *BAN*

Summary

Many words are moving from one language to another and their paths often cross. Words *ban* and *banalan* in Serbian are just two examples from a multitude of linguistic elements that indicate the continuous and multiple relationships that exist not only between languages whose speakers are in direct contact, but also among those between which contact is indirect.

There are a few hypotheses about the origin of the word *ban* in Serb(o-croat)ian language. One of them pretends that the word came from Illyric, and other that its origin is turkish-mongolian. Some authors find its ethymology in Iranian, Greec, Avarian but also in German. All of these hypotheses can be approved or denied, but each of them requires the precise definition of historical context in which the word *ban* has appeared. Wider view on the medieval socio-linguistic, historical and cultural context in which *ban* appeared indicates that it was very probably taken from one of Germanic dialects with which the Slavic people (and their languages) were in direct contact.

However, a definite answer is practicly impossible without firmer collaboration of linguistic and historical sciences.

Keywords: diachrony, etymology, meaning, languages in contact.

Snežana Gudurić

Univerzitet u Novom Sadu

Filozofski fakultet, Odsek za romanistiku

e-mail: guduricsn@gmail.com

O RAZVOJU PRONOMINALNIH FORMI OSLOVLJAVANJA U NEMAČKOM, SRPSKOM I MAĐARSKOM JEZIKU

Sažetak. U prilogu se daje pregled razvoja sistema pronominalnih formi oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku. Kako se pri obradi fenomena oslovljavanja u okviru nastave nemačkog jezika kao stranog/drugog iz perspektive srpskog ili mađarskog jezika kao maternjeg/prvog jezika rado i često ističe (izvesna) sličnost sistema zameničkih oblika u funkciji oslovljavanja (šta bez sumnje nije pogrešna ocena), cilj našeg rada je da se ovim predavačima (ali ne samo njima!) kroz opis razvojnog puta ovih zameničkih oblika pruži uvid i daju informacije o procesima koji u konačnici rezultiraju – iz pozicije savremenih proučavalaca i korisnika ovih jezika – trima sličnim sistemima.

Ključne reči: oslovljavanje, pronominalne forme, razvoj pronominalnih formi oslovljavanja, srpski jezik, nemački jezik, mađarski jezik

1. UVODNA RAZMATRANJA¹

Nastavnici nemačkog jezika kao drugog/stranog jezika predajući učenici-ma kojima je prvi/maternji jezik srpski ili mađarski neretko sa olakšanjem konstatuju pri obradi nastavnih jedinica koje obuhvataju zameničke oblike oslovljavanja² sagovornika u nemačkom jeziku da ovi jezici danas pokazuju izvesne sličnosti. Ova sličnost se ogleda, na jednoj strani, u dihotomiji koja se ispoljava

¹ U ovome radu, u unekoliko modifikovanom obliku, donose se razmatranja obuhvaćena doktor-skom disertacijom pod naslovom *Makrolingvistički aspekti oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku* koja je odbranjena na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu 31. marta 2017. godine.

² Oslovljavanje u okviru ovoga rada određujemo kao način, odnosno načine upućivanja na sagovornika pri komunikaciji *licem u lice* (prema eng. *face to face*). Na osnovu kriterijuma pripadnosti jezičkih sredstava u funkciji oslovljavanja određenoj vrsti reči, u prvom redu, razlikujemo zameničke (pronominalne) i imeničke (nominalne) oblike ili forme oslovljavanja (Braun 1988: 7). U literaturi (v. npr. pomenutu Braun 1988) se pominju i glagolski (verbalni) oblici oslovljavanja, međutim, u posmatranim jezicima finitni glagolski oblik po pravilu implicira i kompatibilan (kongruentan) zamenički oblik a pored toga čini se da funkciju oslovljavanja u ovim jezicima dominantno preuzimaju nominalni i pronominalni elementi. Valja ipak dodati da u mađarskom postoji mogućnost oslovljavanja konstrukcijom pomoćni glagol *tetszik/tessék* + infinitiv, što, međutim, nije karakteristično za celokupno mađarsko govorno područje (v. npr. Andrić 2012 ili Raffai 1998) i između komunikatora koji se poznaju teško je zamisliva interakcija u kojoj se oslovljavanje onog drugog ostvaruje isključivo na ovaj način.

u mogućnosti razlikovanja tzv. T- i V-oblika³ – jedne primarne zamenice čija upotreba signalizira neku vrstu, tj. određeni stepen bliskosti, prisnosti među komunikatorima (= T-forma prema lat. *tu*: nem. *du*, srp. *ti*, mađ. *te*), te jedne (ili pak dve) sekundarne, neretko označene kao „učtive”, čije javljanje u opštenju između sagovornika ukazuje na neku vrstu distance (= V-forma prema lat. *vos*: nem. *Sie*, srp. *Vi*, mađ. *ön* i *maga*) – a na drugoj strani u upotrebnim vrednostima pomenutih oblika u trima jezicima (kada se posmatraju pojedine sfere međuljudske komunikacije, v. npr. Ozer 2016). Raspodela ovih dveju vrsta zameničkih oblika oslovljavanja među komunikatorima može biti simetrična ili asimetrična, tj. neki oblik može biti recipročno upotrebljen ili komunikatori koriste različite zamenice pri oslovljavanju jedno drugog (T-T, odnosno V-V ili T-V), uz napomenu da je ova druga mogućnost po pravilu rezultat razlike u društvenom statusu sagovornika (Brown/Gilman 1972 [1960]; Radovanović 2003 [1986]: 134–137). Navešćemo neke od ključnih komunikacijskih sfera u kojima upotreba pronominalnih oblika oslovljavanja pokazuje sličnosti ili čak i potpuno podudaranje. U sva tri jezika – sa aspekta savremene upotrebe – između članova uže porodice (između članova tzv. nukleusne porodice) javlja se uzajamna upotreba T-zamenice, kao i po pravilu između osoba koje su povezane dugogodišnjim prijateljstvom (iako smo tokom ranijih istraživanja fenomena oslovljavanja u pomenutim jezicima nailazili i na poneke primere uzajamne upotrebe V-zamenice – više kao rezultat navike nego kao odraz odsustva dubokog prijateljstva između sagovornika). Zatim, poklapanje je prisutno pri recipročnoj upotrebi V-zamenica između nepoznatih, odraslih (tipičnije sredovečnih ili starijih) komunikatora. Uprkos rečenom, evidentne su i neke razlike između zamenica koje se javljaju u službi oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku. One su u prvom redu formalne prirode i odnose se na V-zamenice u ovim jezicima. Dok se u nemačkom jeziku u toj funkciji javlja lična zamenica 3. lica množine koja je u pisanom jeziku signalizirana velikim početnim slovom (*Sie*) uz odgovarajući kongruentni glagolski oblik iako se upućuje jednom ili većem broju sagovornika, u srpskom je to lična zamenica 2. lica množine *Vi* (formalno odgovara latinskom obliku *vos* prema kojoj

³ Navedena terminologija potiče iz pionirskog rada R. Browna i A. Gilmana *The Pronouns of Power and Solidarity* koji je prvi put objavljen 1960. godine i predstavlja odlučujući impuls za brojna istraživanja fenomena oslovljavanja u drugoj polovini 20. veka. Središnju misao članka ovog autorskog dvojca čini polazište da je upotrebom zameničkih oblika prvo upravljala tzv. semantika ili dimenzija moći (eng. *power semantics*), a kasnije, pa sve do danas tzv. semantika ili dimenzija solidarnosti (eng. *solidarity semantics*). U prvom slučaju je osnovni kriterijum izbora zameničkog oblika koji će se upotrebiti u funkciji oslovljavanja društveni status, društvena moć onog drugog, a u drugom se odgovarajući modus oslovljavanja (ispoljen datim zameničkim oblikom) bira na osnovu odsustva, odnosno prisustva dovoljnih zajedničkih obeležja sagovornika – drugim rečima, određenog stepena bliskosti ili distance na osnovu tih karakteristika (Brown/Gilman 1972 [1960]: 252–262).

je ova kategorija zameničkih oblika u funkciji oslovljavanja i dobila svoj naziv), koja se takođe neretko beleži velikim početnim slovom. U mađarskom jeziku je stanje nešto složenije jer se u funkciji V-zamenice mogu javiti dva zamenička oblika – *maga* i *ön* – koji ni nisu deo „klasične” paradigme ličnih zamenica, što ćemo u odgovarajućem odeljku ovog priloga i detaljnije izložiti. Iako se obe navedene zamenice mogu odrediti kao V-forme u odnosu na zamenicu 2. lica jednine *te*, između njih se u rečnicima savremenog mađarskog jezika beleži razlika i to u smislu da se *ön* određuje kao formalnija zamenica u funkciji tzv. učtivog⁴ oslovljavanja, dok se zamenica *maga*, na primer u jednom od novijih rečnika, izdatom 2007. godine (*Értelmező szótár*, u daljem tekstu ÉSZ+ 2007), tumači (pored drugih mogućnosti) kao oblik *ne-tikanja* (prema mađ. *nem tegező*) „ponekad pri prisnom, a ponekad pri neučtivom oslovljavanju” (primer iz rečnika: *Maga már itt van? ’Vi ste već ovde?’ ili Maga ne szóljon bele! ’Vi se nemojte mešati!’*). Ovakva ocena zamenice *maga*, kada je reč o oslovljavanju, i izjednačavanje sa nemačkim *Sie* ili srpskim *Vi* (pre svega u kontekstu prevođenja što je sa našeg stanovišta i te kako opravdano) sa pravom se može percipirati kao paradoksalno ili pak pogrešno, te ćemo u odeljku posvećenom razvoju mađarskih zameničkih oblika ukazati i na razloge javljanja zamenice *maga* u ovakvom dvojakom svetlu.

2. RAZVOJ SISTEMA PRONOMINALNIH FORMI OSLOVLJAVANJA U NEMAČKOM, SRPSKOM I MAĐARSKOM JEZIKU

2.1. Razvoj pronominalnih formi u nemačkom jeziku

Jedan od najdetaljnijih i sveobuhvatnih opisa istorijskog razvoja ličnih zamenica u funkciji oslovljavanja, tj. razvoja T/V-sistema u nemačkom jeziku dao je u novije vreme H. Simon (2003). Prema Simonu se u okviru razvoja sistema zameničkih oblika oslovljavanja mogu razlikovati nekoliko etapa: stanje u (pra)germanskom (faza I), za vreme starovisokonemačkog i srednjovisokonemačkog perioda (faza II), u 17. veku (faza III), u 18. veku (faza IV), zatim, u ranom 19. veku (faza V), te u standardnom nemačkom jeziku, tj. savremeno stanje (faza VI) (Simon 2003: 93).

⁴ Svesno smo relativizirali izraz *učtiv* u gornjem kontekstu, kako se pitanju učtivosti iskazane jezičkim sredstvima može prići na dva načina. Prva mogućnost je da se učtivost koju nosi neki izraz (pod izrazom podrazumevamo kako pojedinačne lekseme tako i fraze u funkciji oslovljavanja) posmatra kroz prizmu adekvatnosti u nekom datom komunikacijskom kontekstu, dok bi drugi pristup, kako su ukazali F. Braun i K. Schubert, podrazumevao čisto sistemsku ocenu nekog izraza u odnosu na ostale koji se mogu javiti u istom kontekstu uz uvažavanje kriterijuma formalnosti i honorifikacijske moći (up. npr. niz *Ankice – gospodo Ankice – gospodo Petrović*, npr. pri oslovljavanju komšinice u srpskom jeziku). Ovaj potonji pristup nužno uključuje i skalarno ocenjivanje posmatranih jezičkih sredstava (det. v. Braun/Schubert 1988: 49–53).

Pretpostavlja se da je u prvoj etapi razvoja, u (pra)germanskome, postojala jedna pronominalna forma koja se javljala u funkciji oslovljavanja sagovornika: lična zamenica 2. lica jednine **Pu* (< indoevropsko **tu*).⁵ U starovisokonemačkom periodu ovo stanje čini se nepromenjenim u brojnim pisanim spomenicima sve do perioda posle 1000. godine, preciznije formulirano, ne postoji svedočanstvo o postojanju T/V-dihotomije (Simon 2003: 93). U *Pesmi o Hildebrandu* (*Das Hildebrandslied*, zabeležena početkom 9. veka) javlja se samo jedan zamenički oblik u oslovljavanju između sagovornika koji se ne poznaju i ne slute da su u krvnom srodstvu – lična zamenica 2. lica jednine. Kako ističe W. Besch u svojoj (i za lingvistički nepotkovano čitalačku publiku) pristupačnim jezikom napisanoj knjizi, posvećenoj oslovljavanju u nemačkom jeziku: u junačkoj pesmi je upotreba ove zamenice pravilo i ništa drugo nije prihvatljivo u germanskome verbalnom duelu (nem. *Reizrede*) i borbi (Besch 1998: 92; slično i Simon 2003: 95). Za razliku od ovog perioda, prve faze, kako navodi Simon, u književnosti srednjovisokonemačkog perioda (ali to važi dugo i u ranonovovisokonemačkom periodu) brojni su primeri javljanja lične zamenice drugog lica jednine *du* u kontrastu s ličnom zamenicom drugog lica množine *ihr*, pri čemu se ova potonja javlja u funkciji V-zamenice u skladu s razmatranjima Browna i Gilmana – upotrebom zameničkih oblika upravlja relativni društveni status sagovornika (Simon 2003: 93–94; 96).⁶ Ipak, prvi tragovi upotrebe množinskog oblika zamenice 2. lica javljaju se već u starovisokonemačkoj književnosti. Najstarije svedočanstvo predstavlja pismo Otfrida von Weißenburga upućeno biskupu u Konstanzu oko 865. godine (Besch 1998: 92; Simon 2003: 94), a drugi tekst koji svedoči o upotrebi ove zamenice u funkciji iskazivanja učtivosti ima naslov *Altdeutsche* ili *Pariser Gespräche* i potiče s kraja 9. ili početka 10. veka.⁷ Tu se zamenica *ihr* beleži delom u obliku *ger* za koji se može pretpostaviti da je rezultat kontaminacije sa staroniskofranačkim ekvivalentom *gī/ge* (Simon 2003: 94–95).⁸

⁵ Ovakvo stanje, prirodno, nije ništa više od pretpostavke, jer iz tog perioda nemamo pisanih spomenika koji bi posvedočili o postojanju T/V-dihotomije. Ipak, neki istraživači je (tj. neku vrstu opozicije) pretpostavljaju već i u indoevropskom prajeziku (v. citiranu literaturu u Simon 2003: 93).

⁶ Prema Brownu i Gilmanu (1972 [1960]: 255) u srednjovekovnoj Evropi viši slojevi koriste T-zamenicu pri oslovljavanju pripadnika nižih staleža, pri čemu im se uzvraća V-zamenicom. Dakle, za komunikaciju osobe u nadređenom društvenom položaju sa osobom podređenog položaja (npr. u komunikaciji gospodara i podanika, domaćina i sluga ili roditelja i deteta itd.) karakteristična je asimetrična raspodela zameničkih oblika. Kada su komunikatori istog društvenog ranga, javljala se simetrična raspodela zamenica u oslovljavanju (između pripadnika viših staleža V-zamenica, a između pripadnika nižih slojeva T-zamenica).

⁷ *Altdeutsche Gespräche* podseća na današnje džepne rečnike i priručnike za putnike i turiste i sadrži različite starovisokonemačke rečenice koje su manje-više povezane, a uz njih najčešće stoje srednjolatiniski ekvivalenti pod osetnim galoromanskim uticajem (Simon 2003: 94).

⁸ Uprkos činjenici da se na osnovu pisanih spomenika ne može utvrditi rasprostranjenost upotrebe jedne T- i jedne V-zamenice u starovisokonemačkom, ne može se isključiti mogućnost da

Iz srednjovisokonemačkog perioda dostupni su nam brojni tekstovi. Posebno su dragoceni podaci koji se mogu dobiti iz svetovne književnosti 12. veka, jer ona sadrži brojne dokaze o upotrebi V-zamenice *ihr*. S jedne strane, upotrebom T- i V-forme upravlja tzv. semantika moći u obliku opisanom u članku Browna i Gilmana (Brown/Gilman 1972 [1960]), a s druge, upotrebu ovih pronominalnih formi karakteriše varijabilnost, a pored pripadnosti društvenoj klasi, i drugi faktori su mogli igrati ulogu pri odabiru odgovarajuće lične zamenice. Krvno srodstvo se može izdvojiti kao činilac te vrste, a pored toga relativna starost, ali i materijalna situacija sagovornika (Simon 2003: 96–97).⁹

H. Simon se osvrće i na pitanje nastanka oslovljavanja pojedinca zamenicom koja formalno odgovara množinskom obliku zamenice 2. lica u nemačkom jeziku. U vezi s ovim ukazuje na najstariji pokušaj objašnjenja ovog fenomena koji potiče iz kasnog 11. veka, a autor je niko drugi do anonimni pisac dela *Anno-lied* u kojem se opisuje kako su Nemci oslovljavanje zamenicom *ihr* preuzeli od Rimljana, koji su tako oslovljavali Julija Cezara iz poštovanja, te je on naredio da se nemački narod nauči tom običaju. Teza da je ovaj način oslovljavanja preuzet od Rimljanja opstaje u srednjem veku, kako navodi Simon, zahvaljujući hronici docnije naslovljenoj *Kaiserchronik* (druga četvrtina 12. veka), u koju su utkani modernizovani delovi teksta iz dela *Anno-lied* u vezi s javljanjem lične zamenice 2. lica množine u funkciji oslovljavanja (ibid., 103).¹⁰

je već u tom periodu ovakva upotreba bila uvrežena. Razlog ovakvom, moguće samo prividnom, stanju Simon dovodi u vezu s prirodom očuvanih tekstova, pisanih spomenika iz tog razdoblja. Naime, mahom su u pitanju religiozni tekstovi za koje je karakteristična izvesna konzervativnost, a osim toga, oslovljavanje je dominantno karakteristika dijaloga, te ne iznenađuje činjenica da najstarije nalaze upotrebe zamenice *ihr* u funkciji oslovljavanja sagovornika-pojedinca sadrže upravo tekstovi koji se žanrovski mogu odrediti kao pismo i priručnik za putnike sa osnovnim interakcijskim shemama iz sfere svakodnevnice komunikacije (Simon 2003: 95–96).

⁹ Ovu činjenicu Simon ilustruje citirajući deo poznatog dvorskog romana *Parzivala* (zapisanog oko 1200. godine) Wolframa von Eschenbacha, i to stihove u kojima se opisuje susret Parzivala sa polubratom (paganinom) Feirefizom, koji (spoznavši zajedničko poreklo, odnosno da su potomci istog oca) moli Parzivala da ga ne oslovljava zamenicom *ihr*, što ovaj odbija ukazujući na to da je mlađi i da je siromašan. Osim toga, privremena promena modusa bila je takođe prisutna, odnosno, u periodu srednjovisokonemačkog jezika je upotreba zameničkih oblika između istih komunikatora mogla varirati u zavisnosti od raznih interakcijskih ciljeva (tj. pragmatičkih činilaca) što Simon ilustruje primerima iz Nibelunške pesme (*Das Nibelungenlied*, oko 1200. godine) i to na primeru odnosa glavnih junaka Siegfrieda i kralja Gunthera, čije je govorno ponašanje (tj. upotreba zameničkih oblika u oslovljavanju) u pesmi podložno promeni u zavisnosti od situativnog konteksta (u smislu privatno/javno što uključuje i temu razgovora) (det. v. Simon 2003: 96–106).

¹⁰ Nadalje, ukazuje na to da se u kasnijim razmatranjima iz novog veka takođe zastupa mišljenje da oslovljavanje sagovornika (pojedinka) množinskim oblikom potiče iz rimskog doba, odnosno da je u pitanju nešto kasniji kontaktološki fenomen, mada istraživači ne upućuju na Cezara, već na dvojno carstvo, odnosno vladavinu dva vladara – jednog u Rimu, a drugog u Carigradu (od

Sljedeća faza u razvoju odvija se u 17. veku kada dolazi do inovacija: zamenice 3. lica jednine *er* i *sie* uključuju se u inventar pronominalnih formi, a u tom trenutku izražavaju najviši stepen učtivosti. Posebno značajna u ovom slučaju jeste činjenica da se učtivost više ne kodira kroz gramatičku kategoriju broja već lica – i to lica koje prema svom osnovnom značenju ne učestvuje u interakciji (u odnosu na 2. lice) (Simon 2003: 106).¹¹ Do ovakvog pomeranja težišta u kontekstu učtivosti unutar inventara zameničkih oblika s mogućom funkcijom oslovljavanja došlo je iz sledećih razloga: tokom 16. veka dolazi do ekspanzije upotrebe zamenice 2. lica množine u funkciji V-zamenice, te ga počinju koristiti i pripadnici nižih staleža, a ujedno je došlo i do širenja domena upotrebe, odnosno, povećao se broj osoba koje su potencijalno mogle biti oslovljene na ovaj način. Kao kompenzacija takoreći gubitka ekskluzivnosti zamenice *ihr*, u višim krugovima, polako biva rasprostranjen jedan novi, posebno učtiv način oslovljavanja – indirektno oslovljavanje ispoljeno upotrebom (sintaksički vezanih¹²) nominalnih formi kao što su *der/mein Herr* ili *der Vater*, a povezuju se s glagolima u trećem licu jednine, ukoliko etiketa fungira kao subjekt rečenice (npr. *Hat mein Herr noch einen Wunsch?*). Kako je, međutim, održavanje ovakvog načina oslovljavanja tokom trajanja celokupnog razgovora izuzetno teško (ako ne i nemoguće s aspekta kognicije i artikulacije), došlo je do zamene nominalne grupe anaforičnom zamenicom u 3. licu jednine, ali jedno vreme ove etikete korišćene su paralelno i uz različite (padežne) oblike zamenice *ihr*. U

395. godine n.e. kao što to čine i Brown i Gilman u citiranom članku). Ovu tezu – da oslovljavanje zamenicom 2. lica množine potiče iz antičkog doba – Simon dovodi u pitanje i skreće pažnju na istraživače koji pominju upotrebu latinske zamenice *vos* u funkciji V-zamenice i pre podele Rimskog carstva, a posebno u privatnoj prepisci građana, koja nije nastala u okrilju carskog dvora. Pored ove, Simon navodi još jednu činjenicu koja ne govori u prilog tezi o nastanku kao rezultatu kulturno-jezičkog kontakta: oslovljavanje množinskim oblikom ličnih zamenica je toliko rasprostranjeno u jezicima sveta da je nemoguće svuda pretpostaviti rimski uticaj. Na primeru nemačkog jezika pokazuje ujedno da se upotreba zamenice *ihr* u opoziciji prema zamenici *du* može objasniti i bez pozivanja na kontakt s antičkom kulturom: iz ugla teorije učtivosti u skladu sa stavovima P. Brown i S. Levinsona (1987) i to kao strategiju tzv. negativne ili individualističke učtivosti (det. v. Brown/Levinson 1987: 59–71), ali i s aspekta kognitivne gramatike, koja tumači upotrebu množinskog oblika u službi oslovljavanja sagovornika-pojedinca kao metaforu za veličinu (ili brojnost), a iz koje se može izvesti metafora moći, te se na ovaj način simbolički kodira moć sagovornika i postiže učtiv efekat (Simon 2003: 103–105).

¹¹ U nemačkoj literaturi možemo naići na termin *Partnerpronomina* koji označava samo zamenice koje se odnose na lica koja učestvuju u interakciji: 1. i 2. lice jednine i množine (v. npr. Engel 2009 [2004]: 365).

¹² F. Braun u vezi sa indirektnim oslovljavanjem, tj. kada se nominalni ili pak pronominalni izrazi u funkciji oslovljavanja nalaze u sintaksičkom sklopu rečenice/iskaza govori o vezanim oblicima/formama (prema eng. *bound forms of address*), iako treba imati na umu da sintaksička vezanost nije jedina distinktivna karakteristika izraza upotrebljenih na ovaj način (det. v. Braun 1988: 11–12).

prilog tvrdnji da su zamenice *er* i *sie* u funkciji oslovljavanja nastale kroz prvobitnu anaforičnu upotrebu govori i to da je postepeno došlo i do promene u kongruenciji s aspekta roda, tj. postepeno su se odvojile od svojih prvobitnih antecedenata i osamostalile, odnosno počele su da se upotrebljavaju u skladu s polom oslovljene osobe: *er* u slučaju muške, a *sie* u slučaju ženske osobe. O ovakvoj, osamostaljenoj, neanaforičnoj upotrebi može se govoriti otprilike od 30-ih godina 17. veka (ibid., 107–110).

Sledeći korak u razvoju pronominalnih formi oslovljavanja u nemačkom jeziku čini uvođenje zamenice *Sie*¹³ koja se oblički može odrediti kao 3. lice množine, što je takođe povezano sa pojavom indirektnog oslovljavanja nominalnim formama, ali sa rasprostranjenom upotrebom¹⁴ jedne posebne grupe nominalnih izraza – etiketa koje izražavaju apstraktne karakteristike oslovljene osobe kao što su, na primer, (*Euer/Eure*) *Gnade* 'Vaša milost', (*Euer/Eure*) *Majestät* 'Vaše veličanstvo' ili (*Euer/Eure*) *Weisheit* 'Vaša mudrost'. Upotrebom etiketa ove vrste, učtiv efekat postiže se zapravo zahvaljujući metonimijskom karakteru ovih izraza; naime, referiranjem na neku osobinu oslovljene osobe, kao imanentnog dela njenog bića, ne obraćamo joj se direktno, već, na neki način, indirektno. Vremenom dolazi do upadljivog konvencionalizovanja ovakvog načina oslovljavanja, što se ogleda, između ostalog, kako piše Simon, i u sve češćem navođenju ovih etiketa u formi skraćenica, a smanjuje se i paralelna upotreba uz zamenicu *ihr*, dok se u dužim tekstovima – kao i u slučaju indirektnog oslovljavanja drugim, gorepomenutim nominalnim izrazima – javljaju takođe anaforično upotrebljene zamenice 3. lica. U vezi sa pojavom zamenice *Sie* u sistemu pronominalnih formi, značajna je upotreba homofone zamenice 3. lica jednine ženskog roda *sie* koja se često javljala u anaforičnoj funkciji jer su pomenute apstraktne etikete u nemačkom jeziku ženskog roda. Pored toga, ne sme se smetnuti sa uma ni formalno poklapanje skoro cele paradigme ovih dveju zamenica (izuzetak čine oblici u dativu¹⁵), koje je prisutno od kraja srednjovisokonemačkog perioda. Ipak, opisana dvosmislenost nije jedina pojava koja je utrla put zamenici *Sie*. Osim navedene, presudnu ulogu igrala je i jedna formalna dvosmislenost druge vrste: oni slučajevi kada je zbog promena koje

¹³ Ovaj oblik ćemo dosledno navoditi u skladu sa savremenom ortografskom normom – velikim početnim slovom – kako bismo ga razlikovali od homofone zamenice 3. lica jednine ženskog roda i lične zamenice 3. lica množine. Ujedno skrećemo ovde pažnju na to da Simon, na čiji se rad pretežno pozivamo u ovom odeljku, daje i razloge da se savremenoj V-zamenici *Sie* pripiše posebno mesto u paradigmatičnih zamenica, ali ne kao zamenici 3. lica, već 2. lica, tj. smatra da je njeno mesto uz T-oblik *du*. Svoj stav potkrepljuje i nekim morfosintaksičkim specifičnostima upotrebe zamenice *Sie* u poređenju sa, ako je tako možemo odrediti, običnom zamenicom 3. lica množine (det. v. Simon 2003: 136–146).

¹⁴ Upotreba ovakvih izraza može se pratiti već od 15. veka, iako postoje sporadični primeri i iz ranijih vekova, ali svoj vrhunac dostiže tek u 16. i 17. veku (Simon 2003: 110–111).

¹⁵ Lična zamenica jednine ženskog roda u dativu glasi *ihr*, dok se u množini (koji je aspecifičan sa aspekta roda) javlja oblik *ihnen* (Simon 2003: 113).

su pogodile imeničku deklinaciju u ranonovovisokonemačkom periodu nemoguće jednoznačno odrediti da li je etiketa upotrebljena u jednini ili u množini (npr. oblici *Gnaden* ili *Liebden*). Pritom je pomenuto beleženje etiketa u formi skraćenica takođe doprinelo nesigurnosti pri identifikaciji oblika a posebno od strane onih koji su u tom periodu usvajali jezik, dakle otvorio se put reinterpetaciji jezičkog inputa. Pored nabrojanih vrsti dvosmislenosti još je jedan faktor osigurao funkciju učtive pronominalne forme ličnoj zamenici 3. lica množine – relativno slobodna upotreba glagola u množinskom obliku bez obzira na to da li je subjekat (etiketa ili lična zamenica) u jednini ili u množini takođe sa ciljem postizanja učtivog efekta¹⁶ na osnovu metafore brojnosti/moći¹⁷ (Simon 2003: 110–114).

Valja dodati da se već i u rečniku braće Grimm¹⁸ pojava upotrebe lične zamenice 3. lica množine u funkciji oslovljavanja dovodi u vezu sa upotrebom etiketa apstraktnog značenja. Prvo se ukazuje na pojavu glagola u ovom obliku uz nominalne izraze u okviru indirektnog oslovljavanja od kraja 16. veka:

(...) *doch bei hohen würden, wie majestät, hoheit, durchlaucht, excellenz und ähnlichen, pflegt man, um noch gröszere ehrerbietung an den tag zu legen, den an sich unnatürlichen pluralis zu gebrauchen.*(...) *beispiele beginnen am ende des 16ten jahrhunderts. es werden e. f. durchleuch. [eur- fürstlich- durchleucht- – K.O.] kaum glauben können* (...) (DWG – Bd. 2: 1477)

Nešto dalje se pominje i upotreba glagola u množinskom obliku i bez funkcije oslovljavanja:

ε. es ist schon oben (t, γ) bemerkt dasz wenn eine hohe würde angeredet ward, man gegen das ende des 17ten jh. anfieng das verbum im pl. zu setzen. so auch auszer der anrede, ihre durchlaucht, der herr vater, wollen bald hier sein

CHR. WEISE *Comödienprobe* 78. seine durchlaucht der herzog empfehlen sich mylady zu gnaden SCHILLER 189. der hofmarschall Kalb stehen im vorzimmer 205^b. *man that auch den letzten schritt und setzte statt der würde das blosze pronomen in der dritten person des pl. dieses sie das als der höchste grad der höflichkeit galt, begann in der zweiten hälfte des 17ten jahrhunderts.* [podvukla K.O.] (DWG – Bd. 2: 1480–1481)¹⁹

¹⁶ Sličnu pojavu nalazimo i danas u primerima indirektnog oslovljavanja, koji su doduše (prema našem iskustvu) ograničeni na domen uslužnih delatnosti *Was wünschen* (= 3. l. mn.) *die Dame/der Herr* (=jd.)?

¹⁷ V. napomenu 10.

¹⁸ U rečniku nemačkog jezika (*Deutsches Wörterbuch*, započet 1852) Jacoba i Wilhelma Grimma (=DWG) oslovljavanje pronominalnim oblicima se detaljno obrađuje u okviru odrednice *du* uz navođenje brojnih primera iz obimnog literarnog materijala, ali i u okviru svih drugih pojedinačnih zameničkih oblika navode se napomene u vezi s funkcijom oslovljavanja.

¹⁹ Simon napominje da postoje tragovi i samostalne upotrebe glagola u množinskom obliku radi postizanja učtivog efekta isključivo na osnovu metafore brojnosti, pri čemu je kongruencija subjekta i finitnog glagola izostala (Simon 2003: 114).

O osamostaljivanju zamenice *Sie*, odnosno samostalne (neanaforične) upotrebe zamenice 3. lica množine pri učtivom oslovljavanju sagovornika, može se, dakle, govoriti otprilike od početka 18. veka (up. Simon 2003: 114). Ne sme se, međutim, zaboraviti da u tom periodu – IV etapi razvoja pronominalnih formi – imamo jedan višečlani sistem koji, pored zamenice *Sie* i zamenice 2. lica jednine *du*, sadrži i dalje stariju V-zamenicu *ihr*, ali i zamenice 3. lica jednine *er* i *sie*. Pored navedenih, posebno od sredine 18. veka, izdvaja se još jedna zamenica koja je kao i navedene zamenice 3. lica pogodna za anafORIZACIJU etiketa: *dieselben*.²⁰ Primerice, u gramatici J. Chr. Gottscheda (1762: 280, cit. prema Simon 2003: 116), u kojoj nalazimo i ocenu upotrebe pomenutih zamenica u funkciji oslovljavanja s aspekta učtivosti, ona zauzima najviše mesto. Gottsched razlikuje sledeće stepene učtivosti (prema nem. *Höflichkeitsstufen*):

- 1) *natürlich* 'prirodno' i dodeljuje mu zamenicu *du*
- 2) *althöflich* '[doslovno] staroučtivo' i dodeljuje mu zamenicu *ihr*
- 3) *mittelhöflich* '[doslovno] srednjoučtivo' i dodeljuje mu *er*
- 4) *neuhöflich* '[doslovno] novoučtivo' i dodeljuje mu *Sie*
- 5) *überhöflich* '[doslovno] preučtivo' i dodeljuje mu *dieselben*.²¹

Otp rilike na prelazu 18. u 19. vek dolazi do promena u vrednovanju zameničkih formi, ako se posmatra opisana skala učtivosti. Naime, zamenice *er* i *sie* dospevaju „ispod” zamenice *ihr*, što je dokumentovano već i u rečniku braće Grimm (polovinom 19. veka), te i u gramatici J. Grimma (izdanje iz 1898) koju Simon citira (2003: 120). Tako se u DWG u okviru odrednice *er* može naći, a u nastavku opisa načina upotrebe ovog oblika, sledeće:

e) *allmählich und im lauf der ersten hälfte des vorigen jh. änderte sich dieser verhalt, das er sank aus doppeltem grunde. einmal gerieth man auf die übertreibung, deren selbst die romanische höflichkeit sich nicht schuldig gemacht hatte, dieses er in den pl. sie zu schrauben, dann auch das verbum im pl. folgen zu lassen; für er hat = du hast, er thue = du, setzte man das unnatürlich gesteigerte sie haben, sie thuen für denselben sg. zweiter person durch; weil aber solches plural sie dem er und sie des sg. noch überwog, musste sich der letzteren werth verringern. dazu trat, dasz jenes im 17 jh. niedrigere ihr = vos im 18 wieder höher aufgebracht und in gewissen fällen dem sinn des franz. vous, engl. you, oder mhd. ir gleichgestellt wurde. im Rameau übersetzt GÖTTE das vous durch ihr, nicht durch sie, und mit gutem grund. heutzutage ist demnach ihr zwar weniger als sie (ausser in gedichten), allein mehr als er oder sie f. sg. wir reden jetzt einen freund wol auch ihr an, geben aber das er nur einem geringer scheinenden bauer und handwerker. wo sie zu viel scheint, du den angeredeten dem anredenden zu sehr gleichstellen würde, wählt man er. die feinere geltung dieser pronomina weicht nach kurzen zeitfristen ab und bestimmt sich anders (...)*

²⁰ Pored zamenice *dieselben*, u starijim tekstovima nalaze se i druge zamenice u ulozi anafore uz nominalne forme oslovljavanja kao što su *der*, *die*, *die* (množina), zatim *derselbe*, *dieselbe*, a ređe i *selbter* (Simon 2003: 115).

²¹ Posle Gottscheda, sličnu ocenu zameničkih formi daje i J. Chr. Adelung u svojoj gramatici izdatoj dvadeset godina kasnije (Besch 1998: 94–95; Simon 2003: 116).

und so braucht man jetzt das er fast nur noch scherzhaft gegen kinder, hunde, vögel: will er gleich parieren! will er wol! und dergleichen. (...)

Die fortschreitende ausgleichung aller stände arbeitet darauf hin, die überreste des er wegzuzüchten, womit wir zufrieden sein könnten, wäre aus ihm nicht das noch unedlere sie des pl. hervorgegangen. (DWG – Bd. 3: 689–690)

Slično u okviru odrednice *sie* (3. lice jednine ženskog roda):

h) eigenthümlich ist ferner die verwendung von sie (sing.) als anrede an eine weibliche person, die im 17. jahrh. aufkommt, anfangs als feinere und ehrendere ausdrucksweise gegenüber der älteren höflichkeitsform ihr (wie ja auch ital. Ella vornehmer ist als voi), dann aber schnell im gebrauche sank, durch den plur. sie (s. 4) verdrängt und auf dienstboten und personen niedern standes eingeschränkt wurde und in unserm jahrh. ganz ausgestorben ist (...) (DWG – Bd. 16: 764)

Ova promena u paradigmi pronominalnih oblika oslovljavanja se može objasniti iz više uglova. Sa jedne strane, ovaj fenomen se može dovesti u vezu sa širenjem upotrebe zamenice *Sie* i u krugovima građanstva, odnosno unutrašnje promene u sistemu pronominalnih formi ukazuju na destabilizaciju i na njegovu razgradnju. Ne može se isključiti ni uticaj francuskog jezika koji u to vreme uživa prestižni status, a u kojem zamenica 2. lica množine fungira kao V-zamenica, te prema uzoru na francuski jezik nemačko *ihr* dospeva na višu poziciju od *er* ili *sie*.²² Treće, zamenica *ihr* je u odnosu na zamenice *er* i *sie* neodređenija (ne obeležava u izvesnom smislu broj, npr. u onim slučajevima kada se oslovljena osoba nalazi u društvu drugih osoba) a kroslingvistička istraživanja su pokazala da su jezički elementi koje karakteriše neodređenost, odnosno neka vrsta neutralizacije pojedinih semantičkih obeležja (u ovom slučaju se neutrališe opozicija jednina-množina), podobniji, tj. često se javljaju kao jezičke forme učtivosti. S tim u vezi je i četvrto, poslednje objašnjenje – zamenica *ihr* je neodređena i s aspekta roda (Simon 2003: 121–124).

Konstatovanjem širenja upotrebe zamenice *Sie* i ukazivanjem na destabilizaciju opisanog višečlanog sistema pronominalnih formi, stigli smo i do poslednje faze: *du–Sie* opozicije koja je opstala do današnjih dana. Bitno je, međutim, istaći da je ovo stanje karakteristika savremenog novovisokonemačkog (standardnog) jezika, dok nam se na širem nemačkom govornom području prikazuje jedna umnogome diferenciranija slika. Naime, zavisno od dijalekta, od regije, može varirati i inventar pronominalnih formi i odražavati neku stariju etapu razvoja. Tako, na primer, pored niza drugih, Simon navodi podatak da se u nekim seoskim predelima pokrajine Brandenburga i danas može čuti *er* ili *sie* u funkciji V-zamenice. Nadalje, skreće se pažnja na još jednu pojavu, koja nije lako objašnjiva sa sociolingvističkog aspekta. U pitanju je upotreba ovih dveju zamenica u manjim radnjama, dućanima, pre svega onim koji se nalaze u predgrađima, naseljenim pretežno (turskim) imigrantima, na primer u Berlin-Kreuzbergu, dakle, lokali-

²² Oblik *dieselben* igrao je više sporednu ulogu.

tetima gde se govori tzv. nemački jezik predgrađa (nem. *Kiezdeutsch* od *Kiez* 'predgrađe' + *-deutsch*). *Er* i *sie* javljaju se, prema mišljenju Simona, u govoru prodavača ili prodavačice kao strategija izbegavanja pri oslovljavanju kupca, kao neka vrsta neutralnog oslovljavanja u onim slučajevima kada govornik ni T-oblik *du*, ali ni V-oblik *Sie* ne smatra prikladnim: *Hat sie noch nen Sechser, bitte?* ili *Hat er auch Pfandflaschen dabei?* (ibid., 127).²³

S druge strane, u nekim regijama, u Švajcarskoj (u Bernu) (Simon 2003: 126) ili, u manjoj meri, (prema rezultatima našeg istraživanja za potrebe izrade master-skog rada, v. u Ozer 2011) seoskim područjima oko Freiburga (Breisgau) u svakodnevnoj upotrebi se u toj funkciji i dalje koristi zamenica *ihr*.²⁴ Međutim, dok je u Bernu ova pojava stabilna, u drugim predelima novovisokonemački standardni oblik *Sie* uspeva postepeno istisnuti sve druge počev od prve polovine prošlog veka.

2.2. Razvoj pronominalnih formi u srpskom jeziku

U literaturi, koja nije takvog obima kao literatura o nemačkom, u vezi s oslovljavanjem u srpskom jeziku, posebno u dijahronoj perspektivi, nismo naišli ni na jedan sveobuhvatan, sistematizovan prikaz koji se bavi razvojem zamenica u funkciji oslovljavanja. Na raspolaganju nam ipak stoje neki radovi koji, uprkos činjenici da u svoj fokus istraživanja ne postavljaju eksplicitno pitanja dijahronije (osim članka T. Bergera iz 1998. godine), sadrže određene podatke na osnovu kojih možemo ukratko prikazati upotrebu zamenica u funkciji oslovljavanja iz istorijske perspektive.

M. Kocher, baveći se upotrebom zameničkih oblika oslovljavanja u srpskohrvatskom jeziku, u članku iz 1967. godine, na osnovu analize nekoliko književnih dela,²⁵ iznosi mišljenje da se upotreba zamenice 2. lica množine *vi* pri oslovljavanju jedne osobe (dakle, u funkciji V-zamenice) ne javlja pre sredine 17. veka, te dodaje da se takva upotreba moguće prvi put javlja u spisima I. Gundulića. Uprkos tome što se V-zamenica ponekad javljala u prevodima s nemačkog i francuskog jezika, s rasprostranjenom upotrebom u književnim delima može se računati tek od sredine 19. veka, što prema autorki odgovara, u glavnim crtama, razvojnem toku u govornom jeziku. Takođe, navodi

²³ Nije sasvim jasno u kojim situacijama i na osnovu kojih kriterijuma se govornici odlučuju za opisanu neutralnu mogućnost oslovljavanja. Pominje se starost, izgled i situacija (Simon se poziva na engleski termin *setting* u smislu osećanja *mi u našoj četvrti*) (Simon 2003: 127) i stiče se utisak da se ovakvo, suštinski indirektno oslovljavanje javlja pri oslovljavanju nepoznatog kupca, tj. neke osobe koja se prema pomenutim kriterijumima ocenjuje kao neko ko ne pripada tom miljeu. Poreklom ovakvog oslovljavanja Simon se ne bavi detaljno, te nije jasno da li je u pitanju opstanak „starog” oslovljavanja zamenicama *er* i *sie* ili pak o eventualnom kontaktološkom fenomenu.

²⁴ Ne treba zaboraviti da (glasovni) oblik zamenice 2. lica množine može zavisno od dijalekta varirati (Simon 2003: 125).

²⁵ Autorka navodi u spisku literature dela I. Gundulića, Lj. P. Nenadovića, M. P. Šapčanina i A. Šenoe.

se podatak da se V-zamenica u jeziku obrazovanih Beograđana počinje javljati sredinom 19. veka, dok trgovci, zanatlije, zemljoradnici itd. i dalje pretežno koriste T-zamenicu, pri čemu ulogu honorifika u njihovom govoru češće preuzimaju titule kompatibilne s ovom zamenicom. Kao ilustraciju M. Kocher (1967: 739) daje sledeći primer: *tvoje blagorodije*. Iako se izneta zapažanja autorke ne mogu osporiti, ona ipak nisu dovoljno precizna jer – osim što se ne odnose isključivo na srpski jezik – ne ukazuju u dovoljnoj meri na činjenicu da pri posmatranju leksema i fraza u službi oslovljavanja, a to uključuje i zamenice, s dijahronog aspekta treba imati u vidu i društveno-istorijske okolnosti, čiji se uticaj po pravilu odražava na sisteme jezičkih sredstava u ovoj funkciji.

Kada se govori o srpskom jeziku, neophodno je skrenuti pažnju da se od kraja 17. veka (od Velike seobe 1690. godine) pa sve do završetka Prvog svetskog rata (1918) mora računati na dve veće odelite srpske govorne zajednice izložene različitim uticajima: srpski jezik u okviru Habzburške/Austro-Ugarske monarhije i srpski jezik u okviru Osmanskog carstva. Tako A. Lauterbach, analizirajući oslovljavanje u srpskom jeziku oko 1800. godine na korpusu koji su dominantno predstavljali dramski tekstovi,²⁶ u zaključku rezimira osnovne karakteristike (pored nominalnog i) pronominalnog oslovljavanja u srpskom jeziku na području Osmanskog carstva i na jugu Ugarske: među govornicima srpskog jezika na području pod turskom vlašću dominira upotreba zamenice 2. lica jednine (*ti*), tj. T-zamenice, dok se na jugu Ugarske širi upotreba zamenice 2. lica množine (*vi*) u funkciji V-zamenice među plemstvom i građanstvom (Lauterbach 1999: 251).²⁷

T. Berger (1998) bavi se značajem spoljašnjih i unutrašnjih faktora pri nastanku sistema izraza u funkciji oslovljavanja u slovenskim jezicima, pa u vezi sa srpskim datira (okvirno) 1700. godinu kao vreme pojavljivanja V-zamenice u pisanom jeziku.²⁸ Ujedno ukazuje na nedostatak T/V-dihotomije u dijalektima. Ovu potonju

²⁶ J. Vujić (1772–1847) danas važi za jednog od predstavnika slavenosrpske pismenosti. Analizirani tekstovi u disertaciji A. Lauterbach su Vujićeve dramske obrade (prevodi s nemačkog jezika i ujedno adaptacije za srpsku pozorišnu publiku) drama S. F. Schlettera, K. Fr. Henslera i A. von Kotzebuea, a kao dodatne izvore autorka navodi dela Ignjatovića, Josifovića, Mrazovića, Sarande, putopise (jedan Čaplovićev i jedan Vujićev), Vukovu prepisku, kao i slavenosrpske priručnike za pisanje pisama i udžbenike stranih jezika (det. v. Lauterbach 1999: 227–229).

²⁷ Druge veće razlike početkom 19. veka primetne su u upotrebi nominalnih izraza kao što su *gospodin/gospodar* – na područjima pod turskom vladavinom ovi nominalni izrazi rezervisani su za vladare (*gospodare* u današnjem smislu), zatim turske, ali i crkvene velikodostojnike, ili se javljaju u narodnim pesmama, dok su u Ugarskoj u opštoj upotrebi (kao izrazi tipa *Herr* ili *Frau* u nemačkom jeziku). Nadalje, u Ugarskoj se rodbinska terminologija koristi u manjoj meri (odnosno nije toliko raznovrsna) a ređi su i turcizmi, dok su germanizmi i hungarizmi frekventniji (Lauterbach 1999: 251).

²⁸ Nešto niže, pozivajući se na H. Keiperta, u vezi s pojavom i širenjem upotrebe zamenice 2. lica množine u funkciji V-forme, upućuje na jezik građanstva koristeći naziv T. Jankovića-Mirijevskog *Civil-Sprache* [=slavenosrpski] (Berger 1998: 317, det. u vezi s razmatranjima T. Jankovića-Mirijevskog v. Keipert 1998: 240–243).

stavku ističemo iz razloga što se upravo ona uzima u članku Bergera kao kriterijum za podelu slovenskih jezika u dve grupe: u prvu grupu – za koju je svojstveno da se 2. lice množine javlja u funkciji V-zamenice čak i u dijalektima – spadaju svi zapadnoslovenski jezici, te slovenački, hrvatski, ukrajinski i beloruski, dok u drugu grupu spada ruski jezik, kao i svi ostali južnoslovenski jezici (Berger 1998: 312–314).

Razvoj T/V-dihotomije u srpskom, ali i u bošnjačkom, bugarskom i makedonskom u odnosu na ostale slovenske jezike odvija se znatno sporije. Najpre se javlja u srpskom, u kojem se, kako je već navedeno, upotreba V-zamenice može posvedočiti od početka 18. veka, međutim ona dugo ostaje u okvirima gradova na području Austro-Ugarske. U 19. i 20. veku dolazi do širenja upotrebe V-zamenice koja prestaje da bude karakteristika jezika obrazovanih viših slojeva (Berger 1998: 317). A Anastassia Lauterbach u svojoj disertaciji izvodi sledeće zaključke (iako ostavlja prostor relativizaciji ovih rezultata kroz dalja istraživanja): među građanstvom i plemstvom dominirala je na prelazu iz 18. u 19. vek, kao i u prvim decenijama 19. veka, upotreba V-forme, osim u slučaju prijateljskog odnosa, porodičnih veza (oslovljavanje dece, te delom i oslovljavanje među supružnicima) ili jasnog nižeg statusa oslovljene osobe (pri oslovljavanju posluge, kočijaša, radnika i sl. od strane pripadnika viših slojeva građanstva ili plemstva) kada se koristila T-zamenica (Lauterbach 1999: 245, det. 230–234). Kao što je ustanovljeno i za druge jezike Evrope (Brown/Gilman 1959 i 1972 [1960]), te i za nemački jezik, kada su se pripadnici nižih slojeva (nižeg građanstva ili seljaštva) obraćali pripadnicima viših slojeva, korišćena je V-forma, dakle, karakteristična je bila asimetrična raspodela zameničkih oblika (Lauterbach 1999: 246).

S obzirom na to da ishodište upotrebe V-zamenice čine gradovi u okviru Austro-Ugarske, nezaobilazan je zaključak da je posredi uticaj drugih jezika s kojima srpski dolazi u kontakt posle Velike seobe. U kontekstu pronominalnog oslovljavanja, može se istaći uticaj nemačkog jezika, ali kada se posmatraju i nominalni izrazi u upotrebi početkom 19. veka, pored nemačkog, kako piše A. Lauterbach, jasno se ocrta i uticaj mađarskog jezika (Lauterbach 1999: 229–230).²⁹ Pored toga, saglasni smo sa autorkom citiranog članka da bi bilo korisno izvršiti

²⁹ Uticaj nemačkog jezika na srpski u gradovima na istom mestu autorka potkrepljuje citirajući D. J. Popovića koji je opisao život i istoriju budimskih Srba od 1690. do 1740: „Uticaj Nemaca 'purgera', od dvadesetih godina 18. veka, naročito se oseća u našem građanskom staležu. Ne samo da se sreća titula 'vi' na mesto 'ti' između stranih, nego se titula 'vi' upotrebljava i u porodici. Tako oslovljavaju deca roditelje, a katkada se tako oslovljavaju i supružnici između sebe. Isto tako i rođake oslovljavaju sa titulom 'vi', na pr. 'gospodar kum', 'gospoda kuma', 'gospoda prijateljica' (na mesto prija, rođaka), pa i deca roditelje (...)" (Popović 1952: 280). U domenu oslovljavanja nominalnim izrazima, a kada je u pitanju uticaj mađarskog jezika, mogu se navesti pozajmljenice kao *išpan* (mađ. *ispán*) ili pri oslovljavanju oca leksema *apica* (prema mađ. *apa* 'otac', *apuka* 'tatica' itd.) (primeri preuzeti iz Lauterbach 1999: 229).

poređenje i s ruskim jezikom (ibid. 253), jer će uticaj ovog jezika, neposredno posle imigriranja dela srpskog naroda pod vođstvom Arsenija Čarnojevića na područje Austro-Ugarske krajem 17. veka, biti značajan u kulturnoj istoriji Srba.

2.3. Razvoj pronominalnih formi u mađarskom jeziku

U savremenom mađarskom jeziku postoje tri zamenice koje se javljaju u funkciji oslovljavanja: zamenica drugog lica *te* 'ti' (množinski oblik je *ti* 'vi'), zatim zamenica *maga* 'Vi' (množinski oblik je *maguk*), te zamenica *ön* 'Vi' (množinski oblik je *önök*). Oslovljavanje ličnom zamenicom drugog lica *te* se, dakako, i u mađarskom jeziku može označiti kao primarno. Ova zamenica pripada paradigmi ličnih zamenica u klasičnom smislu,³⁰ za razliku od druge dve gore navedene, koje to nisu.

Zamenica *maga*, kao i *ön*, povezuje se s ličnim glagolskim oblikom u 3. licu, te je neophodno ukazati i na pojavu 3. lica u funkciji učtivog oslovljavanja u mađarskom jeziku. Kao (gramatičko) lice čijom se upotrebom može ukazati poštovanje adresatu poruke, 3. lice ulazi u mađarski jezik na isti način kao i u nemački jezik – kroz upotrebu vezanih nominalnih izraza, dakle, kroz indirektno oslovljavanje. Reč je konkretno o izrazima koji po svojoj semantici označavaju neku apstraktnu osobinu (prvo) vladara, ali i drugih velikodostojnika: (*a te*) *kegyelmed* 'tvoja milost', (*a te*) *méltóságod* '[doslovno] tvoje dostojanstvo', (*a te*) *uraságod* 'tvoje gospodstvo' i slično.³¹ Bez obzira na to da navedeni izrazi kroz lični prisvojni nastavak upućuju na 2. lice jednine (*kegyelmed*) sami izrazi u subjekatskoj funkciji povezuju se s glagolom u 3. licu, te „klica” – kako piše Kertész (1996 [1932]: 123–124) – učtivog obraćanja u ovom licu leži upravo u upotrebi ovakvih izraza, a javlja se u pismima iz 16. veka. U to doba upotreba glagola u 3. licu se još ne javlja samostalno bez izraza pomenutog tipa, te je zapravo posredi vrsta „učtivog tikanja” (ibid., 135), na šta upućuje unutrašnja struktura izraza kao što je *kegyelmed*, dok se na sintaksičkom nivou – s obzirom na to da se ne odnose ni na adresanta ni na adresata poruke – nužno povezuju sa 3. licem (up. Domonkosi 2002: 149). Radi iskazivanja poštovanja 3. lice samostalno se javlja u pismenoj korespondenciji tek u 18. veku (Kertész 1996 [1932]: 132).³²

³⁰ Mislimo na paradigmu *én* 'ja', *te* 'ti', *ő* 'on/ona/ono', *mi* 'mi', *ti* 'vi', *ők* 'oni/one/ona'.

³¹ Pojava ovakvih izraza u mađarskom, ali i u nemačkom jeziku, kao i u romanskim jezicima, javlja se pod uticajem latinskoga. Pozniji rimski carevi počinju sebe obeležavati izrazima *nostra majestas*, *nostra celsitudo*, *nostra serenitas*, *nostra mansuetudo*, a svojim višim činovnicima se obraćaju izrazima kao *tua eminentia*, *tua excellentia*, *tua magnificentia*, a u srednjem veku im se pridružuje niz drugih izraza ovog tipa (Kertész 1996 [1932]: 138).

³² Stabilizaciju upotrebe 3. lica za iskazivanje poštovanja pri oslovljavanju (tj. glagolskog oblika u odgovarajućem licu) Kertész (1996 [1932]: 128–132) objašnjava pojačanim uticajem ne-

Nastanak pronominalnog oblika *maga* takođe je usko povezan s tipom gorepomenutih izraza, i to konkretno s izrazom *kegyelmed*. Preciznije, reč je o izdvajanju *maga* iz spoja *maga kegyelmed* 'Vaša milost lično/sama' u kojem ima ulogu intenzifikatora.³³ Ovaj proces može se registrovati već i u jednom pismu iz druge polovine 17. veka (napisanom 1668. godine): „Édes uram *Kd* engemet ne fenyegessen, mert én olyan embertől, mint *maga*, meg nem ijedek.” [Dragi moj gospodine, milost tvoja neka mi ne preti jer se ja čoveka kao što ste Vi neću uplašiti/ne plašim. – K.O.] (Kertész 1996 [1932]: 132). Kao zamenica čije se značenje izjednačava sa značenjem izraza *Kelmed* (skraćeno *Kegyelmed* '(tvoja) milost') *maga* se beleži prvi put u rečniku nastavnika i reformatora Dávida Barátija Szabóa krajem 18. veka (*Kisded szótár* iz 1784. godine), a nešto niže, na osnovu pisama iz kojih citira, zapravo na osnovu toga ko kome piše i kojim tonom,³⁴ Kertész zaključuje da oblik *maga* ni u tim ranim sačuvanim primerima za njegovu upotrebu ne spada u izraze u službi oslovljavanja koji izražavaju „neko posebno poštovanje”, a svoj stav potkrepljuje i opažanjem da ga ni aristokratija, pa čak ni srednje plemstvo, u 18. veku u pismenoj komunikaciji uopšte ne koristi (ibid., 133). Nadalje, nakon nekoliko primera (delom iz književnih dela) kojima takođe dokazuje svoje mišljenje, upućuje na karakteristike zamenice *maga* na osnovu podataka iz rečnika G. Czuczora i J. Fogarasija iz šezdesetih godina 19. veka (*A magyar nyelv szótára* 1862–1874) prema kojem je njen ekvivalent u nemačkom jeziku *Sie*, a u francuskom jeziku *vous*, uz ograničenje da za jezik srednjih i viših slojeva već nije karakteristično i da pripadnici ovih slojeva češće koriste *kegyed*³⁵

mačkog jezika u 18. veku i to u vidu upotrebe (prvo od strane značajnog dela plemstva) izraza *úr* 'gospodin' i *asszony* 'gospođa' prema uzoru na upotrebu etiketa *Herr* i *Frau* u sklopu indirektnog oslovljavanja.

³³ M. Kertész citira iz pisma kneginje Aspermont (Julianne Rákóczi) iz 1699. godine: „(...) az *Kd* [skraćeno *Kegyelmed* – K.O.] leveléből értem, hogy őcsém uram nem idegenkedik az alkutól, de amint *maga Kd* [istakla K.O.] is tudja, akit a tűz egyszer megéget, nem örömet nyúl másodszor hozzá.” [...] iz pisma tvoje milosti zaključujem da moj gospodin (mlađi) brat prihvata dogovor, ali kao što i sama tvoja milost/tvoja milost sama zna, koga vatra jednom opeče, nije rad dodirnuti je drugi put – K.O.]

³⁴ Adresat pisma iz prethodne napomene je nižeg ranga u donosu na kneginju Aspermont (u pitanju je László Okolicsányi), a u drugom, koje piše Kata Botka u afektu zbog finansijskih poteškoća, adresat je izvesni Izsák Szvetenay (Kertész 1996 [1932]: 132–133).

³⁵ Oblik *kegyed* – kako se iz fonemskog oblika može pretpostaviti – takođe je po nastanku povezan s izrazom *kegyelmed* koji se u ÉSZ+ 2007 određuje kao (arhaična i narodna) lična zamenica nastala od imenice *kegyelem* 'milost'. Kertész u vezi sa izrazom *kegyed*, u pomenutom rečniku takođe određenim kao lična zamenica, daje podatak da je nastao svesnom tvorbom 1820. godine i da je izum pesnika Pála Szemereá 1820. godine (Kertész 1996 [1932]: 146), međutim u etimološkom rečniku mađarskog jezika iz 2006. godine (ur. Gábor Zaicz), pa ni u ÉSZ+ 2007, ovakva se informacija ne pruža. Uz to, u etimološkom rečniku u vezi sa prvim pominjanjem stoji 1664. godina! Iz izraza *kegyelmed*

i *ön*. U govoru naroda zamenica *maga* takođe nije rasprostranjena u to vreme, osim pri oponašanju govora viših slojeva (sic) ili pri oslovljavanju pripadnika višeg sloja. U vreme nastanka citirane monografije, dakle, u prvim decenijama 20. veka, ona postaje učestala u govoru mladih osoba u Budimpešti, ali i u provincijama, a popularan je i izveden deminutivni oblik *magácska* koji je bio rezervisan isključivo za (mlađe) žene (Kertész 1996 [1932]: 134).³⁶ D. Sinor u vezi s upotrebom ove zamenice piše da je u prvoj polovini 20. veka između osoba istog pola ona bila moguća jedino s izrazima koji su ublažavali njen efekat, tj. uz nominalne forme, a u razgovoru između žene i muškarca isključivo ako su istog društvenog ranga (Sinor 1973, cit. prema Domonkosi 2002: 151). Iz perspektive savremene upotrebe, tj. iz perspektive druge polovine 20. veka, odnosno početka 21. veka, kao što smo donekle ukazali u uvodnim napomenama, nije jednostavno oceniti status ovog zameničkog oblika. Pišući o oslovljavanju i pozdravljanju u mađarskom jeziku E. Andrić u jednom svom recentnijem radu zamenicu *maga* (odnosno *maguk*) ocenjuje kao primeren način oslovljavanja isključivo između odraslih komunikatora (posebno mlađih i sredovečnih – za razliku od zastupljenog mišljenja u ÉSZ+ 2007 prema kojem se više vezuje za govor starijih osoba) koji su približno iste starosti i društvenog statusa. Dodaje da je pri većoj statu-

nastali su različiti izrazi skraćivanjem ili fonemskom modifikacijom. Uglavnom se svi mogu stilski odrediti kao varijante korišćene u narodu: *kelmed*, *kend*, *kéd*, *kegyend*, *kigyelmed*, *kegyem*. Zamenica *kegyed* postepeno se specijalizovala za učtivo oslovljavanje ili oslovljavanje iz milja ženskih osoba. Na sličan način je i izraz *nagyságod* 'tvoje veličanstvo [?]'' (up. *nagy* 'velik/a/o') dao oblike *nagysád*, pa i *nagysága* '[doslovno] njegovo/njeno veličanstvo [= Vaše veličanstvo]'' i svi su se ranije koristili u oslovljavanju (det. u vezi sa razvojem i upotrebom svih navedenih oblika v. Kertész 1996 [1932]: 138–142). Navedeni oblici se u rečnicima i drugoj literaturi na mađarskom jeziku, kao što smo gore ukazali u vezi sa izrazom *kegyed*, beleže kao zamenice (mađ. *névmás*) ili elementi po svojim svojstvima bliski zamenicama (mađ. *névmásszerű*). Iako ne osporavamo ovakvo određenje ovih izraza koje, verujemo, odražava činjenicu da su se u prepisci koristili pretežno kao anaforični elementi, a u usmenoj komunikaciji na sličan način kao različiti zamenički oblici oslovljavanja, npr. u nemačkom jeziku, prema našem shvatanju kriterijuma vrste reči u kontekstu jezičkih sredstava u službi oslovljavanja, svrstavamo ih u nominalne elemente (v. uvod). Opravdanost ili pak neopravdanost ovakvog našeg postupka (pa i u kontekstu sličnih nemačkih i srpskih izraza) biće predmet posebnog rada.

³⁶ U Zadunavlju se pored zamenice *maga* početkom 20. veka koristila s istom vrednošću i lična zamenica trećeg lica jednine *ő*, ali i množinski oblik *ők*. Iako je uočljiva paralela s nemačkim jezikom, u kojem se, doduše nešto ranije, takođe koriste lične zamenice 3. lica jednine *er* i *sie*, autor monografije smatra da se zamenica *ő* ipak ne javlja u mađarskom jeziku pod uticajem nemačkog jezika i navodi primer upotrebe zamenice *ő* iz 16. veka, dok se takva jezička praksa u nemačkom javlja u 17. veku. Verovatnijim drži uticaj latinskog na mađarski jezik, ukazujući na pojavu zameničkog oblika *eadem* 'isti' u (latinskim) pismima 16. veka i smatra da se upravo on [izraz *eadem*] prevodi zamenicom *ő* i daje jedan primer iz 1554. godine [doduše, reč je o anaforičnoj upotrebi umesto etikete *kegyelmed* – K.O.]. Nadalje citira iz latinskih pisama sa kraja 18. veka i smatra da se zamenički oblik *sui* 'sebe, njega' zapravo koristi kao i mađarsko *ő* u Zadunavlju – u honorifikativnoj funkciji (Kertész 1996 [1932]: 134–136).

snoj ili starosnoj razlici potrebno upotrebiti i druga jezička sredstva u funkciji oslovljavanja, tj. da poštovanje treba iskazati na drugačiji način – „pominjanjem imena ili funkcije, zanimanja osobe koja se oslovljava.” Kao karakteristične sagovorničke relacije u kojima se ova zamenica pojavljuje navode se saradnički i komšijski odnos, ali se sreće i u komunikaciji osoba koje se znaju poimence ili iz viđenja. Kao znak poštovanja prema starijima isključivo i odavno se koristi ova zamenica – u unutrašnjosti, u seoskim sredinama (Andrić 2012: 39–40). Á. Domonkosi u svojoj disertaciji (2002) zaključuje da je samostalna upotreba zamenice *maga*, drugim rečima, upotreba bez pratećih nominalnih formi u iskazu, primila izrazito negativnu stilsku vrednost i da ga mnogi tumače kao oblik kojim se oslovljena osoba čak može uvrediti.³⁷ Kada se, međutim, koristi uz lično ime ili u kombinaciji s nekom drugom etiketom u prisnijem odnosu i između statusno jednakih sagovornika, može se javiti recipročno ili ga u asimetričnim odnosima može upotrebiti nadređena osoba pri oslovljavanju statusno podređene – takođe pod uslovom da postoji određena bliskost između komunikatora (na primer dugo poznanstvo – K.O.). Ipak, upotreba zamenice *maga* u kontekstu (prisnije) komunikacije osoba istog društvenog statusa registruje se u govoru na uzrastu mlađem od 35 godina u maloj meri, budući da je u toj starosnoj grupi za veliku većinu prisnih i društveno (statusno) jednakih odnosa karakteristična uzajamna upotreba zamenice *te*. Razmatranje funkcija i vrednosti ove zamenice zaokružuje se ukazivanjem na to da se ona ipak pokazuje prihvatljivom u seoskim zajednicama, i to kada se javlja s etiketama koje označavaju društvenu ulogu ili funkciju, status, poziciju osobe koja se oslovljava (Domonkosi 2002: 153).

Lična zamenica *ön* nastala je svesnim izvođenjem iz složenih oblika (skraćivanjem) kao što je *önmaga* 'on/ona sam/a, samostalno, lično' ili iz priloga *önként* 'svojevoljno'. Prema ÉSZ+ 2007 koristi se pri učtivom oslovljavanju, a kao sinonimi se navode *maga*, (arhaično) *kegyelmed*, *te* (arhaični i narodni) *kelmed* i *kend*. U vezi s njenom funkcijom oslovljavanja daju se i detaljnije napomene, prema kojima ona pripada višem stilu, a izražava zvaničnost i distancu, te se koristi pri oslovljavanju nepoznatih osoba, publike i slušalaca, poslovnih partnera, a deluje učtivije kada se uz nju koriste i drugi izrazi kao *uram* 'gospodine [moj]' ili *kedves asszonyom* 'draga gospođo [moja]'. Značajna je ocena da u komunikaciji poznanika/poznanica prirodnije i neposrednije deluje zamenica *maga*, odnosno *maguk*, umesto zamenice *ön*, odnosno *önök*. Pored toga, ocenjuje se da

³⁷ Skoro 60% njenih ispitanika i ispitanica izrazilo je negativan stav prema upotrebi ove nominalne forme, a udeo osoba koje su ovog mišljenja iznosio je čak 81,2% u ispitaničkoj grupi koje su činile osobe mlađe od 35 godina, što ona tumači kao signal porasta tumačenja upotrebe ove zamenice kao uvredljivog načina oslovljavanja (Domonkosi 2002: 151).

je zamenica *maga* učestalija u komunikaciji starijih osoba, na selu i u govorima mađarskog življa u susednim zemljama, dakle, izvan granica Mađarske.³⁸

Forma *ön* povezuje se s imenom Istvána Széchenyija, međutim, iako je postojalo mišljenje koje je i sam čin tvorbe ovog oblika pripisalo njemu (kao što je slučaj u Ladó 1959: 25), ovaj oblik javlja se još ranije (Ferenc Kazinczy ga koristi već 1815. godine u jednom pismu), stoga verovatnije deluje da je on [Széchenyi], pre svega, doprineo popularizaciji, te na koncu i rasprostranjenosti ovog oblika, ali se ne može isključiti mogućnost da ovaj oblik upravo on uvodi kao zamenicu u funkciji oslovljavanja (Kertész 1996 [1932]: 148; *Etimológiai szótár* 2006).³⁹ U vezi s upotrebom ove zamenice u drugoj polovini 19. veka, zanimljiva je ocena u ranije citiranom rečniku mađarskog jezika G. Czuczora i J. Fogarasija, prema kojima su oblici *ön* i *önök* „muževniji i ozbiljniji” [inkább férfias s komoly] i da se njima ne ukazuje na „blagonaklono saosećanje” [gyöngéd részvét nélküli], dok se upotrebom oblika *kegyed* u oslovljavanju može iskazati „neka vrsta privlačnosti i poštovanja” [némi vonzalmat és tiszteletet tanúsító megszólítás]. Uprkos ovakvom određenju, Kertész smatra da ovakvo tumačenje nije bilo opšteg karaktera sudeći prema prepisci iz sredine 19. veka (između četrdesetih i šezdesetih godina), gde se potonji oblik koristio i u slučajevima kada bi prema određenju iz rečnika bilo očekivanije *ön*. Pored toga, zamenica *ön* mogla se javiti i u komunikaciji zaljubljenih, kao što je slučaj npr. u komediji J. Eötvösa (*Éljen az egyenlőség* 1840/1844). U drugoj polovini veka (sedamdesetih i osamdesetih godina), sudeći prema pozorišnim delima G. Csikyja, *kegyed* se više koristi pri oslovljavanju žena, a *ön* pri oslov-

³⁸ Tvrdnja se zamenica *maga* učestalije javlja u govoru mađarskog življa van okvira današnje mađarske države pokazali su i rezultati istraživanja É. Raffai iz 1998. godine. Autorka upoređuje upotrebu i stavove u vezi s različitim učtivim načinima oslovljavanja (u smislu honorifikacije) – uključujući i upotrebu zamenica *maga* i *ön* – u Subotici i Segedinu i pokazuje da se ispitanici u Subotici (u zadatim komunikativnim situacijama) češće odlučuju za zamenicu *maga* u odnosu na ispitaničku grupu iz Segedina, međutim, ipak registruje u određenom postotku i negativan stav prema upotrebi ovog oblika. Deo subotičkih informanata je, naime, upotrebu ove zamenice povezao s neukošću, jezikom sela i nedovoljnim poznavanjem mađarskog jezika onih koji ga koriste kao drugi jezik (det. v. Raffai 1998: 186).

³⁹ Széchenyi se u jednom svom pismu iz 1827. godine (Jánosu Lunkányiju Liebenbergu) bavi idejom osmišljavanja načina oslovljavanja kojim bi se zamenili oblici *maga* i *kegyed*. Kao svojevrsni eksperiment prvo pokušava da koristi zamenicu 3. lica *ő* u funkciji učtivog oslovljavanja u svojim pismima – moguće, i po uzoru na upotrebu zamenice 3. lica jednine *er* u nemačkom jeziku, ali verovatno zbog njene (tada već) takoreći okrnjene vrednosti u sistemu pronominalnih oblika (koja je približava mađarskim oblicima *kegyed* i *maga*), odustaje od nje i počinje da koristi *ön*. Onog trenutka kada upotreba ove zamenice pređe prag (privatnih) prepiski i biva odštampana (prema Kertészu prvi put ni manje ni više u Széchenyijevom poznatom delu *Stadium* u kojem obavljuje svoje planove reformi) njena sudbina je zapečaćena i od tridesetih godina 19. veka registruje se i u mađarskim rečnicima (Kertész 1996 [1932]: 148–149).

ljavanju muškaraca (Kertész 1996 [1932]: 149–150). Sedamdesetih i osamdesetih godina 20. veka u radovima koji se bave kulturom govora ukazuje se na opadanje učestalosti upotrebe zamenice *ön*, kao i na to da se skroz izgubila iz jezičke upotrebe mladih, međutim početkom ovog veka rezultati istraživanja Á. Domonkosi pokazali su obrnuti proces (Domonkosi 2002: 154).

Domonkosi je iznela stav u citiranoj disertaciji da se kao glavni pokretač promena unutar sistema pronominalnih formi u mađarskom jeziku može označiti činjenica da zapravo nikada nije postojala jedna opšteprihvaćena V-zamenica. Pojava zamenice *ön* za vreme jezičkih reformi (od kraja 18. veka do prvih decenija 19. veka) takođe se može shvatiti kao nastojanje da se problem nedostatka jednog takvog oblika reši. Prema rezultatima njenog sveobuhvatnog istraživanja koji je baziran najvećim delom na anketiranju ispitaničkih grupa različitih uzrasta, savremeni jezik karakteriše i širenje domena upotrebe zamenice *ön*, budući da je ispitanička grupa osoba mlađih od 35 godina pretežno nju smatrala najadekvatnijom u komunikaciji statusno jednakih komunikatora kada se ne koristi recipročno zamenica *te*. Čini se da su mlađe anketirane osobe, tinejdžeri i tinejdžerke, i odrasle osobe mlađe od 35 godina u manjoj meri povezivali oblik *ön* sa (preteranom) zvaničnošću, distancom, izveštačenošću, odnosno karakteristikama koje su mu pripisivane u nekim knjigama bontona devedesetih godina 20. veka⁴⁰ (Domonkosi 2002: 154). Upotreba *ön* bez nominalnih formi ocenjuje se, pre svega, kao adekvatan način oslovljavanja nepoznatih osoba, pri čemu korišćenje ovog zameničkog oblika ne upućuje na društveni status adresata, već učtivost govornika. Stoga se u toj funkciji *ön* javlja i u zvaničnim spisima, pri oslovljavanju većeg auditorijuma u televizijskim emisijama ili slušalaca radijskih emisija. U kombinaciji s nominalnim elementima (etiketama koje označavaju društveni status ili poziciju sagovornika) *ön* se može okarakterisati kao najopštiji način oslovljavanja u statusno markiranim razgovornim situacijama kojim se izražava visok stepen poštovanja, a u toj funkciji, odnosno s tim tumačenjem javlja se s velikim udelom u svim anketiranim starosnim grupama (ibid., 155).

3. ZAKLJUČAK

Cilj ovog priloga bio je, kao što je u uvodnim napomenama istaknuto, uporedan prikaz razvoja pronominalnih sredstava oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku budući da se u okviru nastave stranog jezika – na ovim prostorima se u toj poziciji po pravilu nalazi nemački jezik, dok jedan od druga dva prou-

⁴⁰ Slično ocenjuje zamenicu *ön* i E. Andrić. Zamenički oblik *ön* (odnosno *önök*) za razliku od zamenice *maga*, kako piše, u neobaveznoj komunikaciji osoba istog društvenog statusa izbegava se zbog svog zvaničnog i administrativnog prizvuka. Iako se ona može smatrati „uglađenijom”, ovaj oblik „zrači nekom uzdržanom učtivošću, koja sagovornike drži na izvesnoj distanci” (Andrić 2012: 40).

čavana jezika u ovom radu obično predstavlja prvi jezik učenika – neretko ukazuje na sličnost (sasvim opravdano) u navedena tri sistema. Ova sličnost se odnosi na činjenicu da se u svim posmatranim jezicima može konstatovati jedan zamenički oblik kojim se izražava svojevrsna bliskost između komunikatora i da se po pravilu u sva tri jezika u toj funkciji javlja lična zamenica 2. lica jednine (koja se prema početnom slovu latinskog ekvivalenta u literaturi naziva T-formom). Istodobno se u sva tri jezika može utvrditi i zamenički oblik koji se koristi u funkciji kodiranja izvesne distance između sagovornika a kojim se ujedno signalizira poštovanje, odnosno koji važi za sredstvo tzv. učtivog obraćanja u određenim sagovorničkim konstelacijama i koje se takođe prema prvom slovu funkcionalno ekvivalentne latinske lične zamenice 2. lica množine u literaturi naziva V-formom. U trima jezicima postoje i iz ugla savremene upotrebe znatna poklapanja. Međutim, uprkos opisanoj funkcionalnoj bliskosti, kada se posmatraju oblici koji se danas javljaju u ulozi V-zamenice, uočavaju se izvesne formalne razlike. U nemačkom jeziku se u ovoj funkciji javlja zamenica *Sie* koja se povezuje sa glagolom 3. lica množine bez obzira na to da li je reč o jednom sagovorniku ili grupi sagovornika. Lična zamenica *Vi* koja u srpskom jeziku vrši funkciju V-oblika povezuje se sa glagolom u 2. licu množine (takođe bez obzira na to da li je reč o jednom sagovorniku ili više njih). Za razliku od nemačkog i srpskog, u mađarskom jeziku se javljaju dva oblika – još jedna specifičnost mađarskog jezika – koji ne pripadaju izvornoj paradigmi ličnih zamenica i pored toga imaju i odgovarajuće množinske oblike (za oslovljavanje dva ili više sagovornika). Ipak, ukoliko uzmemo u obzir etape u razvoju nemačkih zameničkih oblika oslovljavanja, ne mogu ostati neprimećene određene slične crte pri poređenju sa evolucijom ovih oblika u srpskom, odnosno mađarskom jeziku. T/V-sistem srpskog jezika se formalno poklapa sa latinskim, odnosno sa nešto kasnijim srednjovekovnim (visoko)nemačkim sistemom u kojem u opoziciji stoji zamenica 2. lica jednine *du* i zamenica 2. lica množine *ihr*, dok V-zamenice u mađarskom jeziku i upotreba glagola u 3. licu (jedinine ili množine) uz njih pokazuju sličnost sa razvojnim stadijumom sistema nemačkih pronominalnih oblika kada se dvočlani sistem proširuje zameničkim oblicima 3. lica jednine, a ubrzo i zamenicom 3. lica množine. Osim toga, iako kratkoročno, i u nemačkom jeziku se u paradigmi pronominalnih formi našao jedan oblik koji ne spada među lične zamenice – *dieselben*. U svetlu ovakvih zajedničkih crta nužno se nameće pitanje kontakta i međusobnih uticaja ovih jezika. Ovi jezici su u prošlosti stajali u tesnom kontaktu – mislimo tu, pre svega, na područje Austro-Ugarske – te ne iznenađuje činjenica da se kako za mađarski, tako i za srpski u literaturi mogu naći podaci o uticaju nemačkog jezika na sistem jezičkih sredstava u službi oslovljavanja. Ipak, iako ove podatke ne možemo opovrgnuti, uticaj nemačkog jezika na sistem pronominalnih formi u slučaju srpskog i mađarskog jezika ne može se iz navedenih podataka jednoznačno iščitati. Što se tiče podataka

u vezi sa srpskim jezikom, čini se da se na osnovu raspoložive građe zaključak o direktnom i/ili isključivom uticaju nemačkog jezika treba izvući ipak sa oprezom. U pomenutom članku T. Bergera (1998: 313–314) koji pripada malobrojnim radovima u kojem se oslovljavanju u srpskom jeziku uz većinu drugih slovenskih jezika (konkretno: V-zamenicama i indirektnom oslovljavanju) prilazi iz perspektive dijahronije, kao što smo već ukazali, srpski se prema u njemu zastupljenom modelu oslovljavanja može svrstati u tzv. jugoistočnu grupu slovenskih jezika u kojima se upotreba V-zamenice (koja formalno odgovara ličnoj zamenici 2. lica množine kao u skoro svim slovenskim jezicima) javlja nešto kasnije a pored toga karakteristično je odsustvo T/V-dihotomije u dijalektima. Nadalje, za razliku od tzv. zapadne grupe (u koju Berger pored zapadnoslovenskih jezika ubraja i slovenački, hrvatski, ukrajinski i beloruski), u kontekstu srpskog i ostalih jezika iz iste grupe (bošnjačkog, bugarskog i makedonskog) uticaj nemačkog jezika se ne pominje eksplicitno, jedino se na kraju razmatranja u vezi sa ovim jezicima daje napomena da je primetna težnja ka prilagođavanju zapadnom modelu (ibid., 317–318). Uticaj nemačkog jezika na zapadnu grupu (u kojoj se upotreba lične zamenice 2. lica množine javlja znatno ranije u odnosu na srpski) eksplicitno se imenuje, iako nije posredi direktan uticaj (već indirektan) u svim jezicima date grupe. Osim toga, u vezi sa hrvatskim jezikom, na primer, izričito ističe značaj italijanskog jezika u 16. veku – u vreme prvog javljanja V-forme (posredi je, dakako, podatak iz članka Kocher na koji se Berger poziva u svom radu) (ibid., 314–316). Sa druge strane, o direktnom uticaju nemačkog jezika na srpski jezik u Budimu daju se podaci u knjizi D. J. Popovića (1952) na osnovu arhivske građe (i to one u izdanju Gavrila Vitkovića). S obzirom na to da je reč o Budimu i da širenje upotrebe V-zamenice među srpskim življem počinje upravo u gradovima u Ugarskoj, ovaj podatak ne iznenađuje. Međutim, trebalo bi ispitati put, tj. hronološki rekonstruisati kako se širila V-zamenica i u drugim gradovima, a valjalo bi uzeti u obzir i činjenicu da u poslednjoj deceniji 17. veka i u prvoj polovini 18. veka (Popović navodi podatak o V-zamenici među budimskim Srbima od druge decenije 18. veka) slovenski jezici – pre svega mislimo na one koji se takođe govore u okvirima austrougarske države – već poznaju zamenicu 2. lica množine u funkciji V-oblika, te bi trebalo ispitati i mogući uticaj komunikativne prakse u ovim jezicima, tj. u slučaju uticaja zapadnog, odn. nemačkog modela takođe razlikovati direktan i indirektan uticaj. Pored toga, ne smeju se zaboraviti ni moderna stanovišta koja osim jezičkog kontakta, skreću pažnju i na druga moguća tumačenja razvojnih procesa u sistemima jezičkih sredstava sa funkcijom oslovljavanja.

Uticaj nemačkog jezika na razvoj mađarskog pronominalnog sistema, preciznije na preuzimanje konkretnih modela, takođe je potrebno relativizovati. Iako u dostupnoj literaturi ima podataka o uticaju nemačkog jezika, oni se odnose na upotrebu vezanih nominalnih formi koja je učvrstila upotrebu glagolskog oblika

3. lica sa funkcijom honorifikacije. Zamenički oblik *ön/önök* je uključen u sistem kada je već pozicija upotrebe ovakvih glagolskih oblika stabilna – u 19. veku i na osnovu istraživanja, čini se, postepeno istiskuje stariju V-zamenicu *maga* i van okvira Mađarske s tim da bi aktuelno stanje trebalo ipak proceniti na osnovu savremenih empirijskih podataka. Isto tako, iako starija, ni zamenica *maga* nije rezultat direktnog pozajmljivanja modela iz nemačkog jezika,⁴¹ već je reč o osamostaljivanju i funkcionalizovanju elementa koji se prvobitno javlja u spoju sa nominalnom formom *kegyelmed*, za razliku od nemačkog jezika, u kojem se zamenički oblici oslovljavanja koji se povezuju sa glagolima u 3. licu razvijaju iz anaforički upotrebljenih ličnih zamenica.

Za kraj, valja još ukratko rezimirati razvoj pronominalnih oblika u trima jezicima koji se nalaze u fokusu našeg istraživanja. Kada se govori o nemačkom pronominalnom sistemu iz dijahrone perspektive, videli smo da se on u literaturi opisuje kao jedan izvorno dvočlani sistem u koji se vremenom uključuju novi elementi a pokretač ovakvih promena je slabljenje honorifikacijske moći postojećih izraza kao rezultat širenja domena njihove upotrebe i potreba da se oni nadomeste (doduše, najpre iz ugla najviših slojeva društva). Sistem nemačkih zameničkih oblika u 18. i 19. veku dostiže maksimalnu složenost, u kojem uz najnoviji oblik *Sie* (ukoliko se zanemari izraz *dieselben* koji je igrao više sporednu ulogu) egzistiraju još dva (!) netikajuća oblika (*er/sie* i staro *ihr*). U savremenom nemačkom jeziku opstali su samo polovi prikazane skale Gottscheda, kako je istakao Simon (2003: 124–125). Sistem zameničkih oblika u mađarskom jeziku, iako je T/V-opozicija znatno mlađa prema podacima iz literature, pokazuje takođe izvesnu dinamičnost – nemačkom jeziku približava ga složenost sistema koja je izgleda takođe karakteristična otprilike u istom vremenskom rasponu (podsetimo ovde, na primer, i na izraz *kegyed* i srodnih oblika). U savremenom jeziku i dalje imamo izvesnu složenost pošto su i dalje u upotrebi dva V-oblika, no, čini se da smo svedoci razgrađivanja ove kompleksnosti. U vezi sa srpskim jezikom, u kojem je T/V-dihotomija najmlađa, za razliku od nemačkog i mađarskog jezika, nema podataka o ekspanziji inventara pronominalnih oblika u prošlosti, niti postoje naznake nekog sličnog razvoja u skorijoj budućnosti. S obzirom na to da se T/V-opozicija u srpskom jeziku pojavila u društveno-kulturnim i istorijskim okvirima koji su u mađarskom jeziku pogodovali razvoju i upotrebi više različitih elemenata u funkciji pronominalnih honorifika, nameće se pitanje zašto je srpski dvočlani sistem ostao netaknut i opstao sve do danas

⁴¹ Dodaćemo ovde da je mađarsko *maga* po značenju blisko nemačkom izrazu *selbter* (up. značenje partikule *selbst* u savremenom jeziku 'sam/lično, niko drugi do [on/ona/ono]') koji se pored *dieselben* takođe mogao javiti u ulozi anafore sa funkcijom oslovljavanja. Kako je *selbter*, međutim, u nemačkom jeziku imao još periferniji značaj od *dieselben*, u nedostatku drugih podataka prihvatamo gore navedeno tumačenje.

u svom izvornom obliku. Ovo pitanje, koje ćemo ovom prilikom ostaviti otvoreno, ipak čini dobar podsticaj za dalja uporedna istraživanja na polju dijahronije.

LITERATURA

- Andrić, E. (2012). Pozdravljanje i oslovljavanje u mađarskom jeziku. U: Stanojević, D.; Savić, S. (ur.) *Iz riznice multijezičke Vojvodine: oslovljavanje i pozdravljanje u savremenim jezicima nacionalnih zajednica u Vojvodini*. Novi Sad: Pedagoški zavod Vojvodine: 33–49.
- Besch, W. (1998). *Duzen, Siezen, Titulieren: Zur Anrede im Deutschen heute und gestern*. 2. ergänzte Auflage. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht.
- Braun, F. (1988). *Terms of Address: Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter.
- Braun, F.; Schubert, K. (1988). When polite forms are impolite, or what politeness actually is. In: Braun, F.: *Terms of Address: Problems of patterns and usages in various languages and cultures*. Berlin-New York: Mouton de Gruyter: 45–64.
- Brown, R.; Gilman, A. (1972). The Pronouns of Power and Solidarity. In: Giglioli, P. P. (ed.) *Language and Social Context*. London: Penguin: 252–282.
- Brown, P.; Levinson, S. (1987). *Politeness: Some Universals in Language Usage. Studies in interactional sociolinguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Domonkosi, Á. (2002). *Megszólítások és beszédpartnerre utaló elemek nyelvhasználatunkban*. <http://mek.oszk.hu/01700/01715/01715.pdf> (25. VIII 2013)
- Engel, U. (2009 [2004]). *Deutsche Grammatik. Neubearbeitung*. München: Iudicum.
- Keipert, H. (1998). Gesprächsstilisierung in E. Jankovičs Übersetzung „Blagodarni sin” (1789). *Die Welt der Slaven* XLIII: 239–258.
- Kertész, M. (1996[1932]). *Szállok az Úrnak : Az udvarias magyar beszéd története*. Második kiadás. Budapest: KuK Könyvkiadó.
- Kocher, M. (1967). Second Person Pronouns in Serbo-Croatian. *Language* 43/3: 725–741.
- Ladó, J. (1959). Köszönés és megszólítás napjainkban. *Magyar Nyelvőr* 3/1: 23–26.
- Ozer, K. (2011). Pronominalne forme sa funkcijom oslovljavanja u nemačkom i srpskom jeziku: promena modusa. U: *Savremena proučavanja jezika i književnosti*. Godina II/ knjiga 1. Zbornik radova sa II naučnog skupa mladih filologa Srbije održanog 6. marta 2010. godine. Kragujevac : Filološko-umetnički fakultet: 403–411.

- Ozer, K. (2016). *Makrolingvistički aspekti oslovljavanja u nemačkom, srpskom i mađarskom jeziku*. Doktorska disertacija. Novi Sad: Filozofski fakultet.
- Popović, D. J. (1952). *Srbi u Budimu*. Beograd: SKZ.
- Raffai, É. (1998). A megszólítás változatai Szabadkán és Szegeden. In: Sándor, K. (szerk.) *Nyelvi változó - nyelvi változás. Szeged: JGYF Kiadó: 179–188.*
- Radovanović, M. (2003[1986]). *Sociolingvistika*. Treće izdanje. Sremski Karlovci-Novı Sad: Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića.
- Simon, H. J. (2003). *Für eine grammatische Kategorie >Respekt< im Deutschen: Synchronie, Diachronie und Typologie der deutschen Anredepronomina*. Tübingen: Max Niemeyer Verlag.

REČNICI

- Deutsches Wörterbuch* (1852–1960). (Jacob Grimm und Wilhelm Grimm). München: dtv.
- Etimológiai szótár : Magyar szavak és toldalékok eredete* (2006). (Zaicz, G. főszerk.). Budapest: Tinta.
- Értelmező szótár* + (2007). (Eöry, V. főszerk.). Budapest: Tinta.

Katalin Ozer

ÜBER DIE ENTWICKLUNG DEUTSCHER, SERBISCHER UND UNGARISCHER ANREDEPRONONIMA

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wird die Entwicklung deutscher, serbischer und ungarischer Anredepronomina beschrieben und abschließend werden die drei Entwicklungswege kurz miteinander verglichen. Die drei pronominalen Anredesysteme zeigen aus heutiger Sicht bestimmte Ähnlichkeiten auf (mögliche Identifizierung einer sog. T/V-Dichotomie sowie Übereinstimmungen in bestimmten Verwendungsdomänen), aber zugleich gewisse Unterschiede, die in erster Linie formalen Charakter haben. Durch die sukzessive Beschreibung und den Vergleich der Entwicklung der pronominalen Anredeformen wird erhofft, DeutschlehrerInnen, die serbische bzw. ungarische Erst-/MuttersprachlerInnen unterrichten, einen Einblick in diejenigen Prozesse zu gewähren, die zur beschriebenen Systemähnlichkeit führen.

Katalin Ozer
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
E-mail: katalin.ozzer@ff.uns.ac.rs

Gordana Ristić

KONTRASTIVNA I KONCEPTUALNA ANALIZA NEMAČKIH I SRPSKIH SOMATIZAMA U SEMANTIČKOM POLJU „INTERESOVANJE/ŽELJA”

Sažetak. U radu se metodom kontrastivne i konceptualne analize porede nemački i srpski somatizmi *oko, srce i nos* u semantičkom polju INTERESOVANJE/ŽELJA. Utvrđivanje sličnosti i razlika na leksičkom, semantičkom i morfosintaksičkom nivou, tj. različitih tipova ekvivalentnosti (potpuna, parcijalna i nulta ekvivalentnost) i postulisanje konceptualnih metafora u pozadini frazeologizama predstavljaju ciljeve istraživanja. Korpus je leksikografskog tipa i ekscerpiran je iz odgovarajućih onomasioloških i semasioloških frazeoloških rečnika.

Ključne reči: kontrastivna i konceptualna analiza, konceptualna metafora, somatizam, frazeologizam, ekvivalentnost

1. UVOD

Interesovanje za frazeologiju, kontrastivnu i kognitivnu lingvistiku u porastu je od 70-tih godina prošlog veka tako da je priličan broj radova u poslednjoj deceniji posvećen kognitivnoj i kontrastivnoj frazeologiji u mnogim jezicima. Što se srpskog i nemačkog jezika tiče njihov broj je i dalje zanemarljiv.¹ U ovom radu istražuju se frazeologizmi, tj. somatizmi sa komponentama *oko, srce i nos* u semantičkom polju INTERESOVANJE/ŽELJA sa stanovišta kontrastivne i kognitivne lingvistike metodom kontrastivne i konceptualne analize, s ciljem da se ustanove sličnosti i razlike, odnosno tipovi ekvivalencije i postulišu konceptualne metafore na kojima počivaju frazeologizmi. Frazeologizam se u postojećoj literaturi uglavnom dvojako definiše: u užem smislu reči kao idiom i frazeologizam u širem smislu reči kao hiperonim za poslovice, kolokacije, izreke itd. Predmet ovog rada predstavljaju metaforički frazeologizmi, tj. frazeologizmi u užem smislu reči koje karakterišu obeležja polileksikalnost, ustaljenost i idiomatičnost. Frazeologizme veoma često karakteriše i ekspresivnost, pa su kao takvi pogodni za izražavanje emocija (Fleischer 1997:214).

¹ Priloženi rad nastao je na osnovu doktorske disertacije pod nazivom *Somatizmi u nemačkoj i srpskoj frazeologiji*, odbranjenog 2013. godine u Novom Sadu. Rezultati analize delimično su prezentovani na konferenciji *Jezici i kulture u vremenu i prostoru*, 31. oktobra 2015. godine na Filozofskom fakultetu u Novom Sadu. Rad do sada nije nigde objavljen.

Analiziranu građu, ekscerpiranu iz odgovarajućih jednojezičnih i dvojezičnih semasioloških i onomasioloških, zatim frazeoloških rečnika nemačkog i srpskog jezika čine somatizmi sa sastavnicama *oko*, *srce* i *nos*. Somatizmi kao ustaljene i idiomatične konstrukcije, kod kojih je jedna od komponenti naziv za vidljivi deo tela, univerzalnog su karaktera, predstavljaju frazeološku i jezičku univerzaliju, što je uslovljeno vanjezičkom stvarnošću jer „anatomska leksika” čini jezgro leksičkog sistema i osnovni neotuđivi fond svakog jezika (up. Mršević-Radović 1987: 30, Razdobudko-Čović 2003: 9). Somatizmi čine sastavni deo svake kulture, izuzetno su frekventni i kao takvi učestvuju u formiranju jezgra čitavog rečničkog sistema (Razdobudko-Čović 2003: 14), a izraz su emocionalnih, mentalnih karakteristika i različitih delatnosti ljudi, i poživaju na tradicionalnoj simbolici ljudskog tela, ali i na praznoverju (Feldeš 1985: 21).

2. KONTRASTIVNA I KONCEPTUALNA ANALIZA

2.1. Kontrastivna analiza

Kontrastivna analiza je metoda kontrastivne lingvistike kojom se porede dva ili više jezika sa ciljem da se ustanove sličnosti i razlike, odnosno tipovi ekvivalentnosti i to na osnovu sledećih parametara: sadržaj, tj. semantika, struktura i pragmatička funkcija. Mi smo se opredelili za modifikovan Burgerov model (1982) jer smo dodali i parcijalnu semantičku ekvivalentnost: frazeologizmi sa potpunom ekvivalentnošću (odsustvo razlika na svim nivoima), frazeologizmi sa parcijalnom ekvivalentnošću (leksičke, morfosintaksičke, semantičke razlike), frazeologizmi sa semantičkom ekvivalentnošću i parcijalnom semantičkom ekvivalentnošću i frazeologizmi sa nultom ekvivalentnošću.

2.2. Konceptualna metafora

Analiza metaforičkih izraza predstavlja centralni deo kognitivne lingvistike, pri čemu se metafore posmatraju kao kognitivni mehanizmi tj. način da se obuhvati, shvati i preslika svet oko nas iz jedne apstraktne dimenzije u konkretnu. Dragičević (2007: 96) navodi da je konceptualna analiza najprikladnija za proučavanje apstraktne leksike jer konceptualna metafora omogućava lakši kognitivni pristup apstraktnijim ciljnim domenima, a njeni rezultati ne odnose se samo na jednu leksemu, već i na celokupno semantičko polje. Kognitivisti smatraju da je metafora pre svega stvar mišljenja pa tek onda jezika, deo je svakodnevice i jedan od osnovnih načina organizacije našeg pojmovnog sistema (Lakof i Johnson 1980, Klikovac 2004).

Po Lejkofu (1993) i Kevečešu (2002: 6–8) konceptualnu metaforu čini skup sistemskih ontoloških korespondencija između izvornog i ciljnog domena,

pri čemu elementi jednog domena odgovaraju elementima drugog. Preslikavanje često ima za posledicu stvaranje novih koncepata različitih i od koncepata iz izvornog i ciljnog domena i teče od konkretnog ka apstraktnom, pri čemu su uobičajeni izvorni domeni konkretni, a ciljni domeni apstraktni (Klikovac 2004: 11, Dobrovoljski /Pirainen 2009: 17–40). Izvorni domen se može spoznati čulima, vidljiv je i opipljiv za razliku od ciljnog domena koji je isključivo apstraktan, pa se smatra da su pojmovne metafore osnovno sredstvo za razumevanje apstraktnih iskustava (Klikovac 2004: 14).

Kognitivisti uglavnom razlikuju strukturne, orijentacione i ontološke metafore. Kada se jedan metaforički koncept strukturiše pomoću drugog u pitanju je strukturna pojmovna metafora (Lakoff/Johnson 2007: 62–63). Strukturne metafore najčešće srećemo u jeziku. Metafore sa izvornim domenima gore-dole, unutra-spolja, napred-nazad itd. koje se zasnivaju na prostornim odnosima nazivaju se orijentacione (Klikovac 2004: 23; Dragičević 2007: 91; Lakoff/Johnson 2007: 22–31. Ontološke metafore se zasnivaju na razumevanju emocija, ideja i sl. preko različitih entiteta ili supstancija, a Kevečeš (2002: 35) primećuje da i emocije doživljavamo kao objekte. Najčešće ontološke metafore su metafore posude, odnosno metafore omeđenog prostora, kod kojih se naše telo i organi konceptualizuju kao posude, a emocije kao materija/fluid, odnosno entiteti u posudama.

3. ANALIZA KORPUSA

Konceptualni pristup naročito je podesan za stvaranje različitih koncepata u frazeologiji, pri čemu se frazeologizmi svrstavaju u određena semantička polja. U ovom poglavlju metodom kontrastivne i konceptualne analize porede se nemački i srpski somatizmi *oko*, *srce* i *nos* u semantičkom polju INTERESOVANJE/ŽELJA. Takav pristup omogućava analizu semantičkih taloga na bazi kojih je nastao frazeologizam. Postulirane metafore u ovom semantičkom polju su:

1. INTERESOVANJE/ŽELJA JE GLAD/NEZASITOST
2. INTERESOVANJE/PAŽNJA JE RADOZNALOST
3. INTERESOVANJE/ŽELJA JE PRAĆENJE NEKOG OBJEKTA
4. INTERESOVANJE/ŽELJA JE NAPREGNUTA PAŽNJA/BUDNOST
5. INTERESOVANJE/ŽELJA JE VATRA
6. INTERESOVANJE/ŽELJA JE FIZIČKA SILA
7. INTERESOVANJE/ŽELJA JE OPASNOST PO OČI
8. INTERESOVANJE/ŽELJA JE MATERIJAL/ENTITET U POSUDI
9. INTERESOVANJE/ŽELJA JE ENTITET/MATERIJAL KOJI ULAZI U POSUDU

10. INTERESOVANJE/ŽELJA JE MATERIJAJA/TEČNOST KOJA IZLAZI IZ POSUDE

11. INTERESOVANJE/ŽELJA JE UNIŠTAVANJE POSUDE

3.1. INTERESOVANJE/ŽELJA JE GLAD/NEZASITOST

Strukturna pojmovna metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE GLAD/NEZASITOST nazastupljenija je konceptualna metafora u ovom semantičkom polju. Frazeologizmi koji počivaju na pomenutoj pojmovnoj metafori kao komponentu imaju uglavnom somatizam *oko*, a zabeležen je samo jedan frazeologizam sa komponentom *srce*. Navedeni frazeologizmi nastali su procesom metaforizacije. Osoba koja oseća jaku i pohlepnu želju za nekim ili nečim metaforički guta/proždire očima nekoga ili nešto poput gladne osobe. Žarka, tj. jaka želja za nečim/nekim često se povezuje sa domenom GLADI (up. metaforu POŽUDA JE GLAD kod Kövecses 2000: 29)

3.1.1. Potpuna ekvivalentnost

U ovoj grupi nalaze se sledeći metaforički frazeologizmi koji su ekvivalentni kako na leksičkom i semantičkom tako i na morfosintaksičkom nivou npr.: 1) nem. *jmdn mit Augen/Blicken verschlingen* ‘jmdn/etwas begierig ansehen’ u srpskom jeziku ima ekvivalent *gutati*²/*proždirati*, *zobati očima nekoga/nešto* sa značenjem ‘osećati jaku i pohlepnu želju za nekim/nečim’.

3.1.2. Nulta ekvivalentnost

U srpskom jeziku je posvedočen frazeologizam *imati gladne oči* ‘nešto jako i uporno želeti’, čiji nastanak se dovodi se u vezu sa slikom gladne i proždrljive osobe (up. Mušović 2002: 63). U frazeološkim rečnicima nemačkog jezika nije pronađen odgovarajući ekvivalent.

3.1.3. Parcijalna ekvivalentnost sa leksičkim i morfološkim razlikama

Frazeologizmi svrstani u ovu grupu parcijalni su ekvivalenti sa izraženim razlikama na leksičkom i morfološkom nivou. Kontrastivne razlike ovog tipa nisu se odrazile na semantički nivo, odnosno na semantiku frazeologizma u celini. Značenje frazeologizma formirano je na slici proždrljive osobe koja *ima oči veće nego želudac*:

1) nem. *jmds Augen sind größer als der Magen* ‘sagt man, wenn sich jemand mehr auf den Teller gegeben hat, als er essen konnte; wenn es Kindern

² Potrebno je naglasiti da ovaj frazeologizam u srpskom jeziku ima više stilski uslovljenih varijanti.

nicht gelingt, die Größe ihres Appetites mit der Aufnahmefähigkeit ihres Magens in Einklang zu halten' srp. *imati veće oči nego želudac* 'želeći više nego što se može pojesti'.

2) Koncept INTERESOVANJA/ŽELJE blizak je konceptu LJUBAVI: npr. nem. *jmdm steht das Herz nach etw.* i srp. *ište mu srce nešto, žudi* 'jako želi nešto, opsednut je nečim'. Postulirane su i zajedničke metafore u pozadini frazeoloških izraza: strukturna pojmovna metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE ČEŽNJA i INTERESOVANJE/ŽELJA JE GLAD koja, zapravo, počiva na metonimiji. Konceptualna metonimija se posmatra kao kognitivni proces koji se odvija unutar jednog domena, pri čemu se deo ili poddomen datog domena koristi da se uputi na čitav domen.

3.1.4. Semantička ekvivalentnost

U srpskom jeziku utvrdili smo frazeologizam *imati velike oči* u značenju 'biti nezasićen, gladak, lakoman'. Njegov semantički ekvivalent u nemačkom jeziku je frazeologizam *den Hals nicht voll kriegen können*³, 'gierig/unsättlich sein; immer mehr haben wollen'. Frazeologizmi imaju drugačiji leksički sastav (u nemačkom jeziku somatizam *vrat*), drugačiju strukturu i različitu prototipsku shemu, ali spadaju u prevodne ekvivalente, odnosno parcijalne semantičke ekvivalente. I pored izraženih razlika postulirana je na kognitivnom nivou zajednička konceptualna metafora.

3.2. INTERESOVANJE/PAŽNJA JE RADOZNALOST

Konceptualna metafora INTERESOVANJE/PAŽNJA JE RADOZNALOST konkretizovana je samo u jednom metaforičkom izrazu sa somatizmom *nos*, a počiva na metonimiji. *Nos* se javlja kao simbol oštroumnosti, kao istureni deo lica, odnosno organ njuha, podesan je za pokazivanje različitih emocija, raspoloženja, stana, simpatije i antipatije itd. Neki veruju da se u nosu nalazi i duša (Chevalier/Gheerbrant 1983: 433–434). Za nemački frazeologizam *seine/die Nase in etwas (hinein) stecken* 'sich neugierig um etwas, um alles kümmern' utvrđen je potpuni ekvivalent u srpskom jeziku *bosti/trpati/zabadati svoj nos u nešto*, kojim se izražava radoznalost, tj. interesovanje, pretežno sa negativnom konotacijom. Frazeologizam u srpskom ima nekoliko varijanti u zavisnosti od glagolske lekseme koje su motivisane istim semantičko-strukturnim jezgrom, a njihova upotreba je kontekstualno uslovljena.

³ Doslovno preveden frazeologizam glasi: ne moći napuniti vrat/šiju.

3.3. INTERESOVANJE /ŽELJA JE PRAĆENJE NEKOG OBJEKTA

Slika osobe koja budno motri nekoga ponesena silnom željom i interesovanjem motivisala je nastanak frazeologizama sa pojmovnom metaforom INTERESOVANJE/ŽELJA JE PRAĆENJE NEKOG OBJEKTA. Frazeologizmi su formirani oko somatizma *oko*.

3.3.1. Nulta ekvivalentnost

U srpskom frazeološkom fondu nalaze se dva frazeologizma bez odgovarajućih ekvivalenata u nemačkom jeziku: *ide/otišlo je oko nekome za nekim/nečim* 'biti veoma zainteresovan za nekoga/nešto'. U osnovi ovog frazeologizma nalazi se nefrazeološka bazna sintagma (up. Mušović 2002:71). Konceptualna metafora u ovom slučaju počiva na metonimiji. Frazeologizam *otvarati/otvoriti (sve) oči/sva četiri (oka)/ sto očiju* 'dobro gledati, naročito paziti i sl'. nastao je putem hiberbole. U baznoj sintagmi nalaze se osnovni brojevi koji motivišu značenje (up. Mušović 2002: 70; Mršević-Radović 1987: 129–130).

3.3.2. Parcijalna ekvivalentnost sa morfološkim i leksičkim razlikama

Dva frazeologizma sa morfološkim i leksičkim razlikama zabeležena su u ovoj grupi:

1) nem. *jmdn (ständig) im Auge haben* 'etw./jmdn beobachten/überwachen; sich auf etwas/ jemanden konzentrieren; jemandes Aktivitäten verfolgen' srp. *imati/držati/ na oku/pod okom* 'paziti, motriti, vrebatiti nekoga'

2) nem. *kein Auge von jmdm lassen/ jmdn nicht aus den Augen lassen* srp. *ne ispuštati s oka nekoga/ ne moći odvojiti oka /oči/očiju od nekoga, nečega* 'uporno i neprestano pratiti nekoga, uporno posmatrati nekoga'.

3.3.3. Potpuna ekvivalentnost

Za nemački frazeologizam *ein Auge auf etw./jmdn werfen/haben*⁴ 'jmdn beobachten/begehren; flirten; an jemandem Gefallen finden' utvrđen je potpuni ekvivalent u srpskom jeziku *bacati/baciti oko na nekoga/nešto* sa značenjem 'zainteresovati se jako za nekoga/nešto'

3.4. INTERESOVANJE/ŽELJA JE NAPREGNUTA PAŽNJA/BUDNOST

Strukturna konceptualna metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE NAPREGNUTA PAŽNJA/BUDNOST služi kao interpretacijski okvir za frazeološki par sa utvrđenom parcijalnom ekvivalentnošću na morfosintaksičkom i leksič-

⁴ U ovom radu analiziran je samo frazeologizam sa glagolskom komponentom *werfen* jer bi frazeologizam sa komponentom *haben* podrazumevao parcijalnu leksičku ekvivalentnost.

kom nivou nem. *ganz Auge (und Ohr)sein* 'genau aufpassen' i srp. *pretvoriti se u oko* veoma pažljivo/budno pratiti očima nekoga/nešto. Motivacionu sliku za nastanak frazeologizma predstavlja pogled osobe koja žudi za nekim ili nečim. Frazeologizam je nastao sinegdoško-metaforičnim putem (up. Mušević 2002: 64). U frazeološkim procesima sinegdoha se obično kombinuje sa metaforom (Mršević-Radović 1987: 41).

3.5. INTERESOVANJE/ŽELJA JE VATRA

Pojmovna strukturna metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE VATRA prisutna je u somatskim frazeologizmima sa sastavnicama *oko* i *srce*. U semantičkom talogu frazeologizma nalazi se slika osobe koja nešto mnogo i žarko želi, pri čemu je želja u slikovitim izrazima često metaforički prikazana kao vatra (up. Mušević 2002: 63–66). Analiza je pokazala da su dva frazeologizma utvrđena u srpskom jeziku bez odgovarajućeg ekvivalenta u nemačkom: *užarenim očima/užarenih očiju posmatrati* 'pohlepno/požudno posmatrati/želeti nekoga/nešto' i *izgori kome srce za kim/čim* 'oseća veliku želju, ljubav' i sl.

3.6. INTERESOVANJE/ŽELJA JE FIZIČKA SILA

Ukrštanjem strukturne pojmovne metafore INTERESOVANJE/ŽELJA JE FIZIČKA SILA i orijentacione pojmovne metafore LJUBAV JE FIZIČKA BLIZINA (Sadikaj 2010: 113–114; Ristić 2012: 217–229) konceptualizovana je emocija u ovom frazeološkom paru: nem. *das Herz treibt/zieht jmdn zu etwas* i srp. *vuče/povuklo je srce nekoga* 'jako želi nešto, jako je opsednut nečim'. Kontrastivna analiza je pokazala parcijalnu ekvivalentnost sa leksičkom razlikom.

3.7. INTERESOVANJE/ŽELJA JE OPASNOST PO OČI

Pojmovna metafora u pozadini ovog frazeološkog izraza je INTERESOVANJE/ŽELJA JE OPASNOST PO OČI. Frazeologizam je formiran na metaforičnoj slici osobe izbečenih očiju koja uporno posmatra nekoga. Dok u nemačkom očima pretila opasnost od ispadanja, u srpskom oči hoće da iskoče: nem. *jmdm fallen (fast) die Augen aus dem Kopf* 'jemand starrt/stiert; jemand guckt gebannt/neugierig; jemand schaut bewundernd/ungläubig' i srp. *oči hoće da iskoče nekome* 'uporno posmatrati nekoga'. U pitanju su frazeologizmi sa ispoljenim morfosintaksičkim i leksičkim razlikama.

3.8. INTERESOVANJE/ŽELJA JE MATERIJALNOST U POSUDI

Emocionalni prostor se veoma često konceptualizuje kao neka vrsta posude, a emocije su u tom slučaju MATERIJALNOST, najčešće tečnost (up. Klikovac 2004:

15 i 210–211 i 213; Lakoff/Johnson 2007: 35–44). Naredni frazeologizmi sa ustanovljenom potpunom ekvivalentnošću nem. *die Augen offen halten* ‘Acht geben; aufpassen’ i srp. *držati/imati otvorene oči* ‘dobro paziti, interesovati se’ i nem. *mit offenen Augen* ‘aufmerksam, wachsam’; srp. *(širo) otvorenih očiju* ‘veoma pažljivo, oprezno; pažljiv, oprezan’ nastali su metaforizacijom, pri čemu je somatizam *oko/Auge* konceptualizovan kao posuda/sadržatelj, a emocija u ontološkoj metafori INTERESOVANJE/ŽELJA JE MATERIJAJE ENTITET U POSUDI.

3.9. INTERESOVANJE/ŽELJA JE ENTITET/MATERIJA KOJI ULAZI U POSUDU

Semantičkom frazeologizacijom transponovano je značenje nefrazeološke glagolsko - imeničke sintagme. I pored ispoljenih razlika na morfosintaksičkom i leksičkom nivou na kognitivnom nivou postulisana je zajednička pojmovna ontološka metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE ENTITET/MATERIJA KOJI ULAZI U POSUDU: nem. *jmdm direkt in die Augen blicken* ‘(förmlich) an jmdn Lippen hängen aufmerksam/gebannt zuhören’ i srp. *uneti se u oči nekome* ‘budno i pažljivo gledati nekoga’.

3.10. INTERESOVANJE/ŽELJA JE MATERIJAJE TEČNOST KOJA IZLAZI IZ POSUDE

Frazeologizam je nastao metaforičkim procesom. Somatizam u izvornom domenu konceptualizuje se kao POSUDA/SADRŽATELJ, a emocija u ciljnom domenu kao MATERIJAJE TEČNOST u pojmovnoj ontološkoj metafori: INTERESOVANJE/ŽELJA JE MATERIJAJE TEČNOST KOJA IZLAZI IZ POSUDE. Analiza je pokazala da se radi o morfosintaksičkim i leksičkim razlikama: nem. *sich die Augen nach jmdm/etw. aussehen i nach jmdm/etw. die Augen aus dem Kopf sehen/schauen* ‘intensiv [vergeblich] suchen oder erwartend Ausschau halten’ i srp. *iskapati oči za nekim, nečim* ‘gledati nekoga/nešto željno i požudno.

3.11. INTERESOVANJE/ŽELJA JE UNIŠTAVANJE POSUDE

Ontološka pojmovna metafora SRCE JE POSUDA nalazi se u izvornom domenu ovog metaforičkog izraza, a strukturna pojmovna metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE UNIŠTAVANJE POSUDE za konceptualizaciju emocije u ciljnom domenu. Ovaj srpski frazeologizam *puca srce nekome za nekim/nečim* u značenju ‘neko jako želi nekoga/nešto, veoma čezne za nekim/nečim’ primer je za nultu ekvivalentnost jer nije utvrđen odgovarajući ekvivalent u nemačkom frazeološkom fondu. U pitanju je polisemni frazeologizam jer njime možemo izraziti i PATNJU/TUGU, nastalu usled prevelike i neostvarene želje za nekim/nečim.

4. ZAKLJUČAK

Predmet rada predstavljaju nemački i srpski somatizmi *oko, srce i nos* u semantičkom polju INTERESOVANJE/ŽELJA, ekscerpirani iz odgovarajućih onomasioloških i semasioloških frazeoloških rečnika. Cilj rada je bio da se metodom kontrastivne i konceptualne analize utvrde i opišu sličnosti i razlike na leksičkom, semantičkom i morfosintaksičkom nivou, tj. različiti tipovi ekvivalentnosti (potpuna, parcijalna i nulta ekvivalentnost) i da se postulišu konceptualne metafore u pozadini frazeologizama. Tri grupe frazeologizama sa kontrastivnim razlikama utvrđene su u ovom radu: frazeologizmi sa potpunom ekvivalentnošću, koje karakteriše podudaranje na svim nivoima (5), frazeologizmi sa nultom ekvivalentnošću (6) i frazeologizmi sa parcijalnom ekvivalentnošću (11). U toj grupi nalaze se: frazeologizmi sa leksičkim razlikama (1), frazeologizmi sa leksičkim razlikama i morfološkim razlikama (9). Analiza je pokazala i postojanje semantičke ekvivalentnosti samo u jednom primeru, sa nešto drugačijim leksemskim sastavom, morfosintaksičkom strukturom i podudarnom slikom i semantičkom. U radu su analizirani frazeologizmi u užem smislu sa obeležjem idiomatičnosti i svi su nastali metaforizacijom, odnosno semantičkom transpozicijom bazne sintagme. INTERESOVANJE/ŽELJA konceptualizuje se kao GLAD/NEZASITOST, RADOZNALOST, PRAĆENJE NEKOG OBJEKTA, NAPREGNUTA PAŽNJA/BUDNOST, VATRA, FIZIČKA SILA, OPASNOST PO OČI, MATERIJAJ/ENTITET U POSUDI, ENTITET/MATERIJA KOJI ULAZI U POSUDU, MATERIJAJ/TEČNOST KOJA IZLAZI IZ POSUDE i UNIŠTAVANJE POSUDE. Strukturna pojmovna metafora INTERESOVANJE/ŽELJA JE GLAD/NEZASITOST nazastupljenija je konceptualna metafora u ovom semantičkom polju. I da zaključimo: pokazalo se da je konceptualizacija INTERESOVANJA/ŽELJE identična u oba jezika, bez obzira na ispoljene kontrastivne razlike na morfosintaksičkom i leksičkom nivou, što ide u prilog teoriji o univerzalnosti konceptualne metafore kao dela kognitivnog mehanizma.

IZVORI

- DUDEN *Redensarten* (2012), Mannheim, Zürich: Dudenverlag.
Matešić, Josip (1988), *Frazeološki rječnik hrvatskoga ili srpskog jezika*, Zagreb: Školska knjiga, 1982.
Matešić, J. *Hrvatsko-njemački frazeološki rječnik*, Zagreb: Nakladni zavod Matice hrvatske.
Mrazović, Pavica/Primorac, Ružica (1981), *Nemačko-srpskohrvatski frazeološki rečnik*, Beograd: Narodna knjiga.

- Müller, Klaus (2005), *Lexikon der Redensarten, Herkunft und Bedeutung deutscher Redewendungen*. Basserman Verlag.
- Otašević, Đorđe (2011), *Frazeološki rečnik srpskog jezika*, Novi Sad: Prometej, 2012.
- Rečnik srpskoga jezika* Novi Sad: Matica srpska.
- Röhrich, Lutz (1991–1992), *Das große Lexikon der sprichwörtlichen Redensarten*. Band 1, 2, 3. Freiburg im Breisgau: Herder Verlag.
- Schemann, Hans (1991), *Synonymwörterbuch der deutschen Redensarten*. Stuttgart: Ernst Klett Verlag für Wissen und Bildung. xxxvi, 428 s.

LITERATURA

- Burger, Harald/Buhofer, Annelies, Sialn, Ambros et al. (1982), *Handbuch der Phraseologie*, Berlin; New York: Walter de Gruyter.
- Chevalier, J./Gheerbrant, A. (1983). *Rečnik simbola*. Nakladni zavod MH. Zagreb
- Dobrovol'skij, Dmitrij/Piirainen, Elisabeth (2009), *Zur Theorie der Phraseologie, kognitive und kulturelle Aspekte*, Stauffenburg Verlag.
- Dragičević, Rajna (2007), *Leksikologija srpskog jezika*, Zavod za udžbenike. Beograd.
- Fleischer, Wolfgang. (1997) *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*, Max Niemeyer Verlag, Tübingen
- Klikovac, Duška (2004), *Metafore u mišljenju i jeziku*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Kövecses, Zoltán. 2000b. *Metaphor and Emotion*. New York and Cambridge: Cambridge University Press.
- Kövecses, Zoltan (2002), *Metaphor and emotion: language, culture and body in human feeling*. Cambridge.
- Lakoff, Georg/Johnson, Mark (1980), *Metaphors We Live By*. Chicago: The University of Chicago Press.
- Lakoff, Georg (1987), *Women, fire and dangerous things: what categories reveal about the mind*. Chicago.
- Lakoff, Georg/Johnson, Mark (2007), *Leben in Metaphern. Konstruktion und Gebrauch von Sprachbildern*. Übersetzung der deutschen Ausgabe von Astrid Hildebrand. Heidelberg, Fünfte Auflage.
- Lakoff, Georg (1993). „The contemporary theory of metaphor.” In A. Ortony (ed.) *Metaphor and Thought*. Cambridge: Cambridge University Press. 202–252.

- Mršević-Radović, Dragana (1987), *Frazeološke glagolsko-imeničke sintagme u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Beograd: Filološki fakultet.
- Mušović, Abdulah (2002), *Somatske frazeološke jedinice za izražavanje emocija i njihova sintaksička funkcija*. Kosovska Mitrovica.
- Földes, Csaba (1985), „Über die somatischen Phraseologismen der deutschen, russischen und ungarischen Sprache. Versuch einer konfrontativen Analyse”. In: *Germanistisches Jahrbuch* DDR-UVR/Lektorat für deutsche Sprache und Literatur beim Kultur- und Informationszentrum der DDR in Budapest. S.18–40.
- Ristić, G. (2012). „Liebe in deutschen und serbischen Somatismen”. *Godišnjak Filozofskog fakulteta u Novom Sadu*, str. 217–229
- Razdobutko-Čović L.(2003). *Semantika i pragmatika somatizama u srpskom i ruskom jeziku*. Beograd: Vedes
- Sadikaj, S. (2010). *Metaphorische Konzepte in somatischen Phraseologismen des Deutschen und Albanischen*. Eine kontrastive Untersuchung anhand von Herz- und Hand-Somatismen. WespA. Würzburger elektronischen sprachwissenschaftlichen Arbeiten Nr. 9 (August 2010) <http://www.spr.germanistik.uni-wuerzburg.de/wespa>

Gordana Ristić

KONTRASTIVE UND KONZEPTUELLE ANALYSE DEUTSCHER UND
SERBISCHER SOMATISMEN IM SEMANTISCHEN FELD „INTERESSE/
WUNSCH”

Zusammenfassung

In diesem Beitrag wurden deutsche und serbische Somatismen mit den Komponenten *Auge*, *Herz* und *Nase* im semantischen Feld „INTERESSE/WUNSCH” untersucht. Als die theoretische Grundlage dieser Arbeit wurde die kognitive Metapherntheorie von Lakoff/Johnson angesehen. Das Untersuchungskorpus wurde aus entsprechenden ein- und zweisprachigen Wörterbüchern exzerpiert. Die kontrastive und kognitive Analyse hat gezeigt, dass Interesse/Wunsch in beiden Kulturen ziemlich ähnlich ausgedrückt wird, dass die durch die Phraseologismen dargestellten Konzepte beider Sprachen überwiegend gemeinsam sind. Der hohe Grad an Übereinstimmung mag wohl aus dem universellen Charakter der dargestellten Metaphern resultieren. Unterschiede gibt es auf der morpho-syntaktischen und lexikalischen Ebene, so dass die Teiläquivalenz am meisten festgestellt wurde. Den untersuchten Interessen-Somatismen liegen elf konzeptuelle Metaphern zugrunde. INTERESSE/WUNSCH wird konzeptualisiert als: HUNGER, NEUGIER, AUF-

MERKSAMKEIT/WACHSAMKEIT, DAS VERFOLGEN EINES OBJEKTS, FEUER, PHYSISCHE KRAFT, GEFAHR FÜR DIE AUGEN, ENTITÄT IN EINEM GEFÄSS, ENTITÄT, DIE IN EIN GEFÄSS EINDRINGT/FLÜSSIGKEIT, FLÜSSIGKEIT, DIE AUS DEM GEFÄSS AUSLÄUFT und ZERSTÖRUNG EINES GEFÄSSES. Dieser Beitrag kann als ein Ausgangspunkt für weiterführende interlinguale deutsch-serbische Untersuchungen betrachtet werden.

Schlüsselwörter: kontrastive und konzeptuelle Analyse, konzeptuelle Metapher, Somatismus, Phraseologismus, Äquivalenz.

Gordana Ristić
Univerzitet u Novom Sadu
Filozofski fakultet
e-mail: gristic@ff.uns.ac.rs

Бисера Станкова

ВРЕМЕТО КАКО ГРАМАТИЧКА КАТЕГОРИЈА ВО ГЕРМАНСКИОТ И ВО МАКЕДОНСКИОТ ЈАЗИК

Апстракт. Во центар на интересот на овој труд е паралелата помеѓу различните глаголски системи во германскиот и македонскиот јазик со посебен акцент на сличностите и разликите помеѓу нивните значенски еквиваленти заради отсуството на целосно формално несовпаѓање на глаголските времиња во двата јазика. Во првиот дел се зборува за поимот време што го опфаќа астрономското време и за глаголското време како однос на вршење на глаголското дејство наспрема моментот на соопштување. Во вториот дел од трудот се дава табеларен приказ на глаголските времиња во двата јазика што ја потврдува оправданоста на употребата на различни глаголски времиња во македонскиот јазик како значенски еквиваленти за германските глаголските времиња.

Клучни зборови: глаголско време, астрономско време, контрастивна анализа, глаголски форми

Астрономското време е период или периоди на време во чии рамки се случуваат ситуации и претставени настани (време на приказната, време на раскажаното, герм. *erzählte Zeit*) и нивните претставувања (време на дискурсот, време на раскажувањето, герм. *Erzählzeit*). Глаголското време е состав од темпорални односи: брзина, ред, дистанца помеѓу ситуациите и раскажаните настани и нивното раскажување, приказна и дискурс (раскажано и раскажување). Психолозите, лингвистите и теоретичарите на литература (Билер, Бенвенист, Вајнрих) често аргументираат дека времињата можат да се класифицираат во две главни категории: времиња, поврзани со деиктички систем на „Јас-тука-сега“ на ситуација на изговарањето (на пр. презент перфект: *тој има јадено* – кој поврзува минато случување со сегашно време) и времиња кои не се поврзани со тој деиктички систем (на пр. претерит: *тој јадеше* што реферира на минато случување, без негово поврзување со сегашноста).

Кога се поставува прашањето за време во кое се одвивало глаголското дејството и терминот време Блаже Конески (1999: 378) вели дека под граматичката категорија време се подразбира односот на вршењето на глаголското дејство наспрема моментот на соопштување. Тој разликува три временски плана: сегашност, минато и иднина во кои се сместуваат различните глаголски времиња.

Каролак (2005: 13–15), повикувајќи се на истражувањето на полскиот логичар Казимјеж Ајдукјевич (K. Ajdukiewicz) дава своја класификација на четири основни поими поврзани со поимот време:

1. Момент: временска точка што претставува семантички составен елемент на конкретните неkontинуативни (моментни) поими;
2. Временски континуум: отворено множество на поврзани моменти, што визуелно може да се претстави како непрекината линија без граници;
3. Временска отсечка (интервал): поим на затворен интервал или множество на поврзани моменти сместени меѓу два моменти, почетен и краен;
4. Времетраење на интервалот: за разлика од поимот интервал, овој поим ѝ припаѓа на друга парадигма, бидејќи внесува поим мера за време.

Каролак вели дека првите три поими се однесуваат на внатрешното време, а тоа значи дека претставуваат видски поими, правејќи релација меѓу термините време и вид. Поимот времетраење (kontинуативниот вид) претставува семантички составен елемент на континуативни семантички поими, приредени кон македонските лексеми, како на пример: *молч-* (во: *молчи*), *сп-* (во: *спи*е), *уме-* (во: *уме*е), а т.н. апстракции од поимот времетраење (неkontинуативниот вид) претставуваат конкретни неkontинуативни поими, приредени кон македонските лексеми, како на пр: *избувн-* (во: *избувне*), *погледн-* (во: *погледна*), *викн-* (во: *викне*). Тоа значи дека Каролак ги класифицира поимите во две категории: категорија на континуативни и категорија на неkontинуативни врз основа на сопствените видски особености.

Тополињска (2008: 75–76) во своите општи забелешки за категоријата време истакнува дека оваа категорија има прагматично-семантички карактер. Поради својата деиктичка референцијална функција – сместувањето на временска оска – таа претставува едно од двете главни средства за идентификација на настанот (процес, состојба, операција, ситуација) за кој станува збор. Второто средство е категоријата определеност т.е. идентификација на настанот преку идентификација на неговите учесници. Според неа темпоралната информација може да се пренесе како со граматички, така и со лексички средства. Двата типа средства тесно соработуваат, при што обично основната информација ја пренесуваат граматичките средства т.е. граматичката категорија време, додека лексичките средства ја доуточнуваат таа информација. Како пример за тоа Тополињска ја дава реченицата: *Вчера дојде Јане* – глаголска форма, носител на показателите на категоријата време информира дека се работи за фактивен настан кој се случил пред моментот на зборувањето, доде-

ка прилошката определба за време прецизира дека се работи за претходниот ден. Во маркираните конструкции како: *Утре патувам за Охрид* – глаголската форма го сместува настанот во сегашноста, додека прилошката определба информира дека се работи за транспозиција на сегашното време и настанот, што според планот, би требало да се случи во иднина.

Споменувајќи ја граматикализираната темпорална информација, Тополињска говори за разликата меѓу таканареченото апсолутно време наспроти релативното време. Оваа разлика се темели на точката на референција т.е. точката на временската оска во однос на којашто се определуваат темпоралните параметри на настанот. Ако таа точка се поклопува со моментот на зборување, тогаш се работи за апсолутно време, а во обратниот случај - за релативно време. Тоа значи дека основната референцијална парадигма на апсолутното време може да биде претставена како:

МИНАТОСТ < СЕГАШНОСТ < ИДНИНА

каде што во периодот определен како сегашност се сместува моментот на зборувањето. т.е. избрана точка на темпоралната референција (означена со симболот t_p), додека основната парадигма на релативното време може да се претстави како:

АНТЕРИОРНОСТ < ИСТОВРЕМЕНОСТ < ПОСТЕРИОРНОСТ

каде што арбитрално избраната точка на референција t_x означува момент или временска отсечка која му претходи на моментот на зборување, се совпаѓа со него или следи по него.

Посебен проблем во рамките на категоријата време, според Тополињска, претставуваат некои семантички категории чии показатели се тесно поврзани со категоријата време, а тоа се итеративноста и резултативноста. Итеративноста кај словенските јазици не е строго граматикализирана, соодветната информација може да биде вградена во лексичкото значење кај некои глаголи, што може, но не мора да има површински показатели. Итеративноста е поврзана со временски отсечки исполнети со однородни настани: *Со Јане обично се среќававме во средите*, што може да се парафразира како „во некои среди се повторува настанот средбата со Јане”. Категоријата резултативност е вградена во значењето на глаголската парадигма која е традиционално именувана со латинскиот термин (*tempus*) *perfectum*. Перфектот го карактеризира двојна временска ориентација: носи информација дека резултатот од едно минато дејство е присутен/релевантен во моментот на зборувањето. Таквата двојна ориентација е одговорна за двете основни линии на развој на словенскиот перфект како примарно закотвен во сегашноста (во јужнословенските јазици) или како одраз на минатото (на словенскиот север).

Односот спрема моментот на соопштување *Sprechzeit* според Хелбиг/Буша е основен во временската определеност на различните глаголски времиња. Кај Хелбиг/Буша (1991: 142) постојат термини како *Tempussystem* и *objektive Zeit* (глаголсковременски систем и време на одвивање на дејството). Заради непостоењето на два различни термини во македонскиот јазик за означување на времето како граматичка категорија и за времето на одвивање на дејството. За поедноставна споредба меѓу двата јазика, во овој труд ќе ги употребаам термините глаголско време и време на одвивање на дејството (атсрономско време), а ќе се обидам да го избегнам терминот време.

Во овој контекст, а во однос на различните значења на глаголските времиња во германскиот јазик, Хелбиг/Буша го нагласуваат постоењето на: *Aktzeit*, *Sprechzeit*, *Betrachtzeit* како клучни поими за определување на разликата меѓу глаголското и времето на одвивање на дејството. Според нив *Aktzeit* е времето на одвивање на дејството, *Sprechzeit* е време на говорниот акт/момент на зборување, *Betrachtzeit* е перспективата што за говорниот акт ја има говорителот и таа не мора секогаш да биде објективна, често е предмет на дискусија, но е важна за објаснување на некои глаголско-временски форми (1991: 144):

Bis Sonabend habe ich meine Arbeit abgeschlossen.

(‘До сабота ќе ја завршам мојата работа.’)

Во овој пример моментот на зборување е сега, перспективата на говорителот е сабота, а времето на одвивање на дејството опфаќа период на денови меѓу времето на говорниот акт до сабота. Односот меѓу овие три одредници за определување на глаголско-временските значења може да биде однос на истовременост, предвременост или следственост.

Хелбиг/Буша говорат и за друг вид белези кои ги определуваат значењата на глаголските времиња: модалниот фактор на претпоставка и комуникативно-прагматичниот фактор на говорен стил, кој може да биде колоквијален, литературен, поетски и др. (1991:145):

Er hatte den Zug versäumt. [-Mod]

(‘Тој го пропушти возот’)

Отсуство на претпоставка и употреба на предминатото време плуск-вамперфект за означување на завршено дејство во минатото.

Er wird gestern in Dresden gewesen sein. [+Mod]

(‘Вчера тој беше во Дрезден’)

Присуство на претпоставка дека дејството се случило во минатото со употреба на футур 2 за претпоставка.

Bis morgen wird er die Arbeit beendet haben [+/-Mod]

(‘До утре ќе ја заврши работата’)

Претпоставка, но и увереност дека дејството ќе се заврши до одреде-на временска одредница со употреба на футур 2.

In drei Wochen gehen die Kinder in die Ferien. [+Colloqu]

(‘За три недели децата ќе одат на одмор’)

Колоквијален стил на употреба на презентот за означување на идно дејство.

1789 findet die Französische Revolution statt. [-Colloqu]

(‘Во 1789 се одвива Француската Револуција.’)

Отсуство на колоквијален стил при употреба на историски презент.

Er arbeitete gestern den ganzen Tag. [+/-Colloqu]

(‘Тој вчера работеше цел ден’)

Како еден од факторите што влијаат врз определувањето на времето на одвивање на дејството при употребата на глаголските времиња во германскиот јазик Хелбиг/Буша на крајот ја наведуваат употребата на временските прилошки определби кои најчесто се факултативни (1991:145):

Bis Sonnabend habe ich mir das Buch gekauft. [+Adv]

(‘До сабота ќе си ја купам книгата’)

Er arbeitete (gestern) den ganzen Tag. [-Adv]

(‘Тој вчера работеше цел ден’)

Кај Цифонун и др.(1997: 1712) се говори за временско-интерпретативни контексти, ВИК (ZIK, zeitliche Interpretationskontexten), кои се состојат од два временски интервала: момент на соопштување или ориентација (Sprech-/Orientierungszeit) и перспектива на говорителот (Betrachtzeit). Сложените глаголски времиња претставуваат пар од два временско-интерпретативни контексти (ВИК), пришто моментот на соопштување или ориентација на вториот ВИК’ е еднаков на перспективата на говорителот на првиот ВИК. Според овие автори глаголските времиња се разликуваат единствено според релативната позиција на моментот на соопштување и на перспективата на говорителот.

Простите глаголски времиња: презентот, претеритумот и футурот имаат различна позиција на моментот на соопштување и на перспективата на говорителот. На пример кај презентот таа најчесто може да се совпадне: моментот на соопштување = перспектива на говорителот, но во некои случаи може и да не биде строго определена и да зависи од контекстот. Кај претеритумот перспективата на говорителот му претходи на моментот на соопштување, но можни се и други алтернативи кои зависат од контекстот.

Сложените глаголски времиња кај Цифонун и др. (1997: 1701–1702) се: инфинитив перфект, презент перфект, претеритум перфект и футур перфект

- 1) S Bernd den Seekogel besteigen
- 2) perf (S) Bernd den Seekogel bestiegen haben
- 3) präs (perf (S)) Bernd hat den Seekogel bestiegen
- 4) prät (perf (S)) Bernd hatte den Seekogel bestiegen
- 5) fut (perf (S)) Bernd wird den Seekogel bestiegen haben

Временски интерпретативниот контекст во презент перфект:

- мора да има соодветен ВИК за презент (тоа значи дека перспективата на говорителот *tb* не е семантички определена);
- мора да има соодветен ВИК' за остатокот од реченицата во инфинитив перфект, чијшто момент на соопштување или ориентација *t0* е еднаков со моментот на соопштување на ВИК (што значи дека перспективата на говорителот *tb* претходи на *tb*).

Презент перфектот се поврзува со перспективата на говорителот (*tb*) за презентот и перспективата на говорителот за остатокот од безвременската реченица (*tb'*). Според овие автори *tb'* му претходи на *tb*. Една реченица во презент перфект е вистина доколку денотираниот настан во безвременската реченица се одвива во временски интервал, кој се совпаѓа со перспективата на говорителот (*tb'*). Презент перфектот изразува минатост во однос на сегашната перспектива на говорителот т.е. во однос на перспективите на говорителот од која било положба.

Според Енгел (1996: 388) глагол е збор што се конјугира, значи што се поврзува со конјугациските флексеми, а тие се дефинираат екстензивно, значи можат да се набројат целосно бидејќи се избројливо затворено множество. Тој дава историски осврт за системот на глаголски времиња во германскиот јазик, пренесувајќи го следниов систем на глаголски времиња кој во германскиот јазик бил преземен од латинската граматика во времето на хуманизмот и како таков бил толкуван во многу учебници (2004: 264):

Präsens	Gegenwart	(сегашност)
Perfekt	vollendete Gegenwart	(заокружена сегашност)
Plusquamperfekt	Vergangenheit	(минатост)
Futur I	Zukunft	(идност)
Futur II	vollendete Zukunft	(заокружена идност)

Енгел вели дека доколку бил преземен глаголскиот систем од грчкиот јазик наместо од латинскиот, во германскиот јазик би имало повеќе глаголски времиња. Перфектот бил дефиниран единствено како глаголско време

за раскажување со кое се пренесувале настани од минатото, а претеритумот како глаголско време кое ја прикажувало и заднината и состојбата од минатото. Овие обиди на т.н. „германизирање” на латинскиот глаголсковременски систем му биле припишани на пуризмот, но тие потекнуваат од првата половина на 19. век и времето на тогаш највлијателните педагошки граматики. Енгел вели дека едноставниот шестстепен систем на „времиња” бил надополнет кон средината на 20. век од страна на филозофот Ханс Рајхенбах (Hans Reichenbach) со воведување на три временски степени кои овозможиле минутни временски релации. Овие временски степени биле наречени *Sprechzeit*, *Aktzeit*, *Betrachtzeit* во многу граматики и учебници. Секако уште на почетокот било напоменето дека граматичкиот *Tempus* (глаголското време) и астрономското време не можат да бидат идентични или да се одвиваат паралелно. Во последните децении на 20. век почнало да се говори за релациите меѓу глаголските времиња, глаголскиот вид и граматикализираниот начин на дејство кај некои јазици. Но сето тоа според Енгел не ја допирало суштината на поимот глаголско време. Современите истражувања за глаголските времиња кои се појавиле пред преминот во 21. век на глаголските времиња им припишувале исклучиво или првенствено временски значења. Сите глаголски форми во латинскиот јазик имале граматички категории лице и број, а според некои граматичари и категоријата начин. Затоа што овие глаголски форми очигледно даваат информации за времето, разбирлива е тенденцијата на секоја од овие категории да ѝ се припише индивидуална временска вредност. Енгел (2004: 265) истакнува дека тоа што латинските глаголски форми биле преведени на германски не може да биде предмет на критика. Но, тогаш малку внимание му било посветено на фактот дека само еден дел од глаголски форми во латинскиот јазик можат да се пренесе со германски глаголски форми, особено кога се работи за голем број сложени глаголски форми во германскиот јазик:

<i>educo</i>	<i>(ich) erziehe</i>
<i>educavi</i>	<i>(ich) habe erzogen</i>
<i>educabam</i>	<i>(ich) erzog</i>
<i>educaveram</i>	<i>(ich) hatte erzogen</i>
<i>educabo</i>	<i>(ich) werde erziehen</i>
<i>educavero</i>	<i>(ich) werde erzogen haben</i>

Ова покажува дека во германскиот за разлика од латинскиот јазик се јавуваат шест сосема различни форми, две прости глаголски форми, три

двочлени и еден трочлен глаголски комплекс. Енгел смета дека без претходно поставениот глаголски систем во латинскиот јазик не би дошло до создавање на германскиот глаголски систем.

Приказ на глаголските времиња во германскиот и во македонскиот јазик

Нелични глаголски форми ¹	
Германски јазик	Македонски јазик
Инфинитив (<i>singen</i>)	л-форма (<i>носел, носил</i>)
Партицип 1(<i>singend</i>)	Глаголска придавка (<i>носен, носена, носено, носени</i>)
Партицип 2 (<i>gesungen</i>)	
Честички во состав на глаголските времиња	
	<i>ke</i> <i>bi</i>

Глаголско време и значење ²	
Германски јазик	Македонски јазик
Лични глаголски форми	
Презент	Сегашно време (<i>носам, донесам</i>)
- сегашност	- сегашност
- минато	- минатост
- идност	- идност
- современост	- современост
Претеритум	Минато определено свршено / аорист (<i>донесов, носив</i>)
- минато	- минато
- сегашност	- идност
Конјунктив 1 (презент во конјунктив)	- современост
	- услов

¹ Овде не се наведуваат глаголската именка и глаголскиот прилог бидејќи тие се добиени со зборообразување, а не со флексија, значи не се сметаат за нелични глаголски форми, туку за други зборовни групи.

² Приказот на германските и на македонските глаголски времиња не имплицира еквивалентност.

- сегашност прекажана - иреални споредбени реченици - стручни текстови, рецепти, упатства - дистанцирано обраќање Конјунктив 2 (претеритум во конјунктив) - сегашност - идност - услов - иреални споредбени реченици - прекажување - желба - дистанцирано обраќање Императив - заповед - дистанцирано обраќање	Минато определено несвршено / имперфект (<i>носев, донесев</i>) - засведочено дејство во траење - услов - блага заповед - повторливост - готовност Заповеден начин (<i>носи, донеси</i>) - заповед - минатост - современост - услов - личен став
Глаголски времениња од лична глаголска форма и од честичка	
-	Идно време (<i>ќе носам, ќе донесам</i>) - идност - минатост - заповед - претпоставка - современост - повторливост - услов - можност Минато-идно време (<i>ќе носев, ќе донесев</i>) - минатост - намера - претпоставка - повторливост - услов

Глаголски времиња од лична и од една или повеќе нелични глаголски форми	
Перфект - минато - минато свршено - идност	Минато неопределено свршено <i>(сум донесол, сум носил)</i> - минатост - констатација - заповед - идност - современост - претпоставка
Перфект конјунктив - минато прекажано	
Плусквамперфект - предминато - минато	Минато неопределено несвршено <i>(сум носел, сум донесел)</i> - минатост - констатација - заповед - идност - современост - претпоставка
Плусквамперфект конјунктив - минато прекажано - предминато прекажано - неостварена желба	
Футур 1 - сегашност - идност - заповед	Предминато време <i>(бев носил, бев донесол)</i> - предминатост - минатост
Футур 1 конјунктив - сегашност прекажана - идност прекажана	Перфект-резултатив <i>(сум дојден)</i> - минатост - констатација
Футур 2 - минато претполагано - минато претполагано свршено - идност	Форми со има/нема Пом. гл. во сег. време <i>(имам носено, имам донесено)</i> Пом. гл. во мин. опред. несвршено <i>(имава носено, имава донесено)</i> Пом. гл. во мин. неопред. несвршено <i>(сум имал носено, сум имал донесено)</i>
Футур 2 конјунктив - минато претполагано прекажано	

Глаголски времиња од лична, од нелична глаголска форма и од честичка	
	Идно прекажано (<i>ќе сум носел/ќе сум донесел</i>) Форми со <i>има/нема</i> Пом. гл. во идно време (<i>ќе имам носено, ќе имам донесено</i>) Пом. гл. во минато-идно време (<i>ќе имав носено, ќе имав доенсено</i>) Пом. гл. во идно прекажано време (<i>ќе сум имал носено, ќе сум имал донесено</i>)

Доколку се погледне секое глаголско време одделно, од табелата ќе се забележи дека за трите глаголски времиња: футур 2, минато-идно и идно прекажано време не постојат формални еквиваленти во двата јазика. Така на пример минато-идното време како специфика на македонскиот јазик нема формален еквивалент во германскиот јазик, но сите значења на ова време можат да се изразат со глаголските времиња: претеритум, плусквамперфект кај поголем број случаи и со перфект, презент, *würde*-формата, предлошка синтагма и партицип на презентот, кај помал број на случаи. Така кај ова глаголско време се јавува делумна еквивалентност (Станкова 2010: 94 и на-таму).

Ако се погледне презентот како глаголско време во двата јазика ќе се забележат одредени совпаѓања во поглед на нивните значења. Во германскиот јазик презентот освен основното значење ги има и следниве значења: дејство што се одвива во сегашноста, историско сегашно време, идност и севременост. Овие значења се јавуваат и кај сегашното време во македонскиот јазик, каде што сегашното време може да има и некои други значења како: повторливост, готовност, истовременост со друго дејство.

Идното време (футур 1) во германскиот јазик има две основни значења за сегашност и идност. Првото значење секогаш содржи претпоставка, а второто може да биде поврзано со намера или заповед. Во македонскиот јазик освен овие значења, идното време може да означува и минатост, повторливост, севременост, услов и можност.

Кај глаголските времиња претеритум и перфект, споредбата се усложнува со постоењето на повеќе минати времиња во македонскиот јазик кои

би можеле да бидат нивни потенцијални значенски еквиваленти. За пронаоѓање соодветни еквиваленти потребен е преглед на глаголските времиња и конструкции во двата јазика, пришто би се утврдила нивната поврзаност или условеност во однос на временското значење (минато, сегашност и иднина), аспектот (завршеност, незавршеност) и модалноста (препоставка, засведоченост).

Овој преглед покажува дека и покрај непостоењето на формално целосно совпаѓање на глаголските времиња во двата јазика, се забележуваат сличности помеѓу нивните значенски еквиваленти што може да доведе до употреба на различни глаголски времиња во македонскиот јазик како еквиваленти за глаголските времиња во германскиот јазик и обратно.

ЛИТЕРАТУРА

- Бојковска, Е. (2006). Кратка граматика на германскиот стандарден јазик. Во: *Голем македонско-германски, германско-македонски речник*. Скопје: Магор.
- Engel, U. (1996). *Deutsche Grammatik*. Heidelberg: Julius Groos.
- Engel, U. (2004). *Deutsche Grammatik*. München: Iudicium.
- Каролак, С. и Миркуловска, М. (2000). *Инхоативната видска конфигурација во македонскиот јазик*. Варшава: Slawistyczny Ośrodek Wydawniczy.
- Каролак С. и Спасов, Љ. (1998). *Семантика и структура на словенскиот вид III*. Проект: Глаголскиот вид (аспектот) во македонскиот јазик. Скопје: Филолошки факултет „Блаже Конески”.
- Конески, Б. (1999). *Граматика на македонскиот литературен јазик*. Скопје: Просветно дело АД, Редакција Детска радост.
- Станкова, Б. (2010). *Минато-идното време и неговите германски еквиваленти* (магистерски труд). Скопје: Универзитет „Св. Кирил и Методиј”, Филолошки факултет „Блаже Конески”.
- Тополињска, З. (2008). Полски-македонски. Граматичка конфронтација 8. Развитие на граматичките категории, МАНУ, Скопје.
- Helbig, G. und Buscha, J. (1991). *Grammatik der deutschen Sprache*. Ein Handbuch für den Ausländerunterricht. München: Langenscheidt.
- Zifonun, Gisela et al. (1997). *Grammatik der deutschen Sprache, Band 3*. Stuttgart: de Gruyter.

Bisera Stankova

ZEIT UND TEMPUS IN DER DEUTSCHEN UND IN DER MAZEDONISCHEN
SPRACHE

Resümee

Die Arbeit stellt eine Parallele zwischen den Tempussystemen im Deutschen und im Mazedonischen dar, mit dem Schwerpunkt auf den Gemeinsamkeiten und Unterschieden ihrer semantischen Äquivalenten, die wegen der Abwesenheit der formalen Äquivalenz vorkommen. Der erste Teil beschäftigt sich mit dem Verhältnis zwischen der objektiven Zeit (Zeitinhalt, Temporalität), die von manchen Sprachwissenschaftlern astronomische, reale, physische oder absolute Zeit genannt wird und grammatischen Tempora (Zeitformen, Tempusformen), die ein Tempussystem der Sprache auf Prinzipien des absoluten und relativen Gebrauches der Tempora bilden. Die grammatischen Tempora lassen sich nicht in geradliniger Weise auf bestimmte objektiv-reale Zeiten beziehen. In diesem Abschnitt werden die Theorien von Koneski, Karolak, Topolinska, Helbig und Busha, Zifonun et al. und Engel dargestellt, die sich mit dem Thema Tempus und Zeit beschäftigten. Der zweite Teil stellt eine tabellarische Darstellung der Tempussysteme im Deutschen und im Mazedonischen dar, die die infiniten Verbformen und Tempora und ihre Bedeutungen in beiden Sprachen umfassen. Damit tauchen viele Gemeinsamkeiten und Unterschiede zwischen ihren semantischen Äquivalenten auf, die zur Verwendung von unterschiedlichen Tempora als Äquivalente führen können.

Schlüsselwörter: Tempus, Zeit, kontrastive Analyse, Verbformen

Бисера Станкова

Филолошки факултет „Блаже Конески” - Скопје

e-mail: biserastankova@yahoo.com

Vera Vasić i Strahinja Stepanov

KO SU I KAKVI SU *OBIČNI LJUDI* // DURCHSCHNITTMENSCHEN: IZ UGLA KRITIČKE ANALIZE DISKURSA

Sažetak. Komparativno istraživanje kolokacije *OBIČNI LJUDI* odnosno kompozite *DURCHSCHNITTMENSCHEN* izvedeno je u okviru diskursno-istorijskog i sociokognitivnog pristupa, te Goffmanovog dramaturškog modela. Prvo su prikazani podaci iz rečnika (za srpski jezik počevši od Vukovih rečnika, a za nemački od Grimmo-vog), a zatim je sprovedena semantička analiza izabranih izraza na osnovu karakterološko-bihevioralnog parametra i domena u aktu identifikacije i autoidentifikacije.

Ključne reči: komparativna analiza, srpski jezik, nemački jezik, kritička analiza diskursa, diskursno-istorijski pristup, dramaturški model, kategorizacija

1. TEORIJSKO-METODOLOŠKI OKVIR

Do odgovora na pitanje kako se konceptualizuju pojedinci ili grupe imenovani u srpskom jeziku kolokacijom¹ *OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI* (kao i *PROSEČAN, PROST ČOVEK/LJUDI, NAROD, SVET*), a u nemačkom kompozitama *DURCHSCHNITTMENSCH(EN)*,² *DURCHSCHNITTSLEUTE* odnosno kolokacijama *EINFACH, GEWÖNLICHE(N) MENSCH(EN), LEUTE, VOLK, WELT* – može se doći samo onda ako se posmatraju u širem, društveno-političkom i kulturnom, te užem tekstualnom kontekstu. Diskurs je, drugim rečima, taj koji aktivira određeno poimanje koncepta imenovanog nekom leksemom: šta znači običan čovek npr. u političkom diskursu? Da li se taj običan čovek stavlja nasuprot političarima, vladajućoj eliti, onima koji odlučuju? Da li se takvom običnom čoveku pripisuje obeležje potčinjenosti, nemogućnosti da nešto menja? Da li mu se, pak, u drugačijim okolnostima, kada

¹ Prema Jasmini Dražić (2014: 71) kolokacije su „sintagmatski leksički spoj dveju ili više autosemantičnih leksema, ustrojen prema morfosintaksičkim pravilima nekog jezika, s većim ili manjim stepenom postojanosti i međusobne vezanosti elemenata, uslovljenim jezičkim i vanjezičkim, kulturno-istorijskim i društvenim datostima”; up. odeljak *Klasifikacija leksičkih kolokacija* (138–141).

² Budući da je u ovom radu u fokusu pojmovni sadržaj, odnosno konceptualizacija pojmova *obični ljudi* // *Durchschnittsmenschen*, formalni aspekt (kolokacija / kompozita) može se zanemariti, tim pre što se u nekim nemačkim metodičkim priručnicima i rečnicima kolokacije i kompozite predstavljaju skupa (vid. o tome više u Roth 2014).

se poziva na akciju i društveni angažman, dodeljuje uloga agensa, sposobnog da nešto promeni?

Teorijsko-metodološki okvir za ovako određen predmet istraživanja zasniva se na integraciji diskursno-istorijskog i sociokognitivnog pristupa u okviru kritičke analize diskursa; prvi (Reisigl, Wodak 2009) na osnovu leksikografskih podataka o izvorima, te semantičke i tekstualne analize obezbeđuje dovoljno pouzdanih podataka za utvrđivanje osnovnih komponenti konceptualizacije imenovanih referenata, a drugi ih dopunjava uvođenjem parametra ne/uključenosti u imenovane grupe (Van Dijk 1994; 2000), povezujući se tako sa Goffmanovim dramaturškim modelom i teorijom simboličke interakcije (Goffman [1956] 2000). Ruth Wodak ističe kako je osnovna postavka diskursno-istorijskog metoda u tome da se diskurs shvata u kontekstu određenih istorijskih dešavanja, tj. u određenom vremenu i prostoru (Wodak 2002), što implicira da se u konkretnoj analizi mora uzeti u obzir istorijski razvoj diskursnih praksi (promena, intertekstualnost i interdiskurzivnost). Iako takvo shvatanje vodi ka tzv. triangulacijskom pristupu, koji uzima u obzir četiri nivoa (Wodak 2002: 18) – (a) neposredni jezik ili tekst i njegov unutarnji ko-tekst; (b) intertekstualni i interdiskurzivni odnosi među iskazima, tekstovima, žanrovima, diskursima; (c) izvanjezičke socijalne varijable i institucionalni okviri određenog konteksta situacije; (d) širi društveno-politički i istorijski kontekst, u koji su diskurzivne prakse ugrađene i povezane (tzv. velike teorije, metanarativi) – u ovome će se radu analiza zasnivati, kako je rečeno, samo na dva izvora/nivoa: leksikografskom i semantičko-tekstualnom, zbog toga što je posmatrani fenomen, realizovan u vidu kolokacije OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI, odnosno DURCHSCHNITTMENSCH(EN), DURCHSCHNITTSLEUTE, mikrodiskursnog kategorizacionog tipa. A upravo konceptualizacija onoga što je imenovano navedenim kolokacijama vodi nas dalje ka Van Dijk, koji ističe kako će bazični pojam *mentalnih modela* u njegovoj zamisli socijalne kognicije objasniti podležuće nevidljive procese: oni, naime, predstavljaju subjektivne reprezentacije događaja ili situacija (Van Dijk 2000), pa se razumevanje diskursa ne sastoji samo u njegovom semantičkom razumevanju nego i u stvaranju mentalnog modela stvari, ljudi, događaja, radnji ili situacija što učestvuju u diskursu, odnosno koji ga formiraju. Dakako, čitav ovaj složen aparat koji osmišljava Van Dijk radi analize diskursa, u radu će biti sveden na tumačenje konceptualizacije kolokacija OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI, tj. DURCHSCHNITTMENSCH(EN), DURCHSCHNITTSLEUTE, uz oslanjanje, u najvećoj meri, na Goffmanov dramaturški model.

Komparativni pristup u istraživanju konceptualizacije i nominacije izdvojenih referenata pokazuje da li se, i pod kojim uslovima, kategorizacija na osnovu ‘običnosti’ pojedinca ili grupe može smatrati opštim ili specifičnim društveno-političkim, psihosocijalnim i kulturološkim fenomenom.

1.1. Osnovni je parametar u analizi kolokacije OBIČNI LJUDI odnosno kompozite DURCHSCHNITTMENSCHEN³ *karakterološko-bihejvioralni*, kojim se aktualiziraju psihosocijalne osobine, ponašanje, navike i stavovi referenta na osnovu kojih se on određuje kao tipičan, prosečan predstavnik društveno-kulturne i jezičke zajednice i po kojima se razlikuje od onih koji nisu obični, već izuzetni, izdvojeni. Hijerarhijski niži je parametar *domena* (intelektualne, duhovne i umetničke aktivnosti, socijalni položaj, učešće u politici i drugim oblicima javnog delovanja), u kojem se pokazuje razlika između običnih i oni koji to nisu. Parametar socijalnog odnosa aktivira se u konkretnom govornom činu, njime se data svojstva referenta vrednuju sa stanovišta govornika koji ga takvim etiketira u aktu *identifikacije*, i unekoliko drugačije sa stanovišta samog referenta u aktu *autoidentifikacije*. Razdvajanje iskaza na osnovu kriterija govornika vodi odgovoru na pitanje da li se i u čemu razlikuje ilokuciona snaga iskaza kojim govornik običnim identifikuje druge ili takvim nekome predstavlja sebe ili grupu u koju je uključen, pri čemu se razlika u broju referenta, pojedinac ili grupa, može odraziti na stepen referencijalnosti iskaza. Kriterij pola referenta odražava se na vrednovanje i prestižnost određenih domena, te, dalje, i na stereotipe ili/i predrasude o običnim i ne-običnim ženama i muškarcima.

2. DISKURSNOSTORIJSKI PRISTUP LEKSIKOGRAFSKIM IZVORIMA

U savremenom srpskom odnosno nemačkom jeziku kolokacije OBIČNI LJUDI // DURCHSCHNITTMENSCHEN odlikuju se visokim stepenom postojanosti, te se na osnovu leksikografske obrade može, više ili manje pouzdano, utvrditi kada se aktuelni, datim kolokacijama formulisan, koncept počeo konstituisati i kako se tokom vremena kontekstualizovao u srpskoj odnosno nemačkoj društveno-jezičkoj zajednici. Na primer, prema potvrdama u ARj i I-B⁴ suprotstavljanje *prostog čoveka / naroda* onima koji umeju čitati i pisati bilo je moguće na području srpskog/hrvatskog jezika do polovine XIX veka, a u nekim krajevima i duže, ali prema DWG ne i na području nemačkog jezika.

2.1. U rečnicima srpskog/hrvatskog jezika u višestruko razloženim definicijama imenica *čovek/ljudi, narod i svet* izdvaja se i komponenta društvenog statusa:⁵

³ Ovaj oblik navođenja posmatranih kolokacija koristiće se nadalje u svim slučajevima kada u fokusu nije samo neki od navedenih.

⁴ Up. spisak izvora.

⁵ Navođeni su samo oni delovi rečničkih definicija i primeri koji su relevantni za ovo istraživanje. U cilju isticanja razmatranih kolokacija ovde su citati iz rečnika predstavljeni na sledeći način: odrednice su pisane malim verzalom umesto boldom, a definicije običnim slogom a ne kurzivom, dok su kurzivom pisani delovi rečničkog članka određeni kao izrazi.

ARj ČOVJEK II 1. cc) δ) kojima se kazuje kako ko mjesto zauzima u životu, u društvu, kolika mu je cijena, kao bogat, siromah, priprost itd; LJUDI 2. f. b) ističu se kao ljudi oni što nijesu vlastela, gospoda, ili nijesu ni građani; RMS ČOVEK ... mali ~ predstavnik mase ljudi, *običan čovek*; RSANU, RMS i RSJ NAROD 2. osnovna masa ljudi, stanovništva, stanovništvo na nižim stepenima imovinske i društvene hijerarhije (RSANU često sa atributima *radni, prost*; RMS i *običan*).

Na osnovu pretraživanja po sekundarnom kolokatu za srpski jezik nema potvrda za kolokaciju *običan čovek/ljudi, narod, svet* u SR1, SR2, ARj, RSANU, RMS i RSJ; za prideve *obični i prost* I-B ima potvrde u primerima:

OBIČAJAN. ... 2. obični ... *gewöhnlich, gebräuchlich, usitatus, consuetus*. Rj. *suprotno* neo-bičan. ... Da su svete tajne skrivene od običnoga čovjeka. (DP. 12 (1867))

PROST ... 1) *einfältig, gemein, simplex*. ... Ne treba razumjeti samo seljake i druge *ljude proste*, t.j. koji nijesu nauka učili. (Pis. 60 (1845))

2.1.1. Noviji leksikografski izvori za srpski jezik (RMS, RSJ i delom RSANU) ne registruju kao 'izraz' kolokaciju OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI. RMS je navodi kao sinonim izraza *mali čovek*, a kao jedno od značenja (7.a) prideva MALI izdvaja sledeće: neznatan po položaju, po ugledu i imanju, sitan, skroman, beznačajan (*trgovac, činovnik*); RSJ delimično drugačije definiše pridev MALI (4. g. koji nema veliko bogatstvo i uticaj; koji je nižeg ranga, bez uticaja i ugleda; ubog siromašan: *gazda, posednik, trgovac; službenik, činovnik; ljudi*), čime onemogućava sinonimičnost sa pridevom *običan* u prvom značenju.

Pridev OBIČAN RMS definiše na sledeći način: koji se ničim ne ističe, koji nema nekog naročitog obeležja, što u potpunosti preuzima RSJ. Data definicija polazi, dakle, od dominantne semantičke komponente, na osnovu koje se ne mogu van konteksta uspostaviti sinonimični odnosi sa nekom drugom pridevskom rečju. U oba ova rečnika definicije negacijom uspostavljenih antonima samo su delimično potpunije: koji nije običan, koji se retko, slabo nalazi ili viđa čudan, čudnovat; izvanredan (RMS), poseban, čudan (RSJ).

RMS kao drugo značenja prideva PROST izdvaja sledeće: 2. koji se ničim ne razlikuje ili ističe između drugih, običan, svakidašnji, ali ga tretira kao slobodni spoj, navodeći pri tom primer koji ne potvrđuje definiciju u potpunosti (Ona ljubavna pisma ... nisu nego prosta varka, laž); u definiciji značenja pod 3.a. i navedenom primeru takođe ima elementa na osnovu kojih se između prideva PROST i OBIČAN može uspostaviti odnos bliskoznačnosti.⁶ RMS 5. značenje kvalifikuje kao zastarelo: koji pripada širokim slojevima naroda (Jezik kojim će pisati našao je ... u govoru

⁶ 3.a. koji nije lukav, prevejan, koji je bezazlen, otvoren, neposredan, prirodan, prostodušan (duša).

prostog sveta), što aktuelna upotrebnost norma ne potvrđuje (up. Tabelu 1). RSJ pod 1.v. kao sinonime prideva *PROST* navodi *običan*, *svakidašnji*.

Pridev *PROSEČAN* RMS definiše na osnovu dominantnih sema od kojih je druga uključena u semantički sadržaj prideva *OBIČAN*: koji se nalazi po svojim svojstvima, obeležjima oko sredine između dve krajnje veličine, koji se ničim ne ističe nad drugima niti je ispod njih, *običan* (Mirna vremena i sredene prilike čine prosečene ljude još prosečnijima); definicija u RSJ je izvedena iz definicije RMS: srednji po svojim svojstvima; *običan* (temperature, čovek).

2.2. Kompozita *DURCHSCHNITTMENSCH* najtačniji je prevodni ekvivalent kolokacije *OBIČAN ČOVEK*;⁷ sastavljena je iz dva segmenta – *Durchschnitt* i *Mensch*, za prvi se u DW navode četiri značenja, od kojih prva dva ulaze u njen semantički sadržaj: a) aus mehreren vergleichbaren Größen errechneter Mittelwert in Bezug auf Quantität oder Qualität [iz više uporedivih veličina dobivena srednja vrednost u vezi s kvalitetom ili kvantitetom], b) Mittelmaß als Bezugspunkt für eine Wertung [srednja vrednost kao odnosna tačka za neko vrednovanje], kao i za leksemu *MENSCH*, od kojih je najrelevantnije drugo: menschliches Lebewesen, Individuum [ljudsko biće, individua].

U DWG leksema *DURCHSCHNITTMENSCH* nije potvrđena; određenja prideva *EINFACH* i *GEWÖHNLICH* kao determinatora imenica *MANN*, *MENSCH(EN)/LEUTE* sl. ukazuju na to da su dati spojevi bliskoznačni sa složenicom:

DWG *EINFACH* 1) *von leuten*: ein schlichter, einfacher mann; es sind redliche einfache leute; ein einfaches landmädchen; ein einfacher soldat, un simple soldat [za ljude: prost/običan čovek, prosti ljudi, prosta seljančica, vojnik; u staronemačkom i sredjonemačkom] DWG *GEWÖHNLICH* 2)) bei der deutung der parallelen adjectiva ist vorsicht geboten.

dagegen vgl.: die jungen leute, mit denen ich auf diese weise immer in nähere verbindung kam, waren nicht eigentlich gemeine, aber doch gewöhnliche menschen. [mladi ljudi, s kojima sam na ovaj način dolazio u bliži kontakt, nisu bili prosti (jednostavni) nego obični (prosečni) ljudi]

2)) appellativa und nomina agentis, vor allem geschlechts-, berufs- und standesbezeichnungen führen den bedeutungswandel am attribut gern zum abschluss:

durch einander gleiten sie her, die schüler und meister, und das gewöhnliche volk, das in der mitte sich hält. (Göthe (vier jahreszeiten 90) 1, 407) (naveden je primer iz Geteovog teksta: „približavaju nam se, studenti i nastavnici, i obični ljudi, između njih”)

Najstarija potvrda za složenicu *Durchschnittsmensch* je iz 1840. godine (DWDS Deutsches Textarchiv, 1488-1927):

Wir haben hier nicht zu betrachten, welche Bedeutung dieses Flüssiggewordenseyn der Persönlichkeit und des Wissens für die Cultur und die Geschichte hat; wir entwickeln auch

⁷ R-K daje sledeće prevodne ekvivalente: prosečnjak, prosečan čovek, čovek prosečnih sposobnosti, a običnjaković za kolokaciju *gewöhnlicher Kerl*.

nicht, wie das heutige Individuum durch diese Theilung der Aufmerksamkeit, durch dieses Anziehen von geistigem Stoff aus allen Strichen in den einen Beziehungen freier, selbstständiger und kräftiger, in andern dagegen abhängiger und schwächer geworden ist, als der Durchschnittsmensch früherer Generationen (Allgemeine Zeitung. Beilage zu Nr. 44. Stuttgart, 13. Februar 1840). [Ne posmatramo koje značenje ova „razlivenost” ličnosti i znanja za kulturu i istoriju ima; mi takođe dalje ne razmatramo kako je današnji pojedinac usled ovakvog deljenja pažnje i privlačenja intelektualnog materijala samostalniji i jači, ili pak zavisniji i slabiji postao nego običan čovek prethodnih generacija].

U arhivi tekstova DWDS potvrde za kolokaciju GEWÖHNLICHER MENSCH potiču već iz 1766. godine:

Ein Liebhaber ist in diesem Augenblick mehr als ein gewöhnlicher Mensch; er ist (wie Plato sagt) von einer Gottheit voll, die aus ihm redet und würket; und es ist keine Vollkommenheit, keine Tugend, keine Heldenthat so groß, wozu er in diesem Stande der Begeisterung und unterden Augen des geliebten Gegenstands nicht fähig wäre. [Ljubavnik je u ovom trenutku više od običnog čoveka; on je (kao što Platon kaže) božanstva pun, koje iz njega govori i postaje; i ne postoji nikakvo savršenstvo, ni vrlina, niti herojsko delo toliko veliko, koje on u ovom stanju oduševljenja za voljeno biće ne bi bio sposoban učiniti.]

2.2.1. U DW kompozita DURCHNITTMENSCH određuje se kao: Mensch, der den Durchschnitt der Bevölkerung repräsentiert, dessen Verhalten dem der Allgemeinheit entspricht [čovek koji reprezentuje prosek stanovništva, i čije ponašanje odgovara opštem]. DWDS ovu leksemu određuje pozivanjem na citat iz dela Tomasa Mana (Th. Mann, *Betrogene*): „nennst ihn nett, nennst ihn eben nur ansprechend und willst damit sagen, daß er ein Durchschnittsmensch ... ist” [nazovi ga ljubaznim, nazovi ga prijatnim, i time ćeš reći da je on jedan običan čovek].

Primeri sa adjektivom GEWÖHNLICH kao determinatorom kompozite DURCHSCHNITTMENSCH upućuju na to da kolokacija GEWÖHNLICHER MENSCH nije u potpunosti istoznačna sa kompozitom, a s druge, da je dvostrukom determinacijom postignut viši stepen ekspresivnosti:

Ein Versicherungsvertrag hat es nämlich „in sich”, notwendigerweise enthält er Klauseln und Bestimmungen, die gewöhnlichen Durchschnittsmenschen oft schwer verständlich sind. (Weber, Annemarie 1955)

U DWDS nije registrovan negirani oblik složenice DURCHSCHNITTMENSCH; za negirani pridev UNDURCHSCHNITTlich navedene su samo tri potvrde, dve u novinama i jedna na blogu – *Zuschauer, Gefahren, Ort* [gledalac, opasnost(i), mesto]:

Stewart ist nun nicht mehr der amerikanische Durchschnittsmann, der aus der Solidarität der Mitte heraus die historischen und gesellschaftlichen Probleme löst, sondern einer, der aus dieser Mitte in die Hölle vollkommen undurchschnittlicher Gefahren und Intrigen geschleudert wird. (Der Tagesspiegel, 04.07.1997)

DW definiše UNGEWÖHNLICH na sledeći način: 1. vom Üblichen, Gewohnten, Erwarteten abweichend; ...2a. das gewohnte Maß übersteigend, enorm; 2b.

sehr, überaus, über alle Maßen [koji odstupa od običnog, uobičajenog, očekivanog; koji prevazilazi po veličini, ogroman; koji je neizmeran, iznad svih veličina]; DWDS među primerima za determinativnu funkciju navodi: Mensch, Frau, Erscheinung [čovek, žena, pojava]:

Das Leben gewöhnlicher Menschen werde nicht beeinträchtigt. Auch Ministerpräsident Binali Yildirim teilte via Twitter mit, der nach dem Putschversuch verhängte Ausnahmezustand sei nicht gegen das alltägliche Leben der Menschen gerichtet. (DWDS: Die Zeit, 21.07.2016)

2.3. Uz sve razlike između elektronskih baza podataka za srpski i nemački jezik, podaci o broju potvrda za izdvojene kolokacije mogu se smatrati dovoljno pouzdanim pokazateljem njihove zastupljenosti u srpskom odnosno nemačkom jeziku:

Tabela 1. Broj potvrda u KSSJ

	običan	prosečan	prost
čovek	448	63	53
ljudi	75	–	1
narod	68	1	59
svet	296	2	43

Tabelarni prikaz na osnovu nemačkog elektronskog korpusa (DWDS)⁸ drugačije je forme budući da se u četiri slučaja rada o kolokacijama, a u dva o kompozitima:

Tabela 2. Broj potvrda u DWDS

Durchschnittsmensch	985
Durchschnittsleute	7
einfache Leute	1227
einfacher Mensch / einfache Mensche	35
gewöhnlicher Mensch / gewöhnliche Menschen	685
gewöhnliche Leute	154

⁸ Baza nemačkog elektronskog korpusa DWDS (*Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart*) formirana je na osnovu sledećih izvora: (a) referencijalni korpus (koji čine: DWDS-Kernkorpus [DWDS – jezgreni korpus], Deutsches Textarchiv [nemački tekstualni arhiv]), (b) novinski korpus (Zeitungskorpora, koji čini građa iz sledećih novina: *Berliner Zeitung*, *Tagesspiegel* i *Die Zeit*) i (c) specijalni korpus (Spezialkorpora, koji sačinjava jezički materijal prikupljen sa blogova, politehničkih časopisa, filmskih titlova, razgovornog jezika i iz DDR-a).

Podatak da je u nemačkom elektronskom korpusu nešto više pojava kolokacije EINFACHE LEUTE u odnosu na ovde posmatranu DURCHSCHNITTMENSCH(EN), koja svojim sadržajem više odgovara srpskoj kolokaciji OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI, upućuje na to da se odgovor mora tražiti u širem, rečeničnom i tekstovnom, kontekstu uz vođenje računa o vremenu pojavljivanja.

3. SEMANTIČKA ANALIZA

Osnovne komponente semantičkog sadržaja kolokacije OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI odnosno kompozite DURCHSCHNITTMENSCH(EN) mogu se izvesti analizom primera, posmatranih u minimalnom – leksičko-gramatičkom, i širem – rečeničnom i tekstovnom kontekstu, na osnovu izdvojenih parametara, nakon čega se može utvrditi kako se, kada i zašto oni upotrebljavaju u određenom diskursu, u kojem se tek, eksplicitno ili implicitno, uspostavlja razlika između njih i onih njima suprotnih, ne-običnih.

3.1. Dve stožerne tačke u kategorizaciji običnih ljudi u aktu identifikacije i autoidentifikacije na osnovu karakterološko-bihejvioralnog parametra čine njihove psihofizičke osobine, njihove vrline i sitne mane (1), njihov odnos prema drugima (2), te se uključivanje pojedinaca u većinu običnih vrednuje pozitivno. Na drugom kraju skale običnost većine odmerava se prema izuzetnosti malobrojnih pojedinaca koji izazivaju njeno divljenje i poštovanje; samo u ovom slučaju prema kolokaciji OBIČNI LJUDI javlja se ograničen broj prepoznatljivih, diskursno uslovljenih, antonima – običan čovek / genije, umetnik, čovek/ljudi izuzetnog duha i sl. (3, 4):

- (1) Mogu misliti šta su ljudi komentarisali dok su me gledali onako obnevidelog od plača. Verovatno je bilo „Vidi ovog razbacanog bradonju, do malopre se tukao i davio u vodi s ‘konjima’ od 100 kila, a sada plače kao neka devojčica”. I ja sam bio u čudu. Ne zbog izbačenih emocija, jer sam običan čovek, od krvi i mesa. Ni zbog toga što sam im dao na volju pred tolikim svetom, zato što su mi muške suze OK. Čak i kada ih pusti Balkanac. Samo sam ostao zatečen njihovom silinom. (EI: danas.rs/sport 2.1.2017; Živko Gocić)⁹
- (2) Zašto se povremeno ne obratiti običnom čoveku koji nikada dosad, razume se u granicama svojih mogućnosti, nije odbio da pomogne bližnjem? (KSSJ)
- (3) Ljudi koji su taj spis sastavljali, nisu bili obični ljudi, već idealisti najlepšeg kova. (Pupin [1929]: 190)
- (4) Izgledao si mi tako učen i tako iznad nas običnih ljudi u Idvoru. (Pupin [1929]: 90)

⁹ Primeri za ovaj deo istraživanja ekscerpirani su za srpski jezik iz KSSJ, elektronski dostupnih dela u ediciji *Antologija srpske književnosti*, elektronskih izdanja štampanih medija (EI) i nekoliko štampanih dela; za nemački jezik korištena je baza podataka DWDS – *Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart*.

(5) Demokratsko-jakobinski prizvuk njegove [Skerlićeve] mržnje na genija, a u ime većine na koju on nikada nije prestajao da se poziva („mi profana publika“, „mi obični smrtni“, „ljudi obične pameti“, „oni za koje je dva puta dva četiri“), skroz je prividno demokratski; u suštini, on je izraz duha koji, pozivajući se na većinu (na njenu logiku, na njen jezik), a protiv genija kao otpadnika od te većine, upućuje na normativni jezik i na normativnu logiku u koju je ugrađena data stvarnost sveta, tako da služba ovom jeziku i ovoj logici znači i službu tom svetu. (Konstantinović [1969] 2014: 247)

Primer (5) ima složenu strukturu: sudeći o užestručnim problemima, književni kritičar (govornik₂) poziva se na autoritet „običnih ljudi“, što pisac teksta (govornik₁) karakteriše kao manipulaciju.

3.1.1. Parametar domena nužno se ukršta sa karakterološko-bihejvioralnim, koji referentu ne/omogućava ili ga ne/podstiče da na osnovu intelektualnih sposobnosti, stepena obrazovanja i stručnosti, ali i stavova koje zastupa, moralnih normi kojih se pridržava ili koje krši stekne poziciju koja je određena prvim parametrom, a pripada onima koji nisu obični. Pri tome, važi i suprotno, da običan čovek sticanjem datog socijalnog statusa menja mnoge svoje stavove i navike, te ga drugi, a niti on sam sebe, više ne uključuju u skupinu običnih, do čega dolazi i u slučaju gubljenja statusa u nekom za društvene odnose važnom domenu te se takvi pojedinci uključuju u skupine bivših.

U narednim primerima Kovačević predočava stereotip o *običnom čoveku* u srpskom društvu sedamdesetih godina prošlog veka, koji je uglavnom važeći i danas:

(6) ILIJA: Danice, šta bi rekla, ko je ovaj čovek, da ga sretneš na ulici?

DANICA: Pa ... običan čovek ...

ILIJA: Službenik, činovnik, nastavnik... A on je naučnik, radi u Vinči. (Kovačević 1982: 24)

(7) ILIJA: Uveče su išli da gledaju operu. Pridružila im se i ženska ovog našeg, inače novinarka. Okružen je ljudima sa položaja. Nema u njegovom društvu običnog sveta. (Kovačević 1982: 26)

Osnovni domen u kojima se očituje običnost pojedinaca ili grupa u srpskoj govornoj zajednici jesu učešće u politici, socijalni i materijalni status, stepen obrazovanja, te posao kojim se neko bavi:

(8) Želimo da čujemo mišljenja građana, običnih ljudi, a ne samo lidera vlasti, koji svaku reč pretvaraju u kampanju. (EI: Južne vesti 2.3.2017)

(9) Očekujem da će za njega glasati obični ljudi koji nisu stranački ostrašćeni. (EI: Autonomija 20.1.2017)

(10) Bože moj, ko bi to rekao: otišao jutros od kuće kao običan čovek, a vraća se ministar? (Nušić 1929: 26)

U primerima značenje kolokacije *obični ljudi* izvodi se na osnovu njima suprotstavljenih grupa – direktno (8, 10: lideri vlasti; ministar) i indirektno (9: oni koji jesu stranački ostrašćeni).

Ilija Čvorović, glavni junak Kovačevićevog dramskog dela „Balkanski špijun”, ovako vidi sebe kao običnog čoveka:

(11) Na prvi pogled bi se reklo da sam sasvim običan, normalan čovek, ko većina ljudi: imam porodicu, iškolovo sam ‘čerku, podigo kuću, ‘oću da pomognem, u kreditima sam, vol’o bi’ da dočekam unučiće, da i’ vodim u Košutnjak... (Kovačević 1982: 48)

dok popularna voditeljka, kako je predstavlja autor teksta, svoju običnost doživljava u okviru stereotipa o rodnoj podeli uloga, suprotstavljajući je tako neobičnosti svog posla TV voditeljke:

(12) Ja sam jedna sasvim obična žena. Ja kuvam, ja menjam pelene, ja idem u nabavku – otkrila je lepa voditeljka (EI: Gloria 15.2.2017)

Mnogi bi se složili sa Čvorovićevim poimanjem običnog čoveka na ovim prostorima, ali ne i sa tvrdnjom Svetlane Cece Ražnatović:

(13) Ja sam obična žena, zvezda sam samo na sceni. Kada se ugase reflektori i sidem sa pozornice, ne razlikujem se od drugih žena. Sebe jedino tako vidim. (EI: www.unoradiobl.com/sr/novost/15657)

jer ona jeste „pop-folk pevačica koja se smatra jednom od najvećih zvezda u jugoistočnoj Evropi”, jeste držala „koncert pred više od 150.000 gledalaca”, „bila udata za kontroverznog vođu srpskih paravojnih formacija Željka Ražnatovića Arkana” i jeste „izdržavala kaznu kućnog zatvora po nagodbi sa Višim javnim tužilaštvom R. Srbije o priznanju krivice u vezi Obilića”, a takve druge obične žene nisu, a mnoge, verovatno, ni ne žele da budu.¹⁰

Iz sasvim drugih razloga porekli bi pravo predsedniku vlade da sebe smatra običnim čovekom u kontekstu bilateralnih razgovora u Briselu o statusu Kosova:

(14) Ako Hašim Tači kaže da nema pregovora, to je velika sila, on je veliki lider svog naroda, ja sam običan čovek i ne mogu da pretim. (<http://www.pravda.rs/lat/2015/01/21>)

Osnovu za ovakav način autoidentifikacije govornik nalazi u jednoj od komponenata konceptualizacije običnih ljudi – ‘oni koji nemaju moć i koje niko ne štiti’, te je stoga njihova odgovornost za ono što ne/rade manja.

Primeri iz domena politike najočiglednije svedoče kako se značenje izvodi iz diskursa, i u aktu identifikacije i u aktu autoidentifikacije kolektiva ili pojedinca, te kako se identifikatorom difuznog značenja manipuliše ne samo jezikom već i ljudima:

¹⁰ Citati iz teksta sa https://sh.wikipedia.org/wiki/Svetlana_Ceca_Ra%C5%BEnatovi%C4%87

(15) (...) Vi budite ta viša klasa, mi hoćemo da budemo prost narod, obični ljudi i pobeđivaćemo vas uvek, jer narod ne možete da slomite i uplašite, da mu naređujete. (...) Naš je posao da se ujedinitimo, da se ujedinitimo mi, obični ljudi. (...) Dobijam desetine i stotine poruka vas običnih ljudi.

(<https://vucic.rs/vesti/aleksandar-vucic/a510-Vazno-da-Srbija-pobedjuje-2.-aprila-videcemos-koga-voli.html>)

Izabrani načini identifikacije (15) razrešavaju se u širem kontekstu – *višu klasu* čine političari, nevladine organizacije i oni koji su u periodu od 5. oktobra 2000. do 2012. bitno izmenili svoj socio-ekonomski položaj, a nisu se u međuvremenu uključili u stranku predsedničkog kandidata kada je ona došla na vlast. Na aktuelnim predsedničkim izborima na opozicione kandidate i njihove pristalice prenose se već upotrebljavani tipovi identifikacije – oni su izdajnici, strane slugе, Soroševi plaćenici, kojima su nasuprot kandidat vladajuće koalicije i njegove pristalice – ne samo običan već i prost narod. Izjednačavanje prostog naroda i običnih ljudi na osnovu karakterološko-bihejvioralnog i socijalnog parametra nije nimalo slučajno: početkom XIX veka ‘prost narod’ je podigao ustanak protiv Turaka, a predizborni miting održava se, na što govornik podseća prisutne, upravo na rođendan vođe II srpskog ustanka, s kojim se on ponekad upoređuje, a koga, kako kaže, Srbi nisu voleli jer je za vreme njegove vladavine Srbija počela da pobeđuje, kao što to, po njemu, čini i sada kada je njegova stranka na vlasti.

3.2. I Manovo, više literarno, i rečničko određenje (2.2.1) insistira na kvalitetima koje bi pojam označen kao DURCHNITTMENSCH trebalo da poseduje kako bi mogao na taj način biti definisan. No, da je zapravo upitno, ili bolje rečeno nestabilno, tj. promenljivo šta se tačno pod oznakom DURCHNITTMENSCH podrazumeva, vidi se u jednom od novijih primera iz DWDS:

(16) ...wir brauchen uns nur an einem beliebigen Badestrand umzusehen, wo Frauen und Mädchen viel selbstbewußter als noch vor ein paar Jahren ihren Körper zeigen, um festzustellen, wie der *Durchschnittsmensch* wirklich aussieht. (Wölfl, Norbert: *Die wiedergefundene Zärtlichkeit*, 1995)

Jedan pristup razumevanju pojma DURCHNITTMENSCH jeste da se uvidom u korpusni materijal DWDS ukaže na rečenično okruženje ove lekseme. U prvoj grupi primera (17–19) supostavljaju se dva pojma, od kojih je jedan DURCHSCHNITTMENSCH a drugi u nekoj vrsti opozicije ili kontrasta prema njemu:

(17) Das trifft auf den »Durchschnittsmenschen« ebenso zu wie auf das Genie. (Jonas, Hans: *Das Prinzip der Verantwortung*, 1979)

(18) Gerhard Schröder würdigt Lebenswerk Rühmanns: „Er verkörperte nicht die strahlenden Helden, sondern den Durchschnittsmenschen, das Opfer der Mächtigen“. (Der Tagesspiegel, 06.03.2002)

(19) Ich liebe die Vorstellung, dass in unserer Welt die Grenzen zwischen Rockstar, Politiker, Kriminellem und anständigem Normalbürger nicht mehr existieren – ja, offenbar kann ein Durchschnittsmensch heute all diese Welten in einem einzigen Leben vereinbaren. (Die Zeit, 08.05.2013, Nr. 18)

U ovim primerima nasuprot običnom čoveku, tj. običnim ljudima stoji genije (*das Genie*) ili blistavi heroj (*strahlende Helde*). Bez obzira na to što u prvom primeru običan čovek i genije nisu opozitni agensi (ta se osobina odnosi i na jednog i na drugog), očita je pretpostavka da oni ne poseduju iste kvalitete, te se stoga i ističu te dve kategorije osoba. Opozitnost je uočljivija u primeru (18) gde se obični ljudi, kao žrtve moćnika (*Opfer der Mächtigen*) čine bitno drugačijim od heroja. Primer (19) nudi opet jednu unekoliko drugačiju sliku; naime, u njemu se polazi od presupozicije o razlici između običnih i ne-običnih ljudi, ali se konstatuje kako se te granice između rok zvezda, političara, kriminalaca, s jedne strane, i pristojnih normalnih građana (*anständige Normalbürger*), s druge strane, brišu, tj. ne postoje više, te je očito da običan čovek može „naseliti sve ove različite svetove”. Prema tome, u ovom slučaju običan čovek je upravo onaj koji može ostvariti različite uloge pošto se ne izdvaja ni po čemu od proseka, te se može naći u svakoj od njih.

Međutim, u sledećem primeru:

(20) Ein solcher Mensch kann sachlich sein, denn sein Ich hat er ausgeschaltet, er denkt mit dem Hirn und nicht mit dem Sonnengeflecht, dem Sitz der Leidenschaft, während der DURCHSCHNITTMENSCH immer nur sein Ich, Ich, Ich anbringen will und folglich jeder Vernunft verschlossen ist. (Riemkasten, Felix: *Yoga für Sie*, 1966: 12)

koji je iz priručnika za jogu (*Yoga für Sie*) negativno se vrednuje običan čovek: kaže se kako čovek može biti suštastven, kada isključi svoje Ja i kada misli glavom, a ne prevertebralnim ganglijama (Sonnengeflecht – *plexus coeliacus*), dok običan čovek „uvek samo ističe svoje Ja, Ja, Ja isključujući potpuno sopstveni razum”. U ovom kontekstu – kada je reč o običnom čoveku – istaknuta je njegova opsesija telesnošću koja vodi ka površnosti (ili koja je izvor površnosti), što ga uskraćuje za bogatstvo i punoću (pravog) saznanja. Nasuprot takvom običnom čoveku je onaj koji je uspeo da potisne svoje Ja i koji se koristi razumom.

U drugoj skupini primera ne supostavlja se običan čovek nekakvom drugačijem tipu čoveku, nego ga autori pokušavaju odrediti prema njegovim karakteristikama i ponašanju:

(21) Der Durchschnittsmensch sieht täglich tausenderlei Dinge, ohne daß sie ihm im Grunde bewußt werden oder gar tiefer in sein Wesen eindringen. (Cybulla, Gertrud: *Goethe*, 1931: 34)

(22) Für den Durchschnittsmenschen ist das Fahren, auch das gute und sichere Fahren, durchaus eine Sache, die er bis zu einem gewissen Grade erlernen kann. (Dillenburger, Helmut: *Das praktische Autobuch*, 1965: 27)

(23) Ich würde sogar wagen zu behaupten, noch nie in der Geschichte der Welt hat der Durchschnittsmensch so viel Geld für seine Familie, Freunde und Nachbarn investiert wie in unserer Zeit. (Die Zeit, 24.12.2013, Nr. 52)

(24) Der Durchschnittsmensch unserer Zeit ist ausgesprochen sportlich interessiert, luft- und sonnenhungrig und ungeniert. (Weber, Annemarie: *Die Hygiene der Schulbank*, 1955: 48)

(25) Ein normaler Durchschnittsmensch wird sich auf der Behörde mit der ihm selbstverständlichen Höflichkeit benehmen - aber genau dieselbe Höflichkeit auch von der zuständigen Behörde erwarten. (Weber, Annemarie: *Die Hygiene der Schulbank*, 1955: 432)

U ovim primerima autori pokašavaju da prikažu kako se ponaša običan čovek. Tako u primerima (21, 22, 24, 25) običan je čovek određen prema svojim sklonostima i hobijima ili ponašanju (npr. njegove reakcije u odnosu na činovnike i službenike). O tome kako živi taj običan čovek govori se npr. u primeru (23).

Naposletku, običan čovek predstavlja i uporednu vrednost, u odnosu na koju se određuju „devijacije”. To imamo u sledećim primerima:

(26) Aus den vorhin erwähnten Gründen (zwiespältige gesellschaftliche Rolle), aus Gründen, die in der Individualität liegen (warum hat er gerade diesen Beruf gewählt, ist er zufrieden damit?) und aufgrund der Wandlungen der Autoritätsproblematik innerhalb der Gesellschaft ist der Lehrer meist eine problematischere Persönlichkeit als der Durchschnittsmensch. (Schmidt-Rogge: *Dein Kind, Dein Partner*. 1973: 374).

(27) Durchhaltevermögen und Leidensfähigkeit finden Bezugsgrößen in Jan Ullrichs Organismus, der 80 bis 85 Milliliter Sauerstoff pro Kilogramm Körpergewicht in der Minute verarbeiten kann; das Doppelte eines gesunden Durchschnittsmenschen von Mitte Zwanzig. (Die Zeit, 01.08.1997, Nr. 32)

I u jednom i u drugom primeru običan čovek je mera stvari, pri čemu ta mera može biti karakterološka ili fizičko-biološka: u odnosu na nju poredi se bilo ličnost nastavnika (koji ima problematičniju osobnost od običnog čoveka) bilo fizičko-biološka sposobnost pojedinca da iskoristi određenu količinu kiseonika.

3.2.1. U predstavi o sebi kao OBIČNOM ČOVEKU // DURCHSCHNITTMENSCH prelamaju se stavovi zajednice i pojedinca (30, 31), prihvataju se stereotipi o poželjnom i prikladnom (32, 33):

(30) In unserer Familie gibt es kein Genie, keinen bedeutenden Musiker, keinen Erfinder. Wir sind Durchschnittsmenschen. Warum willst du deine Zeit verschwenden. (<http://www.walter-russell.de/de/Genie.php?id=61>)

(31) Ich bin ein Durchschnittsmensch mit einigen Ambitionen, nehme die Dinge nicht allzu ernst und versuche, meinen Frohsinn zu behalten. (<http://www.fotocommunity.de/photographer/louisaz/2161378>)

(32) Ich bin ein Durchschnittsmensch. Eine Durchschnittsfrau. Ich liebe Mode und Schuhe. (<https://myriseandshinediary.wordpress.com/about>)

(33) Auch wir sind Durchschnittsmenschen die viel und gerne verreisen. Daher muss es kein 5Sterne Hotel sein. (...) Das Essen sehr lecker und jeden Tag etwas neues zu probieren. <https://www.tripadvisor.de/>

Predstava o običnom čoveku u aktu identifikacije i autoidentifikacije uglavnom se razlikuje od predstave koju o OBIČNIM LJUDIMA // DURCHSCHNITTMENSCHEN imaju oni koji se na osnovu karakterološko-bihejvioralnog parametra, po postignućima u domenu nauke, umetnosti i sporta ne bi mogli smatrati običnim.

3.3. Koliko god da se u nekoj kulturno-jezičkoj zajednici čini samo po sebi razumljivim ko su i kakvi su obični ljudi, na šta ukazuje i učestalost izraza OBIČNI LJUDI // DURCHSCHNITTMENSCHEN, difuznost značenja sekundarnog kolokata odnosno prvog dela kompozite razlog je tome što se konceptualizacija referenta uopšte ne može izvesti izvan užeg, tekstovnog, i šireg, društvenog, konteksta. Jedina stabilna komponenta u njihovom semantičkom sadržaju je ‘tipičnost, prosečnost’ /+/, koja automatski implicira ‘izuzetnost, izdvojenost’ -/-, te dalje ‘biti u većini’ /+/- odnosno ‘biti u manjini’ -/-/. Dve su posledice ovakvog semantičkog sadržaja i visoke kontekstualne uslovljenosti značenja: nepodudarnost značenja kolokacije sa nenegiranim i negiranim pridevima, odnosno neostvarivanje tipičnog antonimnog odnosa između njih, te kontrastiranje koncepta o referentu sa kontekstualno prihvatljivim – ekspliciranim ili impliciranim – konceptima, odnosno uspostavljanje nestabilnih antonimnih odnosa između leksičkih eksponenata kolokacija i datih koncepta.

Komparativna, diskursno-istorijski, usmerena analiza potvrdila je adekvatnost izdvojenih parametara, a ispoljene razlike značaj šireg konteksta u formiranju značenja (up. podatke u odeljku 2).

4. OBIČNI LJUDI // DURCHSCHNITTMENSCHEN U DISKURSU: *DRAMATURŠKI MODEL.*

Potpuniji odgovor na pitanje ko su i kakvi su OBIČNI LJUDI // DURCHSCHNITTMENSCHEN može se dobiti ako se do sada predloženi podaci i primeri dopune podacima na osnovu analize teksta u kojem govornik – koji po pretpostavljenim (ili zadatim) parametrima nikako ne može biti određen kao prosečan čovek – sebe svesno „derogira” u tzv. običnog čoveka, tj. treba proveriti u kakvoj je to situaciji govornik motivisan da se – premda je posve „ne-običan” – predstavlja kao običan. No, pre toga vredno se pozvati na to kako *obične ljude* // *Durchschnittsmenschen* vide oni

koji se, poput Šopenhauera i Ajnštajna, po svome mestu u nacionalnoj i svetskoj kulturi i nauci izrazito razlikuju od drugih:

(34) Der gewöhnliche Mensch, diese Fabrikware der Natur, wie sie solche täglich zu Tausenden hervorbringt, ist, wie gesagt, einer in jedem Sinn völlig uninteressierten Betrachtung, welches die eigentliche Beschaulichkeit ist, wenigstens durchaus nicht anhaltend fähig: er kann seine Aufmerksamkeit auf die Dinge nur insofern richten, als sie irgendeine, wenn auch nur sehr mittelbare Beziehung auf seinen Willen haben. (www.aphorismen.de/suche?autor_quelle=schopenhauer)

(35) Ich bin nicht begabter als der Durchschnittsmensch. (...) Ich bin einfach nur neugieriger als ein Durchschnittsmensch, und ich gebe bei einem Problem nicht eher auf, bis ich die richtige Lösung gefunden habe. Das ist eine meiner größten Befriedigungen im Leben – Probleme lösen. (...) Sie können mich vielleicht für etwas geduldiger halten bei der Verfolgung von Problemen als einen Durchschnittsmenschen. Es ist nicht die Frage der größeren Begabung, sondern der des größeren Neugierigseins und vielleicht der größeren Geduld bei der Lösung eines Problems. (Neubeiser, Marie-Louise: *Die Logik des Genialen*, 1993: 79)

Ervin Goffman u svojoj knjizi upravo pominje ovaj fenomen u vezi s predstavljanjem u svakodnevnom životu:

društvena definicija *lažnog predstavljanja* nije sasvim dosledna. Dok se, na primer, smatra da je neoprostiv zločin predstaviti se tokom komunikacije kao neko sa uzvišenim statusom, kao što su lekar ili sveštenik, obično nas mnogo manje brine ako se neko predstavlja kao član grupe sa potcenjenim, nevažnim, profanim statusom, kao što su skitnice ili nekvalifikovani radnici (Goffman 2000: 71).

Goffmanov dramaturški model – prema kome se društvo tumači u pojmovima pozorišne metafore – podrazumeva da se ljudi u svom nastupu saobražavaju i prilagođavaju određenoj publici, dakle onima kojima se obraćaju i na koje žele ostaviti određen utisak (sram sopstvenih intencija), što znači da ljudi izvode (engl. *performance*) određene uloge usmeravajući publiku (primaoce poruke) i kontrolišući (ili pokušavajući da kontrolišu) utisak o sebi. Goffman insistira na pojmu informacije – dakle, koliko se pruža publici podataka o sebi, i zato uvodi, između ostalih, i pojam *fasade* (engl. *front*), koja predstavlja „standardni ekspresivni repertoar, koji pojedinac svesno ili nesvesno koristi tokom svog nastupa” (Goffman 2000: 36).

Goffmanova teorija korespondira s pitanjem kojim se ovde bavimo – predstavljanjem „ne-obične” osobe kao obične:

Kada razmišljamo o onima koji pokazuju svoju lažnu fasadu, ili 'samo' fasadu, o onima koji simuliraju, obmanjuju ili varaju, mi razmišljamo o neusklađenosti, između negovanog izgleda i realnosti. Mi, isto tako, razmišljamo o nesigurnoj poziciji u koju sebe dovode ovi izvođači, pošto se u svakom trenutku njihovog nastupa može desiti događaj koji će ih odati i biti otvoreno suprotan onome u šta su se kleli (...) (Goffman 2000: 70).

Pod naslovom *Nole: Ja sam samo običan čovek* sajt RTS-a 2011. godine donosi reportažu novinara Aleksandra Stojanovića o jednom od najpoznatijih i najboljih svetskih tenisera – Novaku Đokoviću:

Iako ne igra, Novak Đoković uvek privlači pažnju, i to iz dobrih razloga. On je u ponedeljak u Smederevu posetio vrtić *Pčelica* gde je pomogao u kampanji *Unicefa* o značaju predškolskog obrazovanja.

Više od sat i po vremena Novak Đoković je proveo družeći se sa decom predškolskog uzrasta. Ne samo da se igrao i razgovarao sa njima, već je doneo brojne poklone.

„Svi mi koji smo uspešni u bilo kojoj oblasti ili bilo čemu, imamo obavezu da pomognemo narodu i Srbiji, jer smo ovde odrasli”, kaže Đoković. On je danas sinonim za svoju domovinu i neko ko svojim pobedama i porazima, izjavama i imitacijama, gestovima i delima kreira duh nacije.

„To predstavlja čast jer nisu se u toj ulozi našli mnogi ljudi.”

Deo humanitarnih i društvenih obaveza preuzeće devojka Jelena Ristić. Đoković ima mnogo obaveza u pretrpanom teniskom kalendaru. Nastaviće da se bavi dobrotvornim radom a naglasio je da će svaki slobodan trenutak u tom smislu iskoristiti da poseti decu u unutrašnjosti Srbije.

„Trudim se da ostanem privržen sportu, da moj život ostane onakav kakav je bio uvek. Veoma mi je važno da su pored mene ljudi koji mi iskreno žele dobro i vole me. Nikada sebe nisam doživljavao kao nekog posebnog. Svestan sam šta sam uradio ali ne želim ni u svojim očima ni u očima drugih da sebi pridajem prevelik značaj.”

Postao je najpoznatiji živi Srbin, najbolji tensor na svetu, jedan od najpoznatijih sportista ali ostaje skroman.

„Ja sam samo običan čovek koji je uspeo da se dokaže u životu.”

Više od pet godina nije u kontinuitetu proveo ovoliko vremena u domovini, i to bez treninga, trudeći se da nadoknadi ono što obično propušta. (...) (<http://www.rts.rs/page/sport/sr/story/38/tenis/962412/nole-ja-sam-samo-obican-covek.html>)

Ovaj tekst sadrži dva glasa koji govore o Novaku Đokoviću – jedan naratora, tj. autora teksta (novinarski glas) a drugi samog protagoniste, tj. onoga koji je središnja figura teksta, što se tekstualno ostvaruje u vidu citatnog segmenta. Sam novinarski glas ne koristi se kolokacijom *običan čovek*, ali se naglašava Đokovićeva „skromnost” iako je on „najpoznatiji živi Srbin, najbolji tensor na svetu, jedan od najpoznatijih sportista”. Na tu vrstu skromnosti, tačnije normalnosti, običnosti (budući da Đoković naravno neće isticati svoju skromnost) skreće pažnju protagonista svojim iskazom, u tekstu realizovanim direktnim govorom: „Nikada sebe nisam doživljavao kao nekog *posebnog*”, odnosno „ja sam samo *običan čovek* koji je uspeo da se dokaže u životu”.

Vrhunski sport, pored politike i estrade (šire shvaćeno), predstavlja društveno polje u kojem se, naravno, razlikuju obični ljudi od onih koji to nisu, tj. sport predstavlja domen koji omogućava istaknutu poziciju pojedinaca, uočljivu za širi auditorijum, izdvajajući ga iz miljea „neuočljivosti”. Tako se i akteri u domenu vrhunskog sporta lako prepoznaju, a na osnovu svojih rezultata postaju

„sinonim za svoju domovinu” i „svojim poredama i porazima, izjavama i imitacijama, gestovima i delima” kreiraju „duh nacije”. Takva njihova pozicija, jasno je, ne može biti označena kao obična, prosečna, jer postati „sinonim za domovinu” može samo neko ko se percipira kao izuzetan, takav da je u stanju reprezentovati čitavu naciju, tj. zemlju. Pa ipak, takva osoba, izuzetna – u našem tekstu Novak Đoković – sebe derogira, tj. predstavlja kao člana najšire moguće grupe, one sa običnim statusom. U ovom aktu autoidentifikacije, tj. autokategorizacije može se uočiti vrsta diskursne strategije – ne želeći da se „odmetne” od „običnog naroda”, sportista se poziva na ono po čemu se ne razlikuje od ostalih, na ono što ga čini istim s njima. To je posebno vidljivo kada uz ovu sopstvenu „statusnu normalizaciju”, Đoković istakne karitativno-humanističku aktivnost i posvećenost: „Svi mi koji smo uspešni u bilo kojoj oblasti ili bilo čemu, imamo obavezu da pomognemo narodu i Srbiji, jer smo ovde odrasli”. Tako kombinujući dve diskursne strategije protagonista stapa svoje *ja sa mi – građani Srbije*, stvarajući moćan amalgam, koji se može tumačiti i u kontekstu homogenizacije, ali i kao autentična govornikova autorefleksija, koja odslikava njegovu prirodnu skromnost i nenametljivost, te shvatanje etosa i značaja domovine i naroda.

Slično primeru *običan čovek* u srpskom jeziku navešćemo i tekst u kome se javlja *Durchschnittsmensch*:

Mr. Taber, seit 23 Jahren republikanischer Kongreß-Abgeordneter des Staates New York und Vorsitzender des Bewilligungsausschusses des Repräsentantenhauses, ist seinen Kollegen böse. Er hielt die Interimshilfe für zu hoch und wollte seine eigenen, „vor Abänderung sicheren Zahlen” eingesetzt wissen. Nachdem ihm das nicht gelungen ist, will er nun alles aufbieten, um die Fortführung der Europahilfe zu verzögern.

Mr. Taber hat die Macht dazu. „Er ist der Mann, der auf dem Portemonnaie der, USA sitzt” kennzeichnet ihn der Reuter-Korrespondent William Hardcastle. John Taber selbst, im Zivilberuf Rechtsanwalt in dem kleinen Städtchen Auburn (New York), definiert es anders: „Ich bin nur *ein Durchschnittsmensch* der versucht, das Geld der Steuerzahler zu retten”. (<http://www.spiegel.de/spiegel/print/d-41123961.html>)

Iako je već 23 godine američki kongresmen, Tejber sebe doživljava i predstavlja kao običnog čoveka: „Ich bin nur ein Durchschnittsmensch der versucht, das Geld der Steuerzahler zu retten”. Zapravo, njegova skromnost i „normalizacija”, kao i slučaju Novaka Đokovića, u saglasju je s drugom osobinom – svojstvenom političkom domenu (za razliku od sportskog) – da svoj napor ulaže kako bi bio na usluzi građanima (koji su ga izabrali) i zaštitio ih od države, time što će njihov poreski novac spasiti.

U oba posmatrana slučaja možemo zaključiti da se radi o jednoj vrsti diskursne strategije reprezentacije sopstvene ličnosti: cilj je prikazati se kao prosečan, običan čovek, iako je jasno da je reč o ljudima koji po socio-ekonomskom statusu, (društvenoj) moći (položaju i uticaju), tj. simboličkom kapitalu (koji

imaju iza sebe) nikako ne mogu biti konceptualizovani kao običan svet. Iako je reč o identičnom diskursnom, tj. tekstualnom postupku, motivacija za takvu autoreprezentaciju može biti posve drugačija. Tako je u slučaju političara motiv da se neko prikaže kao prosečan čovek moguće potražiti u činjenici da političari, barem nominalno, crpu svoj politički legitimitet, a zatim i moć iz volje (iskazane na izborima) naroda – „običnog, prosečnog naroda” – pa se ne želi načiniti odmak od onih čiju je naklonost i podršku nužno imati. Uz to, nema sumnje da je motivacija za takvo predstavljanje proizišla i iz govornikovog uvažavanja onih društvenih vrednosti i normativnih očekivanja koje većina – što znači upravo običan svet – visoko vrednuje: a to je skromnost i neuzvisivanje, tj. postavljanje sebe ispred drugih članova zajednice. S druge strane, sportista ne traži profesionalnu legitimaciju od naroda, budući da on to čini na sportskom terenu, zahvaljući svojoj veštini. Utoliko je i otkrivanje motivacije za takvom autoreprezentacijom u slučaju sportista teže. No, videli smo da se i to može interpretirati kao jedan vid političkog ponašanja i instinkta, koji se, doduše, ne iscrpljuje u svakodnevnoj politici nego pre u nekovrskoj ideološko-socijalnoj matrici, tj. mreži u koju smo svi – kao članovi društva – upleteni.

U kontekstu dramaturškog modela prethodno razmatranje može se sagledati na sledeći način: predstavljanje koje protagonisti čine u svojim iskazima jeste vid intencionalnog delovanja, ali smatramo da bi Gofmanovo određenje lažnog predstavljanja ovde ipak bilo preoštro. Uostalom, i on kaže kako društvena definicija ovog fenomena „nije sasvim dosledna”. U svojim nastupima su govornici insistirali na određenim informacijama koje se jesu razlikovale od njihovog društvenog identiteta. Međutim, ta razlika nije reprodukovala i perpetuirala ustanovljenu društvenu distancu (jer Đoković jeste vrhunski sportista, a Tejber jeste višedecenijski kongresmen), i nije pobuđivala strahopoštovanje, nego upravo suprotno, negirajući socijalni jaz između njih i publike, tj. običnog sveta težila je proksimizaciji. Pokazuje se zaista da – kada je smer Gofmanovog lažnog predstavljanja obrnut, dakle kada se neko s višim statusom predstavlja kao član, po svemu, obične grupe ljudi, – onda se na takav intencionalni čin ne gleda neprijateljski nego možda sa čuđenjem ili, krajnje romantičarski, sa simpatijom. Jer, govornici ovde poduzimaju svojevrstu dezidentifikaciju: ono na osnovu čega ih je bilo lako formalno „potvrditi” kao osobe s uzvišenim, tj. ne-običnim statusom (sportske pobede i rezultati, politički uspeh), po čemu su dakle bili društveno uočljivi, svesno odbacuju, zauzvrat – barem naizgled – ne tražeći ništa.

5. ZAKLJUČNE NAPOMENE

Na početku utvrđen teorijsko-metodološki okvir pokazao se kao odgovarajući za komparativno ispitivanje konceptualizacije pojmova imenovanih kolokacijom OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI i kompozitama DURCHSCHNITTMENSCH(EN), DURCHSCHNITTSLEUTE. Komparativna analiza – semantička i diskursna – potvrdila je da se mogu razlikovati dve situacione upotrebe ovih izraza: u identifikacionom i autoidentifikacionom činu, što je direktno u vezi sa značenjem posmatranih izraza koje proističe iz karakterološko-bihejvioralnih svojstva individue (psihofiziološke osobine, vrline i mane) kao i domena (društvenog) delovanja. I u slučaju kolokacije OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI u srpskom jeziku, a u nemačkom složenice DURCHSCHNITTMENSCH(EN), DURCHSCHNITTSLEUTE konceptualizacija ovih pojmova podrazumeva da je običan čovek suprotstavljen, tačnije rečeno, pozicioniran na jednoj strani društveno-kategorizacione skale, nasuprot osobi koja se odlikuje izuzetnim svojstvima u svom polju rada (umetnosti, nauke, sporta i sl.) ili pak da je običan čovek upravo ta uporišna kategorizaciona tačka koja služi da bi određeno društvo, shodno svojim normama i običajima, u odnosu na nju upoređivalo i evaluiralo one koji nadmašuju tu (nultu) vrednost ili se u nekom drugom smislu razlikuju od nje. Diskursno-istorijski pristup potvrđuje svoju opravdanost jer jasno ukazuje kako se osmišljavanje i konceptualizacija onoga što je imenovano posmatranim izrazima ne može svesti na prostu kombinaciju (leksičkog) značenja reči (korena) u sastavu tih izraza iz dva razloga: prvo, s jezičkog stanovišta, imajući u vidu semantičku difuznost sekundarnog kolokata (tj. dela složenice), nužno je razmatrati širi rečenični i diskursni kontekst radi dekodiranja značenja izraza, i drugo, konceptualizacija tih pojmova odražava/odslikava dijahronu modifikaciju društveno-kulturne percepcije onoga što je reprezentovano, tj. kategorizovano izrazima OBIČAN ČOVEK // DURCHSCHNITTMENSCH, u šta istorijski pristup omogućava uvid.

LITERATURA

- Dražić, Jasmina (2014). Дражић, Ј. *Лексичке и граматичке колокације у српском језику*. Нови Сад: Филозофски факултет.
- Gofman, Erving ([1956] 2000). *Kako se predstavljamo u svakodnevnom životu*. Beograd: Geopoetika.
- Reisigl, Martin and Ruth Wodak ([2001]2009). The discourse-historical approach (DHA). In *Critical Discourse Analysis: History, Agenda, Theory and Methodology* (Wodak, Meyer, eds.). Los Angeles: SAGE: 87–121.

- Roth, Tobias (2014). *Wortverbindungen und Verbindungen von Wörtern*. Tübingen: Francke.
- Van Dijk, Teun (1994). *Discourse and Inequality*. Keynote address Int. Conference of the International Communication Association (ICA), Dublin, June 29, 1990. *Lenguas Modernas* (Universidad de Chile): 19–37. <http://www.discourses.org>
- Van Dijk, Teun (2000). *Ideology and Discourse. A Multidisciplinary Introduction*. English version of an internet course for the Universitat Oberta de Catalunya (UOC). <http://www.discourses.org>
- Wodak, Ruth (2002). Aspects of Critical Discourse Analysis. *Zeitschrift für Angewandte Linguistik* 36: 5–31.

IZVORI

- [ARj] Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika. Zagreb: Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, 1880–1976.
- [I-B] Rječnik hrvatskoga jezika [skupili i obradili F. Iveković i i Broz]. Zagreb, 1901.
- [R-K] Enciklopedijski nemačko-srpskohrvatski rečnik [izradili Svetomir Ristić, Jovan Kangrga. - 2. izd. znatno prošireno i prepravljeno]. Beograd : Prosveta.
- [RMS] Речник српскохрватског књижевног језика I-III, Нови Сад – Загреб: Матица српска – Матица хрватска, IV-VI Нови Сад: Матица српска, 1967–1976.
- [RSANU] Речник српскохрватског књижевног и народног језика. Београд : Српска академија наука и уметности, 1959–.
- [RSJ] Речник српског језика. Измењено и поправљено издање. Нови Сад: Матица српска, 2011.
- [SR1] Српски рјечник : (1818) / [Вук Стеф. Карацић ; приредио Павле Ивић], Београд: Просвета, 1979.
- [SR2] Српски рјечник : (1852) 1 [А-II] / [Вук Стеф. Карацић ; приредио Јован Кашић]. - Београд : Просвета, 1986; 2 [Р-III] / [Вук Стеф. Карацић ; приредио Јован Кашић]. - Београд : Просвета, 1987.
- [DW] *Das Wörterbuch der sprachlichen Zweifelsfälle*. <http://www.duden.de/>
- [DWG] *Deutsches Wörterbuch von Jacob Grimm und Wilhelm Grimm* <http://dwb.uni-trier.de/de/>
- [DWDS] *Das Wortauskunftssystem zur deutschen Sprache in Geschichte und Gegenwart* <https://www.dwds.de/>

- Antologija srpske književnosti*: Nušić, Branislav ([1929]). *Gospođa ministarka*; Pupin, Mihajlo ([1929]). *Sa pašnjaka do naučenjaka*. <http://www.antologijasrpskeknjizevnosti.rs/>
- [KSSJ] Korpus savremenog srpskog jezik <http://www.korpus.matf.bg.ac.rs/korpus/login.php>
- Konstantinović, Radomir ([1969]2014). *Filosofija palanke*. Beograd : Otkrovenje.
- Kovačević, Dušan ([1982]). *Balkanski špijun*. <http://www.pozorje.org.rs/scena/drame/DKovacevic-BalkanskiSpijun.pdf>
- Neubeiser, Marie-Louise (1993). *Die Logik des Genialen: Mit Intuition, Kreativität und Intelligenz Probleme lösen*.

Vera Vasić i Strahinja Stepanov

WER UND WIE SIND OBIČNI LJUDI // DURCHSCHNITTMENSCHEN: AUS DER
PERSPEKTIVE DER KRITISCHEN DISKURSANALYSE

Zusammenfassung

Der zu Beginn festgelegte theoretische und methodische Rahmen dieser Forschung hat sich für eine vergleichende Analyse der Konzeptualisierung der durch die serbischen Kollokation OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI und die deutschen Komposita DURCHSCHNITTMENSCH(EN), DURCHSCHNITTSLEUTE ausgedrückten Begriffe als geeignet gezeigt. Die vergleichende – semantische und diskursive – Analyse ergab, dass man zwei situative Verwendungsmöglichkeiten dieser Ausdrücke unterscheiden kann: die erste Möglichkeit umfasst einen Identifikationsakt und die zweite einen Autoidentifikationsakt, was direkt mit der Bedeutung der untersuchten Ausdrücke verbunden ist. Die Bedeutung dieser sprachlichen Ausdrücke resultiert entweder aus den Charakter- und Verhaltenseigenschaften (psychophysiologischen Eigenschaften) des Individuums oder aus den Handlungsdomänen (der Tätigkeit) des Individuums. Im Fall des serbischen Ausdrucks OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI und des deutschen DURCHSCHNITTMENSCH(EN), DURCHSCHNITTSLEUTE impliziert die Konzeptualisierung dieser Begriffe, dass der Durchschnittsmensch einer Person gegenübergestellt wird, die durch hervorragende Eigenschaften gekennzeichnet ist, bzw. dass der Durchschnittsmensch als vergleichender Punkt/Vergleichsgröße für die Evaluation herausragender Einzelpersonen in einer bestimmten Gesellschaft dient.

Der diskurshistorische Ansatz bestätigt seine Berechtigung ist insbesondere insofern berechtigt, als er deutlich zeigt, dass die Konzeptualisierung der Begriffe in den beobachteten Ausdrücken nicht auf eine einfache Kombination der (lexikalischen) Bedeutung der Wörter in der analysierten serbischen Kollokation oder des deutschen Kompositums reduziert werden kann. Das ist aus zwei Gründen nicht möglich: erstens, aus sprachlicher,

bzw. semantischer Sicht, weil sekundäre (adjektivische) Elemente von Kollokationen eine zu diffuse Bedeutung haben und ihre Bedeutung deshalb in einem breiteren Kontext (Diskurs) interpretiert werden muss. Zweitens, weil die Konzeptualisierung dieser Begriffe eine diachronische Modifikation in der soziokulturellen Wahrnehmung der Ausdrücke OBIČAN ČOVEK/OBIČNI LJUDI / DURCHSCHNITTMENSCH(EN) widerspiegelt.

Schlüsselwörter: komparative Analyse, serbische Sprache, deutsche Sprache, kritische Diskursanalyse, diskurshistorischer Ansatz, dramaturgisches Modell, Kategorisierung

Vera Vasić i Strahinja Stepanov
Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu
e-mail: vvasic021@gmail.com

II

METODIČKE TEME

Андријана Б. Берић

ВЕЗА ИЗМЕЂУ КУЛТУРЕ И УСВАЈАЊА СТРАНОГ ЈЕЗИКА (са освртом на језик струке на ФТН-у)

„Језик је истовремено спољна појава духа народа;
њихов језик је њихов дух, њихов дух њихов језик”
(Humboldt 1988c, 414 i.d., по Н. Куће 33)

Сажетак. Развитак и нова открића у технологији, науци, социолошким истраживањима који су се нарочито брзо одигравали у двадесетом веку, па се и даље брзо одигравају и у нашем двадесетпрвом веку, довели су до све веће и јаче изражене потребе, и не само потребе већ и неопходности за учењем и усвајањем страног језика. Учење страног језика у доба глобализације је незамисливо без упознавања сопствене и неке друге културе, уочавања сличности и разлика као и поштовање истих.

Кључне речи: усвајање језика, глобализација, култура

1. УВОД

Човечанство је прешло далек пут од библијске приче о постанку језика, а самим тим и култура, од мита о кули Вавилноској, па све до новијих истраживања и сазнања.

Потреба за трговином, превасходно разменом добара, довела је до потребе за путовањем и комуникацијом са људима који наравно не припадају увек нашој домовини, нашој култури, нашем језику.

Усвајање страног језика нераскидиво је повезано и са усвајањем културе тога народа. Наиме, усвајање културе страног језика доприноси целовитости знања тог истог језика без обзира на степен усвојеног знања. Развијајући свест о култури страног језика од првих додира и почетака његовог учења односно усвајања истог и културе којој тај језик припада стварају се темељи његовог стварног знања обухваћеног са разних аспеката.

У овом раду ће бити говора о томе колики је у ствари значај да се у оквиру редовног плана и програма, када се наравно говори о настави језика, било да је реч о општем језику или језику струке, обавезно уведе и део који ће полаз-

нике упознати са културом народа чији језик уче. У коликој мери је могуће инкорпорирати упознавање културе увелико зависи од самог *circuluma*.

Циљ рада је, дакле истицање потребе, постепено али константно грађење свести о култури припадника народа чији се језик учи и њено стално и систематско уграђивање у знање страног језика. Само тако то знање може да почива на чврстим основама, да буде свеобухватно и темељно прожето неопходним димензијама своје структуре. Само једно такво знање може да оствари праву комуникативну компетентност, односно праву способност комуникације на свим нивоима знања.

2. ВЕЗА КУЛТУРЕ, ЈЕЗИКА И ГЛОБАЛИЗАЦИЈЕ

Када говоримо о појму културе, говоримо о једном изузетно широком појму који се односи како на политички, тако и на етнички, еколошки, родни, васпитни па исто тако и на аспект усвајања неког језика, било да је реч о општем језику или о језику струке. Број дефиниција културе је свакако велик. Једна од многих дефиниција је, да је култура „скуп свега онога што је људско друштво постигло и остварило у области производне, друштвене и духовне делатности” (Речник српскохрватскога књижевног језика, 1990: 121) или на основу једног текста Унеска „културу чине вредности, веровања, језици, науке и уметности, традиције, институције и начин живота којима се једна личност или група изражавају, остварују и развијају” (Бугарски 2005: 15).

Обе ове дефиниције нам указују на чињеницу у коликој мери су испреплетани токови људског развоја, људске делатности и сва људска стремљења са потребом да се сав тај развој, све те делатности и сва стремљења повежу са и искажу и опишу путем језика.

Усвајајући де Сосирову теорију знамо да је језик средство споразумевања и да без језика не може ни да се замисли ни да се говори о животу.

Стога језик, својствен човеку, има велики број појавних облика. С тим у вези постоје и језичке универзалије, али се језици и поред њих међусобно разликују. Појам језика је такође доста широк, али ми ћемо га посматрати више са лингвистичког односно социолингвистичког аспекта. Како рад, најважнија људска делатност, нема своју општеприхваћену дефиницију, исто тако је нема ни језик. И овде наилазимо на више параметара који улазе у дефиницију језика, па самим тим могу да буду основа аспекта за његову дефиницију. Р. Бугарски који између осталог тако нпр. каже за језик: „човеку својствена способност друштвеног општења путем артикулисаног система вербалних знакова који омогућује обликовање мисаоних садржаја и њихово преношење у виду сувислих говорних порука. Неопходан предуслов орга-

низованог друштвеног и душевног живота, језик суштаствено обележава човека као људско биће, као члана друштвене заједнице и као појединца” (Бугарски 2005: 10). Ова, као једна од многих дефиниција нам јасно указује на чињеницу да уколико је језик, а он јесте, представник на неки начин људског бића као друштвеног бића, самим тим постоји и нераскидива веза између језика и човека који је директно заслужан за стварање и настанак, као и ширење културе, дакле за човека који обликује културу као такву.

Глобализација представља свакако један савремен феномен односно комплексан социоантрополошки процес. Она остварује снагу нових политичких, економских и културних међусобно испреплетаних веза и односа. Данас, тачније још од када га је амерички публициста Џон Незбит употребио у својој књизи „Мегатренд” 1982. године, односно од кад га је учинио познатим и општеприступачним Теодор Левит, амерички економиста и професор у Харвардској школи бизниса у свом чланку под називом „Глобализација тржишта” 1983. године, овај термин је незаобилазан, гледано са било ког аспекта живота уопште. Дакле, и када говоримо о економији, и о политици, трговини, тачније либерализацији трговине па и када говоримо о култури и језику.

Глобализацију бисмо могли да дефинишемо на следећи начин: „Глобализација је процес повезивања економских и финансијских токова на светском нивоу; тежња ка уједињењу тржишта и ширењу економске активности на глобалне размере, изван националних граница, уз јачање међусобне зависности у светској економији” (Клајн и Шипка 2006: 296). Уколико постоји потреба за повезивањем тржишта на глобалном нивоу, то нам јасно указује на повезаност језика, културе и глобализације. Наиме, како би дошло до што успешнијих контаката и што боље сарадње неопходно је учити језик потенцијалних сарадника, као и што детаљније и темељније упознати њихову културу. Из саме ове дефиниције дакле произилази колико је неопходно и значајно развијања свести о културним разликама приликом учења и усвајања страног језика не само као општег него и као језика струке. Нарочито значајно може да буде истраживање глобализације, културе као и разлика и сличности у култури у домену међународног пословног окружења, поготово ако се узме у обзир да је сам процес глобализације потекао из економско политичких потреба.

3. УСВАЈАЊЕ СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Од када постоји човек као мислеће биће, постојала је потреба за комуникацијом. Сваки даљи степен развитака доносио је повећане потребе за комуникацијом, зато што је сваки даљи развитак представљао и неку иновацију било да је у питању развој технике, откриће неког новог лека или потреба управо услед

тих иновација за другачијим приступом када је у питању пословни однос или свакодневна размишљања човека. Сви људи на свету имају неку основу која је заједничка и захваљујући којој могу у сваком тренутку да ступе у комуникацију било са припадницима истог народа, што представља мање захтевно залагање било са припадницима другог народа чији језик је њима стран, што представља, макар и за нијансу (јер комуникација не представља само познавање језика, него и психологије човека, а она не зависи од језика као таквог), више захтеван процес. Различите потребе људи стварају потребу за комуникацијом, почевши од потребе за одласком у радњу и куповином основних животних намирница, преко одласка на посао и комуницирања са колегама и пословним партнерима, преко комуникације у породици неопходне за функционисање породице као такве, преко комуникације која је неопходна да би се обавили послови без којих не бисмо успели да функционисемо на свакодневној основи, па до комуникације која је свакако у доба нестајања граница, настајања унија између земаља, све више неопходна између припадника различитих земаља, континената, народа и нација. Ови процеси су довели до неопходне потребе усвајања језика и интеграцију страних језика у школство. Наш задатак је да се са даљим развојем и ми прилагођавамо времену, токовима развика цивилизације и побољшавамо начине на који се тај страни језик што боље и лакше учи и усваја.

Увођењем страних језика у образовни систем остварује се могућност усвајања знања страних језика, што представља без сумње *conditio sine qua non* у остваривању процеса глобализације.

Усвајање страног језика је данас MUSS успешно реализоване опште коегзистенције више етнојезичких заједница са једне стране и условљава транскултурални концепт (Филиповић 2009: 53) са друге стране. Европи, а и целом свету, неопходан је профил плурилингвистичких појединаца (Филиповић 2009: 61) управо за остварење те свестрано примењене и прихваћене опште коегзистенције.

Шта уопште значи усвајање језика? То значи усвајање његових манифестних облика, али и свих димензија битних за његово стварно разумевање. То значи упознавање са свим аспектима важним за конверзацију, опхођење, понашање, кореспонденцију, културу живљења и других манифестних облика културе и свеукупну делатност једне етнозаједнице односно комплексне видове међуљудских релација.

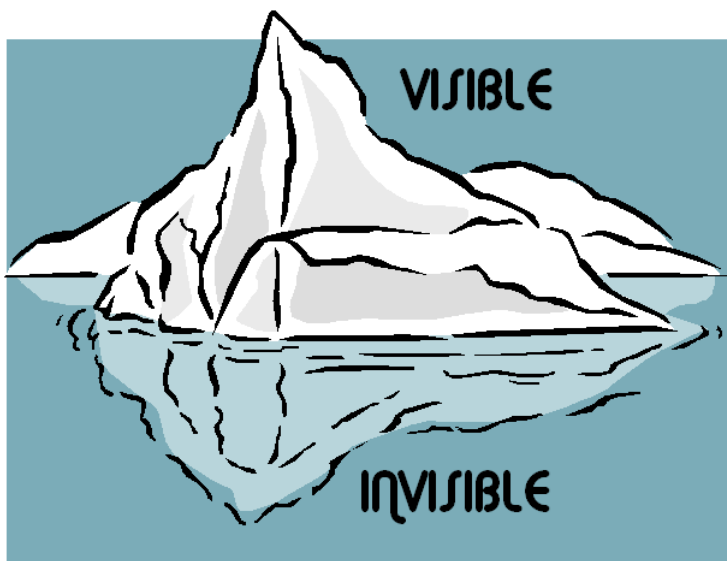
Један од почетних корака је без сумње заинтересованост и опредељеност полазника за усвајање одређеног језика. Управо ова заинтересованост усмерава пажњу и концентрацију полазника. С друге стране та заинтересованост треба да омогући и олакша наставнику својеврсни *feedback*. Од нивоа предзнања полазника зависи даљи рад у релацији полазник – наставник.

Култура, језик и глобализација су дакле, нераскидиво повезани и испреплетани. Стога је у усвајању језика неопходно да полазници уче и о различитим културама, обичајима и навикама, како касније када се нађу у (пословном) контакту са особама које припадају другачијој култури од њихове не би дошло до непријатних ситуација. Дакле, учење односно преношење знања о другим културама би требало значајно да допринесе међукултуралним односима и комуникацији. Како би се упознала туђа култура мора превасходно да се о упозна сопствена. А опет, с друге стране, сазнања о некој другој култури нам помажу да упознамо боље и своју сопствену, да проникнемо у њене корење и бацимо поглед на њен евентуални даљи разој у будућности.

Култура представља, као што је већ поменуто, много тога. Она означава не само нама видљиве и донекле познате ствари, већ и оне голим оком невидљиве, а ипак у великој мери присутне. То нам можда најбоље, од многих модела културе сликовито приказује тзв. „ледени брег културе” Овај модел показује два изразита дела:

Г о р њ и, видљиви и

Д о њ и, који може само да се претпостави и у односу на величину, а и у односу на проблеме које може да садржи.

1

¹ Слика преузета са: <http://www.google.rs/imgres?client=firefox-a&hs=uYw&sa=X&rls=org.mozilla:en-US:official&channel=np&biw=1024&bih=439&tbn=isch&tbnid=FIewcWP8pbHjvM:&imgrefurl=http://blog.beaumontenterprise.com/bayou/2011/01/18/vidor-isd-this-is-just->

Нама видљиву страну брега чине понашање индивидуе, обичаји, традиције, историја, позориште, књижевна дела, ликовни радови, све врсте музике, начин облачења, фолклор, начин опхођења у приватном и пословном животу и низ других видова. Дакле, видљиву страну чине ствари које може да примети сваки посматрач. Ону другу, голим оком невидљиву страну, чине моралне вредности и представе одређеног друштва или народа, на који начин се васпитавају деца, шта је пристojно, а шта не, шта представљају правда и морал, мотивисаност индивидуе и друштва како на пословном тако и на приватном плану, различити начини размишљања о свему што нас, такође одмах уочљиво или мање упадљиво, окружује, шта представљамо сами себи у оквиру одређеног друштва, значај класне припадности, родне припадности, припадност старосној групи и понашање према њој, однос према вођи, друштвено релевантне ствари, прихватање и неприхватање неких идеја, обичаја, начина опхођења у једном друштву, шта нпр. време уопште значи у неком друштву итд. Уочавамо да је овај невидљиви део изузетно велики, много обимнији од оног видљивог дела брега. Све ово нам говори у прилог, а нарочито у доба глобализације, у прилог учењу и упознавању, што темељнијем и детаљнијем упознавању, културе припадника другог народа.

4. НЕКЕ МЕТОДЕ КОЈЕ СЕ МОГУ ПРИМЕЊИВАТИ У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Из горе наведеног закључујемо да, када учимо страни језик, неизоставно долази до тога да полазник примајући нова сазнања о култури језика који учи, прима и неке нове начине гледања на ствари и ситуације и нове погледе на саговорника, припадника друге културе.

Како би се што боље прихватили сви ти страни обичаји, традиције, норме итд. могу се примењивати различите методе приликом учења односно подучавања страног језика. Све методе које се користе прилагођене су плану и програму који важе у нашем образовном систему, дакле морају се комбиновати како неке можда старије методе, тако и новије које подразумевају праћење нових трендова када је реч о настави страног језика. Овде ће бити издвојене само неке, које се у највећој мери са успехом користе. (Neuner и Hunfeld 2002):

- **Граматичка метода:** акценат је, већ како сам назив каже, на граматички. Ова метода је потребнија за правилно коришћење језика, језичких термина као таквих више него за учење о култури неког наро-

да. Наравно она ипак није сасвим изостављена. Наиме, човек своје мисли и своја знања може да изражава независно од граматичких правила али овде је реч о усвајању правила у језику, а тако индиректно и упознавање његове културе. Мада Ноам Чомски у својој Универзалној граматичкој говори о томе како деца имају већ урођено знање основних граматичких структура, није сувишно у току наставе користити се делимично овом методом ради што бољег развијања комуникативне компетенције, која није без значаја у ситуацијама попут пословног односа и успостављања пословне сарадње нпр. или када се ради рецимо о учествовању на неком научном скупу и сл. Док су у вербалном општењу можда и допуштена нека одступања од граматичких правила, у писаном је то недопустиво, нпр. кад се ради о пословној сарадњи, та одступања нису допуштена. Тако нпр:

- У уџбенику „Geschäftskommunikation – Schreiben und Telefonieren” (стр. 89–91) се уче правила о грађењу пасивне реченице, међутим учи се и замена пасива која се у пословном језику чешће користи, те је стога од изузетног значаја бити упознат са њом. Прво се упознају облици који постоје у пасивној реченици, даје се теоријски преглед, а затим следе задаци који помажу студентима/ученицима да лакше савладају пасивне конструкције. Након савладавања пасивних реченица, следи објашњење шта је тзв. заменски пасив, даје се такође кратко теоријско објашњење са примерима, а потом следе задаци. Наравно свака граматичка област се може додатно још увежбати доношењем других, додатних задатака, који се могу радити на часу или као домаћи задатак.
- У истом уџбенику (стр. 69–73) се студенти/ученици упознају са инфинитивском конструкцијом као и са коњунктивом 2. Ове две области из граматике су попут пасива веома заступљене када је реч о пословном језику, те се препоручује да се што боље савладају како би студент/ученик могао касније у некој пословној комуникацији што боље да искаже оно што му је намера, жеља или потреба.

За све граматичке области је могуће, па и пожељно, донети још додатних задатака, како би полазници могли можда и у своје слободно време да се боље упознају са правилима које нам граматика налаже.

- Директна метода: акценат није на граматичкој, него на језику, комуникацији, дакле активно учествовање на часу приликом усвајања страног језика. Она подразумева искључиво коришћење језика који

се учи и потпуно одсуство коришћења матерњег језика. Све се учи и усваја путем говора и спонтаним закључивањем ученика/студената о структури језика, те каснијем такође спонтаном примењивању ових структура. Битан је говор, разговор, изражавање сопствених размишљања на задате теме из свакодневног живота или на честе теме у пословном окружењу. Циљ јесте да сами полазници што је више могуће причају на страном језику како би га што пре и што успешније усвојили. У настави на факултету где је настава ограничена најчешће на свега један двочас недељно и где често број полазника прелази цифру која би омогућавала одговарајући рад са полазницима, ову методу није могуће у потпуности применити.

Директна метода може уз адекватне илустрације које чине наставу живљом, прегледнијом, јаснијом, пријемчивијом да буде примењена на часовима када се учи о страниј култури с обзиром да на директан начин могу да се науче неки готови обрасци, типични за културу датог народа. Ова метода није као циљ (с обзиром да је настала у периоду када се у мањој мери обрађала пажња на културу народа и њен значај и утицај који она може да има) имала упознавање културе, али је на индиректан начин упознавала и упознаје студенте/ученике са културом. Нпр:

- У уџбенику „Themen neu 1” (стр. 37–39) се студенти/ученици упознају прво са једном верзијом менија, да би се после упознали са две ситуације: ситуацијом наручивања у ресторану као и са ситуацијом када треба да се плати наручено. Наравно ово представља само једну варијанту како би таква једна ситуација могла да изгледа. У оквиру ових дијалога постоји и задатак са слушањем где студенти/ученици обрађају пажњу како се још може нпр. звати конобар када желимо да наручимо. Овде се може указати и на разлике, наравно уколико постоје, између јеловника или начина наручивања као и начина плаћања у Немачкој и код нас.
- Лекција бр. 9 у уџбенику „Schritte international 2” (стр. 20) нас полако упознаје и са једним од градова у Немачкој, и то са Минхеном. Студенти/ученици могу да испричају, наравно на немачком језику, и то оном који одговара нивоу А1/2 нешто што већ знају о Минхену, било да се ради о фестивалима који се тамо одигравају, било о спорту, било о грађевинама итд, а потом слушају текст који сам уџбеник подразумева у вези са Минхеном. Овде долази до преплитања директне и аудиовизуелне/аудиолингвалне методе. Они за следећи час могу да донесу неку сли-

ку града одакле су они сами и да представе у пар кратких црта место одакле су.

- У уџбенику који претпоставља већ виши ниво знања немачког језика, а подразумева савладавање нивоа Б2, који се зове „*Ein neu Hauptkurs*” (на стр. 51, 52) се налази текст који нам приближава дело аустријског уметника Фриденсрајха Хундертвасера. На почетку се налазе неке од фотографија које представљају његово дело, а потом следи и текст као и кратка биографија овог уметника. Захваљујући овом тексту студенти/ученици сазнају нешто више овог пута о делу аустријске културе и уметности.
- Аудиолингвална/аудиовизуелна метода: користи се текст, који се чита, следе граматичка објашњења и вежбе; она подразумева и слушање и визуелну димензију. Сваки текст има за циљ да покаже и објасни и дâ одређене информације везане за тему лекције, што може да буде и нека тема из културе народа. Ово може бити значајно у пословној комуникацији, зато што се запажају обрасци како се некој задатој теми прилази, било да је реч о језичкој страни било да је реч о култури којој саговорник припада. Већ како сам назив каже ова метода укључује слушање и говор, а може да буде укључена и визуелна димензија. Слушање нпр. Бетовенове музике, гледање слика Албрехта Дирера или читање делова текста Хермана Хесеа. Нпр:
 - У уџбенику „*Themen neu 1*” (стр. 119) после саслушаног текста о животу и раду Гетеа и Моцарта, од студента/ученика се очекује прво да на основу слушања покуша да закључи о којим се личностима ради, па затим након вежбе слушања да сам изнесе оно што је сазнао. Могуће је касније направити неку врсту квиза након ког се може приметити колико су студенти/ученици заиста научили о ове две личности када се ради о историји Немачке или Аустрије.
 - У лекцији 1, уџбеник „*Themen aktuell 3*” (стр. 11), студенти/ученици се упознају са омиљеним, честим и популарним именима у Немачкој. Задатак је да слушају једну репортажу чија тема јесу управо имена, те да препознају која је тврдња, задата у оквиру једног задатка у уџбенику, истинита, а која то није. У овом задатку они могу да сазнају нешто више о типичним именима, даваним у неким вековима, о ситуацији данас итд. Наравно, све ово после могу да упореде са нашим именима. Такође могу да објасне евентуална значења неких имена, уколико су им позната. Могу да упореде да ли је као и код нас име Вук у једном историјском периоду било популарно и да ли је из истих разлога као и код нас било популарно или не.

- „Themen aktuell 2”, лекција 6 (стр. 83): студенти/ученици се прво упознају са појмом и принципом рециклаже, да би после тога били у прилици да слушајући открију да ли ликови из књиге бацају свој отпад у одвојене контејнере, како би касније тај отпад био рециклиран или не. Прича о рециклажи после може да се прошири и на причу о рециклажи код нас – да ли постоји или не, ако постоји у коликој мери је распрострањена итд. Ова тема је нарочито занимљива за студенте заштите животне средине.

Поред ових метода које су све раније настале, споменућемо и једну новију, која на неки начин представља комбинацију свих раније наведених метода. Она је увела и извесне новине у наставу језика, а то је да у процесу учења односно усвајања језика обавезно подразумева учење и упознавање културе народа чији се језик учи. Ова метода, коју називамо комуникативном, покушава да на равномеран начин развије све четири језичке компетенције: читање, писање, говор и разумевање.

- Комуникативна метода: једна новија метода која такође чини један део, велик део наставе. Једна од бољих, напреднијих и новијих метода, коју на жалост није могуће у потпуности применити, као ни било коју другу, када је број часова сведен на свега сат и по недељно, а број полазника прелази понекад чак и 30. Страни језик се уводи од почетка, од првог часа. По речима Ј. Филиповић (Филиповић: 2008) „Различитост друштвених ситуација, културних окружења и индивидуалних карактеристика корисника језика један је од основних постулата комуникативне наставе страних језика.” Поштујући овај постулат, већ од првог тренутка се у оквиру наставе користе различите ситуације карактеристичне за културну и културолошку слику припадника народа чији се језик усваја.
- Како поздравити саговорника – нпр. у уџбенику „Themen aktuell 3” (стр. 8, 9) се налази текст под називом „Begrüßungsrituale” (= начини поздрављања) у ком је описано како се у ком делу света људи јављају један другом, односно поздрављају, где је уобичајено руковање где није, где је уобичајен наклон итд. На тај начин се упознајемо са културним сличностима и разаликама већ приликом првог контакта. Разговор на задату тему води се искључиво на немачком језику, а уводе се и неки примери упознавања путем дијалога. Студенти/ученици такође, наводе поздраве типичне за нашу земљу, потом да ли постоје неке разлике везане за узраст саговорника приликом поздрављања итд. Ова лекција подразумева и слушање одређених дијалога на задату тему и откривање који дијалог се одиграва у Аустрији, који у Немачкој,

а који у Швајцарској. Дакле, овде се студенти/ученици упознају не само са начинима поздрављања у Немачкој, већ и у још две земље које представљају немачко говорно подручје. На тај начин полазник упознаје и неке карактеристике, социолошко-културолошке, везане за три земље и пореди их са својом сопственом. У овом делу лекције полазници од све четири језичке компетенције највише савладавају разумевање, говор и читање. Међутим како постоје и задаци у радној свесци који су наравно у вези са темом из књиге, полазници ипак раде и на писању.

- На стр. 14, уџбеника „Em neu Brückenkurs“, постоји део са слушањем цд-а. Слуша се песма под називом „Wenn alle das Täten...“, Г. Крајслера, аустријског композитора, писца, сатиричара и кабаретисте. Слушањем ове песме с једне стране се обраћа пажња и усваја се коњунктив 2 као граматичка јединица, а с друге стране се учи понешто о критици друштва ратног тј. послератног периода, с обзиром да је Крајслер био оштар критичар, карактеристичан по свом тзв. црном хумору који није штедео нити једно друштво, нити политику. Након слушања у радној свесци постоји задатак који студентима/ученицима обогаћује вокабулар, као и задатак захваљујући ком сазнајемо нешто више из биографије самог композитора и аутора. Дакле, само ова једна јединица води полазнике кроз све језичке компетенције: читање и писање захваљујући задатку у радној свесци, а то је писање и читање биографије, говор (мада у најмањој мери од свих језичких компетенција) препричавање биографије, и разумевање путем не само читања већ и слушања.
- У уџбенику „Gesprächstraining – Deutsch für den Beruf“, који је добар као додатни уџбеник у настави, постоји у оквиру петог поглавља (стр. 53) задатак где се студенти/ученици могу поделити у мање групе или се може осмислити део часа где сваки појединац сам износи своје мишљење, а циљ задатка је објашњење положаја жена у пословном свету. Овде се може расправљати о ситуацији у иностранству и упоредити је са ситуацијом код нас, да ли жене и мушкарци у одређеном друштву, у одређеној култури у време глобализације и напретка заиста имају подједнак положај или ипак не. Овај задатак подразумева претходно прочитане неке текстове из којих се може сазнати понешто о овом питању, па се самим тим могу припремити и неке тезе које полазницима могу бити од користи на самом часу, а исто тако се захваљујући интернету могу и саслушати неке емисије које су се бавиле оваквом тематиком. На овај начин се доприноси савлађивању компетенције разумевања, говора и читања.

Све методе (и новије и оне које су можда помало застареле али нису у потпуности искључене) које се примењују у току наставе, требало би да као свој резултат имају чињеницу да полазник на одговарајући, елоквентнији и прикладнији начин користи језик који усваја. Повезивање граматичко-лингвистичких и ситуативно-прагматичних димензија дидактички доприноси усвајању језика и његове културе. Истовремено представља важну степену у развијању и ширењу глобализације кроз њену промреженост знањем страних језика.

Наравно, што је ниво познавања усвојеног језика виши, дакле што је већа језичка компетенција, то су већи и изгледи за успостављање бољих односа у пословној комуникацији или комуникацији уопште.

5. БИРАЊЕ ТЕМА ЗА РАД НА ЧАСУ

Коришћењем раније наведених метода могу се одабрати различите теме као нпр:

- обрасци понашања приликом нпр. пословног ручка затим у пословној или општој кореспонденцији;
- брифинг;
- начин поздрављања тј. први контакт;
- одећа (шта је прикладно, а шта није);
- религија,
- неке историјске чињенице;
- живот породице;
- празници, прославе (рођендани, годишњице, пригодне прославе,
- традиционалне прославе);
- кулинарство;
- администрација;
- кореспонденција;
- невербална комуникација (често занемаривана, али у суштини од великог значаја за усвајање страног језика) итд.

6. У ЧЕМУ ЛЕЖИ ЗНАЧАЈ УПОЗНАВАЊЕ КУЛТУРЕ НАРОДА ЧИЈИ СЕ ЈЕЗИК УЧИ

По речима Вилхелма фон Хумболта: „Језик је градивно тело мисли” (прев. аутор) (Kusse 2010: 32).

Уколико прихватимо ову Хумболтову мисао, немогуће је раздвојити културу од језика, нити језик од културе. Што пре полазници тј. ученици неког страног језика (обухватајући различите узрасте и нивое језичке компетенције)

дођу у додир са темама које се баве културом народа чији језик уче, то ће пре и лакше прихватити културне разлике које постоје између њихове сопствене културе и културе народа чији језик уче. Значај свега јесте како у свакодневном тако и у пословном животу, с обзиром да успех у пословању, у не малој мери зависи управо од начина опхођења са странком - странцем, од начина приласка проблему и размишљања о евентуалном проблему на који се може наићи у току пословне или опште комуникације, било да се ради о писаној или вербалној комуникацији. Није нпр. небитна чињеница да се код нас приликом упознавања односно јављања пружи рука и чврсто стисне саговорникова, а поглед је усмерен у поглед саговорника, док се у Јапану то не дешава. Наиме, за Јапан је карактеристичан наклон и то под одређеним углом, а изостаје контакт очима. Овај податак није небитан када је реч о комуникацији, а нарочито је можда занчајан када говоримо о пословном односу. Познавајући ову чињеницу, могу се избећи разни неспоразуми. Исто тако нпр. врста хумора није иста у свих. Треба знати шта да се чини уколико у току неког пословног састанка или ручка дође до причања шала. За то је такође битно изузетно добро познавати културу другог народа, односно евентуалног пословног партнера, да се не би направио неки „faux pas”. Уколико би се усвајање страног језика посматрало одвојено од културе било би немогуће спознати контекст саме културе народа чији се језик учи. Самим тим би било немогуће схватити када и у ком тренутку и на који начин уопште треба реаговати у некој датој ситуацији.

Сабирајући све ове разнолике димензије сагледане са различитих аспеката треба истаћи да је значај развијања свести о културним разликама изузетно битан приликом усвајања страног језика. Скоро је непотребно рећи да инсистирање на учењу и усвајању културе подручја страног језика никада није сувишно. *Repetitio est mater studiorum* изнова потврђује своју истинитост јер само кроз понављање важности ових профила учења језика можемо да остваримо жељене резултате.

7. ЗАКЉУЧАК

Увођење културе у оквир наставе језика је између осталог битно управо због процеса глобализације. Наиме, глобализација би свакако требало да доведе до тога да се народи и државе и њихова културна баштина међусобно допуњују и чине једни друге богатијим. Или да се позовемо на оно што представља културни релативизам, дакле што боље упознавање култура другачијих од наше како би се увиђајући да оно што је за некога прикладно или не, не подразумева да је прикладно, односно неприкладно и за неког другог.

Из свега наведеног можемо да закључимо да се усвајањем свих видова културе језика који се учи

- Спречава стварање лажног стереотипа о припадницима поједних етничких група
- Избегавају неспоразуми на разним нивоима
- Побољшавају међуљудски и међукултурни односи
- Обогаћује знање полазника путем усвајања страног језика и учења о другим и другачијим културама
- Буди свест о неопходности да се створи један плурилингвистички појединац, с обзиром да је то у данашњој Европи и свету, неопходно за успешну коегзистенцију
- На тај начин јача плурилингвистичка културална компетенција те самим тим јачају и интеркултурни односи значајни за доба глобализације, за доба у коме живимо.

Наша је дужност да у будућности не занемаримо чињеницу колико је заиста битно да се у двадесетпрвом веку, у веку када нам је све доступно, када је могуће остварити међународне и међуљудске односе невероватном брзином, када се бришу границе, да се када је реч о савладавању, учењу и усвајању страног језика, као и о самој настави, упознавање културе других народа уведе као обавезно у план и програм самог предмета, јер смисао усвајања неког језика данас јесте управо упознавање не само њега самог већ и упознавање културе којој он припада.

По речима Рамоне Танг (Танг: 1999) култура је језик и језик је култура. По њеним речима, а овде бисмо се сложили са овим мислима и уз помоћ њих и извели закључак, да би неко говорио неки језик добро, он мора да буде способан да размишља на том језику, а мисао је сама по себи моћна. Дакле, како Р. Танг каже језик је душа једне земље и људи који га говоре, а мисао је моћ.

ЛИТЕРАТУРА

- Aufderstraße H., Bock H., Gerdes M., Müller J., Müller H. (2001). *Themen neu*
1. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Aufderstraße H., Bock H., Gerdes M., Müller J., Müller H. (2001). *Themen neu*
2. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Бугарски Р. (2005). *Језик и култура*. Београд: Библиотека XX век
- Филиповић Ј. (2009). *Моћ речи* Ч огледи из критичке социоллингвистике.
Београд: Задужбина Андрејевић

- Филиповић Ј. (2009). *Увод и језичка образовна политика*.
http://www.google.rs/url?sa=t&rct=j&q=&esrc=s&source=web&cd=2&ved=0CCsQFjAB&url=http%3A%2F%2Fwww.fil.bg.ac.rs%2Fkatedre%2Fspanski%2Ffiles%2Fuvod%2520i%2520jezicka%2520obrazovna%2520politika%2520SE_handout.doc&ei=6q2cUtToHcjKswbjiIDACA&usg=AFQjCNG1vvoWsH4ECGL4F6kczWOHtCgccw&bvm=bv.57155469,d.Yms , 30. 11. 2012.
- Hering A., Matussek M. (2003). *Geschäftskommunikation – Schreiben und Telefonieren*. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Клајн И., Шипка М. (2006): *Велики речник страних речи и израза*, Нови Сад, Прометеј
- Kuße H. (2010), *Kulturwissenschaftliche Linguistik: Teile I – IV*.
http://tudresden.de/die_tu_dresden/fakultaeten/fakultaet_sprach_literatur_und_kulturwissenschaften/slavistik/studium/unterrichtsmat/mat_ws201011/Vorl_KultWiLing_WS%202010_I%20bis%20V%20und%20Lit.pdf, 02. 11. 2012.
- Kučiš V., Ptačnikova V. (2012). *Interkulturelle Fachsprachenkompetenz im Geschäftsorientierten Dialog*. Proceedings of the 5th international language conference: Importance of learning foreign languages for communication between cultures, Celje, University of Maribor, Faculty of Logistics
- Namuth K, Lüthi Th. (2000). *Gesprächstraining: Deutsch für den Beruf*. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Niebisch D., Penning – Hiemstra S., Sprech F., Bovermann M., Reimann M. (2013). *Schritte international 2*. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Neuner G., Hunfeld H. (2002). *Methoden des fremdsprachlichen Deutschunterrichts*. München: Langenscheidt
- Perlmann – Balme M., Tomaszewski A., Weers D. (2006). *Themen aktuell 3*. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Perlmann – Balme M., Schwalb S., Orth – Chambah J., Weers D. (2010). *Em neu Brückenkurs*. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Perlmann – Balmem M., Schwalb S. (2009). *Em neu Hauptkurs*. Ismaning: Max Hueber Verlag
- Уређивачки одбор (1990): *Речник српскохрватскога књижевног језика*, Нови Сад: Издавачко предузеће Матице српске
- Saniei A. (2012). *Developing Cultural Awareness in Language Instructional Materials*. Singapore IACSIT Press
- Tang R. (1999). *The Place of „Culture” in Foreign Language Classroom: A Reflection*.
<http://iteslj.org/Articles/Tang-Culture.html>, 15. 11. 2012.

Andrijana Berić

DIE VERBINDUNG ZWISCHEN KULTUR UND SPRACHERWERB
(in Bezug auf die Fachsprache an der Fakultät für technische Wissenschaften)

Zusammenfassung

In der Zeit der Globalisierung das Interesse an der Untersuchung der kulturellen Unterschiede der verschiedenen Nationen wird immer größer. So, wächst auch das Interesse an der Untersuchung der Unterschiede in der Kommunikation. Die Globalisierung verbindet ferne und kulturell unterschiedliche Welten. Mehrere Gesichtspunkte müssen berücksichtigt werden, wenn über die kulturellen Unterschiede gesprochen wird. Wichtig sind Geschlecht, wirtschaftliche Entwicklung, Gleichheit und Ungleichheit der Angehörigen einer kulturellen Umgebung, Bräuche und Tradition und viele andere. Diese Unterschiede haben oft sowohl positive wieauch negative Folgen, die zu kleineren oder größeren Missverständnissen führen können. In dieser Hinsicht haben diese Unterschiede einen großen Einfluss und sind von großer Bedeutung beim Spracherwerb.

Schlüsselwörter: Spracherwerb, Globalisierung, Kultur

Андријана Б. Берић
Универзитет у Новом Саду
Факултет техничких наука
Департман за опште дисциплине у техници
Катедра за друштвене науке
e-mail: andrijanaberic@gmail.com

Neda Donat

MOGUĆNOSTI USAVRŠAVANJA NASTAVNIKA NJEMAČKOG JEZIKA IZMEĐU DVA SVJETSKA RATA

Sažetak. U periodu između dva svjetska rata se u tadašnjoj Kraljevini SHS/Jugoslaviji sistemski radilo na poboljšanju kvaliteta nastave, a jedan od najznačajnijih faktora za bolji kvalitet nastave bilo je i usavršavanje nastavnika. Koncept usavršavanja nastavnika njemačkog jezika predviđao je pohađanje tzv. *Ljetnjih tečajeva Germanističkog zavoda* u Beogradu ili učestvovanje na *Ferijalnim kursovima njemačkog jezika* u Austriji i Njemačkoj. U realizaciji ovog vida usavršavanja učestvovala je i država kroz pružanje finansijske i logističke pomoći. Značajan doprinos stručnom usavršavanju nastavnika njemačkog dalo je i *Društvo za strane jezike* koje je u Beogradu organizovalo brojna predavanja iz savremene metodike nastave stranih jezika.

Ključne riječi: kvalitet nastave, srednje škole, međuratni period, usavršavanje, njemački jezik, boravci u inostranstvu, direktna metoda

Jedan od ključnih faktora za kvalitet obrazovanja je i stručno usavršavanje nastavnika i nesporno je da je ono potrebno. Naša istraživanja pokazuju da se u čitavom međuratnom periodu u tadašnjoj Kraljevini SHS/Jugoslaviji, bez obzira na složenu društveno-političku i tešku ekonomsku situaciju u zemlji, radilo na sistemskom stvaranju uslova za usavršavanje nastavnika. Naime, nove nastavne metode u nastavi živih stranih jezika, posebno direktna metoda, tražile su i *nove nastavnike*, čiji stari način obrazovanja više nije odgovarao potrebama vremena.

Nastavnici njemačkog jezika su u Kraljevini SHS/Jugoslaviji imali nekoliko mogućnosti da se usavršavaju u struci.

1. LJETNJI TEČAJEVI GERMANISTIČKOG ZAVODA

Jedan od vidova usavršavanja nastavnika bilo je pohađanje tzv. *ljetnjih tečajeva*, za nastavnike živih jezika, njemačkog i francuskog. Ranije, prije Prvog svjetskog rata, u Srbiji je postojala mogućnost da nastavniku nekog živog jezika bude odobreno jednogodišnje plaćeno odsustvo radi usavršavanja jezika u inostranstvu, ali poslije 1918. godine tako dugo odsustvovanje nastavnika zbog nedostatka nastavnog kadra i finansijskih sredstava nije bilo moguće, stoga se

1927. godine počelo prvo sa organizovanjem ljetnjih kurseva za francuski jezik, koje je organizovao Francuski Institut pri Beogradskom Univerzitetu, a tri godine kasnije, 1930. godine, organizovan je po prvi put i ljetnji kurs za nastavnike njemačkog jezika, na kojem su učestvovali svršeni nastavnici i studenti germanistike. Izvještaj o ovom prvom kursu je *Drušvu za žive jezike i književnosti* podnio dr E. Tangl, lektor za njemački jezik na Beogradskom univerzitetu (M.Š.V.1934: 197 i D.G. 1933: 138–139). Bliži podaci nađeni su za neke godine: npr. na kursu održanom u ljeto 1933. godine predavanja su držali lektori njemačkog jezika, dr A. Šmaus i dr F. Dirlmajer (H. 1934: 197).

Kurs je držan i 1935. godine, a predavači su bili dr A. Šmaus i dr E. Tangl. Autor članka navodi da je kurs mogao biti održan zahvaljujući pomoći *Jugoslovensko-nemačkog društva* (M. Đ. 1935: 176).

Ovaj kurs održan je i naredne dvije godine, a organizacijom ljetnjih kurseva njemačkog jezika 1936. i 1937. godine rukovodio je upravnik *Germanističkog zavoda* u Beogradu, prof. Trivunac. *Jugoslovensko-nemačko društvo* pomoglo je organizaciju kursa i 1936, a 1937. godine je Ministarstvo prosvete svim polaznicima kursa iz unutrašnjosti dodijelilo novčanu pomoć. Većinu polaznika kursa činili su nastavnici, ali bilo je i onih koji su tek završili studije germanistike, kao i studenata viših semestara. Predavanja su tokom jula od 8-12 h držali njemački lektori dr Alojz Šmaus i dr Eberhard Tangl, kao i prethodne godine. Kurs je obuhvatao predavanja i vježbe iz gramatike, prevođenje sa našeg jezika na njemački i obrnuto, «*repetitorium glavnih faza u istoriji nemačke književnosti s pogledom na istoriski i kulturni razvitak nemačkog naroda (politička istorija, nemačka plemena, dijalekti, pozajmljene reči u nemačkom i sl.)*» (M. Đ. 1937: 357).

U Državnom arhivu Crne Gore u fondu KBUZB¹ (Prosvjetno odjeljenje) sačuvan je dopis ministra prosvjete od 5. juna 1939. godine, upućen direktorima Učiteljske škole i gimnazije na Cetinju, u kojem ih obavještava da će i na kraju šk. 1938/39. biti održan jedan takav kurs: «*I ovoga će se raspusta održati tečaj za nastavnike-ce nemačkoga jezika na Univerzitetu u Beogradu. Tečaj će trajati od 10 jula do 5 avgusta zaključno, a vodiće ga lektori Univerziteta g.g. D-r A. Šmaus i D-r E. Tangl.*

Kako mnogim nastavnicima, zbog materijalnih razloga, nije moguće da pođu na slične ferijalne tečajeve u Nemačku, to im se toplo preporučuje da posete bar ove tečajeve koji će svakako biti od velike koristi za osveženje i upotpunjavanje njihova stručnog znanja.

¹ KBUZB – Kraljevsko banska uprava Zetske banovine.

Izvolite obavestiti nastavnike-ce svoje škole da se blagovremeno prijave, ako se misle koristiti tim tečajem.»²

Iz ovog dopisa se vidi da je kurs trajao punih 25 dana i da su njime rukovodili ugledni germanisti i izvorni govornici, što je garantovalo njegov kvalitet.

2. FERIJALNI KURSEVI NJEMAČKOG JEZIKA U AUSTRIJI I NJEMAČKOJ

Već u međuratnom periodu bilo je stručnjaka koji su shvatili da poznavanje stranog jezika podrazumijeva i poznavanje duhovne i materijalne kulture određenog naroda. O tome je jedan nastavnik napisao: «...*može čovek imati savršeno znanje jednog stranog jezika, može biti posvećen u sve njegove tajne, ali ako nije došao u dodir sa stvarnošću iz koje je taj jezik ponikao, znanje mu je nepotpuno, bez dublje ukorenjenosti, gotovo reći nematerialno i teorijsko.*» Nastasijević 1927:79).

Jedan od načina upoznavanja kulture bili su boravci nastavnika u inostranstvu. Nije nam tačno poznato otkada su u matičnim zemljama postojali ovi tzv. *ferijalni kursevi*, ali ih Velibor Jonić pominje već 1920. godine u jednom svom stručnom članku o nastavi živih jezika: «*Na velikom broju francuskih, švajcarskih i nemačkih universiteta postoje sada tako zvani «ferijalni kursevi (Ferienkurse)...*» (Jonić 1920: 304).

U ljeto 1921. godine, tj. osam mjeseci nakon osnivanja *Društva za žive jezike*, Ministarstvo prosvjete poslalo je u Njemačku dva nastavnika, a u Francusku tri. Zainteresovani kandidati prijavljivali su se Ministarstvu prosvjete, što potvrđuje jedan raspis objavljen u Službenom Glasniku³ 30. 5. 1925: «*Ministarstvo Prosvjete poslaće i ove godine izvjestan broj nastavnika živih jezika (francuskog, njemačkog i eventualno talijanskog) u inostranstvo radi usavršavanja u tim predmetima. Izabrati nastavnici proveli bi u inostranstvu tri mjeseca: jul, avgust i septembar. Da bi se mogao izbor izvršiti, potrebno je da nastavnici, koji ispunjavaju dolje navedene uslove, preko svojih direktora, podnesu Ministarstvu prosvjete svoje prijave, u kojima će naznačiti ove podatke...*»⁴ U Raspisu se u šest tačaka navode podaci koje je potrebno poslati u prijavi Ministarstvu prosvjete: koliko radnog staža kandidati imaju kao nastavnici određenog jezika, kada su položili diplomski i profesorski ispit i sa kakvim uspjehom, da li su jezik studirali kao glavni ili sporedni predmet, da li su već ranije boravili u zemlji čiji jezik predaju, gdje su bili za vrijeme Prvog svjetskog rata, te da li prihvataju obavezu

² DACG, KBUBZ, (Prosvjetno odjeljenje, kut. 4, 1939 I, dok. 17480.

³ Službeni Glasnik je bio zvanični organ Zetske oblasti u Kraljevini SHS.

⁴ Raspis br. 2958. Službeni Glasnik br. 26, god. II-1925, str. 1.

da o svom usavršavanju u inostranstvu podnesu izvještaj Društvu za žive jezike. Kandidat je uz prijavu morao poslati i mišljenje direktora škole u kojoj je radio, a odabranim kandidatima Ministarstvo prosvjete pružalo je finansijsku pomoć koju su oni morali lično podići u Beogradu. Na kraju raspisa se ističe da nastavnici koji su studije jezika završili na nekom univerzitetu u Francuskoj ili Njemačkoj ili su već bili na usavršavanju, ne treba da se prijavljuju.

Našim istraživanjima nismo uspjeli utvrditi koji su sve nastavnici njemačkog sa teritorije Crne Gore iskoristili tu mogućnost. Nađen je samo podatak da je Medenica Radosav, kao jedini nastavnik sa teritorije Kraljevine SHS, boravio u Njemačkoj 1924. godine.⁵ Poznato je takođe da je 30-tih godina na usavršavanju u Austriji tri puta boravila Branka Popović, profesorica njemačkog u Beranskoj gimnaziji. Ona se od juna 1931. do jula 1932. usavršavala u Gracu, u Austriji, a u Insbruku je boravila od jula do oktobra 1935. (Zečević 2008: 298–299 i 366–367). Šk. 1936/37. je, kao i prethodne godine, nekim profesorima odobreno da se tokom ljetnjeg raspusta o svom trošku mogu usavršavati u inostranstvu. B. Popović je ponovo bila u Austriji. (Vuletić 1994: 69).

Kandidati koji su odlazili na usavršavanje u stranu zemlju imali su obavezu da nakon svog povratka podnose izvještaje *Društvu za žive jezike i književnosti*. Neki od tih izvještaja kasnije su ponekad objavljivani u stručnoj periodici. Tako su od njihovog boravka i usavršavanja u inostranstvu određenu korist imali i oni koji nisu odlazili na takvo usavršavanje, jer su kroz članke u stručnoj periodici upoznawali te zemlje, njihov sistem školstva i način rada u školama.

I *Međunarodna Federacija profesora živih jezika* trudila se da profesorima na razne načine olakša usavršavanje i boravak u inostranstvu. Razna nacionalna društva uspjela su da se izbore za povlastice za profesore na usavršavanju, npr. Austrijsko Društvo obezbjedilo je željezničku povlasticu, a za vrijeme školskih raspusta je u Beču radio biro u kojem su profesori mogli dobiti razna obavještenja, a Francusko Društvo je npr. obezbjedilo sobe za nastavnike po prihvatljivoj cijeni. (M.I. 1933: 277).

Boravci naših profesora u njemačkim školama bili su višestruko korisni. Oni nisu usavršavali samo svoje jezičko znanje, već su tokom obilazaka škola vidjeli kako uslove i metode rada svojih kolega u učionici, tako i uslove života profesora u Njemačkoj. Objavljivanjem svojih izvještaja u našoj stručnoj periodici stručna javnost se mogla upoznati i sa nastavnim planovima u Njemačkoj, tj. ocijeniti gdje smo u odnosu na jednu razvijenu evropsku zemlju sa dugom istorijom organizovanog školstva. Uporedimo li npr. nastavni plan za realnu gimna-

⁵ Društvo za žive jezike i književnosti – Pregled dosadašnjeg rada (1920–1926), *Strani Pregled*, 1927, br. 1, Beograd, str. 99.

ziju, objavljen u Nedićevom izvještaju iz 1932. godine i nastavni plan za realne gimnazije u Jugoslaviji, objavljen u GDJP za 1934/35, moguće je konstatovati da nema velikih razlika u nastavnim planovima, ali su u praksi zasigurno postojale velike razlike u uslovima rada.

Usavršavanje profesora stranih jezika podržavale su i strane ambasade u Beogradu, tako što su pojednostavile dobijanje potrebnih dozvola za put. Ambasade su čak objavljivale obavještenja u stručnoj periodici, obavještavajući npr. profesore jezika i o terminima održavanja konferencija u inostranstvu i o tome da su ambasade ovlašćene da izdaju legitimacije učesnicima konferencija. ([Anonim] 1935: 935).

Zahvaljujući jednom od objavljenih izvještaja moguće je saznati kako su bili koncipirani takvi kursevi. U ljeto 1926. je u Minhenu po prvi put organizovan ferijalni kurs njemačkog jezika za profesore njemačkog iz čitavog svijeta. Takvi kursevi postojali su i u drugim njemačkim gradovima, u Jeni, Frajburgu, Hajdelbergu, Marburgu, a u Austriji je takav kurs postojao u Beču. Kandidat je sam birao grad, zavisno od ličnih interesovanja i cijena u tom gradu. Kurs je trajao tri mjeseca. Učesnici su imali predavanja iz fonetike, njemačke književnosti i istorijske gramatike. Posebno su imali vježbe iz savremenog njemačkog jezika, čitali su savremene pisce i diskutovali su o pročitanoj. Predavanja su bila prijemopodna, a poslijepodne su, najčešće u pratnji nastavnika, posjećivali muzeje, umjetničke galerije, zamkove, fabrike i pivare. (Gančić 1927: 176–181).

3. DRUŠTVO ZA ŽIVE JEZIKE I KNJIŽEVNOSTI

Društvo za žive jezike i književnosti, osnovano u novembru 1920. godine imalo je značajnu ulogu u usavršavanju nastavnika živih jezika i uopšte u unapređivanju uslova nastave stranih jezika u međuratnom periodu. Već na samom početku svog rada Društvo je za nastavu živih jezika od Ministarstva prosvjete tražilo formiranje odjeljenja sa manje od 30 učenika i slanje nastavnika u inostranstvo preko ljeta, bar svake treće godine, da bi se tamo upoznali sa primjenom direktne metode u nastavi živih stranih jezika, metode koja je imala sve više pristalica u modernom evropskom školstvu. (Ignjačević 2006: 142–143). U to vrijeme, u školama tadašnje Kraljevine SHS dominirala je gramatičko-prevodna metoda. Direktna metoda bila je u većoj mjeri poznata samo u školama Boke Kotorske, koja je do 1918. bila u sastavu Austro-Ugarske, tako da su njeni profesori već na početku 20. vijeka imali mogućnosti da se u Beču upoznaju sa njom.

Društvo je takođe u cilju poboljšanja kvaliteta nastave preko Ministarstva prosvjete molilo da se za svaku gimnaziju, od Njemačke na ime reparacija, traži

po jedan gramofon sa pločama za učenje jezika.⁶ Naša istraživanja su potvrdila da su gotovo sve gimnazije u Crnoj Gori u proučavanom periodu posjedovale gramofone i odgovarajuće kompletne ploče za učenje njemačkog jezika, ali nisu nađeni dokazi da su te ploče zaista korištene u nastavi.

Na sjednicama Društva redovno su čitani stručni radovi nastavnika i uglednih profesora. U periodu 1930–1933. je npr. na sjednicama ovog Društva pročitano 12 referata, od kojih su čak tri bila posvećena Geteu: dr Trivunac Miloš – *Gete u Jugoslaviji*, dr Marković Milan – *Valter Skot i Gete*, dr Popović Bogdan – *Gete po njegovim izrekama*. Za profesore njemačkog su ovakva predavanja sigurno bila od velikog značaja, ali su i razmatrana razna aktuelna pitanja vezana za žive jezike, npr. problematika izdavanja stručnih časopisa, slanje nastavnika na usavršavanje u inostranstvo, pitanja vezana za metodiku nastave jezika. Nastavnici jezika iz Beograda i Srbije bili su u prednosti, jer su mogli lično posjećivati ova predavanja domaćih i stranih stručnjaka vezanih za nove metode nastave stranih jezika, koja su se održavala u Beogradu.⁷

Na sjednicama u decembru 1927. i aprilu 1928. su npr. pored pročitanih radova pretresana i pitanja nedovoljne finansijske pomoći Ministarstva prosvjete za izdavanje stručnih časopisa poput *Strani Pregled*, iako su urednici i saradnici časopisa radili besplatno, a kritikovana je i činjenica da je 1927. i 1928. godine u budžetu Ministarstva prosvjete izbrisana stavka za odlazak nastavnika u inostranstvo, tako da te dvije godine ni jedan nastavnik živih jezika nije otišao na usavršavanje (M.T. 1928: 99).

4. STRUČNA PERIODIKA

Još jedan vid mogućeg usavršavanja nastavnika bilo je praćenje stručne periodike. U Srbiji su već 1880. osnovani *Profesorsko društvo* i mjesečnik *Prosvetni glasnik* koji je donosio zakonske akte vezane za prosvjetu, teme iz prosvjete u našoj zemlji i u inostranstvu. Već 1881. u *Prosvetnom glasniku* objavljen je izvještaj sa Međunarodnog nastavnčkog kongresa održanog 1880. u Briselu, na kojem se živo raspravljalo o potrebi učenja modernih jezika njemačkog i engleskog, umjesto latinskog i grčkog. (Ignjačević 2006: 94–96).

Posebno značajno mjesto među stručnom periodikom zauzima *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* (dalje GDJP) koje je osnovano u oktobru 1920. u Beogradu. (Divac 1929: 403). Ovaj Glasnik donosio je stručne i naučne

⁶ Društvo za žive jezike i književnosti – Pregled dosadašnjeg rada (1920–1926), *Strani Pregled*, 1927, br. 1, Beograd, str. 95–99.

⁷ Npr. 1924. godine je E. Laval održao predavanje nastavnicima živih jezika u beogradskim gimnazijama.

članke, vezane za najnovija svjetska kretanja u obrazovanju i metode nastave. Takođe su sistematski predstavljani školski sistemi pojedinih zemalja. Posebna pažnja posvećivana je nastavi stranih jezika i novoj, direktnoj metodi. Predstavljani su i novoizašli udžbenici, između ostalih i udžbenici za njemački jezik. U Crnoj Gori su škole dobijale tu stručnu periodiku, i danas se u Centralnoj biblioteci Crne Gore na Cetinju mogu naći primjerci s pečatom Cetinjske gimnazije, Učiteljske škole i Bogoslovije.

Jedna od stalnih rubrika u GDJP-u bila je *Pregled pedagoških časopisa*. U svakom broju predstavljano je nekoliko novih brojeva naših i stranih pedagoških časopisa, pri čemu je nekim člancima u tim časopisima posvećena posebna pažnja. Dominiraju pedagoški časopisi koji izlaze na njemačkom jeziku. Npr. u GDJP za oktobar 1932,⁸ predstavljen je sadržaj lista *Učitelj* (za septembar 1932), a jedan članak je podrobnije prikazan. Iz časopisa *Erziehung* za jun 1932. izdvojeno je pet članaka.⁹ Kao treći časopis, prikazan je *Zeitschrift für pädagogische Psychologie*, za jun 1932, a u *Glasniku jugoslovenskog profesorskog društva* iz 1935. godine (Popović 1935: 256–263) prikazani su neki članci iz listova *Erziehung*, *Zeitschrift für pädagogische Psychologie* i *Internationale Zeitschrift für Erziehung*. Njemačke pedagoške publikacije bile su, dakle, u tom periodu dominantne.

5. ZAKLJUČAK

Škole u Kraljevini SHS/Jugoslaviji su u periodu između dva svjetska rata radile u izuzetno složenim društveno-istorijskim i ekonomskim uvjetima, ali je i u tom periodu prepoznat značaj kontinuiranog rada na poboljšanju kvaliteta nastave. Država je u okviru svojih mogućnosti izdvajala određena sredstva za slanje nastavnika živih jezika na tzv. *ferijalne kurseve* u inostranstvu ili je finansijski pomagala dolazak nastavnika iz raznih krajeva Kraljevine SHS/Jugoslavije u Beograd, gdje su se održavali tzv. *Ljetnji tečajevi Germanističkog Zavoda*. Kurseve u Beogradu držali su ugledni njemački lektori i domaći profesori sa beogradske germanistike, a trajali su 25 dana. Izuzetno veliki doprinos poboljšanju uslova rada nastavnika stranih jezika dalo je *Društvo za strane jezike* osnovano 1920. godine u Beogradu. Društvo se borilo ne samo za manji broj učenika u odjeljenjima, već i da svaka škola ima gramofone sa odgovarajućim kompletima ploča

⁸ Sv. 2, str. 172–175.

⁹ Naseljavanje, dobrovoljna radna služba i narodno obrazovanje (T. Štelcer), Nazor o svetu, država i škola (dr. V. Šulce-Selde), O položaju malog deteta u Nemačkoj (H. Šumaher), Zakon i individualnost u životu srednje škole (dr. E. Fovinkl), Opšte obrazovanje na našim srednjim školama (dr. Z. Švarc).

za učenje jezika, te da Ministarstvo prosvjete svake godine šalje određeni broj nastavnika na usavršavanje u inostranstvo. Međutim, najveći doprinos Društva bio je u organizovanju brojnih stručnih predavanja za nastavnike, te u izdavanju publikacije *Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva* u kojoj su objavljivani brojni stručni radovi vezani za najnovija saznanja vezana za nastavu stranih jezika. Moguće je tvrditi, da su nastavnici stranih jezika u Kraljevini SHS/Jugoslaviji bili u prilici da prate sve ono što se događalo u svijetu, a što je bilo vezano za nastavu stranih jezika.

LITERATURA

- [Anonim], (1935). Profesorima živih jezika, *Glasnik jugoslovenskog profesorskog Društva*, knj. XV, Beograd, 935.
- D.G, (1933). Izveštaj o radu društva za žive jezike i književnosti u toku 1930–33 g, *Strani Pregled*, br. 1, Beograd, 137–140.
- Divac, N. (1929). Prvih deset godina. U: *Jubilarni glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. 10, sv. 6–8, Beograd, 403–406.
- Društvo za žive jezike i književnosti – Pregled dosadašnjeg rada (1920–1926), *Strani Pregled*, 1927, br. 1, Beograd, 95–99.
- Gančić, D. (1927). Izvještaj o bavljenju u Minhenu, *Strani Pregled*, br. 2, Beograd, 176–181.
- H. (1934). Letnji tečaj za nastavnike nemačkog jezika, *Strani Pregled*, br. 1–4, Beograd, 197.
- Ignjačević, A. (2006). *Engleski jezik u Srbiji*. Beograd: Filološki fakultet.
- Jonić, V. (1920). O nastavi živih jezika, *Prosvetni Glasnik*, br. 6, Beograd, 297–304, 362–368.
- M. Đ. (1935). Letnji tečajevi Germanističkog zavoda u Beogradu, *Strani Pregled*, br. 1–4, Beograd, 176.
- M. Đ. (1937). Letnji tečajevi Germanističkog zavoda u Beogradu, *Strani Pregled*, 1936–37, br. 1–4, Beograd, 357.
- M.I.. (1933). Kongres i međunarodna federacija profesora živih jezika. *Strani Pregled*, br. 3–4, Beograd, 270–277.
- M.Š.V. (1934). Letnji tečajevi Francuskog Instituta, *Strani Pregled*, br. 1–4, Beograd, 197.
- M.T. (1928). Društvo za žive jezike i književnosti, *Strani Pregled*, br. 1. i 2, Beograd, 99.
- Nastasijević, M. (1927). Beleške sa boravka u Parizu, *Strani Pregled*, br. 1, Beograd, 79–86.

- Popović, Đ. C. (1935). Pregled pedagoških časopisa, *Glasnik jugoslovenskog profesorskog društva*, knj. XVI, sv. 3, Beograd, 256–263.
- Raspis br. 2958. Službeni Glasnik br. 26, god. II–1925, 1.
- Vuletić, D. (1994). Osnivanje Beranske gimnazije i prvi period njenog rada – od 1913 do 1945. godine. U: *Spomenica Beranske gimnazije*, Berane, 11–79.
- Zečević, Z. (2008). *Beranska gimnazija 1913–1943. profesori i nastavnici*. Berane: JU Gimnazija «Panto Mališić».

Neda Donat

GERMAN LANGUAGE TEACHER TRAINING BETWEEN THE TWO WARS

Summary

Though the schools in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (i.e. Yugoslavia), worked under very complex sociohistorical, political and economical situation between WW1 and WW2, the importance of the continuous improvement of the quality of teaching was recognized. Thus the government managed to invest some money from its budget, within their possibilities, in summer foreign language teacher training courses organized abroad, the so called *summer courses*, or in supporting foreign language teachers, including German teachers, from various regions of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) to come to Belgrade to the so called *German Institute Summer Courses*. Those twenty-five day courses in Belgrade were taught either by famous German lecturers, or Belgrade university professors who taught at the German Department there. *The Association of Foreign Language Teachers*, founded in Belgrade in 1920, made an important contribution to the improvement of their working conditions. The association insisted not only on smaller class sizes, and on each school being equipped with gramophones and the appropriate set of records for foreign language studying, but also on foreign language teacher development abroad, in the referent countries, through the Ministry of Education. But the most important contribution to foreign language teaching that the association made was, of course, in the form of a numerous professional lectures for foreign language teachers which the association organized, and in the form of its publication, the *Yugoslav Teachers' Association Messenger* (*Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva*) devoted to the newest theory and practice in the domain of foreign language teaching. Thus it might be said that foreign language teachers in the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (Yugoslavia) were able to follow the newest trends in the world in the field of language teaching.

Key words: quality insurance, high schools, between the two Wars, teacher development, German language, study trips, direct method

Neda Donat
Univerzitet Crne Gore
Filološki fakultet Nikšić
e-mail: ndonat@t-com.me

ПРЕВОЂЕЊЕ И КОМПЕТЕНЦИЈЕ У НАСТАВИ НЕМАЧКЕ КЊИЖЕВНОСТИ*

Сажетак. Превођење као вештина има маргиналну позицију у комуникативној настави страних језика усмереној на компетенције. Понекада се само користи као средство семантизације језички и концептуално комплексних текстова. Полазећи од те праксе, циљ овог рада је да се на основу ставова 92 студената Одсека за германистику Филозофског факултета у Новом Саду извуку закључци о значају превођења за развој компетенција, при чему се посматра и корелација с матерњим (L1) и немачким језиком (L2/ L3). Приликом анализе је коришћена дескриптивна метода и примењен је упитник комбинованог типа, а резултати испитивања су показали у којој мери студенти превођење сматрају ефективним и корисним за развој компетенција.

Кључне речи: превођење, настава књижевности, разумевање текста, декларативно знање, лингвистичке компетенције.

1. КОМПЕТЕНЦИЈЕ У НАСТАВИ СТРАНИХ ЈЕЗИКА

Први од дидактичко-методичких принципа савремене наставе страних језика јесте усмереност на компетенције (нем. *Kompetenzorientierung*) (Ende et al. 2013: 114). У најопштијем смислу компетенција (фр. *competence* = знање, способност) представља способност, надлежност. У методици наставе страних језика је то „скуп одговарајућих знања о страном језику и култури која се формирају током наставног процеса; способност и реална спремност за комуникацију у различитим ситуацијама” (Раичевић 2011: 80). Као исходиште образовних стандарда и *Заједничког европског оквира за језике*, компетенције се дефинишу као сума (декларативног) знања, (процедуралних) вештина и компетенција које се односе на личност и опште когнитивне способности које омогућавају спровођење неке радње. Прави се разлика између општих компетенција које нису везане за језик, већ се примењују у делатностима свих врста, и језичких компетенција које оспособљавају за делање уз помоћ специфичних језичких средстава (Council of Europe 2001: 21–22). У опште компетенције спадају декларативно знање (о свету,

¹ Рад је резултат пројекта *Језици и културе у времену и простору* (бр. 178002) који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

социокултурно знање и интеркултурна свест), вештине и умећа (практичне, интеркултурне, егзистенцијалне и умеће учења). У оквиру комуникативних компетенција се издвајају лингвистичке компетенције (лексичка, граматичка, семантичка, фонолошка, ортографска, ортоепска), социолингвистичке компетенције (лингвистички маркери социјалних односа, пристojност, изрази народне мудрости, разлике у регистру, дијалекат и акценат), прагматичке компетенције (дискурзивна, функционална, компетенција планирања) (Council of Europe 2001: 110–139).

Учење страног језика треба да тежи ефективности у комуникативним ситуацијама, учењу или стицању неопходних компетенција, способности да се те компетенције активирају и да се притом примене одговарајуће стратегије (Council of Europe 2001: 140). У комуникативне језичке активности и стратегије спадају рецептивне (слушање и читање с разумевањем), продуктивне (говор и писање), интерактивне (наизменична усмена и писмена рецепција и продукција), посредовање или медијација (писмено и усмено превођење, сажимање у оквиру другог језика или из првог у други језик, парафразирање у оквиру истог језика), невербална комуникација (практичне активности, паралингвистика, паратекст) (Council of Europe 2001: 66–99).

Очигледно је појам компетенција веома комплексан и садржи различите компоненте: знања и вештине (говор, слушање, писање и читање, делом и превођење и гледање), контекстуалне и стратешке аспекте, при чему су знања и вештине одавно део традиционалне наставе страних језика (Suhkamp 2010: 141). Вештине или умећа су увежбане способности за правилно обављање неке делатност или радње. Конкретно, у настави страних језика представљају спремност ученика за практичне активности, употребу одговарајућих језичких средстава у конкретним, реалним ситуацијама на основу стечених знања и навика. При томе се разликују, на пример, фонетско-фонолошка, артикулаторна, говорна умећа, умећа читања, умећа писања и друге. Уколико ученик влада тим умећима, може да самостално и успешно обавља неку комуникативну делатност у измењеним условима. Умећа одликује креативност, осмишљеност, продуктивност и динамичност. Постизање адекватног нивоа умећа остварује се добро организованим системом осмишљених комуникативних вежби (Раичевић 2011: 206–207).

У пракси је углавном тежиште на рецептивним и продуктивним језичким вештинама (укључујући и интеракцију), док се превођење запоставља, будући да се матерњи језик избегава у оквиру комуникативног приступа настави страних језика. Из тог разлога се поставља питање доприноса и значаја превођења за развој других општих и комуникативних компетенција, односно могућности њиховог посредног развијања.

2. ПРЕВОЂЕЊЕ У НАСТАВИ СТРАНОГ ЈЕЗИКА

Статус превођења у настави страних језика је директно повезан са одабиром наставне методе. Док се у оквиру когнитивних (свесних) метода, као што је граматичко-преводна, превођење користи као доминантан поступак у настави, директне (интуитивне) методе потпуно искључују превођење из наставног процеса, јер сматрају да враћање на матерњи језик и примена вежби превођења онемогућавају стварање директних, непосредних асоцијација између појмова и њихових вербалних ознака на страном језику. Осим тога, време утрошено на преводне вежбе оставља мање простора за вежбе говора, писања, слушања и читања и ограничава комуникацију на страном језику. Међутим, недостатак овог приступа јесте што се избацивањем матерњег језика осиромашује наставни процес, стварају се разне погрешне асоцијације, нерационално много времена се троши на семантизацију, отежава се разумевање и свесно усвајање материјала. Из тог разлога су модерне методе флексибилније према превођењу, примењују различите типове и врсте превођења у складу са циљевима и садржајима наставе и истичу и предности превођења у настави страних језика. Преко превођења се обогаћује лексика и познавање структурних модела страног језика, а материјали усвојени на тај начин се могу применити у практичном служењу језиком. Током процеса превођења се спознају разлике у исказивању одређених садржаја на страном и матерњем језику, а и побољшава се владање практичном стилистиком. Превођење се стога користи у семантизацији у оквиру наставе како би се постигло адекватно разумевање и уштедело време (Končarević 2004: 236–237), уколико се могу пронаћи адекватни еквиваленти, што је некада лако, а некада није, те се налаже опрез, будући да овај начин објашњавања значења непознатих речи има и предности и недостатке (Harmer 2007: 83–84), што је у непосредној вези с врстом превода.

Према форми се разликује писмено и усмено превођење, према смеру превођења постоје превод са страног језика на матерњи, са матерњег на страни и двострани превод¹ (Končarević 2004: 237–238). Веома је важно у ком смеру се преводи, јер кад се преводи с матерњег језика, фаза разумевања (декодирање) не представља тешкоћу, већ је тежиште проблема на кодирању због недовољне продуктивне језичке компетенције. Међутим, кад се преводи са страног језика, онда разумевање (декодирање) може да представља изесну тешкоћу, тако да је заблуда да је много лакше преводити на матерњи

¹ Иако се данас све више користе формулације први, други, трећи језик, у литератури се још увек често говори о матерњем и страном језику, нарочито када језик средине није релевантан фактор.

језик (Kremzer 1983: 144). По садржају се разликују слободни (интерпретативни) превод, дословни превод и адекватни (књижевни) превод. Слободни превод се одваја од оригинала, његове композиције и смисаоне структуре и примењује се ради провере разумевања текста. Код дословног превода се тачно транспонује значење свих граматичких и лексичко-фразеолошких елемената, али се запостављају лексичке и стилистичке норме језика на који се преводи. Такав превод се користи само у наставне сврхе и није циљ наставе. Адекватни или књижевни превод у потпуности и прецизно изражава садржински план оригинала и придржава се норми језика на који се преводи (Končarević 2004: 237–238). Форма и врста превода се бирају у складу са тиме да ли је наставни циљ стицање преводилачке компетенције, проширење вокабулара, упознавање са структуром језика, преношење културе или књижевног текста као уметничког дела.

На часовима немачке књижевности на Универзитету у Новом Саду превођење је примењено као средство семантизације, те се примарно користи дословни превод, а секундарно и слободни превод. Студенти су током часа усмено преводили на српски језик реченицу по реченицу немачког текста који су прочитали код куће и потражили непознате речи. Тежиште је било на разумевању текста, проширењу вокабулара (лексичко-семантичка компетенција) и стицању књижевног и културног знања (декларативно). Како би се испитали ставови о ефективности овог методског поступка, спроведена је анкета међу студентима.

3. ИНСТРУМЕНТ ИСТРАЖИВАЊА

За потребе овог истраживања коришћен је комбиновани упитник (питања затвореног и отвореног типа). У првом делу упитника су сакупљени подаци о испитаницима, 92 студената Одсека за германистику Филозофског факултета Универзитета у Новом Саду. Издвојене су следеће варијабле:

- пол: 74 студенткиње (80%), 18 студената (20 %);
- матерњи језик (L1): српски (63 студената, 69%), мађарски (25 студената, 27%), словачки (3%), русински (1%);
- статус немачког као језика средине (L2) или страног језика (L3) – 28 испитаника је у краћем или дужем периоду боравило или живело у иностранству (30%), 64 испитаника су немачки језик учили само у школи (70%);
- редовност похађања вежби - већина испитаника (98%) је (углавном) редовно долазила на часове;

- просечна оцена током студија, из предмета немачка књижевност, из превођења – уочена је снажна позитивна корелација између просечне оцене на основним студијама и просечне оцене из предмета из књижевности ($r=,776$, $p=,000$), као и просечне оцене из превода ($r=,626$, $p=,000$).

Кад је реч о ставовима о превођењу као предикторске варијабле су се посматрали само L1, L2 и L3.

У другом делу упитника су дата питања о настави књижевности. Већина питања су затвореног типа (квантитативна анализа), осим последња два, у којима су испитаници имали простора да додају коментаре о превођењу у настави немачке књижевности и да искажу своје мишљење о предностима коришћења других метода у настави немачке књижевности (квалитативна анализа).

Током статистичке обраде питања у упитнику која су подразумева-ла два избора (бинарна варијабла ДА/ НЕ) примењен је т-тест независних узорака и хи-квадрат, а за обраду више подузорака употребљена је анализа једносмерне варијансе, АНОВА.

4. РЕЗУЛТАТИ ИСТРАЖИВАЊА

На питање да ли је превођење на часовима немачке књижевности неопходно за разумевање књижевних текстова (ДА/ НЕ), више од половине студента (60,7 %) је исказало став да је превођење неопходно за разумевање књижевних текстова. Кад је од испитаника затражено да процене у којој мери² превођење доприноси разумевању, добијени су следећи резултати:

Превођење текстова на часовима немачке књижевности доприноси разумевању.						
Пол	N	3 (%)	2 (%)	1 (%)	χ^2	p
М	18	5,6	38,9	55,6	2,082	,353
Ж	74	1,4	53,4	45,2		

Табела 1: Ставови студената о доприносу превођења разумевању.

Испитивање корелације између ставова о доприносу превођења разумевању књижевног текста и матерњег језика дало је следеће резултате:

² Примењена је трочлана скала: 3 – у великој мери, 2 – донекле, 1 – уопште не.

Превођење текстова на часовима немачке књижевности доприноси разумевању.						
L1 ³	N	3 (%)	2 (%)	1 (%)	F	p
српски	63	0,0	46,0	54,0	3,340	.040
мађарски	25	8,7	60,9	30,4		
словачки	3	0	33,3	66,7		

Табела 2: Корелација L1 и става о доприносу превођења разумевању књижевног текста.

Испитаници који су живели или боравили у некој земљи немачког говорног подручја (немачки као језик средине, L2) имају другачији став о превођењу од испитаника који су немачки учили као страни језик у школи (немачки као страни језик, L3).

Превођење текстова на часовима немачке књижевности доприноси разумевању књижевних текстова.						
немачки	N	3 (%)	2 (%)	1 (%)	F	p
L2	28	7,1	53,6	39,3	4,971	,083
L3	64	0,0	48,4	50,0		

Табела 3: Корелација L2/L3 и става о доприносу превођења разумевању.

Кад је реч о ефектима превођења у оквиру наставе немачке књижевности као стране, један од кључних циљева је свакако континуирано побољшавање знања немачког језика. Међутим, пошто се преводи с немачког на српски језик, поставља се питање да ли превођење доприноси побољшању језичког знања из оба језика.

Превођење текстова на часовима књижевности побољшава знање језика							
пол	N	немачког (%)	српског (%)	немачког и српског (%)	ниједног (%)	χ^2	p
М	18	38,9	16,7	27,8	16,7	8,994	.029
Ж	74	45,2	1,4	42,5	11,0		

Табела 4: Став студената о утицају превођења на побољшање знања језика.

³ С обзиром на то да је подзорак превише мали (1 студент), русински као матерњи језик није узет у обзир.

Матерњи језик (L1) при томе представља значајну веријаблу, зато што српски језик јесте за већину студената матерњи (L1), али за одређени број студената он представља језик средине (L2), што утиче и на ставове:

Превођење текстова на часовима књижевности побољшава знање							
L1	N	немачког језика (%)	српског језика (%)	немачког и српског језика (%)	ниједног (%)	F	p
српски	63	48,4	16,7	38,7	12,9	2,895	,061
мађарски	25	20,8	16,7	50,0	12,5		
словачки	3	100	0	0			

Табела 5: Корелација матерњег језика и става о утицају превођења на побољшање знања језика.

Испитивање корелације између ставова о утицају превођења на побољшање језичког знања и статуса немачког језика као L2/ L3 дало је следеће резултате:

Превођење текстова на часовима књижевности побољшава знање:							
немачки језик	N	немачког језика (%)	српског језика (%)	немачког и српског језика (%)	ниједног (%)	χ^2	p
L2	28	42,9	7,1	32,1	17,9	2,069	,558
L3	64	45,2	3,2	40,3	9,7		

Табела 6: Корелација немачког језика као L2/ L3 и става о утицају превођења на побољшање знања језика.

Кад је реч о доприносу превођења развијању лингвистичких компетенција у оквиру немачког језика, резултати су следећи:

		граматике			вокабулара			правописа и изговора		
пол	N	%	t	p	%	t	p	%	t	p
М	18	22,2	-,522	,603	88,9	-1,614	,110	16,7	,875	,384
Ж	74	28,4			95,9			9,5		

Табела 7: Ставови о утицају превођења на лингвистичке компетенције.

Корелација између става о утицају превођења на лингвистичке компетенције и првог језика изгледа овако:

L1	N	граматике			вокабулара			правописа и изговора		
		%	F	p	%	F	p	%	F	p
српски	63	16,7	,759	,471	93,7	,046	,955	9,5	,251	,779
мађарски	25	33,3			95,8			12,5		
словачки	3	0			100,0			0		

Табела 8: Корелација L1 и става о утицају превођења на лингвистичке компетенције.

Испитивање корелације између статуса немачког језика и става о утицају превођења на граматику, вокабулар, правопис и изговор дало је следеће резултате:

Немачки језик	граматике				вокабулара			правописа и изговора		
	N	%	t	p	%	t	p	%	t	p
L2	28	21,4	-,791	,431	100,0	,675	,501	10,7	-,104	,917
L3	64	29,7			92,2			10,9		

Табела 9: Корелација немачког језика као L2/ L3 и става о утицају превођења на лингвистичке компетенције.

Исто тако, већина студената сматра да превођење на часовима књижевности доприноси развијању преводачке компетенције⁴:

Превођење књижевних текстова побољшава преводачку компетенцију								
пол	N	4 (%)	3 (%)	2 (%)	1 (%)	χ^2	p	
М	18	33,3	50,0	5,6	11,1	0,414	,937	
Ж	74	33,8	52,7	6,8	6,8			

Табела 10: Ставови о утицају превођења на преводачку компетенцију.

Испитивање корелације између матерњег језика и става о доприносу превођења на часовима књижевности развијању преводачке компетенције дало је следеће резултате:

⁴ Понуђена је четворочлана скала: 4 – у великој мери, 3 – донекле, 2 – уопште не, 1 – нисам размишљао/-ла о томе.

О JEZIKU SA RAZNIH ASPEKATA

Превोђење књижевних текстова побољшава преводилачку компетенцију.							
L1	N	4 (%)	3 (%)	2 (%)	1 (%)	F	p
српски	63	36,5	49,2	6,3	7,9	,889	,415
мађарски	25	25,0	58,3	8,3	8,3		
словачки	3	66,7	33,3	0	0		

Табела 11: Корелација L1 и става о утицају превођења на преводилачку компетенцију.

Испитавање корелације између немачког језика као L2/ L3 и става о доприносу превођења на часовима књижевности развијању преводилачке компетенције дало је следеће резултате:

Превођење књижевних текстова побољшава преводилачку компетенцију							
HJ	N	4 (%)	3 (%)	2 (%)	1 (%)	χ^2	p
L2	28	25,0	60,7	10,7	3,6	3,709	,295
L3	64	38,7	46,8	4,8	9,7		

Табела 12: Корелација немачког језика као L2/ L3 и става о утицају превођења на преводилачку компетенцију.

Проверени су и ставови студената о доприносу превођења књижевних текстова стицању декларативног знања из области немачке и опште културе:

		Немачке културе			Опште културе		
пол	N	%	t	p	%	t	p
М	18	61,1	1,469	,145	27,8	-1,096	,276
Ж	74	41,9			41,9		

Табела 13: Ставови студената о утицају превођења на декларативно знање

Утицај матерњег језика на став о стицању знања из немачке и опште културе на часовима књижевности на којима се преводе књижевни текстови, видљив је у следећој табели:

L1	N	Немачке културе			Опште културе		
		%	F	p	%	F	p
српски	63	52,4	2,004	,141	38,1	,494	,612
мађарски	25	29,2			37,5		
словачки	3	33,3			66,7		

Табела 14: Корелација L1 и става о утицају превођења на декларативно знање

Приметна је и корелација између немачког језика као L2/ L3 и става о доприносу превођења стицању знања из културе:

Немачки језик	N	Немачке култура			Општа култура		
		%	t	p	%	t	p
L2	28	35,7	-1,326	,188	32,1	-,791	,431
L3	64	50,0			42,2		

Табела 15: Корелација немачког језика као L2/ L3 и става о утицају превођења на декларативно знање

На крају, и у оквиру отворених питања студенти су исказали став да се преко превођења пре свега обогађује вокабулар, али су напоменули да не треба преводити све текстове, већ само оне старије и оне који су тежи за разумевање. Исто тако, скренули су пажњу да понекада приликом превођења старијих текстова они усвајају архаизме и користе их без свести о њиховој (не)адекватној употреби. Као предност превођења наводе и чињеницу да се појашњавају речи које се појављују и у другим областима, те се на тај начин успоставља веза између књижевних текстова и осталих предмета, па је превођење корисно и за даљи ток студија. Кад је реч о осталим компетенцијама мишљења су да се преко превођења обогађују знања о немачком језику, историји и култури, као и да се побољшава изговор.

5. ДИСКУСИЈА

Мали број студената сматра да превођење у великој мери доприноси разумевању књижевних текстова (3,5%), већи удео испитаника (46,15 %) сматра да донекле доприносе разумевању, а највећи део (50,4 %) да уопште не доприносе разумевању што је у несразмери с потврђивим одговором 60,7% студената на питање да ли сматрају да је превођење неопходно у на-

стави књижевности. Разлику представља 10% студената који сматрају да је превођење неопходно, али да не доприноси разумевању књижевних текстова. Кад је реч о корелацији превођења и матерњег језика, студенти којима је мађарски језик матерњи у већем броју сматрају да превођење доприноси разумевању књижевних текстова (69,6%) него они којима је матерњи језик српски (46%) или словачки (33,3%). Та је разлика статистички значајна ($F_{3,340, p,040}$). Испитаници који су живели или боравили у некој земљи немачког говорног подручја у већем броју сматрају да превођење доприноси разумевању књижевног текста (60,7%) од испитаника који су немачки само учили као страни језик у школи (48,4%).

Кад је реч о ефектима превођења у оквиру наставе немачке књижевности као стране, већина студената (86,15%) сматра да превођење доприноси побољшању знања језика. Половина студента којима је мађарски матерњи језик (50%) сматра да се на тај начин учи и немачки и српски језик, а и мањи број студената којима је српски матерњи језик су исто таквог мишљења (38,7%).

Кад је реч о доприносу превођења развијању лингвистичких компетенција, најбоље је оцењен вокабулар (92,4 %), док су граматика (25,3%) и правопис и изговор (13,1%) очигледно у другом плану. Не постоје велике разлике у ставовима о корелацији превођења и вокабулара у зависности од матерњег језика (српски - 93%, мађарски - 95%, словачки - 100%), осим што матерњи говорници мађарског језика више цене значај превођења за знања из граматике (33,3% према 16,7% код матерњих говорника српског језика и 0% матерњих говорника словачког језика), и правописа и изговора (12,5% према 9,5% и 0%). Још су мања одступања код испитаника који су усвајали или учили немачки: најмање одступање је присутно код правописа и изговора (0,2%), затим вокабулара (7,8 %) и граматике (8,3%), с тим да студенти који су живели на немачком говорном подручју мање цене значај превођења за граматику и правопис и изговор, а више значај превођења за вокабулар. Међутим, студенти су напоменули да је проширење вокабулара праћено и непостојањем свести о адекватној употреби речи, што сведочи о потреби за развијањем прагматичке компетенције у оквиру наставе страних језика.

Трећина испитаника (33,5%) сматра да превођење у настави књижевности доприноси развијању преводачке компетенције у великој мери. Половина студената (51,35%) сматра да донекле доприноси развијању преводачке компетенције. Најмањи број студента сматра да уопште не побољшава преводачку компетенцију (6,2%). Известан број студената уопште није доводио у везу превођење као средство семантизације у настави књижевности и преводачке компетенције која се развија на часовима

превођења (8,95%). Већина (84,85%) ипак сматра да превођење у настави књижевности доприноси и развијању преводилачке компетенције у већој или мањој мери. При томе треба напоменути да разлике међу матерњим говорницима различитих језика нису велике: српски 85,7 %, мађарски 83,3%, а словачки 100%, као ни код оних који су живели у Немачкој (85,7%) и који нису (85,5 %).

На крају, проверени су и ставови студената о доприносу превођења књижевних текстова стицању декларативног знања из области немачке и опште културе: 51,5% сматра да превођење књижевних текстова доприноси побољшању знања из немачке културе (половина матерњих говорника српског језика: 52,4%, а трећина матерњих говорника мађарског: 29,2 и словачког језика: 33,3), а 34,85% испитаника сматра да се на тај начин може побољшати знање из опште културе (српски 38,1 %, мађарски 37,5 %, словачки 66,7%). За оне који су живели у некој земљи немачког говорног подручја значај превођења за стицање знања из немачке културе је мањи (35,7%) него за оне који нису живели у иностранству (50%), као знања из опште културе (32,1%, односно 42,2%). Ипак су испитаници који су боравили у иностранству имали прилику да непосредније доживе и упознају немачку културу.

6. ЗАКЉУЧАК

Мањи број студента сматра да превођење доприноси знањима из граматике, правописа и изговора, као и опште културе. Студенти су подељени у вези са ставом да ли превођење књижевних текстова доприноси разумевању тих текстова и побољшању знања из немачке културе. Већина сматра да превођење доприноси побољшању преводилачке компетенције, као и знања језика, и немачког и српског, пре свега вокабулара (лексичко-семантичка компетенција), при чему треба водити о адекватној употреби тих речи, не само о њиховом значењу (прагматичка компетенција).

Приметне су осцилације у зависности од тога да ли је српски језик L1 (матерњи језик) или L2 (језик средине), као и да ли је немачки језик L2 (језик средине) или L3 (страни језик). Иако се те разлике у оквиру овог испитивања углавном нису показале као статистички значајне, требало би посветити већу пажњу утицају L1, L2 и L3 на процес превођења у настави страних језика, нарочито у плурилингвалним језичким заједницама.

ЛИТЕРАТУРА

- Ende, K. et al. (2013). *Curriculare Vorgaben und Unterrichtsplanung*. München: Goethe-Institut.
- Council of Europe (2001). *Common European Framework of Reference for Languages: Learning, Teaching, Assessment*. Cambridge: CUP.
- Harmer, J. (2007). *How to teach English*. Harlow: Pearson Education Limited.
- Končarević, K. (2004). *Savremena nastava ruskog jezika: Sadržaji, organizacija, oblici*. Beograd: Slavističko društvo Srbije.
- Kremzer, N. (1983). *Osnove metodike nastave nemačkog jezika*. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva.
- Раичевић, В. (2011). *Речник лингводидактичке терминологије*. Београд: Завод за уџбенике.
- Suhrkamp, C. (2010). *Metzler Lexikon Fremdsprachendidaktik*. Stuttgart: Metzler.

Nikolina Zobenica

ÜBERSETZEN UND KOMPETENZEN IM LITERATURUNTERRICHT

Zusammenfassung

Im Rahmen des kommunikativen Fremdsprachenunterrichts spielt Übersetzen eine marginale Rolle, obwohl die Sprachmittlung im *Gemeinsamen europäischen Referenzrahmen* als eine der zu fördernden Sprachfähigkeiten angesehen wird. Übersetzen findet im Fremdsprachenunterricht wenn überhaupt, dann meist nur als halbwegs akzeptables Hilfsmittel zur Semantisierung von sprachlich und konzeptuell komplexen Texten Anwendung. Ausgehend von dieser Praxis hat diese Arbeit zum Ziel, die Einwirkung des Übersetzens auf verschiedene sprachliche wie außersprachliche Kompetenzen zu erforschen. Diese sind das Leseverstehen, linguistische Kompetenzen (Wortschatz, Grammatik, Aussprache und Rechtschreibung), die Übersetzungskompetenz, das deklarative Wissen über die deutsche Kultur und das Allgemeinwissen. Im Zuge der Untersuchung wurden 92 Studierende am Institut für Germanistik der Philosophischen Fakultät Novi Sad befragt und die Korrelation zwischen ihren Einstellungen bezüglich des Übersetzens und ihrer L1 (Serbisch, Ungarisch, Slowakisch) und dem Deutschen als L2 oder L3 untersucht. Für die Analyse wurden die deskriptive Methode und ein kombinierter Fragebogen verwendet. Die Ergebnisse der Untersuchung haben gezeigt, dass das Übersetzen vor allem für die Wortschatz- und Übersetzungskompetenz effektiv und nützlich ist und auch zur Förderung des Leseverstehens und des interkulturellen Wissens beitragen kann. Am

wenigstens Einfluss hat das Übersetzen dagegen auf das Allgemeinwissen, die Grammatik, Aussprache und Rechtschreibung der Lernenden. Die Sprachkompetenzen (Serbisch als L1 oder L2, Deutsch als L2 oder L3) beeinflussen die Antworten der Befragten zum Teil (jedoch nicht signifikant), ein Umstand, der eine weitere Untersuchung wert wäre.

Schlüsselwörter: Übersetzen, Literaturunterricht, Leseverständnis, deklaratives Wissen, linguistische Kompetenzen.

Николина Зобеница
Филозофски факултет
Универзитет у Новом Саду
e-mail: nikolinazobenica@gmail.com

III

JEDNOJEZIČKE TEME

NEGLAGOLSKE KAUZATIVNE KONSTRUKCIJE U SAVREMENOM NORVEŠKOM JEZIKU: PREDLOG SUPKATEGORIZACIJE

Sažetak. U savremenom norveškom jeziku, kao i u skandinavskim jezicima uopšte, kauzativnost je i sa semantičkog i sa formalnog stanovišta i dalje nedovoljno istraжена kategorija uprkos nepreglednoj svetskoj kauzativističkoj literaturi u poslednjih 50 godina. U ovom radu se izlaže predlog supklasifikacije formalnih sredstava na različitim nivoima jezičke strukture kojima se u savremenom norveškom jeziku iskazuje semantička kategorija kauzativnosti (osim formalnih izraza na nivou glagolske lekseme), kako na rečeničnom tako i na leksemskom nivou.

Ključne reči: kauzativna konstrukcija, norveški jezik, kauzativna situacija, kauzacija, uzročna rečenica, predlog, prilog

1. UVODNE NAPOMENE

Raznovrsni aspekti kauzativnosti su već decenijama važna tema lingvističkih istraživanja, pogotovo s obzirom na povezanost sa osnovnim pojmovnim kategorijama, a uspostavljanje uzročno-posledičnih veza predstavlja jedan od bazičnih načina na koji čovek strukturise svoje fizičko i društveno okruženje. Pojam kauzativnosti vezan je za iskazivanje uzročno-posledičnih odnosa u jeziku, a kauzativnost shvaćena kao konceptualna i semantička kategorija nalazi svoj izraz putem raznoobraznih sredstava na različitim nivoima jezičke strukture. Ta formalna, odnosno leksička i gramatička sredstva kojima se u datom jeziku izražava semantička kategorija kauzativnosti nazivaju se *kauzativnim konstrukcijama*¹ (u daljem tekstu: KK), termin koji se neretko u literaturi poistovećuje sa terminom kauzativ.

Podele i sistematizacije KK su uglavnom tipološkog karaktera jer se pojam kauzativnosti u jezicima sveta može kodirati na različite načine, a neretko se dešava da jedan isti jezik kauzativnost može izraziti na više načina. U ranim generativističkim pristupima kauzativnostise diskutovalo o mogućoj međuzamenljivosti strukturno raznolikih načina iskazivanja kauzativnosti u nekom jeziku (na već

¹ Ovde termin 'konstrukcija' koristimo u širem smislu, kao „bilo koju spregu gramatičkih oblika u neposrednoj vezi (a koji ne predstavljaju nužno završenu rečenicu).” (Недялков& Сильницкий 1969a:5).

tradicionalnoj dihotomiji *kill:cause to die*)². U savremenoj kauzativistici je ovo mišljenje napušteno jer se zastupa teza o jedinstvenoj prirodi KK: različite KK iskazuju različite sintaksičke, semantičke³ i pragmatičke faktore.

Na materijalu norveškog jezika kauzativnost u bilo kom aspektu ostaje sasvim neistražena kategorija, što je svojevrsni izazov za svakog istraživača, koji u tom slučaju mora istraživanju pristupiti iz onomasiološke perspektive, pri čemu se polazi od *semantički* validne definicije KS (up. *concept prédéfini* u Hamon, Amy & Anscombre 2006:11). Uprkos tome što na svetskom nivou, kako u opisu pojedinačnih jezika, tako i u kontrastivnim istraživanjima tematika kauzativnosti zauzima jednu od centralnih pozicija, u norvagistici o kauzativnim konstrukcijama možemo pročitati tek pokoji red ili odeljak posvećen kauzativu ili srodnim fenomenima u gramatikama ili udžbenicima opšte lingvistike (Faarlund et al. 1997; Haugen 2000; Kristoffersen et al. 2005; Golden et al. 2008). Radovi koji se dotiču kauzativističke problematike u norveškim okvirima dominantno su radovi iz formalne sintakse (Åfarli 1987; Sveen 1990; Lødrup 1996), a jedini rad koji je posvećen supkategorizaciji kauzativnih konstrukcija (morfološki kauzativ) do skoro je bio rad Litvanke Sigite Rackevičiene (Rackevičiene 2005). U ovom radu smo koristili i sopstvene priloge supkategorizaciji verbalnih kauzativnih konstrukcija u savremenom norveškom jeziku (Bilandžija 2013; Bilandžija 2016).

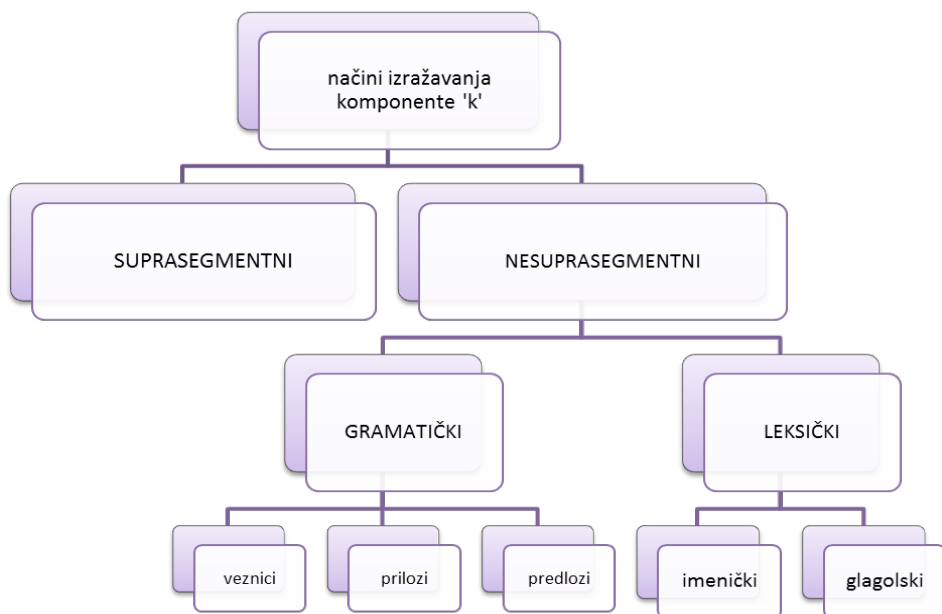
2. NEGLAGOLSKKE KAUZATIVNE KONSTRUKCIJE

Pod neglagolskim konstrukcijama treba podrazumevati sve načine izražavanja kauzalnog odnosa u kojima iskazivanje same kauzacije nije vezano za glagolske lekseme. U našoj podeli neglagolske konstrukcije obuhvataju i ono što Nedjalkov i Siljnicki nazivaju *suprasegmentnim* iskazivanjem kauzacije (Недялков& Сильницкий1969:8, up. i AND-type kod Song 2001: 13–21), kao i određene podvrste *nesuprasegmentnog* izražavanja kauzacije: podgrupu koja

² Jedna od prvih zaista ozbiljnih diskusija o problemu kauzativnosti vodila se u okvirima *generativističke semantike*, čiji su predstavnici posmatrali kauzaciju kao formalni operator CAUSE, i smatrali da se svi tipovi kauzativnih predikata mogu izvesti iz iste dubinske strukture. Tako su leksičke i perifrastične tipove kauzativnih konstrukcija posmatrali kao različite stupnjeve u derivaciji iste semantičke strukture (McCawley 1968; Lakoff 1970), mada se početkom 1970-ih došlo do zaključka da ta dva formalno različita tipa konstrukcija odražavaju različite semantičke strukture, što je rezultovalo čuvenim nizom članaka na temu zašto 'kill' ne znači 'cause to die' (između ostalih Fodor 1970; Shibatani 1972; Wierzbicka 1975).

³ Tako, na primer, Stefanović u svom doktoratu dolazi do zaključka da je suštinska semantička razlika između glagolskih kauzativa i raznih neglagolskih izraza kauzativnostiu tome što i sintetički i analitički kauzativni tipično profilšu vezu između učesnika ili između događaja, dok se predloški i veznički izrazi kauzacije tipično fokusiraju na odnose među događajima (Stefanowitsch 2001:36).

uključuje iskazivanje kauzacije gramatičkim elementima (primarno veznicima i predlozima), a od podgrupe semantičkih elemenata se ovde svrstavaju samo imenski elementi. Supkategorizaciji glagolskih kauzativnih konstrukcija u savremenom norveškom jeziku je posvećeno nekoliko prethodnih radova (Bilandžija 2013, Bilandžija 2015, Bilandžija 2016), i njihovo uključivanje u razmatranje prevazilazi obime ovog rada.

Dijagram 1. Formalni načini izražavanja kauzativnosti u norveškom jeziku prema Неद्याлков& Сильницкий 1969: 8)

3. SUPRASEGMENTNO IZRAŽAVANJE KAUZACIJE

Pod suprasegmentnim izražavanjem kauzativnosti podrazumevamo iskazivanje složene kauzativne situacije (u daljem tekstu: KS) celokupnošću gramatičke konstrukcije, a ne pomoću kakvog diskretnog, odelitog elementa KK i na taj način ono čini periferiju KK (up. Неद्याлков& Сильницкий 1969: 8; Stefanowitsch 2001:25–26). Pod ovakvim KK podrazumevamo izražavanje KS putem naporednih konstrukcija, primarno asindetskog tipa.

- (1) a. *Veien var snødd igjen. Vi kunne ikke komme fram.*
'Put je bio zavejan. Nismo mogli da se probijemo'⁴
b. *Veien var snødd igjen, og vi kunne ikke komme fram.*
'Put je bio zavejan i nismo mogli da se probijemo'

To su slučajevi u kojima se uzročni odnos ne iskazuje eksplicitno, već je sekvencijalnost klauza ta koja se preklapa sa prirodnim temporalnim sledom: pošto se delovi KS odvijaju istim redosledom kao u stvarnosti, prisutne temporalne ili logičke odnose tumačimo ikonično (up. i primenu temporalnih subjunktora kao uzročnih u primeru 15), te se i aditivna parataksa može interpretirati kao kauzativna (up. SAG II:888). Sindetsko vezivanje je u ovim slučajevima asimetrično, pod čime podrazumevamo da se reflektuje temporalni sled događaja, te izražavanje uzroka prethodi izražavanju posledice:

- (2) *Sekunder etter veltet gryta og innholdet rant over smårollingen.*
'Nekoliko sekundi kasnije se šerpa prevrnula i sadržaj se prosuo na dete'

Kod asindetskog vezivanja nije nužan ovakav sled (3b):

- (3) a. *Liv er blitt syk. Vi kan ikke reise på fjellet denne helgen.*
'Liv se razbolela. Za vikend ne možemo na planinu'
b. *Vi kan ikke reise på fjellet denne helgen. Liv er blitt syk.*
'Za vikend ne možemo na planinu. Liv se razbolela.'

4. NESUPRASEGMENTNO IZRAŽAVANJE KAUZACIJE

Kao što je prethodno napomenuto, kauzativna situacija se shvata kao kakav složen događaj (za detalje up. i Bilandžija 2016: 129–130), koji obuhvata dva poddogađaja (uzročnu i uzrokovanu situaciju) povezana semom kauzacije. Pod nesuprasegmentnim izražavanjem komponente kauzacije podrazumeva se to da postoji kakav konkretan i poseban formalni element koji izražava minimalno semu kauzacije, mada ovi elementi mogu iskazivati i elemente instrumentalnosti i rezultativnosti. Jednokomponentni su svi gramatički elementi, kao i veći-na imeničkih i neki jednokomponentni glagolski načini formalnog izražavanja (Недялков& Сильницкий 1969: 9).

⁴ Rečenice navedene u jednostrukim navodnicima u svim primerima u ovom radu predstavljaju autorov najpribližniji prevodni ekvivalent semantičkog sadržaja primera na savremenom norveškom jeziku, i namenjeni su onim čitaocima koji ne vladaju nekim od skandinavskih jezika. Ove rečenice ne predstavljaju preciznu semantizaciju norveških primera.

4.1. Veznici i veznički spojevi

Tipično se odnos kauzalne logičke povezanosti između dva događaja izražava uzročnom rečenicom, gde zavisna rečenica iskazuje uzrok onog događaja ili stanja iskazanog u glavnoj rečenici. Veznici koji izražavaju kauzaciju unorveškom jeziku jesu pre svega subjunktori *fordi*, *siden*, *ettersom*, *nå* i *da*, te konjunktur *for*.

- (4) a. *Fra påske ble jeg delvis sykemeldt fordi jeg var helt utslitt.*
'Od Uskrsa sam bio na bolovanju jer sam bio iscrpljen'
b. *Siden oppgaven var så vanskelig, ble han ikke ferdig i tide.*
'Pošto je zadatak bio tako težak, nije završio na vreme'
c. *Ettersom trafikken har økt, er det satt inn ekstratog.*
'Budući da je saobraćaj postao gušći, uveden je dodatni polazak voza'
d. *Da betalingsfristen er overskredet, tillater vi oss å beregne et straffegebyr på 50 kroner.⁵*
'Kako je rok za izmirenje duga prekoračen, zaračunavamo kaznenu kamatu od 50 kruna'
e. *Når du er så sent ute, kan du ikke vente å få den beste plassen.*
'Pošto si kasno krenuo, ne možeš očekivati da ugrabiš najbolje mesto'
f. *Jeg småfrøs, for det var kaldt.*
'Smrzavao sam se jer je bilo hladno'

Subjunktur *fordi* se ističe kao najfrekventniji, a on je istovremeno i jedini poseban subjunktur koji uvodi isključivo uzročne rečenice.⁶Sadržaj rečenice koju uvodi eksplanativni konjunktur *for* se može parafrazirati pomoću subjunktora

⁵ Upotreba subjunktora *da* se u savremenom norveškom jeziku vezuje za pisani jezik, i najčešće za administrativni stil.

⁶ *Fordi* potičer od staronorveškog *fyrir því at* (=for det at), i tada je pripadao (nominalnim) *at*-rečenicama, ali je to značenje u savremenom jeziku zamagljeno (Western 1921: 289). Ostali uzročni veznici primarno izražavaju temporalnost. Up. rečenice u kojima *når/siden/da* izražavaju prvo vremenski odnos, a potom uzročnost: *Vi spiser når de kommer* ('Ješćemo kad budu došli') / *Når de kommer så sent, får de ta følgene* ('Kad dolaze tako kasno, moraće da snose posledice') (Golden et al. 2008:110); *Siden vi kom hit, har det snødd hele tida* ('Otkako smo stigli ovamo, sve vreme pada sneg') / *Siden det snødde, ble de inne* ('Pošto je padao sneg, ostali su unutra') (Golden et al. 2008:153); *Da Per skadet foten, kunne han ikke ha gym* ('Kad je Per povredio nogu, nije mogao da radi fizičko') / *Da Per har skadet foten, kan han ikke ha gym* ('Pošto je Per povredio nogu, ne može da radi fizičko'). Up. i vremensko-uzročnu interpretaciju srpskih veznika *pošto*, *dok* i *čim* (Kovačević 1989: 35–36).

fordi; kako ističe Hagen (2000: 231), *for* i *fordi* su semantički identični, ali imaju različite gramatičke osobine. Pod ovim se podrazumevaju posledice po red reči koje sa sobom nose *for* i *fordi* kao veznici nezavisnih, odnosno zavisnih rečenica. To se prvenstveno odnosi na poziciju rečeničnog adverbijala u odnosu na finitni deo predikata: (a) Vi var ute i god tid, for vi *tok ikke* sjansen, (b) Vi var ute i god tid fordi vi *ikke tok* sjansen, oba primera u značenju 'Krenuli smo na vreme jer nismo hteli da rizikujemo'. Osim toga, pošto je konjunktore *for* eksplanativan, redosled rečenica je uvek asimetričan.

Međutim, iako uzrok tipično profilise uzročna rečenica, ovaj tip zavisnih rečenica nije jedini način da se izrazi kauzacija. Na više mesta u skandinavističkoj literaturi se više tipova adverbijalnih eksplikativnih rečenica obrađuje skupno (Lie 1990:109; Faarlund et al. 1997:1035; SAG III:549), a kao glavni kriterijum podele se uzima činjenica da one sa ostatkom rečenice izražavaju uzročno-posledične odnose (za razvoj i odnos pojmovne i formalne korelacije između kauzativnosti i načina, cilja, koncesivnosti i uslova v. Kovačević 1989:42–51). U posledičnim rečenicama (no. *følgesetninger*) se uzrok iskazuje u glavnoj rečenici, a zavisna eksplicira posledicu tako da je, za razliku od uzročnih, temporalni sled kongruentan sa kauzalnom situacijom:

- (5) *Bilen kom susende så fort at ingen fikk tid til å komme seg vekk.*
'Auto je toliko brzo prozujao da niko nije imao vremena da se skloni'

U namernim rečenicama (no. *hensiktssetninger*) se takođe iskazuje posledica, ali ne kao činjenica, već kao nameravana/planirana posledica (up. i PURP-type kauzativnih konstrukcija kod Song 2001: 21; Kovačević 1988: 44–47, Стевановић 1989:258–259, 501 o bliskosti kauzalnog i ciljnog značenja). Uzrok je iskazan u glavnoj rečenici, jer je spoznaja ove posledice uzrok započinjanja radnje iskazane glavnom rečenicom:

- (6) *Han strødde sand på trappa for at det ikke skulle bli så glatt.*
'Posuo je stepenice peskom da ne bi bile klizave'

Uslovne rečenice (no. *vilkårs-/betingelsessetninger*) izražavaju uzročno-posledični odnos kad je reč o zamišljenim slučajevima (non-realis i irrealis), gde bi ispunjenje uzroka dovelo do ostvarenja posledice:

- (7) *Hvis hun kommer, går jeg.*
'Ako ona bude došla, ja odoh'

U dopusnim rečenicama (no. *innrømmelsessetninger*) se odnos uzroka i posledice izražava kao očekivano ispunjenje nekakve posledice koja je izostala uprkos postojanju uzroka:

- (8) a. *Enda jeg leste mye, strøk jeg til eksamen.*
 'Iako sam dosta učio, pao sam na ispitu'
 b. *Han er for sterk til at jeg kan jule ham opp.*
 'Suviše je jak da bih ga prebio'

Rečenice kao u primeru 8b smatraju se u skandinavistici jednom vrstom dopusnih rečenica jer se mogu parafrazirati uzročnom rečenicom: *Jeg kan ikke jule han opp fordi han er for sterk* ('Ne mogu da ga prebijem jer je suviše jak').

Osim ovih, uzrok može iskazivati i jedna podvrsta *poredbenih rečenica* kojima se označava stepen poređenja; one se mogu koristiti kao priloška dopuna za uzrok (Faarlund et al. 1997:1080):

- (9) *Så sto som du er, må du vel vite det.* 'Ti to sigurno znaš, tako tvrdoglav kakav si'

Na kraju, uzrok može da se iskaže i posebnim tipom nerestriktivnih odnosnih rečenica, tzv. kauzalnim odnosnim rečenicama (šv. *kausal relativsats*, up. SAG II:505–506), u kojima se u glavnoj rečenicinalazi predikativ koji je korelat zavisne rečenice. I one se mogu parafrazirati uzročnom rečenicom:

- (10) *Han var dum som gikk så tidlig.* 'Glup je što⁷ je otišao tako rano' → *Han var dum fordi han gikk så tidlig.* 'Glup je za to što je otišao tako rano'

Ova poslednja dva načina iskazivanja kauzacije možemo uporediti s Kovačevićevim (1989:158–159) razmatranjem odnosa uzročnih klauza i predikatskih apozitiva, naročito odnosa apozitiva i *kako*-klauze.

Osim toga, u srpskom jeziku se uzrok može izraziti i konstrukcijama sa *glagolskim prilogom* prošlim i sadašnjim:

- (11) a. *Potrošivši sav novac, živeo je na hlebu i vodi.*
 b. *Želeći da impresionira mis bikini, poznati naučnik uhvaćen je s dva kilograma kokaina.*

⁷ Doslovno: 'koji je...'

I ove konstrukcije se mogu parafrazirati uzročnom rečenicom (...*zato što je potrošio sav novac / ...jer je želeo da impresionira mis bikini*), a uzročna rečenica je i jedini mogući ekvivalent ovih konstrukcija na norveškom jeziku, jer značenje uzroka u njemu skoro da se ne može izraziti participima. U toj funkciji se krajnje periferno, i sada sasvim već arhaično, može upotrebiti particip prezenta:

- (12) *Kommende fra en mann som kort forinnen helst ville leve og dø i Danmark, er disse ord et sterkt vitnesbyrd.* 'Dolazeći od čoveka koji je nedugo pre toga najviše želeo da živi i umre u Danskoj, ove reči su snažno svedočanstvo' (J. A. Seip, 1974: 39)

Prema Nedjalkovu i Siljnickom konstrukcije sa glagolskim priložima možemo uvrstiti u suprasegmentno iskazivanje kauzacije jer je reč primarno o uzročnom *tumačenju* celokupnih konstrukcija, pri čemu je uzročnost tipično sekundarna u odnosu na vremensko značenje, mada se može tumačiti i načinski (Недялков& Сильницкий 1969: 8; Kovačević 1989: 36; Стевановић 1989:754).

4.2. Prilozi

Kauzalni odnos se može iskazati i (relativno malobrojn timer) konjunkcionim priložima *derfor, altså, da, dermed, følgelig*. U vezi sa konjunkcionim priložima valja podsetiti na perspektivizaciju uzroka i posledice, jer prilozi *derfor* i *altså* zapravo iskazuju posledicu:

- (13) *Han var syk. Derfor kom han ikke.* 'Bio je bolestan. Zato nije došao'

Ovde govorimo o anaforičnoj referenci, i uzrok se nužno mora iskazati pre posledice.

Osim ovih priloga, za iskazivanje uzroka možemo upotrebiti i rečenične priloge (no. *setningsadverb*) *jo* i *nemlig* (up. Golden et al. 2008: 188), i to *jo* kada je uzrok poznat (primer 14a), a *nemlig* kada se iskazuje nova informacija (primer 14b):

- (14) a. *Jeg skal ta ferien min i juli. Jeg skal jo gifte meg.*⁸ 'Uzimam odmor u julu. Pa tada se ženim'

⁸ Vezu priloga *jo* sa uzrokom kao poznatom informacijom možemo uočiti i na primerima razlike u upotrebi veznika *fordi* s jedne strane, i veznika *siden/ettersom* s druge. Primere uvedene veznicima *siden/ettersom*, koji pretpostavljaju da je uzrok od ranije poznat, možemo parafrazirati pomoću veznika *fordi* uz dodatak priloga *jo*: *Siden vi er blitt fire, må vi finne en større leilighet = Fordi vi jo har blitt fire, må vi finne en større leilighet*, oba primera u značenju 'Pošto nas je sada četvoro, moramo da nađemo veći stan' (Golden et al. 2008: 186).

b. *Jeg skal ta ferien min i juli. Jeg skal nemlig gifte meg.* 'Uzimam odmor u julu. Tada se, naime, ženim'

4.3. Predlozi i predložke sintagme

Uzrok se i u norveškom jeziku i srpskom jeziku može iskazati predlozima.⁹ Oni zahtevaju formalno raznolike dopune, na primer, u vidu:

(a) imenica i imeničkih sintagmi: *gråte av glede* ('plakati od sreće'), *få vanskeligheter med de nye bestemmelsene* ('imati problema sa novim odredbama'), *miste jobben for en tabbe* ('izgubiti posao zbog greške'), *gråte over sjefens avgang* ('plakati zbog šefovog odlaska'), *gifte seg for pengenes skylld* ('udati se/oženiti se radi novca'), *være sykmeldt på grunn av infeksjon i lungene* ('biti na bolovanju zbog infekcije pluća'), *oppheve ordningen i og med innføringen av eneveldet* ('ukinuti sistem zbog uvođenja apsolutizma'), *slå noen takket være selvmål* ('po-bediti koga zahvaljujući autogolu')

(b) infinitivske sintagme: *bli kvalm av å spise godteri* ('nekome pripadne muka zbog jedenja slatkiša'), *klare oppgaven ved å samarbeide* ('obaviti zadatak zajedničkim radom')

(c) *at*-rečenica: *gråte over at man venter en sønn* ('plakati zato što se čeka rođenje sina'), *slite på grunn av at man får mange lekser* ('imati problema jer se dobija previše domaćeg'), *være fornøyd i og med at salget ligger så høyt* ('biti zadovoljan odličnom prodajom'), *sykdommen spres ved at de smittede ikke får hjelp* ('bolest se širi tako što se zaraženima ne pruža pomoć')

U srpskom jeziku je reč o predložko-padežnim konstrukcijama, dominantno sa genitivom (*umreti od žalosti, propadati usled rđanja, biti zabrinut zbog velikih troškova, odustati iz straha, na osnovu zapažanja, povodom nemira*) i lokativom (*bežati u strahu, gušiti se u suzama, poginuti u eksploziji, povijati se*

⁹ U SAG (II:718) se posebno razmatra pitanje tzv. *flerordsprepositioner*, tj. leksičkih spojeva koji su se leksikalizovali tako da vrše iste funkcije kao i predlozi. Neke od leksikalizovanih uzročnih predloga tumače i kao lekseme ekvivalentne uzročnim subjunktorima (*på grund av att, tack vare att, med tanke på att, beroende på att...*) (SAG II: 736). Up. i šta Kovačević kaže o padežnim sintagmama koje se mogu posmatrati kao uzročni priloški izrazi (*zbog toga, zahvaljujući tome, povodom toga, na osnovu toga*), te o kataforičnom pridruživanju priloga i priloških izraza (ili, zavisno od tumačenja, padežnih sintagmi) veznicima *što* i *da*, čime se stvara složeni uzročni veznik tipa *zbog toga što* (Kovačević 1989:62, 63–64). Norveške gramatike tradicionalno posmatraju slične situacije kao predlog sa dopunom u obliku nominalne *at*-rečenice (up. primere sa predlozima *på grunn av* + *at* ili *ved* + *at*).

na vetru, *zadrhtati pri* pomisli), a ređe sa akuzativom (*osvetiti se za* uvredu) ili dativom (*zahvaljujući* čemu).

Bespredložke uzročne padežne konstrukcije u srpskom jeziku, naročito one iskazane oblicima instrumentala imaju svoje ekvivalente u regularnim predložkim sintagmama u norveškom jeziku: *nezadovoljan vladavinom – misfornøyd med styret*, *lice unakaženo ožiljcima – et ansikt vansiret av arr*, *izmoren igrom – utmattet av å leke*.

Osim uzročnim predlozima, uočavamo da se uzrok može kontekstualno iskazati i mnogim temporalnim predlozima¹⁰, pri čemu se predlogom uvodi sintagma koja označava prethodeći događaj koji se tumači kao uzrok:

- (15) a. *Han døde etter operasjonen.*
 'Umro je nakon operacije'
 b. *To personer er innlagt på Lillehammer sjukehus etter å ha spist dårlig rakefisk.* 'Dve osobe su smeštene u bolnicu u Lilehameru nakon što su jele pokvarenu fermentisanu pastrmku'
 c. *Skihopperen Tom Hilde brakk en ryggvirvel under fallet i Oberstdorf før nyttår.* 'Skakač Tom Hilde slomio je pršljen tokom pada u Oberstdorfu pre Nove godine.'

4.4. Leksički izrazi

I Ravuns (Rawoens 2007:27) u ovu grupu ubraja sve kauzativne lekseme i izraze koji su se leksikalizovali bilo kao imenice, bilo kao glagoli. Kako smo se u više prethodnih radova fokusirali naglagolske kauzativne konstrukcije i njihove podtipove, u ovom radu grupu leksičkih izraza svrstavamo imenice, koje se i u norveškim gramatikama tradicionalno izdvajaju uvek u posebnu grupu načina izražavanja uzroka (up. Golden et al. 2008: 187). Ovde je prvenstveno reč o spoju imenice i predloga, gde je imenica leksema *årsak* ('uzrok') ili neki njen sinonim (*grunn* 'razlog', *forutsetning* 'preduslov', *foranledning* 'prilika, uzrok', *opphev/bakgrunn* 'poreklo'). I ovde možemo, kao i u sistemu zavisnih rečenica, govoriti o fokusiranju na uzrok ili posledicu (*følge* 'posledica', *konsekvens*, *resultat*, *virkning* 'efekat'):

- (15) a. *Årsaken til flyulykken er motorsvikt.*
 'Uzrok avionske nesreće je otkazivanje motora'
 b. *Grunnen til ulykken er blitt fastslått til å være veldig tett tåke.*

¹⁰ Uzrok se može iskazati i vremenskom rečenicom: *Brakk en tann da noen slo ølglass i ansiktet.* 'Slomio sam zub kada me je neko pogodio pivskom čašom u lice.'

'Utvrđeno je da je razlog nesreće bila veoma gusta magla'
c. *Så mange som 16.000 amerikanere er drept som følge av SMS-
bruk i bil i perioden 2001 til 2007.*

'Čak 16.000 Amerikanaca je poginulo kao posledica slanja SMS-
poruka u periodu od 2001. do 2007. g.'

Osim imenica, u ovu grupu se mogu ubrojiti i analitičke i sintetičke (morfološke i leksičke) glagolske kauzativne konstrukcije (za problematiku supkategorizacije analitičkog kauzativa u norveškom v. Bilandžija 2013; za problematiku supkategorizacije morfološkog kauzativa u norveškom v. Bilandžija 2016). Za sve ove supkategorizacije je nužna redefinicija pojma *kauzativnog glagola*, pod kojim podrazumevamo glagolsku leksemu koja izražava minimalno komponentu kauzacije, a u sprezi sa komponentom kauzacije može označavati i druge komponente KS. To su glagoli koji izražavaju vršenje kakve aktivnosti nad učesnikom s ciljem da se učesnik navede na to da izvrši neku aktivnost ili s ciljem da se izmeni stanje ili položaj učesnika. One glagole koje pored čina kauzacije izražavaju S_1 Nedjalkov i Siljnicki nazivaju *instrumentalnima*, a one koji izražavaju S_2 nazivaju *rezultativnima* (Недялков & Сильницкий 1969:8–9). U zavisnosti od toga koje komponente leksikalizuje, KG mogu biti jednokomponentni (izražavaju samo semu kauzacije), kao norveški glagol *forårsake* 'prouzrokovati' ili pomoćni kauzativni glagoli *få* i *gjøre*, dvokomponentni (sema kauzacije + S_1 ILI sema kauzacije + S_2), kao norveški glagoli *overtale* 'nagovoriti' odn. *knuse* 'slomiti', te trokomponentni (S_1 + sema kauzacije + S_2), kao na primer norveški glagol *drukne* 'udaviti'.

5. ZAKLJUČAK

Ustanovili smo da se kauzativnost u savremenom norveškom jeziku može iskazati raznorodnim formalnim sredstvima na različitim nivoima jezičke strukture, polazeći od nivoa rečenice preko odelitih elemenata gramatičkog i leksičkog sistema (prilozi, predlozi, veznici, imenice, glagoli). Ova podela predstavlja tek predlog supkategorizacije kauzativnih konstrukcija u savremenom norveškom jeziku, i u narednim istraživanjima treba da bude podložna daljoj razradi i redefiniciji. Posebnim predmetom daljih istraživanja treba smatrati saodnos navedenih konstrukcija, pitanja njihove raspodele na kontinuumu te moguću međuzamenljivost. Od posebne je važnosti preispitati tvrdnje o sprezi koja postoji između tipa formalne konstrukcije i kauzativne semantike koja se njima izražava.

LITERATURA

- Bilandžija, S. (2013). Supkategorizacija verbalnih kauzativnih konstrukcija u norveškom jeziku: analitički kauzativ. *Komunikacija i kultura online*, IV (4), 1–12.
- Bilandžija, S. (2015). Benefaktivni kauzativ i norveški *FÅ*-pasiv. *Anali Filološkog fakulteta*, 27/2: 351–367.
- Bilandžija, S. (2016). Prilog supkategorizaciji kauzativnih konstrukcija: morfološki kauzativ u savremenom norveškom jeziku. U: Jelena Kostić-Tomović et al. (ur.), *U carstvu reči – jezici i kulture. Zbornik u čast prof. dr Jovanu Đukanoviću povodom 85. rođendana* (s. 188–200). Beograd: Filološki fakultet u Beogradu/ FOCUS – Forum za interkulturnu komunikaciju.
- Faarlund, J. T., S. Lie & K. I. Vannebo (1997). *Norsk referansegrammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Golden, A., K. MacDonald & E. Ryen (2008). *Norsk som fremmedspråk. Grammatikk*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Hagen, J. E. (2000). *Norsk grammatikk for andrespråkslærere*. Oslo: Gyldendal Akademisk.
- Hamon, S., M. Amy & J.-C. Anscombre (2006). La cause: approche pluridisciplinaire - Présentation. *Linx* 54: 11–17.
- Kovačević, M. (1989). *Uzročno semantičko polje*. Sarajevo: Svjetlost.
- Kristoffersen, K. E., H. Gram Simonsen & A. Sveen, red. (2005). *Språk. En grunnbok*. Oslo: Universitetsforlaget.
- Lakoff, G. (1970). *Irregularity in Syntax*. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- Lødrup, H. (1996). The Theory of Complex Predicates and the Norwegian Verb *få* 'get'. *Working Papers in Scandinavian Syntax* 57: 76–91.
- Недялков, В.П. & Г.Г. Сильницкий (1969). Типология каузативных конструкций. У А.А.Холодович (ур.), *Типология каузативных конструкций. Морфологический каузатив* (с. 5–19). Ленинград: Наука.
- Rackevičienė, S. (2005). Typology of Morphological Causatives in Lithuanian, Finnish and Norwegian. *Norsk Lingvistisk Tidsskrift* 23: 55–74.
- Rawoens, G. (2007). *Kausativa verbkonstruktioner i svenskan och nederländskan. En korpusbaserad syntaktisk-semantisk undersökning* (doktorska disertacija). Gent: Universiteit Gent.
- SAG: Teleman, U., S. Hellberg & E. Andersson (1999). *Svenska Akademiens grammatik I–IV*. Stockholm: Norstedts.
- Shibatani, M. (1972). Three reasons for not deriving 'kill' from 'cause to die' in Japanese. In J. P. Kimball (ed.), *Syntax and Semantics 1* (pp. 125–137). New York: Academic Press.

- Song, J. J. (2001). *Toward a Typology of Causative Constructions*. München: Lincom Europa.
- Stefanowitsch, A. (2001). *Constructing causation: A Construction Grammar Approach to Analytic Causatives* (doktorska disertacija). Houston: Rice University.
- Стевановић, М. (1989). *Савремени српскохрватски језик. Граматички системи и књижевнојезичка норма. Том II: Синтакса*. Београд: Научна књига.
- Sveen, A. (1990). *Transitivitetsvekslinger i norsk. Pseudointransitiver og ergativer* (magistarski rad). Oslo: Universitetet i Oslo.
- Western, A. (1921). *Norsk riksmåls-grammatikk for studerende og lærere*. Kristiania: H. Aschehoug & Co.
- Wierzbicka, A. (1975). Why 'kill' does not mean 'cause to die': The semantics of action sentences. *Foundations of Language* 13: 491–528.

Sofija Bilandžija

NON-VERBAL CAUSATIVE CONSTRUCTIONS IN CONTEMPORARY
NORWEGIAN: A PROSPECTUS

Summary

Although the literature on causatives has become overwhelming in the past 50 years, both from a typological, grammatical and semantic perspective, the causative constructions as well as their semantics remain an underfocused research topic in Norwegian, as well as in other Scandinavian languages. This paper proposes a subclassification of causative constructions in Modern Norwegian, starting from a suprasegmental level which focuses mainly on asyndetic constructions, via causative constructions where the meaning component of causation is expressed through discrete elements of grammatical and lexical structures: clauses with causative and related conjunctions, adverbs, prepositions and nouns, leaving out the major part of verbal expressions the author has previously dealt with in detail in other papers.

Key words: causative construction, Norwegian, causative situation, causation, causative clause, preposition, adverb

Sofija Bilandžija
Univerzitet u Beogradu
Filološki fakultet
e-mail: sofibi75@gmail.com

Stephan Bogner

BEDEUTUNG DER GRAMMATIK IN DER ENTSTEHUNG/HERAUSBILDUNG DER DEUTSCHEN SCHRIFTSPRACHE

Die vorliegende Abhandlung bearbeitet jene Epoche der Geschichte der deutschen Grammatik, die in der Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache die bedeutendste war.

Es heißt, darauf hinzuweisen: was haben die Grammatiker zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert zur Herausbildung beigetragen und in welchem Maße haben sie diesen Vorgang beeinflusst? Ist die entstandene neuhochdeutsche Schriftsprache als Verdienst allein den Grammatikern zuzuschreiben oder spielten dabei auch andere Faktoren mit, wenn ja, dann welche?

In chronologischer Reihe werden elf Grammatiker durch Auszüge aus Originalausgaben/reprographischen Nachdrucken¹ ihrer Werke dargestellt und ausgewertet, um auf die oben angesprochenen Fragestellungen eine Antwort geben zu können.

Schlüsselworte: Grammatiker zwischen dem 16. und 18. Jahrhundert, Rolle der Grammatiker, Buchdruckerkunst, Reformation, Literatur

1. EINLEITUNG, PROBLEMSTELLUNG UND ZIELSETZUNG

Schon der Titel der vorliegenden Arbeit weist eine Frage auf: „Entstehung“ oder „Herausbildung“, d.h. entsteht oder bildet sich eine Sprache, eine Schriftsprache heraus?

Ganz kurz gefasst könnte man – ohne sich in eingehende theoretische Überlegungen einzulassen – die Frage einfach mit „sowohl ... als auch“ beantworten. Die Sprachentwicklung ist in ständiger Bewegung und wird von mehreren außersprachlichen Faktoren beeinflusst: so im weiteren Sinne die gesellschaftlichen, kultur- und religionsgeschichtlichen Entwicklungsphasen, politische Änderungen oder Entwicklung der Technik.² Diese außersprachlichen Faktoren generieren

¹ Nicht immer konnte ich zu den Originalausgaben der Werke kommen, die meisten konnte ich doch mit einer Sondergenehmigung der Bibliothek, in Bochum, Bonn und München, in die Hand nehmen, fotokopieren aber nicht! So erscheinen im Literaturverzeichnis oft die verwendeten Nachdrucke, die inhaltlich und meistens auch der Form nach mit den Originalwerken identisch sind.

² Im von meiner Großmutter ererbten Deutsch ungarisches Wörterbuch konnte ich das Stichwort *Flugzeug* nicht finden, sondern nur *Flugmaschine* (Simonyi/Balssa 1899: 149), aber etwa 60 Jahre später steht in einem anderen Wörterbuch nur *Flugzeug* (Halász 1953: 675), ebenfalls im

neue Begriffe, neue Wendungen in der (gesprochenen) Sprache, die dann später auch in der schriftlichen Form zum Ausdruck kommen und langsam als regelmäßige Formen empfunden und verwendet werden. Eine Grammatik beschreibt, fasst zusammen und systematisiert den Stand der Sprache, bzw. den Stand des Sprachgebrauches in einem bestimmten Zeitraum. Im Laufe der Zeit ist eine ganze Reihe unterschiedlicher Grammatiken herausgebildet und die Grammatiktheorie ist zu einem selbstständigen wissenschaftlichen Zweig herausgebildet.

In der vorliegenden Arbeit wird aus arbeitsökonomischen Gründen auf eine, sogar auf eine kürzere Darstellung der verschiedenen Grammatiktypen verzichtet.

Das Ziel der vorliegenden Abhandlung ist, den Begriff der Grammatik aus diachronem Aspekt zu bearbeiten und durch die Darstellung der Grammatiken aus dem 16. bis zum 18. Jahrhundert ihre Bedeutung in der Entstehung/Herausbildung der deutschen Schriftsprache darzustellen, da diese die Grundlage für die Ausarbeitung von späteren Grammatiken und Grammatiktypen gebildet haben – also die Grammatiker von Ikelsamer (1500–1547) bis Adelung (1732–1806).³

2. GRAMMATIKER

2.1. *Die Rolle der Grammatiker bei der Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache*

Durch die Reformation (Bibelübersetzung, Laienpriestertum) erlebte die Volkssprache gegenüber dem Latein eine eminente Aufwertung und eroberte im 16. Jahrhundert auch solche Kommunikationsbereiche, welche früher dem Latein vorbehalten waren. LUTHER fordert, dass die Jugend Schulen besucht.⁴ Durch diese Forderung wird die Schule neben der Wahrnehmung ihrer Grundaufgabe, der Bildung und der Erziehung zu dienen, auch in den Dienst der Religion gestellt. Unter diesen Vorbedingungen entstehen die ersten Grammatiken der deutschen Sprache.

2.2. *Valentin Ikelsamer*

Dem Zeitgeist entsprechend bewogen den Grammatiker IKELSAMER (1537): „Teutsche Grammatica“ religiöse Gründe, eine Grammatik zu schreiben. Wie aus der Vorrede klar ersichtlich wird: „Mich hatt nitt kürtzweil allain / sonder Gottes ehr das zu^o schreiben ermanet“ (zitiert nach SCHMIDT 1996: 110). Sein Verdienst ist

Wörterbuch aus 1963 nur *Flugzeug* (Ristić/Kangrga 1963: 489)

³ Mit diesem Thema und mit dieser Epoche befasste sich etwa vor 100 Jahren ein ausgezeichnete Germanist: Max Hermann Jellinek in seiner *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*.

⁴ LUTHER, „An die Radherren aller städte deutschen Lands: das sie Christliche schulen auffrichtenvnd hallten sollen“, 1524.

es, dass er die deutsche Sprache so zu beschreiben versucht, dass er vom deutschen Sprachbau und nicht von dem des Lateinischen ausgeht (Ludwig 2000: 23–40).

2.3. Auf Lateinisch abgefasste Grammatiken

In der zweiten Hälfte des 16. Jahrhunderts entstehen Grammatiken in lateinischer Sprache abgefasst und haben das Ziel die deutsche Sprache den Ausländern darzustellen und ihnen so den systematischen Zugang zu ermöglichen.

Die erste Grammatik der deutschen Sprache wurde in lateinischer Sprache von Laurentius ALBERTUS zusammengestellt und ist im Jahre 1573 erschienen:

DeutschGram=
matik oder Sprach=
funt.
CERTISSIMA RATIO
discendae, augendae, ornandae,
propagandae, conseruandae’cß
linguae Alemanorum siue Germano-
rum,
GRAMMATICIS REGVLIS
exemplis comprehensa & con-
scripta: per
LAVRENTIVM ALBERTVM
ostrofrancum.
Cum gratia & priuilegio Imperiali,
AVGVSTAE VINDELI-
corum excudebat Mi-
chel Manger

M. D. LXXIII.

ALBERTUS unterscheidet fünf Tempora: „*Vtimur etiam quinque Latinorum temporibus.*”⁵ Über das Futur steht folgendes:

I.

„*Futurum vtitur infinitiuo cum substantiuo, **ich werd.***”⁶

II.

⁵ ALBERTUS 1895: 97.

⁶ Hervorhebung von Bogner.

*Substantium verbum in conditionalibus et interrogatiuis orationibus, vel praecedat vel sequatur verbum, als so ich **lesen werde** / oder ich **werd lesen**, si **legero**.”⁷*

Der Charakter dieser Grammatiken wird, wie schon oben angeführt ist, durch die ausführlich formulierten Titeln deutlich erkennbar, so auch bei OELINGER (1574):

„*Undericht der Hoch Teutschen Spraach:*

GRAMMATICA

SEV INSTITUTIO VERAЕ

Germanicaelinguae, in qua Etymo-
logia, Syntaxis & reliquae partes

omnes

suo ordine breviter tra-
ctantur.

IN VSVM IVENTVTIS

maxime Gallicae [...] ⁸

ALBERTO OELINGERO ARGENT. [...]

Argentoni, excudebat Nicolaus

Vvyrriot, M.D.LXXIII”.

Nach dem Deutschen Kurztitel folgt ein ausführlicher auf Lateinisch abgefasster Titel; daran bemerkenswert und hervorzuheben sind die Teile *verae germanicae linguae* = wahre deutsche Sprache; *in vsu iuventutis maxime Gallicae* = zum Gebrauch für die Jugend am meisten für die französische; *Argentoni* = Straßburg]. Im angeführten Werk wird zum B. die Bildung der 2. Sg. Ind. folgendermaßen erläutert:

„*Secunda persona temporis praesentis, indicatiui modi singularis numeri regulariter formatur additio st / ad primam personam, vt: Ich schreibe / du schreibst.*” (Oelinger 1574: 102). [Hervorhebungen wie im Original]

Ein weiterer Vertreter der Grammatiker dieser Gruppe ist CLAJUS (1578): „*Grammatica Germanicae linguae*”. Bei der Darstellung des Tempussystems

⁷ ALBERTUS 1895: 107.

⁸ *maxime Gallicae* = am meisten für die französische [Sprache]; *Argentoni* = Straßburg.

führt CLAJUS fünf Tempora an: Präsens, Imperfektum, Perfekt, Plusquamperfekt und Futur.

Über das Futur steht zum B. folgendes:

„*Futurum formatur a praesenti Infinitivi, cuius & vocales ac diphthongos retinet, praeponendo, Ich will uel werde / vt: Ich wil / uel, Ich werde lesen / Legam. Ich wil / uel, Ich werde gelesen werden / Legar. Ich will / uel, werde sterben / gehen / Moriar, Ibo.*” CLAJUS 1578: 72.

Gemeinsam ist in diesen Grammatiken, dass sie sich bei der Darstellung bzw. der Beschreibung der deutschen Sprache an das Lateinische anlehnen, die grammatischen Kategorien werden aus dem Lateinischen übernommen und werden in die deutsche Grammatik eingeführt. Die Zielgruppe dieser Grammatiken sind die gebildeten und mit Vorkenntnissen ausgestatteten Ausländer. Die dialektalen Unterschiede werden in diesen Grammatiken bloß konstatiert, aber die Forderung nach einer Einheitssprache wird noch nicht erhoben.

2.4. Grammatiker des 17. Jahrhunderts

Im 17. Jahrhundert kommt eine neue Generation von Grammatikern auf, bei denen die Bestrebung nach einer einheitlichen Schriftsprache immer mehr zum Ausdruck kommt; dadurch gewinnt die Rolle der Grammatiker in der Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache immer mehr an Bedeutung. Hier sind drei Namen zu nennen: RATKE aus Wilster, SCHOTTEL aus Einbeck (beide stammen aus dem niederdeutschen Raum) und GUEINTZ aus Guben (aus dem mitteldeutschen Raum, aber nicht weit vom niederdeutschen Raum entfernt). Dass die Bestrebungen nach einer Einheitssprache von Grammatikern ausgehen, die hauptsächlich aus dem niederdeutschen Raum stammen, ist damit zu erklären, dass das Hochdeutsche auf dem niederdeutschen Gebiet zu dieser Zeit noch als eine Art „Fremdsprache“ betrachtet wurde, obwohl schon seit dem 16. Jahrhundert das Hochdeutsche auch im niederdeutschen Raum immer mehr an Bedeutung gewonnen hatte (Schmidt 1996: 110).

RATKE, latinisiert: RATICHUS⁹, legt den Fürsten, die 1612 in Frankfurt zur Kaiserwahl zusammengekommen waren,¹⁰ eine Abhandlung vor, in der er seine Bildungsreform zum Schulunterricht darstellt. In dieser schlägt er vor „eine eindrächtige Sprache Jm Reiche bequemlich ein zu führen“. Aus dem weiteren

⁹ Im 17. Jahrhundert war es üblich die Namen in latinisierter Form anzugeben, daher: RATICHUS, SCHOTTELIUS.

¹⁰ Nach dem Tode des römisch-deutschen Kaisers Rudolf II. (1552–1612) wurde in Frankfurt Matthias (1612–1619) zum römisch-deutschen Kaiser gekrönt. Bei dieser Gelegenheit reichte RATKE seine Vorschläge zum Schulunterricht ein. Sein Werk wird als erste Methodik des Schulunterrichts betrachtet (ISING 1959).

Text geht hervor, dass er damit das Meißnische als „eine eindrängige Sprache“ eingestuft hat. Weiterhin hebt er hervor, dass es in jeder Sprache einen Autor geben muss, nach dem die Spracheigenschaften und die Grammatik gelehrt wird; für die deutsche Sprache hält er LUTHER für einen solchen Autor: „Der Autor in der Deutschen Sprach ist das Deutsche Newe Testament Lutheri“ (zitiert nach Schmidt 1996: 111). Diese Andeutungen sprechen klar aus, welche Variante des Hochdeutschen er als Einheitssprache gemeint und angestrebt hat.

Das grammatische Werk von RATKE hatte einen direkten Einfluss auf das Werk von GUEINTZ (1641): „*Deutscher Sprachlehre Entwurf*.“ In seinem weiteren Werk (1645): „Die deutsche rechtschreibung [...] zur nachricht an den tag gegeben“ kommt das Streben nach einer überlandschaftlichen Normierung zum Ausdruck.

Aus der Feder von SCHOTTEL sind zwei bedeutende Werke entstanden: „*Teutsche Sprachkunst*“ (1641) und „*Ausführliche Arbeit Von der Teutschen-HaubtSprache*“ (1663).

SCHOTTEL hat sich – wie aus den Titeln erkenntlich – noch nicht vollkommen vom Lateinischen gelöst:

„Iuſti Georgii Schottelii
O P U S
Partim renovatum et auctum
partim plane novum de
LINGUA GERMANICA
quinque libri constans.
Ausführliche Arbeit von der Teutſch
en Hauptsprache, dero uhraltertuhm,
reinigkeit, vermögen, grundrichtigkeit,
mundarten, Stammwörtern Sprichwörter
etc. Samt beigefugter Sprachkunst
und Verſkunst lateiniſch und
teuſch.
Braunſchweig
In Chr. Fried. Zillinger verlag
1663¹¹

Aus dem angeführten Titel wird sichtbar, dass SCHOTTEL einen Unterschied zwischen der „Hauptsprache“ und den „Mundarten“ macht. RATKE benannte die Bibelübersetzung LUTHERS als Vorbild, nach dem die Sprache gelehrt werden soll.

¹¹ Im Original werden durch die unterschiedlichen Buchstabengrößen *TeutscheHauptsprache*, *Sprachkunst* und *Verskunst* hervorgehoben.

SCHOTTEL nennt in diesem Sinne die Gebildeten, „*viri docti sapientes & periti*”,¹² die sich der „Hauptsprache” bedienen. Das Ziel seines Werkes ist eine solche überlandschaftliche Sprache, „*Lingua ipsa Germanica*”,¹³ zu schaffen, die von gebildeten Menschen benutzt wird:

Die Hochdeutsche Sprache aber / davon wir handeln und worauf dieses Buch ziele / ist nicht ein *Dialectus* eigentlich / sondern *Lingua ipsa germanica*, sicut *viri docti, sapientes & periti eam tandem receperunt & usurpant*. (Zitiert nach Schmidt 1996: 111)

Außer der Forderung, eine überlandschaftliche, normierte Einheitssprache zu schaffen, befasste sich SCHOTTEL in diesem Werk mit den Verwandtschaftsverhältnissen zwischen der deutschen Sprache und den klassischen Sprachen. Somit wird die deutsche Sprache gezielt auch zum Gegenstand sprachgeschichtlicher Untersuchungen.

Im 14. Kapitel des 2. Buches behandelt er das Verb, wobei er zuerst in 34 Punkten auf Lateinisch die grammatischen Kategorien des Verbs zusammenfasst und erst dann folgt die Auslegung auf Deutsch:

„Lib. II. Cap. IVX. Von dem Zeitworte/ [...]”

Das Zeitwort ist ein solches Wort / Partikul oder Theil der Rede / welches ein Thun oder ein Leiden / samt seiner Zeit / bedeutet / als ich lauffe (so gleich jezo geschiehet) ich ho'rete (so kurz vorher geschach), ich habe geliebet / und ich hatte geliebet / (welches vor lengst geschehen) ich werde lieben / (so noch geschehen sol.) Und in diesen allen vernimt man zugleich ein Thun oder Werk / und darum ist solches Zeitwort wirkender Art / oder wirkendes Geschlechts / **Generis Activi**. Sagt man aber / ich werde geschlagen / ich ward geliebet / ich bin geliebet worden / ich werde geliebet werden / vernimmt man eine Zeit / ob es nemlich jezo geschehe / oder lang vorher geschehen sey / und zugleich dabey ein Leiden / und darum das Zeitwort leidender Andeutung / oder leidender Art / leidendes Geschlechts **Generis Passivi**.” (Schottel 1663: 546–547) [Hervorhebungen wie im Original]

Im Unterschied zu OELINGER (s.o.) werden bei SCHOTTEL die deutschen Bezeichnungen für die grammatischen Kategorien verwendet und die lateinischen Termini dienen nur zur Erläuterung. SCHOTTEL vereinigt in seinen Werken die sprachtheoretischen Anschauungen seiner Zeit und daher ist sein Einfluss von Bedeutung auf die Tätigkeit der späteren Grammatiker (Takada 1998: 49–59).

¹² *viri docti sapientes & periti* = gebildete, weise und erfahrene Männer

¹³ *Lingua ipsa Germanica*= die deutsche Sprache selbst

Ebenso ist es merkbar bei BÖDICKERS (1690): „*Grundsätze Der Teutschen Sprache*“. Diese Grammatik wurde mehrmals umgearbeitet und erweitert, aber der Einfluss von SCHOTTEL bleibt spürbar:

„Ein Verbum ist, das ein Sein, Thun oder Leiden bedeutet, durch unterschiedliche **numeros** und **personas**; dabei die Zeit des Seyns, Thuns und Leidens zugleich angedeutet wird.“ (Bödiker 1723: 118) [Hervorhebungen wie im Original]¹⁴

Von Bedeutung ist, dass sich in dieser Ausgabe im Anhang ein Wörterbuch befindet: „Auch zum Anhang mit einem Entwurf und Muster eines Teutschen Haupt-Wörter-Buchs Verbessert und vermehret“.[Hervorhebungen wie im Original]

Gegen Ende des 17. Jahrhunderts erscheint von STIELER (1691) das Wörterbuch „*Der Teutscher Sprache Stammbaum und Fortwachs / oder Teutscher Sprachschatz*“, das mit einem Anhang „*Kurze Lehrschrift Von der Hochteutschen Sprachkunst*“ verbunden war. In diesem Anhang wird eindeutig das Hochdeutsche definiert:

Kurze Lehrschrift
Von der
Hochteutschen
Sprachkunst
BREVIS GRAMMATICAE IMPE-
RIALIS LINGVAE GERMANICAE
DELINEATIO.
Das erste Kapitel.
Von der Hochteutschen Sprachkunst Gemein-
Betracht und Einteilung

CAPUT I.
De Grammaticae Theotiscae natura
& partitione

„Die hochteutsche Sprachkunst ist **eine Lehre das Hochteutsche rein zu reden und grundmäßig zu schreiben**. Ich sage Hochdeutsch / diweil die anderen teutschen Mundarten / sie seyen Niederländisch / Sächsisch / Schweizerisch / Oestereichisch / Schwäbisch / Fränkisch / **ja so gar Meißnisch**. Die hochteutsche Sprache / welche das Teutsche

¹⁴ Das angeführte Zitat stammt aus einer umgearbeiteten und ergänzten Vorlage von FRISCH.

Reich auf Reichsta^gen / in Kanzleien und Berichten / so wol die Geistlichkeit in der Kirche
/ auf o^{ff}entlichen Kanzeln und im Beichtstuhl / wie nicht weniger die Gelehrten in Schriften
/ und maⁿniglich in Briefen / Handel und Wandel gebrauchen [...]

(Stieler 1691, Titelblatt). [Hervorhebungen wie im Original]

Durch die hervorgehobenen Textstellen wird deutlich, dass das Hochdeutsche auch über das Meißnische gesetzt ist, aus den anderen Textteilen wird sichtbar, dass es sich schon im öffentlichen Leben durchgesetzt hat.

2.5. Grammatiker des 18. Jahrhunderts

In der Reihe der Grammatiker, die um die Normierung der deutschen Sprache bemüht sind, nimmt GOTTSCHED (1748) eine bedeutende Stelle ein mit seinem Werk *„Grundlegung einer deutschen Sprachkunst, Nach den Mustern der besten Schriftsteller des vorigen und jetzigen Jahrhunderts abgefasst.“* Als Korpus zur Zusammenstellung seiner Grammatik dienen die Kunstwerke aus dem 17. und aus der ersten Hälfte des 18. Jahrhunderts. Das ist eine bemerkenswerte Tatsache, weil so ein direkter Einfluss der Literatur auf die Herausbildung der neuhochdeutschen Schriftsprache konkret nachweisbar ist (Bach 1965: 343–348, Scheuringer 1996: 50–51, Schmidt 1996: 119).

Am Ende der Bestrebungen der Grammatiker des 18. Jahrhunderts, eine einheitliche deutsche Sprache zu schaffen, steht ADELUNG. Durch seine umfassende Tätigkeit als Autor von Lehr- und Wörterbüchern und Anweisungen zur deutschen Orthographie leistete er einen Beitrag, der sich auch in den nachfolgenden Grammatiken niedergeschlagen hat (Jellinek 1914: 332, Schmidt 1996: 119–120). Zu seinen bedeutendsten Werken zählen:

„Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundarten, besonders aber der oberdeutschen“ (1786);

„Deutsche Sprachlehre; zum Gebrauch der Schulen in den Königlich Preußischen Landen“ (1781). Die ADELUNG'sche Grammatik wurde im darauf folgenden Jahr auch in Wien eingeführt und erlebte bis 1816 fünf weitere Auflagen (Schmidt 1996: 119–120). Schon diese Angabe zeigt deutlich, welchen Einfluss sein Werk auf die Konsolidierung der einheitlichen deutschen Sprache hatte. Diesem Werk folgte ein weiteres:

Umständliches
Lehrgebäude
der
Deutschen Sprache
zur
Erläuterung
der
Deutschen Sprachlehre
für Schulen
Von
Joh. Christoph Adelung [...]
Leipzig
verlegt Johann Gottlob Immanuel Breitkopf,
1782.

Eindeutig wird hier die Zielgruppe seiner Grammatik angegeben. In seinen Auslegungen über die Hilfsverben weist er auf die Unterschiede zwischen der deutschen Sprache und anderen Sprachen hin und bemerkt,

„da die deutsche Conjugation in Vergleichung mit ausgebildeteren Sprachen sehr arm ist, und nur wenig aus sich selbst machen kann, und man in den Deutschen Sprachlehren einmal gewohnt war, überall die Lateinische zum Grunde zu legen, so glaubte man, die Deutsche Conjugation müßte nothwendig so viele Zeiten und Formen haben als das Lateinische, und rechnete daher alle die Umschreibungen der Lateinischen Conjugation auch mit zur Deutschen. (Adelung 1782: 771) [Hervorhebungen wie im Original]

An der deutschen Konjugation ändert er jedoch nichts, weil er die Notwendigkeit sieht:

das Deutsche Verbum mit dem Lateinischen zu vergleichen [...] Ich habe um deswillen auch die Deutsche Conjugation so gelassen, wie ich sie in den besten Deutschen Sprachlehren gefunden habe.“ (Adelung 1782: 771) [Hervorhebungen wie im Original]

ADELUNG gilt bei seinen Zeitgenossen als Autorität, obwohl er auch wegen einiger Entscheidungen kritisiert wird. So betont WIELAND, dass die schönggeistige Literatur selbständig sei und nicht an die obere Klasse des Obersächsischen gebunden sei (Zitiert nach BACH 1965: 352). Viele Dichter und Schriftsteller richteten sich jedoch nach den von Adelung ausgearbeiteten Regeln, u.a. auch GOETHE, SCHILLER und HUMBOLDT (Schmidt1996: 120).

Die Bedeutung und der Verdienst der Grammatiker des 17. und 18. Jahrhunderts liegt darin, dass durch ihre Arbeiten Klarheit über die Gestaltung der einheitlichen nhd. Schriftsprache geschaffen worden ist. Sie haben Regeln aufgestellt, die dann zur Norm sowohl im Unterricht als auch für den allgemeinen Sprachgebrauch geworden sind (Bach 1965: 344).

Die Rolle der Grammatiker fasst Adolf Bach folgendermaßen zusammen:

„Es waren nicht die Grammatiker, die schließlich die sprachl. Einigung des dt. Volkes vollenden konnten. Unvergleichlich mehr als ihre Bemühungen um eine Regelung wirkte das mitreißende Vorbild der großen Dichter und Schriftsteller am Ende des 18. Jh.'s" (Bach 1965: 352).
[Hervorhebung von BACH]

3. WEITERE FAKTOREN ZUR FESTIGUNG DER NEUHOCHDEUTSCHEN SCHRIFTSPRACHE

Die Grammatiker haben die Regeln formuliert und dadurch ihren Beitrag zur Herausbildung der nhd. Schrift- und Standardsprache geleistet. Sie konnten dieses Ziel nicht alleine erreichen, denn dabei wirkten auch andere Faktoren mit. Dazu können die Rolle der Sprachgesellschaften¹⁵, die der Literatur¹⁶ und die der geschichtlichen Ereignisse sowie aus soziologischer Sicht die gesellschaftlichen Veränderungen gezählt werden.

3.1. Sprachgesellschaften

Als Vorbild für die Bildung von Sprachgesellschaften diente die italienische *Accademia della Crusa* in Florenz.¹⁷ Im 17. Jahrhundert bildete die Gelehrtheit die Grundlage des Dichterberufes. In dieser Tradition ist auch von Martin OPITZ das Werk „Buch von der deutschen Poeterey" (1624) entstanden. Diese Gesellschaften waren in erster Linie wissenschaftliche Gesellschaften, aber im Mittelpunkt ihrer Tätigkeit stand die deutsche Sprache, daher werden sie mit recht als Sprachgesellschaften bezeichnet. Sie standen unter der Führung von (meist) fürstlichen Persönlichkeiten (wie sie sie nannten: „Blut und Geistesadel", FRENZEL 1962: 105).

¹⁵ Vgl. Bogner 2010: 106–108

¹⁶ Vgl. Bogner 2010: 108–110

¹⁷ Gegründet 1583.

3.2. Die Rolle der Literatur

Die einzelnen Epochen der deutschen Literatur könnten auch der Gliederung der Geschichte der deutschen Sprache als Einteilungskriterium dienen. So könnte man von der Sprache des Barocks, der Aufklärung, des Sturm und Drang, der Klassik, der Romantik sprechen. Die Besonderheiten dieser Epochen der deutschen Literatur spiegeln sich auch in der Sprache wieder – genauer gesagt in dem Sprachgebrauch der einzelnen Epochen. Diese Besonderheiten zeigen sich aber nicht auf der phonologischen und morphologischen Ebene, da die Herausbildung des Laut- und Formensystems durch die Tätigkeit der Grammatiker, der Sprachtheoretiker und die der Sprachgesellschaften in ihren Normierungsbestrebungen im strengen Sinne gegen Ende des 18. Jahrhunderts abgeschlossen ist.

Dadurch, dass sich die bedeutendsten Schriftsteller und Dichter nach der von den Grammatikern ausgearbeiteten Regelungen richteten, erreichte die deutsche Sprache in ihrer Entwicklung einen überlandschaftlichen Entwicklungsstand, der schon als einheitliche Schriftsprache bezeichnet werden darf. Dieser Entwicklungsstand wird nicht festgeschrieben, sondern die Entwicklung setzt sich fort, lieferte aber die Grundlage für die Herausbildung einer überregionalen Standardsprache der Gegenwart.

4. FOLGERUNGEN

Wie in der Zielsetzung der Arbeit schon angedeutet war, die Rolle der Grammatiker in der Herausbildung/Entstehung der deutschen Schriftsprache darzustellen, kann folgendes festgestellt werden:

a) Ich schließe mich der Meinung von Adolf Bach an (s.o.), allein die Grammatiker könnten es nicht vollbringen.

b) Die Grammatiker waren selbst jene Faktoren, die durch ihre Tätigkeit auf die Ergebnisse der vorherigen Grammatiker stützend in der Entwicklung der Sprache eine wesentliche Rolle gespielt haben.

c) Durch Jahrhunderte zieht sich eine Entwicklung durch vom Buchdruck, durch Reformation, Gegenreformation, Sprachgesellschaften und Literatur – die alle hatten eine gegenseitige Einwirkung, die schließlich zur Herausbildung einer einheitlichen Schriftsprache geführt haben.

LITERATUR

Adelung, Johann Christoph (1782). *Umständliches Lehrgebäude der Deutschen Sprache*. Leipzig: Druckts und verlegt Johann Gottlieb Immanuel Breitkopf.

- Adelung, Johann Christoph (1786). *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der Hochdeutschen Mundart, mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten besonders der oberdeutschen*. [Sic!] 5. Bde. Leipzig.
- Adelung, Johann Christoph (1793): *Grammatisch-kritisches Wörterbuch der hochdeutschen Mundart mit beständiger Vergleichung der übrigen Mundarten besonders aber der Oberdeutschen*. (Neudruck 1970). Hildesheim/New York. (Documenta Linguistica. Quellen zur Geschichte der deutschen Sprache des 15. bis 20. Jahrhunderts. Reihe II: Wörterbücher des 17. und 18. Jahrhunderts).
- Albertus, Laurentius (1573). *Teutsch Grammatik oder Sprachkunst. CERTISSIMA RATIO discendae, augendae, ornandae, propagandae, conseruadae 'cßlinguae Alemanorum siue Germanorum, GRAMMATICIS REGULISET exemplis comprehensa & conscripta: per LAURENTIUM ALBERTUM ostrofrancum. Cum gratia & priuilegio Imperiali, AVGVSTAE VINDELI-corum excudebet Michel Manger M. D. LXXIII*. (Karl Müller-Fraureuth (Hrsg.) Ältere deutsche Grammatiken in Neudrucken, Band 3, 1895)
- Bach, Adolf (1965). *Geschichte der deutschen Sprache*. Heidelberg. Achte Auflage. Quelle & Meyer.
- Bödiker, P. Johannes (1723). *Grund-Säße der Teutschen Sprache [...]* Verbessert und vermehrt von Joh. Leonh. Frisch. Berlin. Verlegts Christoph Gottlieb Nicolai.
- Bogner, Stephan (2010). *Abriss der Geschichte der deutschen Sprache und der historischen Grammatik des Deutschen*. Subotica. LaVik 92- TIMP.
- Frenzel, Herbert A./Frenzel, Elisabeth (1962). *Daten deutscher Dichtung. Chronologischer Abriß der deutschen Literaturgeschichte*. Köln. (Deutscher Taschenbuch Verlag; 28).
- Clajus, Johannes (1578). *Grammatica Germanicae linguae*. Nach dem ältesten Druck von 1578 [...] (Ältere deutsche Grammatiken in Neudrucken, Straßburg 1894).
- Gueintz, Christian (1641). *Deutscher Sprachlehre Entwurf*. Gedruckt zu Cöthen im Fürstentume Anhalt. [Nachdruck: Hildesheim, New York: Olms 1978]
- Halász, Előd (1953). *Magyar-német Kéziszótár*. Budapest: Akadémiai Kiadó.
- Ikelsamer, Valentin (1537): *Teutsche Grammatica*. Nürnberg. Druckerei: Johannes Petreius.
- Ising, Erika (1959). *Wolfgang Ratkes Schriften zur deutschen Grammatik (1612–1630)*. Berlin. Akademie Verlag.
- Jellinek, Max (1914). *Geschichte der neuhochdeutschen Grammatik von den Anfängen bis auf Adelung*. Heidelberg. Carl Winters Universitätsbuchhandlung.

- Ludwig, Otto (2000). *Valentin Ickelsamers Beitrag zum Deutschunterricht*. In: Zeitschrift für germanistische Linguistik 28. S. 23–40.
- Luther, Martin (1524). *An die Radherren aller stedte deutschen Lands: das sie Christliche schulen auffrichten vnd hallten sollen*. (In: Weimarer Ausgabe, 15 Weimar: 1899)
- Opitz, Martin (1624). *Buch von der Deutschen Poeterey*. (Neudruck 1978) Stuttgart. (Bibliothek des literarischen Vereins in Stuttgart; 300).
- Oelinger, Albert (1574). *Undericht der Hoch Teutschen Sprach: Grammatica [...]*. Straßburg. Nicolaus Vvyriot.
- Ratichius [RATKE], Wolfgang (1619): *Allgemeine Sprachlehr*. Köthen. In: *Allgemeine Deutsche Biographie* Frankfurt/M.: Buchhändler-Vereinigung 1979.
- Ristić, Svetomir/Kanrga, Jovan (1963). *Enciklopedijski kinemačko-srpskohrvatski rečnik*. Beograd: Prosveta, Max Hueber Verlag München.
- Simonyi, Siegmund/Balassa, Josef (1899). *Deutsches und ungarisches Wörterbuch*. Budapest: Franklin Verein.
- Schmidt, Wilhelm (1996). *Geschichte der deutschen Sprache*. 7., verbesserte Auflage. Erarbeitet unter Leitung von Helmut LANGNER. Stuttgart/Leipzig.
- Schottelius, Justus Georg (1663). *Ausführliche Arbeit von der TeutschenHaupt Sprache [...]*. Braunschweig. (Deutsche Neudrucke, Tübingen 1967).
- Stieler, Kaspar (1691). *Der Teutschen Sprache Stammbaum und Fortwachs*. (Reprographischer Nachdruck 1968). München.
- Takada, Hiroyuki (1998). *Grammatik und Sprachwirklichkeit von 1640–1700. Zur Rolle deutscher Grammatiker im schriftsprachlichen Ausgleichsprozess*. Tübingen. (Reihe Germanistische Linguistik; 203)

Stephan Bogner

SIGNIFICANCE OF GRAMMAR IN THE CREATION AND DEVELOPMENT OF THE GERMAN LITERARY LANGUAGE

Summary

This paper describes the period in German grammar most relevant to the development of the New High German literary language.

The work highlights the grammarians' contribution between the 16th and 18th century and to what extent they influenced this process. Are grammarians solely to be credited with creating New High German or were there other impacting factors, if so, which one?

Eleven grammarians are presented and analyzed in chronological order through excerpts from original editions of their works so as to find answers to the questions posed above.

Keywords: grammarians 16–18th century, role of grammarians, printing craft, Reformation, literature

Stephan Bogner
Emeritiert bei Philosophischen Fakultät Novi Sad
e-mail: istbogner@gmail.com

О МОРФОСИНТАКСИЧКОЈ ПЕТРИФИКОВАНОСТИ АДЈЕКТИВСКИХ КОМПОНЕНАТА У НЕМАЧКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ

Сажетак. Традиционално је познато да један број фразеологизама у савременом немачком језику у својој формалној структури показује одређена обележја која представљају морфолошка, синтаксичка, али и лексичка одступања од данашњег језичког стања, а која своје порекло воде из минулих периода у историјском развоју немачког језика. С обзиром на запостављање дијахронијске визуре у проучавању немачког фразеолексикона, читав низ веома различитих појавних облика морфолошке и синтаксичке петрификованости фразеолошких компонената из различитих класа речи остаје непрепознат, неклассификован и непротумачен, али и узроци којима би се она могла објаснити. У циљу добијања нових, компетентнијих и систематизованих сазнања из ове области, у будућим истраживањима је неопходно инсистирати на синтетичком приступу дијахронијске и синхронијске фразеологије, али и укључивању историје немачког језика.

Кључне речи: морфосинтаксичка петрификованост, фразеологизам, адјективска компонента, фразеолошка супкласа

1. МОРФОСИНТАКСИЧКА ПЕТРИФИКОВАНОСТ У НЕМАЧКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ

Под морфосинтаксичком петрификованошћу у немачкој фразеологији треба подразумевати присуство различитих флективних форми/изостанак флексије код компонената унутар фразеологизма, за које се може доказати да су биле специфичне у морфологији ранијих периода у (пре)историји немачког језика, а које се не јављају у систему флексије савременог језика, као и одступања од синтаксичког устројства специфичног за слободне синтагме и реченице у данашњем језичком пресеку (уп. Ивановић 2012: 170, 194).

Морфосинтаксичка петрификованост фразеолошких компонената у досадашњим истраживањима није потпуно непозната, али није издвојено описивана, већ по правилу као редак и посебан подтип компонентске петрификованости, и то у контексту уникатних фразеолошких компонената (уп. Fleischer 1997: 45–46; Dobrovolskiј 1978: 66 и даље). Овакав приступ у про-

учавању мотивисан је чињеницом заснованој на аналогiji да су и уникатне компоненте и данас петрификовани морфолошки облици, али и специфична позиција компонената по правилу фразеолошки везани, тј. да се не јављају ван фразеологизама. Из наведеног произилази да критеријум рестрингиране дистрибуције јесте заједнички и за морфолошку и за компонентску петрификованост, али је наведене фразеолошке феномене најцелисходније одвојено посматрати у циљу бољег описа сваког од њих, за чим је у неким истраживањима и изнет експлицитан став (уп. Buhofer & Guirato 2002: 130, 153). Тек на овај начин и на ширем корпусу могу се установити различити појавни облици морфосинтаксичке петрификованости, њихов дијахронијски континуитет, дијахронијска резистентност и дистрибуција хетерогених облика по фразеолошким супкласама.

2. МОРФОСИНТАКСИЧКА ПЕТРИФИКОВАНOST И ПРИПАДНОСТ КОМПОНЕНТЕ КЛАСИ РЕЧИ

За опис морфосинтаксичке петрификованости релевантна је припадност фразеолошке компоненте одређеној класи речи, а додатно и њихова синтаксичка функција у унутрашњој структури фразеологизма. Из одређења наведеног термина несумњиво се намеће закључак да се она може установити само код оних компонената које као слободне лексеме ван фразеолошког састава имају флексију. У питању су номиналне, прономиналне, адјективске и вербалне компоненте. Истраживања показују да су најхетерогенијим појавним облицима петрификованости, а поред тога и најчешће захваћене номиналне фразеолошке компоненте, док се код осталих овај феномен јавља битно ређе (уп. Ивановић 2012: 172). Ретка петрификованост компонената из осталих класа речи и мањи број различитих појавних облика подразумевају и веома мали број фразеологизама у савременом немачком језику са овим обележјем, услед чега се у свакодневној лингвистичкој пракси може донети сасвим погрешан закључак о искључивој везаности ове појаве за номиналне компоненте.

3. ПЕТРИФИКОВАНOST АДЈЕКТИВСКИХ КОМПОНЕНАТА У НЕМАЧКОЈ ФРАЗЕОЛОГИЈИ

За петрификованост адјективских компонената у фразеолексикону савременог немачког језика специфични су: 1. концентрисани афинитет јављања у одређеним фразеолошким супкласама и 2. недовољна разуђеност њених појавних облика. Предилекционом супкласом са петрификованим адјективима сматрају се пословице, али треба нагласити да овај феномен

ни код њих не показује серијски карактер, док се спорадично и крајње акцидентално може јавити и у супкласама глобалних и компонентних идиома и идиоматских фраза. С обзиром на специфична структурна и семантичка обележја, петрификованост адјективских компонената се не јавља код геминатних, термилолошких и моделираних фразеологизама, функционалних глаголских спојева, топоса и прагматичких фразеологизама.

По питању разуђености појавних облика, морфосинтаксичка петрификованост адјективских компонената се у данашњем фразеолексикону немачког језика своди на: 1. изостанак деklinације код адјектива као атрибута у левом пољу номиналне фразе (у даљем тексту НФ); 2. остатке старе флексије код раније супстантивизованог бројног придева и 3. позициону фиксираниост адјектива као атрибута у десном пољу НФ.

3.1. Изостанак деklinације код адјектива као атрибута у левом пољу НФ

Адјектив као аутономна класа речи своје порекло у ие. прајезику води од именице у функцији апозиције (уп. Pudić 1972: 124; Wilmanns 1909: 437–438). Оваквим пореклом се објашњава и првобитна (вокалска/јака) деklinација адјектива у ие. језику: првобитна парадигма вокалске деklinације идентична је деklinационој парадигми вокалских именичких основа (*-a*-основе мушког и средњег рода и *-o*-основе женског рода), у коју све више продиру маркери прономиналне деklinације. Уз наведену јаку, наслеђену из ие. језика, германски језици на нивоу флексије адјектива показују карактеристичну иновацију развијајући паралелно и слабу (консонантску) деklinацију која је идентична консонантској именичкој деklinацији *-n*-основа. Могућност двоструке деklinације адјектива у германском и касније у минувим периодима у развоју немачког језика регулисана је синтаксичким правилима (функцијом и позицијом у фрази/реченици, присуством детерминатива) и по правилу одговара данашњем језичком стању (уп. Pudić 1972: 124; Braune & Reiffenstein 2004: 218; Schmidt 1996: 209).

Сматра се да нефлектирана форма адјектива као атрибута у левом пољу НФ води порекло из старије ие. вокалске (јаке) деklinације адјектива. У периоду старовисоконемачког језика остаје ограничена на номинатив једине сва три рода и факултативно на акузатив једине средњег рода, иако се ређе могу јавити и флектирани облици, што се уочава у следећим старовисоконемачким примерима: *guot man* 'guter Mann', *michil ungiwitiri* 'heftiges Unwetter', али и *judeisgêr man* 'jüdischer Mann' (Grimm 1898: 564). Слична је ситуација и у средњевисоконемачком периоду, док у раноновисоконемачком језику у номинативу једине сва три рода постоји паралелизам нефлектираних и флектираних облика атрибутивно употребљеног адјектива. У ка-

снијем развоју немачког језика превагу односе флектирани облици, а од XVI века се нефлектирани облици ограничавају углавном на именице средњег рода (уп. Tschirch 1983: 80; Paul 1959: 95 и даље). Превасходно средњи род, али и чињеница да овај појавни облик морфолошке петрификације има афинитет да се јави у пословицама уочавају се у наредним примерима:

- (1) *Gut Ding will Weile haben.*
- (2) *Kurz Abendbrot macht lange Lebenszeit.*
- (3) *Besser eigen Brot als fremden Braten.*

3.2. Остаци старе флексије код раније супстантивизованог бројног придева

Историјска лингвистика је бројеве издвајала у посебну класу речи превасходно на основу морфолошких и синтаксичких критеријума, али и специфичности њихове творбе (уп. Krahe 1969: 47 и даље; Hirt 1934: 172 и даље), при чему ни семантика није занемаривана. Сматра се да су у најранијој фази ие. језика били непроменљива класа речи, а да се флексија тек секундарно развила код основних бројева 1-4 (Meier-Brügger 2002: 236; Krahe 1969: 46) и то продором номиналних и прономиналних наставка, чиме су се делимично приближили класама именица и адјектива (Wilmanns 1909: 443). Овако рестрингирана флексија сматра се и основним морфолошким критеријумом за разликовање класе речи број од именица и адјектива у ие. језику. За германски и старовисоконемачки језик постоји и додатни морфосинтаксички критеријум који иде у прилог аутономности класе речи број и разликовању од класе адјектива: основни бројеви су се у наведеним језичким епохама могли деклинирати и по слабој и по јакој деклинацији (истоветност са адјективом), док су се редни деклинирали само по слабој, што представља удаљавање од класе адјектива (уп. Wilmanns 1909: 443).

Од свих германских језика једино је староисландски верно очувао ие. деклинацију броја, док су готски и старовисоконемачки очували флексију бројева 1-3 (Pudić 1972: 138; Braune & Reiffenstein 2004: 234). Бројеви 4-12 у старовисоконемачком језику нису били флектирани у функцији атрибута у левом пољу НФ (ствн. *fior taga* 'vier Tage'), док су се деклинирали као атрибути у њеном десном пољу (ствн. *mit knēhton sibin* 'mit sieben Knechten') (уп. Braune & Reiffenstein 2004: 236; Sonderegger 2003: 305–306; Schmidt 1996: 213). Уколико су се јављали самостално и ван НФ, прелазили су у класу речи именица и деклинирали се по именичкој *-i*-деклинацији (Braune & Reiffenstein 2004: 235–236; Schmidt 1996: 213). Исти тренд наставља се и током средњевисоконемачког језика, што провоцира и дуализам облика: средњевисоконемачки нефлектиран облик *vier* 'vier' и флектиран суп-

стантивизован облик *viere* за мушки/женски род и *vieru* за средњи род (уп. Hennings 2003: 176). У периоду раноновисоконемачког језика супстантивизовани бројеви праћени су детерминативом и више импонују класичној структури НФ, али задржавају адјективску деклинацију: *die neune* 'neun' (Schmidt 1996: 344).

Фразеологизми са адјективским компонентама које показују рефлекс некадашње номиналне *-i-* деклинације бројног придева у фразеолексикону савременог немачког језика су изузетно ретки, а овај појавни облик морфосинтаксичке петрификованости може се илустровати следећим глобалним идиомом и идиоматском фразом. Код глобалног идиома (4) уочава се тренд потискивања петрификованог облика бројног придева и нивелисање формалне структуре према савременом језичком стању:

(4) *fünf(e) gerade/eine gerade Zahl sein lassen*

(5) *Verrückt und fünf ist neune*.

У оба случаја реч је суштински о својеврсној комплексној петрификованости: на површинском нивоу уочава се рефлекс некадашњих номиналних *-i-* основа, што у дијахронијском смислу сугерише да је реч о именици, а истовремено и удаљавање од класе речи именица у данашњем језику, што представља својеврсно историјско затамњење примарне класе речи. Апсолутно сврставање оваквих фразеолошких компонената у бројне придеве у данашњем немачком језику мотивисано је чињеницом да су у историјском развоју језика процеси супстантивизације броја у квалитативном смислу одударали од истих процеса данас: у ранијим језичким епохама везивали су се искључиво за формалну прекатегоризацију (присуство/одсуство флексије, номинална/адјективска флексија) и могуће присуство детерминатива, док су процеси супстантивизације бројних придева у савременом немачком језику праћени и одређеним степенима семантичке транспозиције (уп. Kostić 2006: 185). Вероватно је одсуство семантичке транспозиције из ранијих језичких епоха одговоран фактор за дијахронијско затамњење примарне класе речи компонената *fünfe* и *neune*.

3.3. *Позициона фиксираност: адјектив као атрибут у десном пољу НФ*

С обзиром на то да је адјектив као аутономна класа речи настао од некадашњих именица у функцији апозиције (уп. Pudić 1972: 124; Wilmanns 1909: 437–438), може се претпоставити да је у најстаријем слоју ие. језика атрибутивно употребљени адјектив имао десну позицију у односу на именички нуклеус (био је постпониран), а да је могућност његовог јављања испред именице секундарна и млађа позиција у ие. прајезику.

Наведену позициону алтернацију адјектива у функцији атрибута уз именицу германски је наследио из ие. прајезика: готски *wein juggata* 'junger Wein', старовисоконемачки *guot man* 'guter Mann' (уп. даље примере у Wilmanns 1909: 734). Особеност најстаријег периода у историји немачког језика је паралелизам флектираних и нефлектираних облика атрибутивног адјектива и у левом и у десном пољу НФ и његова све интензивнија позициона стабилизација и фиксирање за лево поље НФ (Nübling et al. 2006: 99; Wilmanns 1909: 735). Паралелно са све чешћим позиционим фиксирањем за лево поље НФ, већ током старовисоконемачког језика почиње да опада и фреквентност атрибутивно употребљеног адјектива у десном пољу. Тренд ка позиционом фиксирању у левом пољу утицао је постепено и на разградњу флексије код адјективног атрибута у десном пољу. Изостанак флексије код атрибутивног адјектива у десном пољу НФ ће у периоду средњевисоконемачког језика, уз мање изузетке, постати готово правило: *spīse wârm* 'warme Speise', *dër küneginne guot* 'der guten Königin' (Wilmanns 1909: 735; Paul & Mitzka 1966: 204).

Осим што савремени немачки језик показује тенденцију ка реституцији нефлектираног атрибутивног адјектива у десном пољу НФ и у ванфразеолошкој употреби: *Arbeitsplätze satt*, *Aerobic meisterlich*, *Entnazifizierung light für Publizisten*, *Urlaub exklusiv*, *Forelle blau*, *Benzin bleifrei*, *Stahl gewalzt* (уп. Schmidt: 1998: 91–92), он се у данашњем језику још веома ретко може наћи унутар фразеологизама, што је уочљиво у наредној пословици:

(6) *Abend rot, Morgen grau gibt das schönste Tagesblau.*

4. УЗРОЦИ МОРФОСИНТАКСИЧКЕ ПЕТРИФИКОВАНОСТИ АДЈЕКТИВСКИХ КОМПОНЕНАТА

Научна сазнања о узроцима који провоцирају присуство морфосинтаксички петрификованих адјективских компонената данас су веома скромна, а дијахронијска фразеологија немачког језика по питању овог феномена не пружа готово никакве релевантне податке. У том смислу се пред сваког истраживача у овој области, чак и оног искуснијег, поставља веома деликатан задатак да претпостави различите могуће узроке одговорне за морфосинтаксичку петрификованост адјектива унутар фразеологизма, а да при томе задржи научни приступ и не упадне у замку спекулативности.

Са сигурношћу се може рећи да је петрификованост адјективских компонената у корелативном односу са градуелним фразеолошким обележјем стабилности које се може интерпретирати као нижи степен дијахронијског динамизма својственог фразеолексикону у поређењу са општим лексиконом

једног језика. Нижи степен динамизма фразеолексикона се као узрок може сматрати валидним у случајевима старијих фразеологизама, који од свог настанка имају функцију секундарне номинације, чиме је обезбеђена мања фреквентност у комуникацији, а тиме повећана вероватноћа да ће бити интактни, тј. изузети од спонтаних дијахронијских промена које су у одређеним временским периодима захватале морфолошки и синтаксички систем језика. Интактна морфосинтаксичка структура фразеологизма, у моменту настанка без петрфикованих облика, временом остаје „замрзнута”, дакле фосилизована на нивоу оне морфологије и синтаксе које су биле специфичне за време његовог настанка.

Један од узрока за морфосинтаксичку петрификацију треба видети и у специфичном статусу фразеолошке компоненте. Конституишући фразеологизам као комплексан језички знак, лексеми се удаљавају од своје уобичајене лексичко-семантичке парадигме и постају нека врста деаутономизованих „нижих” конститутивних јединица фразеологизма као целине, услед чега могу показивати резистентност према формалним променама у морфологији и синтакси, које захватају језик у ванфразеолошкој употреби. Ако се овоме дода и чињеница да веома велики број лексеми као компоненте фразеологизама учествују са својом егзосемантиком, конституишући укупно значење фразеологизма базирано на метафоричком, метонимијском или синегдошком преносу, јасна је постепена могућност губљења паралелизма између лексеми у слободној употреби и истог тог формата као компоненте фразеологизма.

У смислу идентификације узрока за морфосинтаксичку петрификованост треба размишљати и о специфичностима одређене фразеолошке супкласе и њеној старости. Наведено би могло да се примени код супкласе пословица. Оне се сматрају затвореним и веома старим подскупом, за њих се претпоставља да су постојале и пре фазе писмености (уп. Škara & Mikić 1989/1990: 143), а за велики број пословица се, захваљујући већем броју средњовековних паремиолошких збирки, може установити период настанка. Обележје паремиолошке затворености, које подразумева интактност конзервативног језичког стања, а тиме и присуство петрификованих облика у савременом језику, код ове супкласе треба неизоставно посматрати у корелацији са њиховим другим обележјем. Оне су једна од ретких фразеосупкласа која у системском смислу показује тенденције ка присуству фигура звучања, специфичног ритма, риме и паралелизма, а ова обележја се веома често могу реализовати искључиво присуством морфосинтаксичке петрификованости адјективске компоненте, што се уочава у следећим примерима (уп. и пример (6)):

(7) *Trocken Brot macht Wangen rot.*

(8) *Gegessen Brot ist bald vergessen.*

Више него очигледно је да би присуство деклинираног облика адјективских компонената или њихово позиционо дислоцирање (уп. пример (6)), све оно, дакле, што је у складу са савременом морфологијом и синтаксом немачког језика, потпуно укинуло хомоителеутонију као фигуру звучања:

(9) * *Trockenes Brot macht Wangen rot.*

(10) * *Gegessenes Brot ist bald vergessen.*

(11) * *Roter Abend, grauer Morgen gibt das schönste Tagesblau.*

Могући узрок постојања морфосинтаксичке петрификованости компонената може се сагледавати и у контексту чињенице да оно што је у некој од минулих епоха у развоју језика било морфолошки и синтаксички системска, дакле, регуларна појава, а временом се губило, остаје инхерентно језику и да као такво представља латентни модалитет који се накнадно „оживљава” у основи структурног модела у процесима примарне фразеологизације. Ову тврдњу поткрепљује и чињеница да се петрификоване адјективске компоненте могу јавити не само код оних фразеологизама дугог дијахронијског континуитета, већ и код оних млађих као што је компонентни идиом

(12) *klein Doofi mit Plüschohren.*

На последњем месту, један од екстерних узрока за трећи појавни облик, позициону фиксираност у десном пољу НФ, треба свакако видети и у великом утицају превода са латинског језика у којем је уобичајена позиција елемената унутар НФ именица као нуклеус и постпонирани деклинирани адјектив као атрибут (лат. *discipula pulchra*), а не треба пренебрегнути ни утицај немачких књижевника, код којих је наведена позиција унутар НФ била веома омиљена и јако дуго негована у књижевним делима (уп. Wilmanns 1909: 735).

5. ЗАКЉУЧАК

Иако су у формалној структури петрификоване компоненте веома лако уочљиве, њихови хетерогени појавни облици и даље остају непрепознати и неадекватно историјски протумачени. Петрификованост најчешће захвата номиналне, а много ређе прономиналне, вербалне и адјективске компоненте. У раду се историјски мотивишу различити појавни облици морфосинтаксичке петрификованости адјективских компонената и постулирају могући узроци за њихову појаву у фразеолексикону савременог немачког језика: стабилност и низак степен дијахронијског динамизма, специфичан статус адјектива као фразеолошке компоненте, специфичности и

старост фразеолошке супкласе, постојање преживелих структурних модела у процесима примарне фразеологизације, који се као инхерентни немачком језику и данас могу користити, а не занемарује се ни утицај превода са латинског језика и утицај великих немачких писаца и њихових књижевних дела на постојање петрификованих облика везаних за адјективе као компоненте фразеологизама.

ЛИТЕРАТУРА

- Braune, W., & Reiffenstein, I. (2004). *Althochdeutsche Grammatik I. Laut- und Formenlehre*. Tübingen: Max Nimeyer Verlag.
- Buhofer, A. H., & Guirato, D. (2002). „Unikalia” im Sprachwandel: phraseologisch gebundene Wörter und ihre lexikographische Erfassung. У Е. Piirainen & I. T. Piirainen (yp.), *Phraseologie in raum und Zeit*. (стр. 125–160). Hohengehren: Schneider Verlag.
- Dobrovolski, D. (1978). *Phraseologisch gebundene lexikalische Elemente der deutschen Gegenwartssprache. Ein Beitrag zur Theorie der Phraseologie und zur Beschreibung des phraseologischen Bestandes* (необјављена докторска дисертација). Leipzig: Karl-Marx-Universität.
- Fleischer, W. (1997). *Phraseologie der deutschen Gegenwartssprache*. Tübingen: Max Nimeyer Verlag.
- Grimm, J. (1898). *Deutsche Grammatik*. Vierter Theil. Gütersloh: Verlag von C. Bertelsmann.
- Hennings, Th. (2003). *Einführung in das Mittelhochdeutsche*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Hirt, H. (1934). *Indogermanische Grammatik*. Teil VI: Syntax I. Heidelberg: Carl Winters Universitätsbuchhandlung.
- Ивановић, Б. (2012). Рецесивна обележја немачких фразеологизама и тенденције нивелације према савременом језичком стању (необјављена докторска дисертација). Београд: Филолошки факултет.
- Kostić, J. (2006). *Imenice nastale konverzijom u savremenom nemačkom književnom jeziku i njihovi ekvivalenti na srpskom* (необјављена докторска дисертација). Beograd: Filološki fakultet.
- Krahe, H. (1969). *Indogermanische sprachwissenschaft II. Formenlehre*. Berlin: Walter de Gruyter & Co.
- Meier – Brügger, M. (2002). *Indogermanische Sprachwissenschaft*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.

- Nübling, D., Duke, J., & Szczepaniak, R. (2006). *Historische Sprachwissenschaft des Deutschen*. Eine Einführung in die Prinzipien des Sprachwandels. Tübingen: Gunter Narr Verlag.
- Paul, H. (1959). *Deutsche Grammatik*. Bd.II. Teil III: Flexionslehre. Halle (Saale): VEB Max Nimeyer Verlag.
- Paul, H., & Mitzka, W. (1966). *Mittelhochdeutsche Grammatik*. Tübingen: Max Nimeyer Verlag.
- Pudić, I. (1972). *Gotski jezik I*. Istorijaska gramatika. Beograd: Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Srbije.
- Schmidt, H. (1998). Traditionen des Formulierens: Apposition, Triade, Alliteration, Variation. Y H. Kämper & H. Schmidt (yp.), *Das 20. Jahrhundert. Sprachgeschichte – Zeitgeschichte*. IDS – Jahrbuch. (crp. 86–117). Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Schmidt, W. (1996). *Geschichte der deutschen Sprache*. Stuttgart: S. Hirzel – Wissenschaftliche Verlagsgesellschaft.
- Sonderegger, St. (2003). *Althochdeutsche Sprache und Literatur*. Berlin – New York: Walter de Gruyter.
- Škara, D., & Mikić, P. (1989/90). Stari zavjet kao izvor njemačkih i hrvatskih poslovica. *Radovi Filozofskog fakulteta Zadar*. Razdio filoloških znanosti, 29/19, 143 – 166.
- Tschirch, F. (1983). *Geschichte der deutschen Sprache. I. Die Entfaltung der deutschen Sprachgestalt in der Vor- und Frühzeit*. Berlin: erich Schmidt Verlag.
- Wilmanns, W. (1909). *Deutsche Grammatik*. Gotisch, Alt-, Mittel- und Neuhochdeutsch. Dritte Abteilung: Flexion. Strassburg: Verlag von Karl J. Trübner.

Branislav Ivanović i Jelena Kostić - Tomović

ON THE MORPHO-SYNTACTIC FOSSILIZATION OF ADJECTIVAL COMPONENTS IN GERMAN PHRASEOLOGY

Summary

Although the fossilized components are easily distinguishable in the surface structure, their heterogeneous occurrences still remain ill-defined and without adequate historical interpretation. The fossilization concerns mostly nominal components, and to a far lesser degree the pronominal, verbal and adjective components. This paper deals with historical

motivation of various occurrences of morphosyntactic fossilization of the adjective components, and postulates possible causes of their appearance in the phraseological lexicon of Contemporary German: their stability and low degree of diachronic dynamics, the specific status that adjectives have as phraseological components, the characteristics and age of the subclass, the existence of structural models in the process of primary phraseologisation which are still in use today. The paper deals also with the influence that Latin translations and great German writers and their literary work have had on the fact that fossilized forms relating to adjectives as phraseological components still exist.

Key words: morpho-syntactic fossilization, phraseologism, adjectival component, phraseological subclass

Бранислав Ивановић и Јелена Костић-Томовић
Универзитет у Београду
Филолошки факултет
e-mail: ivanovicb@beotel.net

SEMANTIČKA KATEGORIJA LOKALIZACIJE PREMA DISTANCI U ŠVEDSKOM JEZIKU

Sažetak. Segmentiranje vanjezičke stvarnosti na različite načine u različitim jezicima možemo posmatrati u odnosu na jezičku realizaciju prostornih odnosa od jednog jezika do drugog. Semantička kategorija prostora, inače jedna od najrazvijenijih u svim jezicima, može biti analizirana, uopšteno, u odnosu na jezičko nasleđe i kulturu, ali i sagledavanjem strukturnih, ekvivalentnih sličnosti i razlika. Lokalizacija prema distanci, to jest kvantifikacija prostornog odnosa u slučajevima udaljenosti objekta lokalizacije, ovde se posmatra u odnosu na statički i dinamički aspekt u švedskom jeziku, a zaključci analize ukazuju na mogućnosti primene rezultata u teoriji i praksi, kroz nastavu jezika i međujezičko posredovanje.

Ključne reči: skandinavistika, švedski jezik, semantika predloga

1. UVOD

Jednake vrste prostornih odnosa se u švedskom i u srpskom jeziku opisuju i tumače na različite načine. Analizom konstrukcija s lokativnim predlozima u švedskom jeziku i njihovim kontrastiranjem s ekvivalentnim predloškim konstrukcijama u srpskom, mogu se objasniti neke od razlika u segmentiranju vanjezičkog univerzuma u ova dva jezika, to jest pokazati sličnosti i odstupanja u jezičkoj realizaciji percipiranih prostornih odnosa. Tok analize se, stoga, u velikoj meri oslanja na pitanja u vezi s mogućnošću klasifikacije tipova konstrukcija s lokativnim predlozima u švedskom i srpskom jeziku koje se odnose na lokalizaciju prema distanci, te mogućnošću grupisanja i pored različite jezičke realizacije.

Kako je i za učenje stranog jezika i za prevođenje neophodno poznavati specifičnosti datog jezika, namena ovog i sličnih proučavanja je doprinos što boljem razumevanju procesa tvorbe i usvajanja obrazaca kojima se isti vanjezički univerzum u različitim jezicima segmentira na različite načine. Pomenuta analiza ima za cilj i to da ukaže na probleme koji nastaju pri tvorbi ekvivalentnih konstrukcija tokom učenja ili prevođenja s jednog jezika na drugi. Naime, u nastavi švedskog jezika i u prevodilačkoj praksi javlja se niz nedoumica u vezi sa izborom i upotrebom lokativnih predloga. Tu se *često* javljaju i dva veća problema: odabir lokativnog predloga pri formulisanju konstrukcije na stranom jeziku analogne onoj na maternjem i obratno, kao i povezivanje datih konstrukcija s određenim

značenjem i njihovo svrstavanje u određeni kontekst imajući u vidu to da postoje ponekad manje, ali ponekad i znatne formalne odnosno semantičke razlike.

Za potrebe ovog rada su pojave u vezi sa lokativnim predlozima ispitivane i pokazane na uzorku ekscerpiranom iz proznih dela švedske književnosti objavljenih od druge decenije do kraja šezdesetih godina XX veka. Važno je napomenuti i to da je odabir primera za analizu bio u velikoj meri ograničen obimom rada, kao i brojem dela objavljenih u neposrednom prevodu sa švedskog na srpski jezik. Odabrani primeri na švedskom jeziku odnose se samo na narativne segmente u pomenutom materijalu, imajući u vidu to da bi dijaloški segmenti, iako u pisanoj formi, mogli da sadrže prema stilu i registru raznorodne fragmente regionalnih i društvenih dijalekata, čija bi kontrastivna analiza znatno prevazilazila okvire ovog rada. Sekundarni korpus sastavljen je od primera iz opštih gramatika švedskog jezika i gramatika švedskog jezika koje se bave predloškom problematikom, te jednojezičnih rečnika. U ovom radu su neki primeri, u originalu, na srpskom jeziku. Za njima sledi komentar u vezi sa tim da li i u švedskom jeziku postoje ekvivalentne konstrukcije, kao i komentar u vezi sa mogućim rešenjima.

Ono što je takođe važno napomenuti je nedostatak (objavljenih) kontrastivnih studija koje se bave proučavanjem ove oblasti paralelno u švedskom i srpskom jeziku. Proučavanja se i dalje oslanjaju na studije koje pomenute kategorije kontrastiraju između *velikih* svetskih jezika i na studije u kojima su se ove kategorije u *malim* svetskim jezicima kontrastirale u odnosu na kategorije u *velikim* svetskim jezicima. Konkretno, studije u vezi sa lokativnim predlozima u švedskom jeziku pretežno su se odnosile na opis sistema ovih predloga u švedskom jeziku i na njihovo poređenje sa sistemom lokativnih predloga, na primer, u engleskom. Ovakve studije su svakako korisne, između ostalog, zbog sticanja uvida u metodološki postupak. Međutim, rezultat do kojeg se dolazi kontrastiranjem sistema lokativnih predloga u švedskom i srpskom jeziku, kao i izbor primera, mora i dalje biti zasnovan skoro isključivo na samostalnom radu.

2. KVANTIFIKACIJU PROSTORNOG ODNOSA U SLUČAJEVIMA LOKALIZACIJE PREMA UDALJENOSTI OBJEKTA LOKALIZACIJE OD LOKALIZATORA

Za potrebe ove kraće studije zadržani su termini u vezi sa prostornim ponašanjem objekata i sistem semantičkih lokalizacija u formi u kojoj ih predlaže Piper (1997). Osnovna dva tipa prostornog odnosa u ovom sistemu su tip dinamičkog i tip statičkog aspekta. Analiza dinamičkog aspekta podrazumeva usmereno kretanje, to jest direktivnost objekta lokalizacije u odnosu na lokalizator, dok analiza statičkog podrazumeva lokativnost, to jest nedirektivnost objekta lo-

kalizacije u odnosu na lokalizator. U okviru statičkog aspekta prostornog odnosa, razlikuje se situacija kada je objekat lokalizacije u celini ili delimično u prostoru lokalizatora, što se naziva neposrednom lokalizacijom ili intralokalizacijom. Situacija kada se objekat lokalizacije nađe van prostora lokalizatora naziva se posrednom lokalizacijom odnosno ekstralokalizacijom. Piper, dalje, razlikuje invarijantna značenja navedenih sintaksičkih konstrukcija, a može se primetiti to da se tipovi semantičkih lokalizacija posamtraju samo u okviru situacije kada objekat lokalizacije miruje u odnosu na lokalizator. Prostorni odnosi posmatraju se, dakle, iz perspektive statičkog aspekta, ali su u praksi primenljivi i kad je reč o dinamičkom aspektu, što će se nadalje videti i u primerima.

Dok se u odnosu statički aspekt posmatra samo lokalizovanost objekta lokalizacije u odnosu na lokalizator, u okviru dinamičkog aspekta postoji podela na ablativnost, adlativnost i perlativnost u zavisnosti od toga kako se objekat lokalizacije ponaša u odnosu na lokalizator, dakle, da li objekat lokalizacije prestaje da bude lokalizovan, postaje lokalizovan ili se lokalizacija odvija u odnosu na granične tačke lokalizatora. Perlativnost se, u ovom slučaju, ne mora odnositi samo na promenu položaja objekta lokalizacije u okviru granica lokalizatora, već i na promenu položaja objekta lokalizacije u smislu njegovog ulaženja u taj okvir, promenu položaja u odnosu na granice i napuštanje okvira.

U ovom segmentu, u odnosu na statički i dinamički aspekt, posmatramo kvantifikaciju prostornog odnosa u slučajevima lokalizacije prema udaljenosti objekta lokalizacije (referenta A) od lokalizatora (referenta B). Stepem rastojanja između objekta lokalizacije i lokalizatora i rastojanje između krajeva samog lokalizatora biće vidovi relevantni za ovu lokalizaciju. Primeri kojima se, u švedskom jeziku, opisuju neke od situacija lokalizacije prema distanci sadrže konstrukcije sa lokativnim predlozima *vid*, *bredvid*, *invid*, *intill*, *jämte*, *utmed*, *utefter*, *hos*, *från*, *förbi* i *längs*. U ekvivalentnim konstrukcijama, u primerima na srpskom jeziku, javljaju se lokativni predlozi *pored*, *kraj*, *do*, *uz*, *za*, *duž*, *niz*, *kod*, *od* i *mimo*.

3. STATIČKI ASPEKT U ODNOSU NA LOKALIZACIJU PREMA DISTANCI

Statički aspekt lokalizacije prema distanci odnosi se na situacije kada objekat lokalizacije (referent A) i lokalizator (referent B) miruju. U rečenicama na švedskom jeziku lokativni predlozi kao *vid*, *bredvid*, *invid*, *intill*, *jämte* koriste se za opisivanje situacija lokalizacije prema stepenu udaljenosti objekta lokalizacije (referenta A) od lokalizatora (referenta B). U srpskom jeziku ovim konstrukcijama odgovaraju konstrukcije sa modelima kao što su, na primer, *pored+Ngen*, *kraj+Ngen*, *do+Ngen*.

- (1) Han [A] satt *vid* fönstret [B]. (SACG 1994:401)
Sedeo je [*on*: A] *pored* prozora [B].
- (2) den lilla gestalten [A] *bredvid* henne [B]. (HB 1944:72)
(...) malo stvorenje [A] *kraj* nje [B]. (HB 1963:61)
- (3) Han fann dem stående i en storögd grupp *invid* ett larmande och ångpustande
vinschhus.
(HM 1991:25)
Našao ih je u gomili kako široko otvorenih očiju stoje *kraj* jedne šupe za vitlo.
(HM 1978:33)
- (4) Hennes stol står *intill* min. (PREP 1982:15)
Njena stolica je *do* moje.
- (5) Han låg i sängen *jämte* mig. (SO 1986:553)
Ležao je *kraj* mene u krevetu.

U švedskom jeziku predloge *vid* i *bredvid* nalazimo u konstrukcijama koje opisuju situacije kada postoji umereno rastojanje između objekta lokalizacije (referenta A) i lokalizatora (referenta B), na primer *Jag sitter vid fönstret/Sedim pored prozora* ili *Jag sitter bredvid henne / Sedim kraj nje*, dok predloge *invid*, *intill* i *jämte* nalazimo u konstrukcijama koje opisuju situacije kada se referenti nalaze na *veoma maloj* udaljenosti jedan od drugog (SAG 2000:696). Analizirajući parove rečenica kao, na primer, *De satt intill varandra / Sedeli su jedno tik uz drugo* i *De satt bredvid varandra / Sedeli su jedno pored drugog* možemo primetiti da se konstrukcijama u prvom paru rečenica opisuje situacija kada se referenti nalaze na *veoma maloj* udaljenosti jedan od drugog. Za konstrukcije u drugom paru rečenica može se reći da opisuju situaciju kada se referenti nalaze na većoj udaljenosti od one koja je opisana konstrukcijama u prvom paru primera. Sintagme kojima se u srpskom jeziku naglašava blizina referenata su, na primer, *uz+Nacc*, *tik uz+Nacc*, *sasvim uz+Nacc* (Piper 1997:74). Konstrukcije sa lokativnim predlozima *intill* i *jämte* mogu opisivati i situacije kada postoji kontakt između referenata, ali bez opterećenja, na primer:

- (6) Ett hus [A] *intill* kyrkan [B]. (SACG 1994:408)
Kuća [A] *uz* crkvu [B].
- (7.a) Kurt [A] satt *vid* skrivbordet [B]. (HB 1944:19)
Kurt [A] je sedeo *za* pisaćim stolom [B]. (HB 1963:15)

Primer pod (7.a) možemo posmatrati prvo u odnosu na udaljenost objekta lokalizacije od lokalizatora. Rečenica na švedskom jeziku sadrži konstrukciju sa lokativnim predlogom *vid* koja bi, kako smo već rekli, trebalo da se odnosi na situaciju lokalizacije u kojoj se objekat lokalizacije nalazi na *umerenom rastojanju* od lokalizatora (v. primere pod (1) i (2)). Čini se, međutim, da se u predmetnoj stvarnosti ovakva situacija odnosi pre na *veoma malo rastojanje* između objekta lokalizacije i lokalizatora. Dalje, situaciju u primerima možemo analizirati posmatrajući položaj objekta lokalizacije u odnosu na samo jednu od strana lokalizatora. U tom smislu, rečenica na srpskom jeziku, u paru primera pod (7.a) sadrži konstrukciju *za+Ninstr* koja opisuje situaciju lokalizacije zadnjom stranom lokalizatora (Piper 1997:69). Međutim, kako primećuje i Cienki (Cienki 1988:115–118), konstrukcijama sa lokativnim predlogom *za* ne upućuje se samo na položaj objekta lokalizacije *sa zadnje strane* lokalizatora. Pri tome se pod *zadnjom stranom* lokalizatora smatra ona strana koja se nalazi na većoj udaljenosti od referentne tačke i koja, veoma često, može biti i sam posmatrač. Ta *zadnja strana* lokalizatora istovremeno je i *funkcionalna strana* lokalizatora (referenta B).

(7.b) Gästerna [A] sitter vid bordet[B] och äter efterrätt.

Gosti [A] sede za stolom [B] i jedu desert.

No, ne mora postojati uvek samo jedna funkcionalna strana lokalizatora. Ako pažljivo analiziramo par primera pod (7.b) možemo primetiti da se njima opisuje situacija kada su lokalizatoru (referentu B) sve strane ili više njih *funkcionalne strane*. Ista situacija se može opisati i konstrukcijom sa lokativnim predlogom *kring* u švedskom odnosno konstrukcijom sa lokativnim predlogom *oko* u srpskom jeziku, dakle, *Gästerna sitter kring bordet* / *Gosti sede oko stola*, čime se opisuje samo način na koji je pluralni objekat lokalizacije (referent A) smešten u odnosu na lokalizator (referent B), ali ne i funkcija lokalizatora i njegovih strana.

Za analizu sledećih parova primera neophodno je posmatranje kako položaja objekta lokalizacije (referenta A) u odnosu na lokalizator (referenta B), tako i rastojanja između krajeva samog lokalizatora.

(8) Man [A] stod *utmed* väggarna [B] och beundrade dem. (HB 1944:102)

Posmatrali su ih i divili se. (HB 1963:85)

(Doslovan prevod: *Stajali su [oni: A] duž zidova [B] i divili im se.*)

(9) En bred strutsvolang [A] *utmed* fällen [B]. (NSO 1992:1115)

Široki volan [A] *duž* poruba [B].

(10) Bara stod där, med händerna [A] hängande *utefter* sidorna [B]. (PL 1960:86)
Samo je stajao, obešenih ruku [A] *niz* bokove [B]. (PL 1961:283)

Primeri pod (8), (9) i (10) sadrže konstrukcije kojima se naglašava dužina lokalizatora (referenta B). U parovima primera pod (8) i (9) konstrukcije opisuju situacije u okviru predmetne stvarnosti kada je udaljenost objekta lokalizacije od lokalizatora veoma mala, dok konstrukcija u paru primera pod (10) ukazuje na to da rastojanje između referenata i ne postoji. U paru primera pod (10) rečenica na srpskom jeziku sadrži konstrukciju sa modelom *niz+Nacc* koji se odnosi na situaciju lokalizacije površinom lokalizatora. Ista situacija u okviru predmetne stvarnosti, u rečenici na švedskom jeziku opisana je konstrukcijom sa lokativnim predlogom *utefter*.

Pri posmatranju statičkog aspekta u odnosu na lokalizaciju prema distanci, moramo navesti i poseban slučaj ove lokalizacije sa prostorno–socijativnim značenjem. Radi se, naime, o konstrukcijama koje u osnovi označavaju *malo rastojanje* između referenata, ali i naglašavaju to da objekat lokalizacije (referent A) zadire u prostor koji pripada lokalizatoru (referent B) (v. primer (11)). Kada su u pitanju živa bića, često se konstrukcijama koje se odnose na lokalizaciju prema distanci opisuju situacije u okviru vanjezičkog univerzuma kada postoji neki vid njihove socijalizacije. Konstrukciji koja sadrži švedski lokativni predlog *hos* ekvivalent u srpskom jeziku je konstrukcija *kod+Ngen*.

(11) (...) när jag [A] som barn lekte *hos* mormor [B] (...). (HB 1995:164)
(...) kada sam se [ja: A] *kao* dete igrala *kod* babe [B] (...). (HB 1959:154)

(12) Jag [A] var *hos* doktorn [B] igår. (SACG 1994:407)
Juče sam [ja: A] bila *kod* doktora [B].

Konstrukcije *hos doktorn* / *kod doktora* u paru primera pod (12) se ne odnose samo na situaciju u okviru predmetne stvarnosti koja označava zadiranje objekta lokalizacije u prostor lokalizatora i socijalizaciju, nego i na situaciju kada se lokalizator posmatra istovremeno i kao institucija. Lokalizator *doktor* u konstrukcijama *vara hos doktorn* i *biti kod doktora* označen je pojmom koji se, kada je u pitanju vanjezički univerzum, odnosi kako na osobu koja se bavi lekarskim pozivom, tako i na samu instituciju.

Ponekad su konstrukcijama sa lokativnim predlogom *kod* u srpskom jeziku, ekvivalentne konstrukcije sa lokativnim predlogom *vid* u švedskom jeziku. Iako rečenica na srpskom jeziku tada sadrži konstrukciju sa lokativnim predlo-

gom *kod*, nije reč o lokalizaciji prema distanci sa prostorno–socijativnim značenjem, nego o lokalizaciji prema distanci kada je u pitanju umereno rastojanje između referenata, na primer:

(13) *Vid* disken [B] med halsdukar stod en kund [A]. (HB 1944:31)

Kod tezge [B] gde su se prodavale kravate stajao je jedan kupac [A]. (HB 1963:26)
(Doslovan prevod: *Kod pulta s ešarpama stajao je jedan kupac.*)

4. DINAMIČKI ASPEKT U ODNOSU NA LOKALIZACIJU PREMA DISTANCI. ABLATIVNOST, ADLATIVNOST I PERLATIVNOST

Situacije kada se objekat lokalizacije (referent A) pri kretanju orijentiše u odnosu na lokalizator (referent B) posmatraju se u okviru dinamičkog aspekta u lokalizacije prema distanci. Jedna od situacija lokalizacije prema distanci u odnosu na ablativnost realizuje se tako što se početna tačka kretanja objekta lokalizacije (referenta A) nalazi na maloj udaljenosti od lokalizatora (referenta B). U srpskom jeziku ovoj situaciji odgovara konstrukcija sa glagolom koji označava direktivnost i modelom *od+Ngen*, dok se u švedskom jeziku glagolu koji označava direktivnost, dodaje konstrukcija sa lokativnim predlogom *från* (od), na primer:

(14) odmaći se *od* prozora (Piper 1997:74)
flytta sig från fönstret

Međutim, u švedskom jeziku, konstrukcija sa lokativnim predlogom *från* uz glagol koji označava direktivnost, nije ograničena na ablativnost jedino u situaciji lokalizacije prema distanci. Predlog *från* koristi se i u konstrukcijama koje, u srpskom jeziku, odgovaraju konstrukcijama koje opisuju, na primer, ablativnost u odnosu na situaciju lokalizacije površinom lokalizatora. Tako se rečenica *Johan flyttade kastrullen från plattan* može prevesti sa *Juhan je sklonio lonac sa plotne*. Švedski lokativni predlog *från* odnosi se, dakle, pre na samo udaljavanje objekta lokalizacije, nego na vrstu lokalizacije. Posmatrajući prostorno–socijativne konstrukcije kao poseban slučaj lokalizacije prema distanci, navešćemo primere za ablativnost.

(15.a) Johan [A] kom direkt *från* chefen [B]. (SAG 2000:702)
Juhan [A] je došao pravo *od* šefa [B].

Posmatranjem para primera pod (15.a) možemo da primetimo da se početna tačka kretanja objekta lokalizacije (referenta A) nalazila na *malom rastojanju*

od lokalizatora (referenta B). Referenti su označeni pojmovima koji se, u okviru predmetne stvarnosti, odnose na živa bića. Iako se primeri odnose na dinamički aspekt i na ablativnost u odnosu na prostorno–socijativni vid lokalizacije, potrebno je ponovo obratiti pažnju na statički aspekt i prostorno–socijativnu konstrukciju sa lokativnim predlogom *hos* u švedskom odnosno *kod+Ngen* u srpskom jeziku.

- (15.b) Johan var *hos* chefen. => Johan kom direkt *från* chefen.
Juhan je bio *kod* šefa. => Juhan je došao pravo *od* šefa.

Poređenjem para primera pod (15.b) primećujemo da se prostorno–socijativni vid lokalizacije prema distanci može javiti kako u okviru statičkog, tako i u okviru dinamičkog aspekta. Ablativnost, koja se u primerima pod (15.a) odnosi na lokalizaciju prema distanci sa prostorno–socijativnim značenjem u okviru dinamičkog aspekta, prethodi realizacija situacije lokalizacije prema distanci sa prostorno–socijativnim značenjem u okviru statičkog aspekta.

Za analizu primera kojima se opisuje adlativnost u odnosu na situaciju lokalizacije prema distanci potrebno je posmatrati udaljenost objekta lokalizacije (referenta A) od lokalizatora (referenta B) nakon okončanog kretanja.

- (16) Hon [A] (...) satte sig *vid* fönstersmygen [B]. (HB 1944:67)
(...) sede [ona: A]*kraj* prozora [B]. (HB 1963:56)
(Doslovan prevod: (...) *sede kraj otvora za prozor*.)

Konstrukcija sa lokativnim predlogom *vid* u primeru na švedskom, te konstrukcija sa *kraj* u primeru na srpskom jeziku, u paru primera pod (16) označava umereno rastojanje objekta lokalizacije (referenta A) od lokalizatora (referenta B). Međutim, u parovima primera pod (17) i (18) švedskom lokativnom predlogu *vid*, koji je u prethodnom paru primera bio definisan kao deo konstrukcije kojom se opisuje situacija lokalizacije prema distanci, prevodni ekvivalent u srpskom jeziku postaje lokativni predlog *za*, koji se javlja u konstrukcijama kojima se opisuje situacija lokalizacije zadnjom stranom lokalizatora, bilo da je ona njegovo inherentno obeležje ili se kao takva posmatra.

- (17) Hon [A] satte sig *vid* skrivbordet [B]. (HB 1944:50)
Sede [ona: A] *za* pisaći sto [B]. (HB 1963:42)

Međutim, daljom analizom primera pod (17) dobijamo podatke o tome da se čitava konstrukcija *sätta sig vid skrivbordet / sesti za pisaći sto* odnosi i na

situaciju u okviru predmetne stvarnosti kada osoba *seda za pisači sto da radi*. Tako saznajemo da konstrukcija, koja primarno označava položaj objekta lokalizacije (referenta A) u odnosu na lokalizator (referent B), može imati i sekundarno značenje. Konstrukcije sa prilogom *tätt* (‘blizu’) lokativnim predlogom *intill* u švedskom, te konstrukcije sa lokativnim predlogom *do* u srpskom jeziku opisuju situaciju adlativnosti u odnosu na lokalizaciju prema distanci. Posmatrane konstrukcije opisuju *malo rastojanje* na kojem se objekat lokalizacije (referent A) nalazi u odnosu na lokalizator (referent B). Između referenata može, ali i ne mora postojati kontakt.

- (18) (...) hans huvud [A] kom *tätt intill* hennes [B]. (HB 1944:35)
 (...) tako da mu je glava [A] došla *do* njene [B]. (HB 1963:29)

- (19) Han satte ögonen [A] *tätt intill* hennes håtfot [B]. (HM 1991:94)
 On je približio oči [A] sasvim *do* njenog stopala [B]. (HM 1978:100)

Blizina između objekta lokalizacije i lokalizatora u srpskom jeziku još više se naglašava konstrukcijama kao, na primer, *uz+Nacc, sasvim uz+Nacc*. Švedski jezik i u takvim slučajevima zadržava konstrukciju *tätt intill*.

- (20) (...) och flyttade sin stol [A] *tätt intill* hennes [B]. (HB 1944:82)
 (...) i premesti svoju stolicu [A] *odmah uz* njenu [B]. (HB 1963:68)

- (21) (...) [*han*: A] *smög sig tätt intill* henne [B]. (HB 1995:40)
 (...) privukao bi se [*on*: A] *sasvim uz* nju [B]. (HB 1959:35)

Ponovnim posmatranjem prostorno–socijativnih konstrukcija sa lokativnim predlogom *hos* u švedskom i lokativnim predlogom *kod* u srpskom jeziku, možemo primetiti da se one mogu javiti i onda kada se posmatra adlativnost u odnosu na lokalizaciju prema distanci. Završna tačka kretanja objekta lokalizacije (referenta A) nalazi se na *maloj udaljenosti* od lokalizatora (referenta B), na primer:

- (22) Han [A] satte sig *hos* mig [B] i soffan.
 Sede [*on*: A] *kod* mene [B] na sofū.

Analizom primera u vezi sa perlativnošću, nalazimo kako konstrukcije kojima se opisuje udaljenost objekta lokalizacije (referenta A) u pokretu u odnosu na lokalizator (referenta B), tako i konstrukcije kojima se opisuje rastojanje između krajeva samog lokalizatora. Ponekad se zanemaruje faktičko stanje, te se

kretanje objekta lokalizacije posmatra kao kretanje u odnosu na celi lokalizator, a ne u odnosu na granične tačke neke od strana lokalizatora. U primerima pod (23) i (24) posmatramo međusobnu udaljenost referenata u situaciji prelativnosti. Primećujemo da se u švedskom jeziku ovakva situacija može opisati konstrukcijom sa lokativnim predlogom *förbi* (,pored', ,pokraj'). U tom slučaju, distanca u okvirima samog lokalizatora (referenta B) nije naglašena.

(23) Jag [A] tog vägen *förbi* Kalles hus [B] idag. (PREP 1982:19)
Danas sam [*ja*: A] prošao *pored* Kaleove kuće [B].

(24) Vi [A] körde *förbi* kyrkan [B]. (NSO 1992:285)
Vozili smo [*mi*: A] *pored* crkve [B].

Konstrukcijama sa lokativnim predlogom *mimo+Ngen* u srpskom jeziku opisujemo perlativnost u kombinaciji sa značenjem *malo rastojanje*. Konstrukcija sa švedskim lokativnim predlogom *förbi* ekvivalentna je konstrukciji *mimo+Ngen* u srpskom jeziku.

(25) Han [A] gick *förbi* honom [B].
Prošao je [*on*: A] *mimo* njega [B].

Konstrukcije sa švedskim lokativnim predlogom *längs* (,duž') upućuju na distancu u okviru samog lokalizatora (referenta B), kako kada je lokalizator kompaktan, tako i kada se sastoji od fragmenata, na primer:

(26) De [A] promenerade *längs* floden [B]. (DG 1988:136)
Šetali su [*oni*: A] *kraj* reke [B].

(27) Han [A] skyndade *längs* stolparna [B]. (HM 1991:257)
On [A] se žurio *duž* stubova [B]. (HM 1978:245)

U paru primera pod (26) lokalizator (referent B) nema fragmenata, dok su u paru primera pod (27) fragmenti lokalizatora uređeni. Lokalizatori se u oba para primera posmatraju kao linije. Objekti lokalizacije (referenti A) kreću se na umerenoj udaljenosti u odnosu na lokalizatore.

(28) (...) att promenera *längs* skogsstigar (SAG 2000:705)
(...) šetati *duž* šumskih staza
(...) šetati šumskim stazama

U primeru pod (28) lokalizator *skogsstigar* / *šumske staze* nije sastavljen od fragmenata. Zanimareno je faktičko stanje u oba primera, te je situacija u okviru predmetne stvarnosti koja bi trebalo da je opisana lokalizacijom u odnosu na površinu lokalizatora opisana situacijom lokalizacije prema distanci. Perlativnost u odnosu na situaciju lokalizacije prema distanci može se opisati i konstrukcijom sa švedskim lokativnim predlogom *utefter*. Prevodni ekvivalent ovoj konstrukciji u srpskom jeziku je konstrukcija *duž+Ngen*.

(29) Och då såg han (...) Tobias [A] gående *utefter* en bäck [B]. (PL 1960:82)
I tada spazi Tobias [A] kako ode *duž* jednog potoka [B]. (PL 1961:281)

(30) Hon [A] strök *utefter* husraden [B]. (PL 1968:12)
Šunjala se [ona: A] *duž* redova kuća [B]. (PL 1961:13)

Lokalizator (referent B) *bäck/potok* u paru primera pod (29) nema fragmenata. Lokalizator (referent B) *husrad / redovi kuća* u paru primera pod (30) sastoji se od nekoliko uzastopnih grupa linijski uređenih fragmenata. Naglašava se distanca u okviru samih lokalizatora i oni se posmatraju kao linije. Distanca u okviru samog lokalizatora (referenta B) naglašava se i konstrukcijom sa lokativnim predlogom *utmed* u švedskom jeziku. Prevodni ekvivalent u srpskom jeziku je konstrukcija sa lokativnim predlogom *duž+Ngen*, na primer:

(31) Vi [A] rodde *utmed* kusten [B]. (SACG 1994:409)
Veslali smo [A] *duž* obale [B].

4. ZAKLJUČNE NAPOMENE

U ovoj kraćoj studiji opisuju se mogućnosti i dometi što detaljnijeg opisa, klasifikovanja i grupisanja konstrukcija koje se odnose na lokalizaciju prema distanci. Za ishodištem problema definisanja i klasifikacije predloga može se tragati kako u savremenoj, tako i u tradicionalnoj gramatici, a kao polazište mogu poslužiti definicije u opštim i posebnim gramatikama namenjenim učenju švedskog jezika i gramatikama švedskog jezika kao maternjeg. U jednom delu gramatika, predlozi su definisani najčešće kao reči koje izražavaju relaciju između glavne reči i drugih reči u rečenici, dok je definisanje predloga, u najvećem broju gramatika, zanemareno u zamenu za podatke o formi, naglasku, funkciji predloga itd. U praksi, međutim, jedan od najznačajnijih faktora pri posmatranju prostornih relacija uvek je i prostorno ponašanje samih objekata.

Rezultat rada na ovoj studiji, kao i na studijama neuporedivo većeg obima, ne treba da bude precizno i detaljno pobrojavanje lokativnih konstrukcija i pravila za njihovo formiranje u jezicima ponaosob. Njegov cilj treba da bude to da se primerima, komentarima, ponekad i grafičkim prikazima, unapredi razumevanje procesa tvorbe i usvajanja onih obrazaca kojima se vanjezički univerzum različito segmentira.

LITERATURA

- Bergman, H. (1944). *Chefen fru Ingeborg*. Helsingfors: Forum.
- Bergman, H. (1959). *Markureli*. Beograd: Prosveta.
- Bargman, H. (1963). *Šef gospođa Ingeborg*. Beograd: Rad.
- Bergman, H. (1995). *Markurells i Wadköping*. Prvo izdanje 1919. Falun: Albert Bonniers Förlag.
- Cienki, A. J. (1988). *Spatial Cognition and the Semantics of Prepositions in English, Polish, and Russian*. Department of Slavic Languages at Brown University.
- Holmes, P. And I. Hinchliffe (1994). *Swedish A Comprehensive Grammar*. London: Routledge.
- Lagerkvist, P. (1950). *Barabbas*. Izdanje iz 1968. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Lagerkvist, P. (1960). *Ahasverus död*. Stockholm: Albert Bonniers förlag.
- Lagerkvist, P. (1961). *Baraba, Sibila, Ahasverova smrt*. Sarajevo: Veselin Masleša.
- Martinson, H. (1978). *Kad su cvetale koprive*. Beograd: Slovo ljubve.
- Martinsson, H. (1944). *Nässlorna blomma*. Izdanje iz 1991. Södertälje: Bonniers Fingraf AB.
- Montan, P. and H. Rosenquist (1982). *Prepositionsboken*. Trelleborg: Skriptor Förlag.
- Norstedts svenska ordbok*. (1992). Red. Sture Allén. Oslo/Gjøvik: Norstedts.
- Piper, P. (1997). *Jezik i prostor*. Beograd: Biblioteka XX vek & Čigoja štampa.
- Svensk ordbok*. (1986). Stockholm: Esselte studium.
- Svenska Akademiens grammatik 2. Ord*. 2000. Red. Ulf Teleman et al. Stockholm: Svenska Akademien.

Zorica Kovačević

SEMANTIC CATEGORY OF DISTANCE LOCALIZATION IN SWEDISH

Summary

Segmentation of non-linguistic reality in various languages can be observed in relation to linguistic realization of spatial relations from one language to another. Semantic category of spatial relations, one of the most developed categories in all languages, can in general be analyzed in connection with one's linguistic heritage and culture, as well as structural, equivalent similarities and differences. Semantic category of distance localization, i. e. quantification of spatial relation where the localization object is at a distance, can be observed within both static and dynamic aspects in Swedish. Language learning/teaching and interlinguistic mediation could incorporate indicated possibilities within the conclusions of the analysis.

Key words: Scandinavian Studies, the Swedish language, Semantics of Prepositions

Zorica Kovačević
Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu
Katedra za germanistiku
e-mail: zorica.kovacevic@fil.bg.ac.rs

WORTBILDUNGSSTRUKTUREN MIT KURZWÖRTERN ALS IHREM BESTANDTEIL IM DEUTSCHEN

In dem vorliegenden Beitrag wird der Versuch unternommen, Wortbildungsstrukturen mit Kurzwörtern als ihrem Bestandteil im Deutschen zu erforschen, ihren Status darin zu ermitteln und sie nach Wortbildungsmodellen einzuordnen. Innerhalb von Modellen werden entsprechende Wortbildungsmuster festgelegt und die ihnen zugrundeliegenden semantischen Muster beschrieben.

Schlüsselwörter: Kurzwort (KW), Wortbildungsmodell, Wortbildungsmuster, semantisches Muster, Basis, determinative unmittelbare Konstituente (UK), Komposition, Derivation

1. EINFÜHRUNG

In wissenschaftlichen Arbeiten im Bereich der Wortbildung gibt es kaum Untersuchungen, die das Problem der Kurzwörter (KW) und deren Status in Wortbildungsstrukturen sowie daraus folgenden Wortbildungsmodellen erforschen. Den Grund dafür sollte man in den Definitionen des KW ermitteln, denen zufolge KW nur Varianten der Basislexeme (BL) ohne Zeichen der Selbständigkeit sind, wie es der Fall mit anderen Lexemen ist. Aus unserer Korpusanalyse geht deutlich hervor, dass sie sich in lexikalischen Sprachsystemen wie andere lexikalische Einheiten (LE) verhalten, sowohl universal als auch sprachspezifisch. Die Bestätigung dieser Hypothese finden wir, wenn auch nur sporadisch, bei Donalis (Donalis 2005: 148). Ohne tiefer auf die Analyse des angeführten Problems einzugehen, erwähnt diese Autorin doch einige Wörter im Deutschen, aus denen klar hervorgeht, dass auch KW als Elemente von komplexen Wortbildungsstrukturen fungieren können, wie auch andere LE. Im Unterschied zu diesen werden KW im Deutschen nach zwei Modellen kombiniert, die ansonsten für das deutsche Wortbildungssystem üblich sind: der *Komposition* (Zusammensetzung), dem frequentesten und typisch deutschen Modell, und der *Derivation*, dem nicht so häufigen Modell, wohl mit Trend nach oben. Die *Konversion* und die *Reduktion* kommen nicht vor. Dies bestätigen zahlreiche Beispiele aus unserem Korpus, die gleichzeitig auf die Besonderheit von Wortbildungsstrukturen mit KW als unmittelbarer Konstituente (UK) bei den erwähnten zwei Modellen hinweisen.

2. KOMPOSITION MIT KW IM DEUTSCHEN

Die Komposition als Wortbildungsprozess und das Kompositum als ihr Ergebnis (ZS) sind Wortbildungsstrukturen aus mindestens zwei Bestandteilen oder zwei UK oder die viel seltener vorkommenden mit mehreren UK, von denen jede den Status eines freien Morhems hat und mit dem/ den anderen in einer bestimmten syntaktisch-semanticen Relation steht. Semantic geht es meistens um die Relation der Subordination.

Die binäre Struktur:

1.UK + 2.UK Det.ZS

ist das frequenteste Muster der Komposition bzw. der Zusammensetzung, in der Fachliteratur bekannt unter der Bezeichnung Determinativkompositum. Die Det. ZS als Produkt der Zusammensetzung ist ein Hyponym im Verhältnis zur Basis (2. UK) als Hyperonym, die 2. UK als Hyperonym ist gleichzeitig Träger morphologischer Merkmale des Determinativkompositums, die identisch mit ihren morphologischen Merkmalen sind, vor allem mit der Wortart und morphologischen Merkmalen, die diese Wortart kennzeichnen. Die Funktion des Bestimmungswortes im Prozess der Zusammensetzung übernimmt die 1. UK (Det.UK). Das Basislexem (Basis) wird von ihr semantic modifiziert im Sinne der Zurückführung des Allgemeinen auf das Besondere, eventuell Einzelne, unter der Voraussetzung, dass die sematische Verbindung zwischen den UK durchsichtig ist. Ansonsten ist die Rede von einem Simplex (vgl. Welmann 1995: 466). Die formale Distinktion zwischen den UK innerhalb der Det.ZS ist von wesentlicher Bedeutung, zumal jede der UK zu derselben Wortart angehören kann, aber auch zu ganz verschiedenen, was demzufolge das Wortbildungsmuster, Gegenstand dieser Untersuchung, ausschließt, aber auch ein Wortbildungsmuster, das wir als Add.ZS kennzeichnen, in der Fachliteratur bekannt als Kopulativ-/ Koordinativkomposita (Motsch 1999: 372) oder Kopulativzusammensetzung (Wellman 1995: 466). Zwei oder mehrere UK stehen bei diesem Wortbildungsmuster in der semanticen Relation der Koordination, mit einem festen Platz in der Anordnung, obwohl rein theoretisch ihre Reihenfolge austauschbar ist. Dessen Ergebnis ist eine additive Zusammensetzung (Add.ZS), wobei jede UK aus derselben Wortartklasse kommt wie die Add.ZS selbst. Im Unterschied zur Det. ZS hat dieses Wortbildungsmuster die folgende Struktur:

1.UK + 2.UK + 3.UK + nUK AddZS

In unserem zur Analyse herangezogenen deutschen Korpus wurden keine Beispiele gefunden, die auf das Wortbildungsmuster hingewiesen hätten, in dem jede UK gleichzeitig KW ist. So bleibt es dabei, dass das deutsche nominale Wortbildungssystem ausschließlich Det.ZS als Struktur mit KW als ihrem Bestandteil (UK) kennt.

1.1. Typen der determinativen Zusammensetzungen mit KW als UK

Das bearbeitete Korpus weist darauf hin, dass Det.ZS mit KW als UK drei Arten der Kombinierbarkeit des KW kennen, abhängig von der Unterscheidung der Det. UK vs. Basis, wie z. B.:

CDU-Vorsitzende < (Det.UK /ZS/N)

Bundeskanzlerin und CDU-Vorsitzende Merkel übernimmt die Verantwortung für das schlechte Abschneiden der CDU bei den Landtagswahlen in Mecklenburg-Vorpommern. Im Gegenzug muss nun die dortige CDU die Verantwortung für Merkels Abschneiden bei der Bundestagswahl im kommenden Jahr übernehmen.

(www.eulenspiegel-zeitschrift.de/index.php?start=32 - 1.10.2016)

Fußball-EM < (Basis/ ZS/N)

In Frankreich gab es vor der Fußball-EM eine heftige Auseinandersetzung darüber, ob der Kampf um anständige Arbeitsbedingungen wichtiger ist als Fußball. In Deutschland hat man sich längst klar für Fußball entschieden.

(www.eulenspiegel-zeitschrift.de/index.ph - 2.2.2017)

SS-Gräuel < (Det.UK /ZS/N)

Merkel zu den Entschädigungszahlungen für SS-Gräuel in Griechenland: Diese Verbrechen können nicht mit Geld aufgewogen werden – deshalb gibt's auch keins.

(www.eulenspiegel-zeitschrift.de/index.php/zeitansagen?...-1.10.2016)

DDR-Stasi < (Det.ZS/N)

Dies alles nährt den Verdacht, dass das Thema Zeugen Jehovas und DDR-Stasi, keineswegs als abschließend „aufgeklärt“ betrachtet werden kann.

(www.manfred-gebhard.de/Enttarnt.htm - 6.10.2016)

Alle hier angeführten ZS kommen bei dem Nomen (N) als Wortart vor und alle fungieren als Einheiten des Musters Det.ZS. Die rot markierten KW

bestimmen die Position der KW in der Zusammensetzung und auf diese Weise ihren Status. Als erste UK hat das KW den Status der determinativen UK (Det. UK), als zweite UK den Status der Basis, beide gehören der Wortart Nomen an, obwohl auch Adjektiv nicht auszuschließen ist. Das letzte Beispiel zählt zu demselben Wortbildungsmuster wie die vorigen, aber im Unterschied zu ihnen benutzt dieses kein KW als distinktives Merkmal. Nach der Häufigkeit, mit der sie im Korpus vorkommen, können wir so die folgenden Typen festhalten:

a) KW + N/Adj > Det. ZS

wie in:

SS- Gräuel < (Det.UK /ZS/N)

Merkel zu den Entschädigungszahlungen für SS-Gräuel in Griechenland: Diese Verbrechen können nicht mit Geld aufgewogen werden – deshalb gibt's auch keins.
(www.eulenspiegel-zeitschrift.de/index.php/zeitansagen?...-1.10.2016)

EC- Karte (Det.UK/ ZS/N)

Es war fast wie eine richtige Naturkatastrophe –EC- Karten kamen nicht mehr aus den Geldautomaten heraus,....(Kaminer, Wladimir (2002: 41): Russendisko)

ABM- Theaterprojekt (Det.UK/ZS/N)

Wir beide und ein arabisches Mädchen wurden von einem ABM –Theaterprojekt angestellt,....
(Kaminer, Wladimir (2002: 43): Russendisko)

UNO-Sitzung (Det. UK/ZS/N)

Ich glaube sogar, dass in der Spielbank weit mehr Nationen vertreten sind als bei einer gewöhnlichen UNO-Sitzung. (Kaminer, Wladimir (2002: 80): Russendisko)

KZ- Häftling (Det. UK/ZS/N)

..., antwortete David mit Auszügen aus „Die Moorsoldaten“, einem Bericht, den ein ehemaliger KZ-Häftling in einem Schweizer Verlag veröffentlicht hattE.
(Grass Günter (2002:48): Im Krebsgang)

KdF- Theater (Det. UK/ZS/N)

Aus KdF-Theatern entstannnden Fronttheater.(Grass Günter (2002:80): Im Krebsgang)

Zusammensetzungen dieser Art (a) sind, wie schon oben angeführt, sehr produktiv und unterscheiden sich eigentlich nicht von klassischen determinativen Zusammensetzungen. Außer Nomen können sie auch adjektivische (Adj.) Zusammensetzungen bilden, obwohl diese viel seltener vorkommen:

SPD-fern (Det. UK/ ZS/ Adj.)

Ein sehr eigentümlicher Befund betrifft Nachbarn, die nicht die SPD unterstützten. Er suggeriert, daß Gespräche mit SPD-fernen Diskutanten Wähler, die sich mit anderen Parteien als der SPD identifizierten, veranlaßten, entgegen ihrer Prädisposition und entgegen den Unhalten dieser Diskussionen für die Sozialdemokraten zu stimmen.

(<https://books.google.rs/books?isbn=3322803813> -2.10. 2016)

KPD-nah (Det.UK/ZS/Adj)

Er galt als führender Kommunist in Frankfurt und gehörte zahlreichen KPD-nahen Verbänden wie der „Revolutionären Gewerkschaftsopposition“ (RGO), der „Roten Hilfe“, dem Gewerkschaftsmieterrat sowie dem Arbeitersportverein Westend an

(<https://www.frankfurt.de/sixcms/detail.php?id...id...-2.10.2016>

stasi-eigen (Det.UK/ZS/Adj)

Als wichtiges Hilfsmittel zur Perfektionierung der Zersetzungsmaßnahmen betrachtet die Autorin die stasi-eigene »Operative Psychologie« (201-213).

(www.horch-und-guck.info/hug/archiv/.../03923-suess- 2.2.2017)

stasi-frei (Det.UK/ZS /Adj.)

Klagt an und legt ihnen endlich das Handwerk. Für eine STASI-freie Regierung, für eine STASI-freie Bundesrepublik!

(www.berliner-mauer.de/internationale-pressekonferenz-am-15...-6.10.2016)

Die o. a. Beispiele bestätigen determinative Zusammensetzungen (Det.ZS) mit Adjektiven als Basen (Adj.), während die KW als Det.UK zugleich Ergänzungen von jeweiligen Adjektiven als Basen sind. Det.UK hängen offensichtlich von der Valenz jeweiliger Adjektive ab. Als distinktives Merkmal des Typs (a) im Unterschied zu klassischen determinativen Zusammensetzungen fungiert ein Bindestrich zwischen den UK- die Basis (N) wird immer groß- und die Basis (Adj.) kleingeschrieben.

b) N+ KW > Det.ZS

veranschaulicht als Struktur einen anderen Typ der determinativen Zusammensetzung. Das KW markiert wider Erwarten die Basis oder den Kern, die, wie in den nächsten Beispielen, immer N ist:

Motor-SA (Basis/ZS/N)

Und als die Motor-SA vom Leonhardsplatz in endlosen Kolonen die braunen Massen aus der Stadt Heinrichs des Löwen wieder in unsere nahen und fernen Gaue brachte, nahmen wir alle jenes Feuer mit, ... (Grass, Günter (1999 :115) Mein Jahrhundert)

Groß-KZ (Basis/ZS/N)

Deshalb hofften manche von uns, daß dieser massiven ausländischen Präsenz das entstehende

Groß-KZ am Rande Berlins nicht verborgen bleiben werde. (Grass, Günter (1999 :131:) Mein Jahrhundert)

Herbstdemo (Basis/ ZS/N)

Der Bus aus Dortmund fährt am Samstag 1.10. im Anschluss an die Herbstdemo zurück. (bundesweite-montagsdemo.de/?p=2368 – 6.10.2016)

Montagsdemo (Basis/ ZS/N) *Erlebnis während der Leipziger Montagsdemo am 16.10.1989 (research.uni-leipzig.de/fernstud/Zeitzeugen/zz166.htm – 6.10.2016*

Russen-WG (Basis/ZS/N)

Er fand einen Job bei einem Partyservice und mietete ein kleines Zimmer in einer Russen-WG. (Kaminer, Wladimir (2002: 54): Russendisko)

Der Träger morphologischer Eigenschaften dieses Typs ist die KW-Basis. Beide UK gehören zu der Wortart N. Ihre gegenseitige Beziehung in der Zusammensetzung wird durch einen Bindestrich und den großen Buchstaben der Basis gekennzeichnet, obwohl wir auch Beispiele klassischer Zusammensetzungen antreffen, was auch hier angeführte Beispiele bestätigen.

c) Den dritten Typ des angegebenen Wortbildungsmusters (Det.ZS) bilden Zusammensetzungen mit der Struktur:

KW + KW > Det.ZS ,

wie in den folgenden Beispielen:

Nazi-Doku (Det. ZS/N)

Na ja, und dann kamen die Jahre der endlosen Nazi-Dokus, die noch anhält (Adolf sells). Man muss halt durch, wird auch mal.

(www.dasgelbeforum.net/mix_entry.php?id=298867 – 3.10.2016)

UN- GenSek (Det. ZS/N)

Ja, dann steht dem nichts mehr im Wege: Angie for UN -GenSek! (www.israel-heute.com/Nachrichten/Artikel/tabid/.../Default.asp... - 6.10.2016)

Mathe-Prof. (Det. ZS/N)

Mathe-Prof begeistert mit Jux-Video.

(www.spiegel.de › Leben und Lernen › Uni › Mathematik – 6.10.2016)

DDR-Stasi (Det. ZS/N)

Dies alles nährt den Verdacht, dass das Thema Zeugen Jehovas und DDR-Stasi, keineswegs als abschließend „aufgeklärt“ betrachtet werden kann.

(www.manfred-gebhard.de/Enttarnt.htm - 6.10.2016)

Die meisten der erwähnten KW als UK in den hier angegebenen Beispielen sowie die ZS selbst zählen zu der Wortart N, obwohl auch Adj. als Det. UK nicht auszuschließen sind (*Nazi-Doku*). Zwischen den KW als UK steht bei diesem Typ des Kompositums das Zeichen (-) wie bei den ersten zwei Typen. Der Träger morphologischer Eigenschaften dieses Typs ist die KW-Basis.

3. DERIVATION MIT KW ALS BASIS IM DEUTSCHEN

Das KW als Basis fungiert im Deutschen auch bei dem Wortbildungsmodell Derivation, in der Regel bei Suffixderivaten (N und Adj.) oder expliziter Derivation (Ex-D). Ihre Produktivität ist im Vergleich zur Komposition viel geringer. Auch im Vergleich zur Derivation im Serbischen liegt sie weit dahinter. Das spiegelt sich in der Anzahl und Art der Suffixe wider: bei Nomenderivaten im deutschen Korpus fanden wir nur zwei Suffixe: *-ler* und *-ismus*, bei Adjektivderivaten vor allem *-isch*, sporadisch auch das Suffix *-lich*. Verbale Derivate (Ex-D/V) mit *ent-...-ieren* als diskontinuierlichem Wortbildungsmorphem (Zirkumfix) sind noch zu erforschen.

3.1. Suffix - *ler*

Beispiele mit dem Suffix *-ler*:

SPDler (Basis/Ex-D/N)

Es galten die Prinzipien der Parteidisziplin und des „demokratischen Zentralismus“ (d.h. der hierarchischen Unterordnung), die Macht lag beim Politbüro mit sieben Mitgliedern (davon drei SPDler) und dem fünfköpfigen kleinen Sekretariat. (<https://eden.one/3-innenpolitische-entwicklung-der-ddr-2.10.2016>)

FDJler (Basis/Ex-D/N)

Beim Wiederaufbau Bruchstedts halfen auch Hunderte FDJler aus allen Teilen der Republik. Viele von ihnen kamen direkt vom „Deutschlandtreffen der FDJ“ in Berlin. (www.mdr.de › MDR.DE › Heute im Osten › Damals im Osten-11.10.2016)

DDRler (Basis/Ex-D/N)

Helmut Kohl beschwor die Noch-DDRler, im Lande zu bleiben. (www.zeit.de › ... › Jahrgang 2010 › Ausgabe: 11.10.2016)

KZler (Basis/Ex-D/N)

Am 10. Februar 1946 konstituiert sich das „Aktionskomitee der jüdischen KZ-ler“, später Verband der wegen ihrer Abstammung Verfolgten, ... (kz-verband-wien.at/?page_id=128 -11.10.2016)

kann man folgendermaßen beschreiben:

SM: [PERSON&DOMÄNE VON (N, PERSON)] (r)

„Referenten, die Personen sind und der Domäne N angehören“

Die Prädikation ‚PERSON (x)‘ trägt offenbar das Suffix *–ler*, während KW/N die ‚KOLLEKTIVITÄT‘ bezeichnet, deren Mitglied X ist. Den gefundenen Beispielen nach zu urteilen, bezeichnet das KW meist *Parteien, Staaten, soziale Institutionen* und ähnliche Organisationen (vgl. auch Motsch 1999: 361). KW als Basen werden großgeschrieben, das Suffix *–ler* klein, ohne dass es mit einem Bindestrich von der Basis getrennt wird. Das Wortbildungsmuster aufgrund des hier Angeführten lautet:

WBM [SM; KW/N – *ler*, Maskulinum].

3.2. Suffix - *ismus*

Nominale Derivate (Ex-D/N), abgeleitet mit dem Suffix *–ismus* vom KW als Basis, sind in der germanistischen Literatur kaum bezeichnet. Fleischer (Fleischer

1969: 178) zählt dieses Suffix wohl zu denjenigen, die aus dem Griechischen und Lateinischen entlehnt worden sind. Die Basen der *-ismus*-Derivate bilden so nach ihm entweder Nomina (N) oder Adjektive (Adj.). Nominale Ableitungen (Ex-D/N) mit dem KW als Basis werden aber von ihm weder verzeichnet noch als Wortbildungsstruktur angegeben und besprochen. Die folgenden Beispiele:

SEDismus (Basis /Ex-D/N)

Potsdam ist Harmonie und Widerspruch zugleich: Provinz und Residenz. Sein Geist bestimmt von Royalismus, Toleranz, Humanismus, Militarismus und Eklektizismus, Bohème und Beamtenmief. Fast zerstört von Großspurigkeit und Kleingeistern. Von Faschismus, S-E-Dismus, falschem Fortschrittsdenken und falsch verstandener Stadtsanierung.

(<http://www.pnn.de/potsdam/119462/> - 11.10.2016)

SPDismus (Basis/Ex-D/N) oder dieser PDS SPDismus

(de.indymedia.org/2002/10/31246.shtml – 11.10.2016)

FDPismus (Basis /Ex-D/N)

Der Anti-FDPismus ist ihm auf jeden Fall geblieben. Daher sagen „wir“ frohgemut: Besser ein „Zwergenstaat“ als deutsche „Zwergenkaros“.

(das-liberale-tagebuch.de/Liberal/2012-03/2012-03.html-12.10.2016)

veranschaulichen jedoch explizite Derivate (Ex-D/N) mit dem KW als Basis, die in der Regel eine politische Partei darstellen, seltener auch zwei in koordinativem Verhältnis zueinander, wobei das Suffix *-ismus* von ihr/ ihnen Derivate ableitet, die ‚eine Herrschaft oder ein politisches Prinzip‘ bezeichnen, was man folgendermaßen beschreiben kann:

SM: [DENK- UND VERHALTENSWEISE (x)] (r)

„Referent ist eine Denk- und Verhaltensweise im Sinne von X“

X ist eine politische Partei. Das Wortbildungsmuster (WBM) müsste also lauten:

WBM: [SM; SK/N – *ismus*/Maskulinum].

Die angeführten Beispiele im Korpus zeigen, dass man die Basis groß und das Suffix klein ohne einen Bindestrich dazwischen schreibt. *-ismus* als Suffix hat die Funktion syntaktischer Transposition und markiert das Genus Maskulinum.

3.3. Suffix - isch

Das Suffix – *isch* hat hauptsächlich die Funktion syntaktischer Transposition. Es leitet von dem KW als Basis die Wortart Adjektiv (Adj.) ab. Mit Ausnahme des etwas seltener vorkommenden Suffixes *-lich*, wird dieses wohl das einzige im Deutschen sein, das man mit dem KW kombinieren kann, allerdings viel seltener als generell mit N. Die Beispiele:

DDRisch (Basis/Ex-D/ Adj.)

Vor 25 Jahren trafen zwei deutsche Sprachen aufeinander, das BRDisch und das DDRisch.

(www.rr-verlag.de/kh_brdisch_ddris.html- 3.10.2016)

DDR-isch (Basis/Ex-d/Adj)

Zur Beantwortung dieser Frage wird eine Verständigung darüber nötig sein, wie homogen oder - vulgo - wie «DDR-isch» die in der DDR anzutreffende Objektkultur war.

(www.werkstattgeschichte.de/.../WG14_057-070_HUE...- 2.2.2017)

ddr-isch (Basis/ Ex-D/Adj.)

Sie mochten, wollen oder nicht, sie hatten keine Alternative,,sich weiter in der Selbständigkeit zu entwickeln“, wie es in einem Lesestück der Sammlung so reizend ddr-isch heißt.

(<https://books.google.rs/books?isbn=3322958183> – 7.10.2016)

brdisch (Basis/Ex-D/Adj.)

... also das Wort Gottes nur da, wo es verbietet, vorzüglich die Stelle: „Jhr Bauch ist ihr Gott, ihren Ruhm suchen sie in der Schande, sie sind brdisch gesinnt!

(<https://books.google.rs/books?id=o9VFAAAAcAAJ> – 12.10.2016)

NS-isch (Basis/Ex-D/Adj)

Und, ebenso wichtig, Durchdringung der Bünde mit monarchischen Gedanken, die morgen oder übermorgen NS-isch resorbiert sein werden.

(<https://books.google.rs/books?isbn.=3110909502> – 3.10.2016)

FDP-isch (Basis/Ex-D/Adj)

Freihandel auf FDP-isch.

(<https://klausbaum.wordpress.com/.../freihandel-auf-fdp-isch/?...> – 4.10.2016)

lassen erkennen, dass diese Derivate mit und ohne Bindestrich geschrieben werden, was allerdings auch einen Bedeutungsunterschied mit sich bringt. Ex-D/Adj ohne Bindestrich bezeichnen eine ‚SPRACHE‘ und diejenigen mit Bindestrich hauptsächlich eine ‚EIGENSCHAFT‘. Bei den letzteren wird das KW als Basis hauptsächlich groß-, immer häufiger aber auch kleingeschrieben, was in den angegebenen Beispielen gut zu erkennen ist. Semantisch betrachtet markieren diese KW-Ex-D/Adj. nicht nur die Eigenschaft an sich, sondern heben sie auch als typisch hervor, was wir in Anlehnung an Motsch (1999: 195), wie folgt, beschreiben:

SM: [TYPISCH für ein(N)] (x)

‚typische Eigenschaften des nominalen Konzepts N sind zugleich Eigenschaften von x‘

Das nominale Konzept N, in diesem Falle *Parteien* oder *Staat*, wird durch das KW ausgedrückt, und die für sie charakteristischen Eigenschaften werden mithilfe des Suffixes *-isch* auch auf x übertragen. Das Wortbildungsmuster lautet demnach:

WBM: [SM; KW/N- *isch*].

3.4. Suffix *-lich*

Ex-D/Adj. mit dem Suffix *-lich*, abgeleitet vom KW wie in den Beispielen:

SPD-lich (Basis/Ex-D/ Adj.)

Leute mit Ideen werden gern in die linke Ecke gedrängt. Denn die Mitte mag es kuschlig. Sorry - SPD-lich hartzlich.

(www.spiegel.de › Forum › Politik – 4.10.2016)

CDU-lich (Basis /Ex-D/Adj.)

Der Wirtschaftsflügel der CDU und mit ihm Frau Merkel betrachten den einseitigen und schrankenlosen Sozialabbau als »ur-CDU-lich«; Blüm u.a. ja selbst die CSU, mit ihr Herr Seehofer finden das zutiefst unsozial.

(www.hr-schmitz.de/rs-news005.htm - 13.10.2016)

AfD-lich (Basis/Ex-D/Adj.)

Und dass Dresden viele Wissenschaftler und hochwertige internationale Industrie verliert, ist AfDlich.

(www.sz-online.de/.../zoff-um-richterwahl-afd-verlaesst-plenar- 13.10. 2016)

veranschaulichen, dass sich das Wortbildungsmuster [SM; N – *lich*] nicht wesentlich von den *-isch*-Derivaten unterscheidet, außer im Suffix selbst. Das semantische Muster ist identisch. Das nominale Kozept N umfasst auch hier vor allem *eine Partei/ Parteien*, die durch das KW markiert wird, und die für sie typischen Eigenschaften überträgt das Suffix *-lich* auf X.

3.5. Zirkumfix *ent-...-ieren*

Aufgrund der Korpusanalyse lässt sich feststellen, dass im deutschen Wortbildungssystem auch Ex-D/V (Verbalderivate) ein KW als Basis haben können, was folgende Beispiele bestätigen:

entstasiiieren (Basis/Ex-D/V)

Dabei hätte uns Opfern schon sehr viel bedeutet, das vereinte Deutschland zu entstasiiieren, ... (<https://adamlauks.com/.../der-deutsche-bundestag-verneigt-sic...12.10.2016>)

entnazifizieren (Basis/Ex-D/V)

Das Ziel der angloamerikanischen Besatzungspolitik war es, Deutschland zu entnazifizieren, zu entmilitarisieren, zu entflechten, zu demokratisieren, ... (<https://books.google.rs/books?isbn=3161503783> – 12.10.2016)

entbrdisieren (Basis/Ex-D/V)

Mit „entbrdisieren“ meinte ich, mich irgendwo nach Canada, Australien oder Südafrika zu verpieseln...

(www.politik-sind-wir.de › ... › Bürgerrechte & Innere Sicherheit – 17.10.2016)

entSEDisieren (Basis /Ex-D/V)

Nach 1989 hätte man den Osten erst einmal komplett entSEDisieren müssen und die Rädelsführer hätten in Nürnberg vor Gericht gehört.

(www.wallstreet-online.de › ... › Wirtschaft & Politik (hist.)-17.10.2016)

entpegidisieren (Basis/Ex-D/V)

Doch ich will in dem Text über Dresden auch entpegidisieren und finde die Stadt unter dem wechselnden und weiten Himmelszelt toll”, sagte Wawerzinek (<https://meinwortgarten.com/.../stadtschreiber-peter-wawerzinek.-18.10.2016>).

Diese lassen erkennen, dass sich ein KW als Basis verbaler Derivate (Ex-D/V) ausschließlich mit einem Zirkumfix in der Kombination PRÄFIX + SUFFIX als zweiter UK verbinden lässt, wobei als Präfix lediglich *ent-* und als

Suffix *-(is)ieren* in Frage kommen. Dieser Zirkumfix wird nicht in der Literatur verzeichnet, demnach auch keine verbalen Derivate mit einem KW als Basis. Das angeführte Zirkumfix *en-t....-(is)ieren* weist in dieser Kombination auf die Existenz eines semantischen Musters (SM) hin, das sich indirekt wie bei Motsch (Motsch 1999: 137) beschreiben lässt:

[CAUS (TUN (x1 agens), WIRD (NON (BESTANDTEIL VON (N,x2 thema))),
in unserem Fall etwas vereinfacht interpretiert,

,verursachen/ auslösen, dass der Aktant einen seiner Teile verliert’.

Dieser Teil wird, wie aus den Beispielen deutlich wird, in der Regel durch *Parteien* oder *Staaten* als KW markiert, und das Wortbildungsmuster lautet:

WBM: [SM; *ent-* KW/N-*(is)ieren*].

Bei diesem Wortbildungsmuster werden KW in der Regel klein und ohne Bindestrich dazwischen geschrieben, obwohl vereinzelt auch die Großschreibung möglich ist, wie bei *entSEDisieren*.

4. ZUSAMMENFASSUNG

Die Analyse einer umfangreichen Belegsammlung lässt erkennen, dass die Kurzwörter (KW) im Deutschen ein Teilsystem innerhalb des Wortbildungsprozesses darstellen, vergleichbar mit klassischen LE kommen sie in diesem Prozess als Ergebnis von Reduktion vor und zugleich als Bauelemente zweier Wortbildungsmodelle, Komposition und Derivation, bei den Wortklassen Nomen (N) und Adjektiv (Adj.). Als Basis bei Det.ZS stehen sie nur bei Nomen, bei Ex-D/N /Adj. bei Nomen und Adjektiv, vereinzelt auch bei Verbalderivaten (Ex-D/ V). Bei den Ex-D/N wurden zwei Suffixe und zwei semantische Muster verzeichnet, bei Ex-D/Adj. ein semantisches Muster und zwei Suffixe, während bei Ex-D/V ein semantisches Muster und ein Zirkumfix vorkommen. Die frequentesten sind jedoch KW als Det.UK mit der Funktion der Modifikation nominaler und adjektivischer Zusammensetzungen (Det.ZS/N /Adj.).

LITERATURA

Donalies, E. (2005). *Wortbildung des Deutschen*. Ein Überblick. Tübingen: Gunter Narr Verlag.

- Fleischer, W. (1969). *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Leipzig: VEB Bibliographisches Institut.
- Fleischer, W. und I. Barz (2012). *Wortbildung der deutschen Gegenwartssprache*. Berlin – New York: de Gruyter.
- Motsch, W. (1999). *Deutsche Wortbildung in Grundzügen*. Berlin: de Gruyter.
- Petronijević, B. (2015). *Beiträge zur kontrastiven Wortbildung deutsch – serbisch und serbisch – deutsch*. Beograd: JACEH.
- Wellmann, H. (1995). *Die Wortbildung*. Sonderausdruck aus der *Duden – Grammatik*. Mannheim – Wien – Zürich: Bibliographisches Institut.

Božinka Petronijević

SKRAĆENICE KAO ELEMENTI TVORBE U NEMAČKOM JEZIKU

Rezime

Skraćenice u nemačkom u jeziku čine podsistem u okviru tvorbenog sistema. Za razliku od klasičnih leksičkih jedinica, one se u tvorbenom procesu javljaju kao rezultat redukcije kao modela tvorbe, ali i kao konstitutivni elemenat kompleksnih struktura dvaju tvorbenih modela, kompozicije i derivacije. Kao determinativne neposredne konstituente se javljaju kod determinativnih složenica, imenica i adjektiva ili kao baze kod imeničkih, adjektivskih i verbalnih derivata. Kod Ex-D/N nemački jezik beleži dva sufiksa (*-ler* i *-ismus*) i dva semantička obrasca, kod Ex-D/Adj. beleži se jedan semantički obrazac i dva sufiksa (*-isch* i *-lich*). Strukturu Ex-D/V nemački jezik beleži kao sporadičnu pojavu koja potvrđuje jedan semantički obrazac i jedan cirkumfiks, tačnije *ent-* SK/N *-(is)ieren*. U nemačkom jeziku su ipak najfrekventnije skraćenice kao Det.NK u funkciji modifikacije nominalnih i adjektivskih složenica (ZS/N /Adj.). Skraćenice u nemačkom jeziku isključuju mogućnost kombinatorike u okviru drugih modela pa tako i same modele – konverziju i redukciju.

Ključne reči: skraćenice, modeli tvorbe, elementi tvorbe, semantički obrazac, kompozicija, derivacija

Božinka Petronijević
Filološki fakultet Beograd/ FILUM Kragujevac
e-mail: cristivoje@icomline.net

IV

POZORIŠNE, KNJIŽEVNE I JEZIČKE TEME

ВЕЛИМИР ЖИВОЈИНОВИЋ КАО ТУМАЧ СВЕУКУПНОГ ОСТВАРЕЊА НА ПОЗОРИШНОЈ СЦЕНИ

Сажетак. Велимир Живојиновић Massuka се посматра као један од најсве- странијих позоришних стваралаца које је наша култура имала. Изузетно пло- дан преводилац, драматург, позоришни критичар. Као познавалац музике и свих законитости сценског ивођења пише о све три гране позоришног дело- вања: драми, опери, балету. Студија Шекспирове драмске технике је непре- вазиђена до данас. Позоришну критику писао у периоду између два рата. Позоришну уметност посматра у укупности. Био је најплоднији преводилац либрета у нашим позориштима.

Кључне речи: позоришна уметност, преводилац, позоришна критика, Шек- спирова драмска техника, либрето, В. Живојиновић Massuka

Велимир Живојиновић – Massuka, како се потписивао, (1886 – 1974) спада међу најплодније позоришне критичаре које је наша култура имала. Био је српски песник, приповедач, драматург, књижевни и позоришни кри- тичар, преводилац. Велики део своје активности посветио је позоришту, па је наизменично био драматург, редитељ и управник позоришта у Београду, Скопљу и Нишу. Један је од најплоднијих преводилаца либрета у нашим позориштима. Позоришном критиком се бави од 1911. године до почетка рата 1941. Био је сарадник бројних листова, недељника, часописа: *Венац* (2), *Новости* (9), *Илустроване новости* (1), *Српска Застава* (8), *Српска кул- тура* (2), *Застава* (1), *Епоха* 1919. (14), *Епоха* 1920. (20), *Српски књижевни гласник* (1), *Jugoslavenska njiva* (2), *Правда* (6), *Мисао* (64), *Јужна Србија* (1), *Политика* (2)...у којима је објавио преко сто педесет критика.

Изузетан познавалац литературе, музике и свих законитости сценског извођења суверено пише о све три гране позоришног деловања: драма, опе- ра, балет. Анализе литерарног предлошка унутар позоришне критике могу да стоје самостално као засебне анализе књижевног дела. Анализе Шекспи- рове драмске технике су вероватно непревазиђена литерарна студија. Изузе- тан је познавалац глумачког рада. Развој музичког живота у Београду прати поступно од концерата до оперских извођења.

Врло је занимљиво да је раних година двадесетог века изразити анти-позитивиста у позоришној критици. Пише само о ономе што је релевантно за уметничко дело. Основна црта његовог рада јесте истанчаност психолошке анализе. Не задовољава се истицањем општих, позитивних или негативних црта, него се труди да рашчлањивањем и упоређивањем ефекта ухвати, праву нијансу неког дела, оно што чини његову нарочиту драж. Проседе је чисто психолошки, уз потпуно избегавање биографских или свих осталих података који не улазе непосредно у уметнички ефекат. Позоришне критике су праве психолошке анализе које поштују чињенице у којима је једини циљ правилно тумачење факата. Труди се да не буде сувопаран, оживљава своје текстове упоређењима и метафорама, избегава литерарисање. Елемент новог, ма у ком облику, мора бити садржан да би дело имало естетску вредност.

Позоришну уметност је посматрао у укупности, то није само глума у њој учествују поред глумаца и режисер, и сликар и декоратер и електричар и возач, па чак и разводник у партеру.

Критика би требало да буде природна спона између позоришта и публике, а зато би критичар требало да буде боље упознат са сценом, да би постао саставни део позоришног система, а све то би било могуће под условом да се оплемене односи у позоришту.

Писао је о свим догађањима везаним за позоришну сцену: гостовањима, премијерама, позоришним законима, изменама... Био је темељито театарски образован, врсни преводилац, песник, редитељ, драматург, позоришни практичар – што је представљало широку основу за неосетно прилагођавање законитостима дневног новинарства. У свим његовим критикама осећа се живост, једноставност, изванредна способност психолошког нијансирања, суптилност у тумачењу музичке сцене.

Публика

Уопште посматрано, публику је посматрао као саставни и незаобилазан део позоришног чина. Посебна (стваралачка) компонента у чаролији позоришног троугла јесте сам гледалац. Живојиновићева размишљања иду до степена уопштавања.

«Наша публика нема ничег преживелог и блазираног у себи, њој није по сваку цену потребна сензација и голицање нерава, она је још кадра да доживљује и преживљује, она још није презасићена дубоким страстима, њен је дух још непреоран и *осетљив за сваку уметничку драж*.

Јер наше позориште, насупрот странима, има да буде – а то и може – више културна установа, но финансијско предузеће.

Да резимирамо. Дужност драматурга и управе нашег позоришта била би да на једној страни брижљиво и систематски пружа нашој публици што више старих комада, чију је вредност историја литературе утврдила, а на другој страни да у избору сувремених комада чини брижљивији избор и да не претпоставља књижевност једног народа књижевностима свих других народа. Онда ће позориште одговорити свом задатку и бити у праву да се зове културном установом»¹.

Врхунац позоришног доживљаја изнео је поводом гостовања Московског художественог театра

«И ви имате пред собом илузију живота, која чини да заборављате позорницу, да забављате људе који су на њој и да видите кроз читав сплет чулних сензација само чисту, далеку али јасну слику онога што уметничко дело хоће да пружи, само велику садржину, само симбол»².

Ка музичкој критици

Своје поимање психолошког Велимир Живојиновић образлаже у тексту *Спољна или унутарња режија*. Само посматрање драме као музичке партитуре може бити мост ка посматрању његове музичке критике.

Из природе саме драме, јасно је да онај који визуелни део представе ставља испред њених аудитивних елемената, сматрајући оно што је сликарско у њој важнијим од оног што је у њој музичко, да се тај греша о основни поредак датих ствари.

«Зато такозвана *спољна режија* – она која тежиште сценског проблема ставља претежно у спољна техничка или сликарска средства – није никад могла дати онако савршених позоришних творевина као што их је дала *унутрашња режија* – то јест она која тежиште сценског проблема ставља у психолошку, на име тонску обраду текста. Зато је и било могућно да се виде изврсне претставе у рђавом сценском оквиру, а нема примера да су и најингениознија решења на пољу сценског и сликарског постављања могла спасти претставу промашености ако је њен тонски елемент био погрешан. Сјајни експерименти Вахтангова и Таирова само су још боље потврдили исправност схватања на којем стоје Станиславски и Рајнхарт.

¹ *Позориште / О избору новитета*, «Српска култура», лист за културна питања, год. I, бр. 1, Београд, 1. март 1914, 6–8. /В.Ж./

² *Московски художествени театар – а поводом првог гостовања у Београду, 1921 – Из књижевности и позоришта*, књ. I. – Београд, издање књижаре Рајковића и Ћуковића, стр. 108–117. објављено: «Мисао», 3/1921, V/25 (1. јануар), 60–67, (В. Ж.)

Јер драма је више и пре свега музика; али музика која је забележена знацима далеко оскуднијим и непрецизнијим но што су знаци у музици, и за чије је интерпретирање потребна делом другојача, али делом и већа музикалност но што се тражи од диригента. Јер у место да буде упућен партитуром у све основно, као диригент, па да инстинктом уметника одмери само тачну меру при тумачењу оних, ипак недовољно прецизних, техничких знакова, редитељ мора сам да чује из сировог материјала речи и мелодију, и њен регистар, и темпо, и динамику и, када све, боју која психолошком изразу даје пресудно тонско обележје, па да све то пренесе на исто тако непрецизни живи људски материјал извођача. За овакву врсту слуха, која би се могла назвати психолошком музикалношћу, потребно је имати велико унутарње искуство, богат осећајни регистар, врло живу машту и моћ уживљавања, и када све ванредно култовисани слух који ће на одређеном месту тачно чути одговарајући психолошки тон у свим његовим детерминатним квалитетима. И још поврх тога довољно педагошке вештине да то што је чуо пренесе на извођаче као на послушан инструмент. То је све несумњиво врло тешко»³.

Овај текст веома је инспиративан али и као спона за његова тумачења музике, односно музичко-сценских остварења, где Велимир Живојиновић заузима посебно место. Његов корпус критика о музичко-сценским остварењима заслужује посебну анализу. Нијансирана психолошка тумачења, интердисциплинарна проучавања, поимање позоришта у његовој укупности заслужује да буде посебно анализирано.

Он врло пажљиво прати музички живот од његових почетака.

У једном од почетних оперских написа *Музика у Народном позоришту* запажа да музика постепено узима све више право грађанства у нас. «Не само да је тражња већа, него се почиње и нешто систематскије да ради на њеном ширењу. /.../ Ми смо врло скромни и ни мало не делимо оно мишљење да опере или треба давати сјајно или не давати никако. Ми се радо задовољавамо тиме да се оне дају према нашој снази, која ће се постепено развијати и постићи најзад потребну висину»⁴.

У својој студиозној анализи настанка опере на нашим просторима наглашава «ако не необично добре, а оно бар солидне певаче можемо да имамо. И бар певаче музички образоване и школоване. То је оно што ми с правом очекујемо и тражимо од позоришта»⁵.

³ Спољна или унутарња режија, «Правда», Београд, 6–9. јануар 1934, 29. (В. Живојиновић)

⁴ *Музика / Музика у Народном позоришту*, «Српска култура», лист за културна питања, год. I, бр. 1, Београд, 1. март 1914, 20–22. /В. Живојиновић/

⁵ Исто

Оперска критика

Пишући о премијери *Мадам Батерфлај*, запажа да се критика своди на то да је опера изведена с много недостатака. Сматра да публика нема одређени укус и прима оберучке све, што јој се пружа из света на даскама.

Говори о формирању Опере. Посебну пажњу плени његово истицање значаја националне опере.

„Ако немамо српску оперу, имамо хрватску. Зашто се место Пучинија није појавио Зајц? Или ако је ту било каквих техничких, етничких тешкоћа зашто се није почело са чешким композиторима? Дворжакове и Сметанине опере биле би и симпатичније од *Мадам Батерфлај* и одговорили би задатку Народног позоришта. А наша публика изгубила је појам о својој националности и прима све што је страно.⁶”

Када пише оперску критику, он анализира све сегменте, учешће диригента, хора, редитеља, сваког појединачно:

«Премијери *Мињоне*, те топле и сочне и нежне музике А. Томаса, израђене по једној од најсимпатичнијих епизода из Гетеова *Вилхелма Мајстера*, музике богате по разноврсности, по мелодичности, по отменој и складној линији, имала је на нашој сцени један посве леп успех. Представа је текла, у својој целини, необично лепо и успела већ одмах да осигура себи стално и сигурно место на нашем репертоару.

Заслуга за то припада овога пута свим сарадницима и суделовачима у извођењу, почевши од диригента, од оркестра и солиста па до кора и балета. Али једна од најпоузданијих заслуга лежи у доброј подели партија.

На балету се, разуме се, осећало да је још дилетантски.

Тако је *Мињоном* наш оперски репертоар добио једну ствар која ће га обогатити и освежити ⁷.

Значајна је његова посебна «студија», оперска критика у три наставка (за данашње прилике музичке критике потпуно незамисливо) о Бизеовој опери *Бамиле*. Посебно хвали што су после Вердијевог *Трубадура*, добили Бизеову *Бамиле*. Сматра да се не могу потужити да је рђав ни избор ни ред којим Народно позориште уводи публику у ону озбиљнију и вишу музику, која је до скоро била код нас страна и непозната земља. «Народно Позориште остаје још једино место на коме може да се гаји права, висока музика, и са кога може да се сеје у шире народне масе музичка култура. И оно је

⁶ Позориште / После оперске премијере, (*Мадам Батерфлај*), Епоха, Београд, 19. фебруар 1920.

⁷ Позориште / «*Мињона*» од А. Томаса, У Манежу, 24. септембра 1920. Диригент г. Бинички, Епоха, Београд, недеља 26. септембар 1920.

дужно да то ради, као што је и држава дужна да га у томе најобилније и без икаквог ограђивања потпомаже.

/.../Требало је да дође Вердијев *Трубадур*, па да се увиди: и да је наше позориште кадро да се прихвати тежих задатака и да је наша публика не само кадра да прими и разуме вишу музику, већ да је и довољно захвална»⁸.

Балетска критика

Оно што је откровење сваког проучаваоца позоришне критике Велимира Живојиновића јесте писање балетске критике. Негде на последњим страницама часописа *Мисао*, ситним словима наилазимо на приказ *Жизеле*. Наоко неугледан третман критике, па би човек очекивао и такав текста, али ту наилазимо на бриљантска запажања, како на кореографском, тако и на играчком плану. Веома је занимљив приступ у писању балетске критике кроз личност и стваралачки угао кореографа, морам признати, до сада нисам то сусрела. Анализа је комплексна у музичко-драматуршко-психолошко-играчком, али и визуелном облику. Сви сарадници, односно чланови ауторске екипе поменути.

«Хроника / Две балетске премијере. Адам: ‘Жизела’; Недбал: ‘Делија крпа’

Г. Фортунато је један од ретких редитеља-стваралаца који умеју не само да виде и проживе у машти дело, него су кадри и да своју визију пренесу у конкретан израз на позорници кроз материјал који раде. Необична је и многострука моћ овог уметника. Он проживљује музику кроз њен најинтимнији израз и одмах је, у својој уобразиљи, прелива у покрете. Али он те покрете, одмах иза тога не види само као музику и као игру. Он их претвара у глумачко-психолошки израз, у скуп израза, у визуелне визије које расту, преплићу се, бујају у симфоније покрета које се изливају, као живи таласи, бујицама, сплавовима једна из друге. Малочас музичар, сад драматург, он најзад постаје сликар који ће на ову бујицу покрета просути бујицу боја да екстазу музике и игре заспе ватрометом најживљег колорита. Изненађење долази па изненађење. Потпомогнут свим уметностима, израз забележен у музици расте до јарког визуелног, конкретног обличја које се натура и добија своје пластично биће.

⁸ *Позориште/ Тамиле од Бизеа, Српска застава*, 21/1913, 591, 22. септембар 1913, 3. (Велмож)

/.../ *Жизела* и *Делија Крпа* дошли су да потврде то још једном. Особито *Жизела*, иако као музика већ оронула, дала је изврсну прилику за развијање свих ових преимућстава.

Разуме се да су у извођењу и овог пута били његови изврсни помагачи и сјајна г-ђа Кирсанова чији се темперамент намеће са њеном техником и прелива толико пута у пенушања најлепше поезије: и изврсна г-ђа Пољак ова са својом отменом линијом пуном стила: и цео млади ансамбл који са толико преданости и љубави даје облике визијама свога учитеља»⁹.

Занимљиво тумачење законитости игре у поређењу са законитостима музике сусрећемо у критици поводом *гостовања Ане Павлове*. Изненађује познавање балета као сценске игре. О *Смрти лабуда* с одушевљењем сам интерпретирала филозофски текст Исидоре Секулић. Текст Велимира Живојиновића, иако знатно краћи, у основи не заостаје за дубинама Исидориног текста. Овде се о тој нумери говори у координатама музике, игре, других балета, становишта класичне игре, поредећи с новим кретањима у игри Исидора Данкан и Лабан.

«Јер Ана Павлова је показала Београду у ком жанру игра највише што је он досад видео. Њена техника, увежбана до потпуне лакоће и сигурна до беспрекорности, и сведена зато до простоте коју може само пуна поузданост да да, морала је задивити још више оне који су у своје посматрање уносили мање претходног заноса, мање подмитљиве одушевљености, а више критичне строгости.

Ако ипак зато дивљење није кулминирало у ову врсту естетског допадање, које, рекло би се, рашчињава душу и уноси у њу дубоку, узбуђењу ганутост, то долази свакојако од самог жанра те уметности.

/.../ Класичан балет, то је, у истини, оно у игри што је у музици колоратура. Доведена до врхунца савршенства, она изненађује, задивљује као нешто скоро неприродно, али није кадра својом птичијом страшћу да понесе, узбуди, одведе до заборав а у одушевљењу.

Баш ту, уосталом, и почиње метафизика балета као игре. Баш на том питању је почела борба против балета као застареле, неживотне форме, скоро истим документима којима су некада реформатори опере повели борбу против старинске опере колоратура. Баш ту почиње борба за нову игру, која тражи враћање првобитним изворима игре, враћање осећању као основици у музичком тумачењу као потки игре.

⁹ Хроника / *Две балетске премијере*. Адам: «*Жизела*»; Недбал: «*Делија крпа*», «Мисао», књига XX, свеска 1–2, Београд, 1–16. мај 1926, 113. (В. Ж.)

/.../ И њена чувена *Лабудова смрт* има да захвали своју славу, можда, исто толико – ако не и више – својем мимском изразу, колико и својој виртуозној игри, нагонећи нас да превидимо извесне неподударности између музичког израза и пластичког тумачења. То је друго, и то одлучујуће – јер колико експресије за сложена тумачења не значи ништа без савршено савладане технике, толико је исто истина да права уметност почива тек у овом другом што иза перфекције техничке почиње – то друго видело би се и подвукло још у знатнијој мери да је, место посебних малих тачака, дат цео један већи балет у којем би се доживљај развијао у ослањању једног дела на други и њиховом узајамном допуњавању. Ма колико уметност апстрактне линије, и балет добија у уметничком деловању ако се у њега може да пројигира извесан конкретан смисао, извесно тумачење.¹⁰

Задивљујуће како описује ту танану границу између музике и покрета, поводом гостовања *Зула де Бонза*, мимске играчице, те благе прелазе музике у покрет. Аргументује све своје замерке по тактовима, али зато прави мали есеј о њеном телу и пластици израза. У нашој садашњој критици непостојеће.

Изузетан познавалац Шекспира

Чланак из другог дела књиге *Из књижевности и позоришта* заслужује нарочиту пажњу и може се посматрати као кредо његова критичарског рада: «кратка, али ванредно јасна и аналитичка расправа *О Шекспировој драмској техници*, где се два општа питања драмске уметности, концентрација сцене и значај драмског монолога, стављају у необично јасну светлост, без много историјског материјала, само на основу чисто психолошког посматрања ствари. Та одлична студија показује најбоље сва преимућства В. Живојиновићег метода у критици и она карактерише најсавршеније његов начин рада»¹¹.

«Шекспирова драмска техника

Поред свег дивљења које имамо за Шекспирову генијалност, и који је – сем неколико изузетака – расло из деценије у деценију из века у век, – са двема стварима у Шекспировој драмској техници тешко се мирило наше новије доба и осећало их као очити недостатак. То су, с једне стране, његово непоштовање принципа о јединству места и његова до произвољности слободна промена позорнице на којој се сцена догађа, – и затим, с друге стране,

¹⁰ *Балет / Гостовање Ане Павлове, «Мисао»*, књига XXIII, свеска 5–6, Београд, март 1927, 368–369. (В. Ж.)

¹¹ Исто.

стална употреба монолога у његовим драмама. Прво се одбацивало – поред техничких тешкоћа које су дојучерашњој позорници задаване непрестаним променама декора – још и стога, што се јединством места желела да постигне већа концентрација на саму драмску радњу. Друго се одбацивало зато, што је, – особито реалистичком и натуралистичком периоду прошлога века – изгледало неприродно да човек говори сам са собом и што је овај априорни став чинио доиста у много случајева немогућим уживљавање и уживање за човека одгајаног у реалистичким теоријама

/.../ Његова техника сенчења сцене омогућавала му је да сцену заврши чим је у њој речено све што је нужно, па да отпочне опет другу, опет ин медиас рес, и опет само донде и онолико колико је важно и потребно рећи. Он зато није имао потребу да троши ниједну сувишну реч, што је код Ибзенове технике, нажалост, неизбежно и код најбоље композиције.

/.../ ... монолог представља најкраћи најпоузданији пут да се стигне право у душу личности која се износи на позорницу.

/.../ Ту потребу монолога осетили су у осталом и модерни писци, па су, кад су били довољно ингениозни, гледали да нађу бар сурогат, кад се нису, из својих предрасуда, усуђивали да се лате директно монолога. Тако је Чехов, мада није био богодани драматичар, ингениозно пронашао сцену у *Трима сестрама*, кад се несрећни брат, удављен паланком, разговара са глувим слугом. Он се у истини разговара са самим собом. Глуви слуга је само дивно смишљена: ‘Ја не чујем што говориш’ – вели слуга. – Одговор: ‘А зар бих ти ја то говорио кад би ти чуо!’ – Други пут ће то бити пијанство, трећи пут која друга замка... Битно је да се недостатак монолога тешко осећа»¹².

Импесионира Живојиновићево слово о Шекспиру, правилно ситуирање унутар драмског књижевног комплекса, али његово постављање у инспиративни центар за друга уметничка поља универзалније провенијенције, каква је музика, па отуда поређење с Бетовеном у музици. Будући да је највећа вредност његова књижевна опуса у понирању у психолошке дубине, а у драмском поступку у сажимању. Оно што је у античкој трагедији било на нивоу божанског, као судбинског, сада је то померено на фантастичне пределе људске психе. У том смислу као откровење делује текст из *Љужног прегледа: Шекспир и његов утицај / Особине које га чине изнимним*

«Но у мало речи казано, оне би се дале, можда свести на три најглавније и то: на разнородност, на интегралност и на интензитет, или, другом

¹² *Шекспирова драмска техника* – у књизи Велимира Живојиновића: *Из књижевности и позоришта, књига прва, Издање Књижарнице Рајковића и Ђуковића, Београд, 1928.* 118–126. објављено: «Мисао», 5/1923, XIII/96 (19. децембар), 1811–1817, (В. Живојиновић)

формулом речено, Шекспирова изнимна величина била би у томе, што је он својим делом обухватио тако велики број израза човекове психе, да нам се чини као да би био обухватио свеколики људски живот и дао га у његовом тоталитету.

/.../ Ви сте лако могли опазити, ако сте пажљиво прочитали ма једно Шекспирово дело, како је број утисака које сте примили и задржали након читања несразмерно велики за једну драму.

То обиље утисака не долази од изузетне дужине дела. Напротив, драме Шекспирове су махом врло привидно одмерене у погледу величине текста. То обиље утисака не долази од изузетне количине веома разнородних доживљаја – акција, карактера, осећања, мисли – сложених у узани оквир једног позоришног вечера само захваљујући реткој снази кондензовања, и трајно забележених у нашем памћењу захваљујући њиховом особеном интензитету.

/.../ Та вештина сажимања, изведена је не механичким начином који би просто кресао и смањивао, и тиме једно осећање или један израз чинио непотпунијим и блеђим, већ снагом згушњавања и дестилирања у којем се од суштине не губи ништа, него се само појачава интензитет израза, то је оно у чему Шекспир скоро нема премца. А та снага опет не долази од саме вештине казивања, од спретности драмске дикције која је психолошки само постериорни факт. Она долази од онога што би се могло назвати видовитошћу осећајних и мисаоних функција, видовитошћу интуиције под чијом интензивном светлошћу се и могла остварити она виртуозност форме особено карактеристична за Шекспира.

/.../ Шекспир, напротив, један од најмоћнијих психолога. По томе би он био један од најдубљих реалиста, ако се реализам не схвата као бележење свакодневности, већ као истицање суштине људске душе, како су га у истину сви велики реалисти и схватили, ако и нису били увек кадри да сиђу до дубине у које је силазио Шекспир. Но за разлику од највећег броја реалиста, Шекспир бележи по правилу једно осећање, једну страст, један душевни сплет не у ономе што би био њихов просечни, најчешћи израз, већ има потребу и страст да тражи израз што је могућно ређи, како би осећање забележио у што чистијем, што изворнијем виду.

/.../ Радећи тако Шекспир на неки начин отрже свој свет времену не везујући свој психолошки експеримент за спољне услове – услове доба, друштва, средине – колико за унутарње услове трајних законитости људске психе, он уздиже свој свет над временски и просторни оквир којем тај свет живи. Тако како у њега људи делују, осећају и мисле, тако је, чини нам се, било и јуче, тако је и данас, тако ће бити и сутра.

/.../ Документарност за ту психологију он не тражи толико у временској, социјалној и другој условљености, као многи реалисти, колико у њеној исконској законитости. Тако је он и животно истинит као што би желели да раде реалисти, и независан од времена, па зато трајнији у својим налазима, као што су то желели романтици, једно и друго, пак, постиже Шекспир овим појачаним интензитетом, оствареним помоћу спуштања у дубине људског осећања и помоћу сажимања до суштинског у њему. Тиме он постиже и ону посебну своју фантастику, која је фантастика осећања и душе људске, а коју је касније на другом пољу и другачијим поступцима тако снажно развио Достојевски. Судбинско и трагично, које је код Грка било стављено у руке богова, пребачено је овде у таме људског срца. А шта је фантастичније и мистичније од онога што ми зовемо душом?

/.../ Но Шекспиров утицај није задржао на драмским писцима и књижевницима уопште. Тај утицај и његова снага, види се исто тако и у безбројним инспирацијама које је његово дело пружило читавом низу музичара од талента, међу које долазе и они највећи као што је Бетовен. Јер, Шекспир, најбољи познавалац људске душе, творац читавог низа индивидуалних људских обличја, снажни драматичар, био је творац најдивније фантастике и најтоплије лирике коју је човечанство дало, тако да се скоро не може рећи у чему је његово надахнуће веће: у драмском грчу или у лирском замаху и топлоти. Природно је било, да ће оваква, интегрална личност лако наћи одјека у сваком темпераменту. Природно је било да се оваквим особинама делује у највећој мери на машту музичара»¹³.

Сав проблем око негирања *Макбета* у Гавелиној поставци последица је дубинског посматрања Шекспира и поимања његове драмске структуре. Вероватно из Живојиновића проговара онај део бића који је проникао до најтананијих пора Шекспрових дела. Непознавање Шекспира са психолошке основе суштинска је замерка Гавели, јер су одатле ишли сви остали пропусти. Можда је и логична таква реакција, јер мало је драматичара, теоретичара који су до тих тананости досегли Шекспиров драмски опус.

¹³ *Шекспир и његов утицај, Јужни преглед*, г. VIII, бр. 3, март 1933, 118–123. (Велимир Живојиновић) Предавање одржано на Шекспирову вечеру, који је приредио Клуб независних књижевника

Критичар штимунга

Постоји изванредно тачна оцена у тумачењу, непосредно по објављивању књиге у којој се Живојиновић тумачи првенствено као «критичар штимунга»¹⁴.

Даље се пореди «расположење које уметничком делу даје основни тон, као што светлост даје сунчаном, а суморна замраченост јесенском, кишном дану, г. Живојиновић схвата сигурно и пластично, иако сумарно, и синтетички га износи. На томе онда, скоро редовно, г. Живојиновић изграђује своју импресију». По томе се закључује да је Живојиновић импресиониста. Чинило се да је г. Живојиновић усвојио «гlediште г. Пандуровића, по којем је књижевна критика наука која се ослања на естетику и примењену психологију».

На крају својих опсервација критичар закључује да «Сима Пандуровић има више научничке окретности, ерудиције, али је г. Живојиновић топлији, приснији по свом ставу. Г. Пандуровић хладно посматра своје изливе под 'научним пресеком', г. Живојиновић их оживљава топлином израза, духовног полета и убедљивог саосећања. Најзад, г. Пандуровић говори само о песницима; г. Живојиновић и о приповедачима и драматичарима».

Закључује се, даље, Живојиновићев «широкогруди став, присност за улажењем у основне идеје и расположења дела и писца о којима говори, изванредан степен саосећања, приближавања, које онда уроди топлином, импресивношћу и дахом непосредности, уверљивости. Чини извесне напоре у том смислу да читаоцу импутира своја расположења примљена од дела. Он то не чини фином и свестраном анализом, него непосредно, бојећи своје излагање живљим, приснијим, упечатљивијим, бојама и износећи синтетички утисак који настаје од читавог једног спета елемената, често врло разнородних и контрастних, у уметничком делу»¹⁵.

Већ ту је истакнут леп, сугестиван, течан стил и пријатна фраза.

Илустрацију за оцену да је Велимир Живојиновић «критичар штимунга» најбоље проналазимо у приказу «*Онај стари од Жоржа Порто-Риша*», који започиње утисцима из позоришта.

«Утисци који се изнесу из позоришта после приказивања ове драме многоструки су. Али не и диспаратни. Напротив уколико су многострукији, утолико нас дубље увлаче у оно пуно заборављање и у оно утапање и губљење у себе, које чини да се наш унутрашњи живот нестаје све оно што је око нас, свег реалног живота са својим свакодневним мислима и личним

¹⁴ Бошко Новаковић: *Велимир Живојиновић: Из књижевности и позоришта*, књ. 1, Београд, издање књижаре Рајковића и Ћуковића, г. I, књ. I, св. 5, мај 1928, 392–394.

¹⁵ Исто.

бригама и настаје потпуно преношење у свет осећања и мисли. Сви утисци се купе око једне жиже и стапају у један огроман и силан талас, који нас носи, одвлачи од себе самих, преорава нашу душу и штимује у њој нове, нама дотле непознате акорде.

Отуда онај силни депресивни утисак који комад оставља на нас. Порто Риш је пронашао модеран закон судбине. И као у грчким драмама, тако и овде људи су само играчке једне више невидљиве воље. Још од првих дијалога се осећа да се несрећа приближава. И она мора доћи. Узалуд јој се сви опиру. Узалуд се сви труде да је отклоне»¹⁶.

У својим критикама прво даје карактеристике књижевности, па дела, и на крају односно на врхунцу, појединачно анализу појединих ликова. У другом делу је игра глумаца.

Занимљиво је како *проблем позоришне игре глобализује*. Говори о глуми сваког глумца понаособ. Неопходно је увек имати у виду *добру целину*. Врло је занимљива минуциозна анализа рецепције. Тај конституент гледалац није тако брижљиво обрађен у модерној теорији рецепције. *Императив је уједначена игра*. Сматра да наша позоришта пате од неуједначене игре. Занимљиво истакнуто у тексту *Недостаци приказивања у нашем Позоришту*

«Погрешно је мислити да ми немамо довољно добрих глумаца и да стога приказивање комада у нашем позоришту не може да буде онако солидно, какво налазимо готово код сваке позоришне европске трупе.

/.../ Па ипак, целокупан утисак је каткад такав да се у Позоришту добије пуно и непомућено уживање. Нешто недостаје.

Рећи ћемо одмах шта. Недостаје убедљива и солидна целина.

И отуда она има тип нечег недовршеног, нереалног недовољно културног.

Узроци су томе различити. Они леже у врло разноликом материјалу са којим Позориште ради. Они потичу и из недовољног осећања потребе за целину код чланова трупе»¹⁷.

Велимир Живојиновић пише аналитично, пажљиво, студиозно, без обзира у којим новинама се његови текстови појављују. У почетку су то *Новости*, касније *Епоха*, па *Мисао*... Са посебном сувереношћу пише о свим сегментима драмског стваралаштва на сцени, које је резултат изузетног литерарног познавања. Први део критике су углавном компаративна проучавања литерарног дела. У следећој критици у првом делу означава суштину француске комедије,

¹⁶ *Позориште/ Онај стари, од Жоржа Порто-Риша, Српска застава*, 21/1913, 596, 28. септембар 1913, (Велмож)

¹⁷ *Позориште/ Недостаци приказивања у нашем Позоришту, Илустроване «Новости»*, год. I, бр. 1, 25. децембар 1913, 10–11. (В. Ж.)

а затим развија даље финесе око водвиља, сижеа и у завршном делу текста завршава се игром глумаца.

Последња опаска односи се на музику.

Велимир Живојиновић је био изврстан познавалац светске литературе, иако је говорио: «Гете ми је и иначе био близак. Ближи него Хајне. Гетеа сам још као студент изучавао: када је у Београд дошао млади германиста Тривунац, по неколико семестара само је Гетеа предавао! Гете ме је сигурно импресионирао, али не верујем да је много утицао на мене. Уопште не верујем у могућност утицаја на тај начин: човек се некоме може дивити, али никад не може говорити његовим језиком.

Настојао сам да нађем свој језик, своје метафоре. Волео сам Гетеа, поступно сам улазио у његов свет: није радио само својом мудрој и здравом главом, био је и врло осећајан човек. Глава је ту само да контролише.

/.../ Били су ми блиски и руски песници. Од Француза сам волео оне мање познате: на пример, што сам више читао Бодлера, све ми се мање свиђао. Допадао ми се Верлен. Имао је лепе, емотивне, звучне песме. Волео сам много Шекспира и велике енглеске романе»¹⁸.

Један од првих позоришних текстова био је писан из Лајпцига 1911. о новинама у драмској литератури: «*Новине на немачкој позорници Франк Ведекинд (поводом његове драме Франциска). Ведекинд је модерниста и неће да зазире од проблема. Проблем полног буђења са свим узгредним појавама и последицама. Комад Лулу, перверзност осећања главна тема*»¹⁹.

Посебан корпус текстова из области драмске критике представља му писање о гостовањима. Пише о гостовању Московског художественног театра, о гостовању Енглеске трупе из Париза, о гостовању Рајнхартових извидница и у тим текстовима на изузетно лак начин ради нека компаративна испитивања.

О првом гостовању Московског художественног театра пише поводом *Вишњевог сада*, комедије у 4 чина од А. П. Чехова. Гостовање чланова Художественног театра.

«Колико пажљивог рада и труда у свакој појединости, колико склада у темпу, у боји, у распореду. Овакве ситнице које се тичу наших чула. Сваки тренутак то је слика за око, ново расположење, нови доживљај.»²⁰

¹⁸ *Политика*, Београд, 1973. интервју је објављен у књизи Драгослав Адамовић: *Разговори са савременицима, Ко је на вас пресудно утицао и зашто?*, Београд, Привредна штампа, 1982, Велимир Живојиновић Massuka (1886–1974), 114–117.

¹⁹ *Хроника. Новине на немачкој позорници. Франк Ведекинд (поводом његове драме Франциска)*, «Венац», књ. III, св. 8, Београд, 1911, 492–498. /В.З./

²⁰ *Позориште / Вишњев сад, комедија у 4 чина од А. П. Чехова, Гостовање чланова*

Комплекснији текст који обухвата све три гостујуће представе *Вишињев сад*, *Ујка Вања*, *Пред царским дверима*, објавиће у часопису *Мисао*:

«Московски художествени театар – а поводом првог гостовања у Београду, 1921

Две су ствари које карактеришу ову уметност: савршенство детаља у савршенству целине и склад тако одмерен међу деловима да се целина увек појављује као живи организам. Један проблем тако тежак, решен је до те мере, да оно што је најтеже изгледа тако.

А то значи савршено.

/.../ Претензије глумачке изгледају до те мере гвозденим обручима глађења и да се глумац појављује као човек којег сте случајно срели на улици; или затекли у једном афекту. Све оно велико и снажно и изузетно што се током представе сталожу у вама као завршни уметнички утисак, све је то дато кроз обичне, свакодневне животне форме.

И то саопштавање великих, необичних, изузетних садржаја кроз мале, свакодневне, обичне облике нашега живота појављује се најзад као један симбол, који даје још више дражи и још више дубине овој уметности. Тако Станиславски, идући, по угледу на великане у руској књижевности, до крајњих граница природности и до скрупулозне простоте и истинитости, није деградирао уметност, ударајући јој жиг баналног. Он је њен, као и руски велики писци, подигао само на један степен више.

/.../ Дикција – кореспондирајући тон...

/.../ Качалов, велики мајстор дикције као Иван Карамазов

Ту се осетило све преимућство овог позоришта које уме да унесе душу у свему и да је овије мађијом живота.

/.../ Да се све то постигне била је, поред изврских глумаца, потребна и једна рука која са много укуса и много умешности уме да одабере и сређује и диви фина; али једна воља која не ради само по команди, него уме да се потчини по свом бољем, дубљем уверењу, по осећању за целину, и по великом уметничком инстинкту, по уверењу које је прошло кроз срце.

/.../ Масалитинов, изврсни Ујка Вања²¹.

Московског Художественог Театра, Мањеж, 8. децембар 1920. г., Епоха, год. III, бр. 567, Београд, 11. децембар 1920. (I део) /В. Ж./

²¹ *Московски художествени театар – а поводом првог гостовања у Београду, 1921 – Из књижевности и позоришта, књ. 1. – Београд, издање књижаре Рајковића и Ђуковића, 108–117. објављено: «Мисао», 3/1921, V/25 (1. јануар), 60–67, (В. Ж.)*

Значај позоришне критике у стваралачком опусу В. Живојиновића

Позоришна критика у стваралачком опусу Велимира Живојиновића вероватно је она средишња инспиративна оса, јер је његов однос према позоришту може посматрати унутар лука у којем један крај представља велика љубав:

«Позориште је одувек било моја слабост. Као студент, и у Београду и у Лајпцигу и у Минхену – нисам излазио из позоришта. Прву позоришну критику написао сам још 1912. године, о Пери Добриновићу»²², рећи ће у једном од последњих интервјуа. Из Лајпцига је послао свој први текст. Позориште за њега има сентимент огњишта, јер, «другог нам огњишта нема. Позориште које тако неодмерено волимо, та лепа школа срца, тај драги резонатор, који је удвостручавао сваки звук нашега гласа и сваку реч нашега духа, то место на које смо се скупљали и кад смо ведри и пуни нада, и кад нас обузме бол и неверица, где смо слушали утеху и казивали завете, где смо манифестовали себе и учили и познавали себе и где смо скупљали као у ризници, најбоље што имамо, своју љубав, своју поезију и своју уметност, да већ кад нам осиромаше срца или вера или душа, одемо тамо и обогатимо се за нове подвиге...»²³. Други крај лука јесте његово поимање позоришта у одређеном миљеу. У широком распону уметничког деловања позориште има врхунско место јер је доступно свима. Дато је у облику ненаметљиве забаве, и «не тражи друго до да му се човек преда пуним осећањем и да тако и нехотице, без икаквог виднијег напора воље, усише и прими у себе све оне етичке, естетске и мисаоне вредности којих је оно тако пуно и онда кад то не пада у очи, и онда кад тога онај који седи испред завесе и није свестан. А како оно што се прими преко осећања, кроз задовољство које изазива забавна форма позоришта, како то много трајније остаје у души, то је трајније и деловање свих оних етичких, естетских и мисаоних садржаја, који се преко позоришта урежу у свест гледалаца»²⁴.

У току истраживања позоришне критике В. Живојиновића дошла сам до (безмало) стотину педесет разних текстова везаних за позориште. Када се после фасцинације његовим позоришним размишљањем, просуђивањем, филозофско теоријским понирањем у слојевито позоришно биће покушају набројати основ-

²² Драгослав Адамовић: *Разговор са савременицима, Ко је на вас пресудно утицао и зашто?*, Београд, Привредна штампа, 1982, поглавље Велимир Живојиновић Massuka (1886–1974), 114–117.

²³ *Једна празнина. Београд, 5. априла 1919, /о разореном универзитету и порушеном позоришту/*, «Застава», орган радикалне странке, год. I, бр. 71, Нови Сад, 10. април 1919, 1–2.

²⁴ Веља Живојиновић: *Позориште као културни чинилац, Јужна Србија*, бр. 49, 7. јануар 1939. (Божић)

ни постулати његова критичарског рада, може се говорити о његовим строгим захтевима позоришне критике.

Строги захтеви позоришне критике

Сматрао је да је критика код нас често површно и незналачки просуђивала, да је потекла претежно из литературе, а не из филозофије – као што мора да буде. Естетика се гради само на основу одређених закона, а не на основу утисака...

Никада није писао на тему. Никад није унапред знао о чему ће ни шта ће писати. «То се лелуја у човеку, скупља се и песма одједном потекне из неке прве реченице за коју не знате одакле је и како је дошла...»²⁵

Није волео разметљивост и рекламу.

Истицао је да у позоришту има много импровизација и чистог бофла. Са жаљењем је констатовао да је «реклама свемоћна», а она није проналазак наших, садашњих дана, јер је у уметности постојала увек. Као пример узео је Матију Бана, «српског Шекспира». Његови комади играли су се стално и свуда, јер је успевао да их свуда потури, плаћао је, јер је био богат. Сви су писали и причали о њему. Писао је слабе комаде, које данас нико не помиње... Ко зна да ли је уопште постојао Матија Бан? Рекламере чека таква судбина, што је неизбежно, а људи на то не мисле.

Позоришну уметност је посматрао у укупности, то није само глума у њој учествују поред глумаца и режисер, и сликар и декоратер и електричар и возач, па чак и разводник у партеру.

Критика би требало да буде природна спона између позоришта и публике, а зато би критичар требало да буде боље упознат са сценом, да би постао саставни део позоришног система, а све то би било могуће под условом да се оплемене односи у позоришту. Сматра да позоришне управе «нису имале разумевања за важност критике. Када се 1913–1914. тражило да позоришни критичар присуствује бар главним пробама (по којима се у другом свету прикази и пишу), управа је само једаред на то пристала, да по том понова искључи критику из тог интимнијег познавања»²⁶.

Писање позоришних рецензија могао је наставити и по преласку (на Гролов позив) у Народно позориште «по свом најбољем уверењу, невезан никаквим обзирима» који би га «присиљавали на компромисе»²⁷. Великом

²⁵ Драгослав Адамовић: *Разговори са савременицима, Ко је на вас пресудно утицао и зашто?*, Београд, Привредна штампа, 1982, Велимир Живојиновић Massuca (1886–1974), 114–117.

²⁶ *Позориште / Г. Чекићеви нозори, Епоха*, Београд, 14. фебруар 1919.

²⁷ *Велимир Живојиновић на раду у београдском Народно позоришту / аутобиографски запис /*, *Театрон*, 2, Београд, 1974, 40–44.

заслугом за развој београдског позоришта сматрао је Гролово уверење да је «позоришна представа лице позоришта», а «позориште чини глумац»²⁸.

Главнина критичких чланака први пут је била у *Мисли*. Аутор их је најзад скупио и систематски распоређене 1928. објавио у књизи *Из књижевности и позоришта*²⁹.

Велимир Живојиновић је стиховима и оригиналним, одличним драмама *Човек снује...* и *Станица* скренуо пажњу на себе, али студијама из Естетике, «оценама и приказима из књижевности и позоришта успео да заузме врло угледно место у нашој данашњој књижевној и позоришној критици. Његови радови су најбоље познати читаоцима *Мисли*, пошто је највећи део тих радова први пут у *Мисли* објављен.»

После рата се тврдило да нема критике, ни критичара уопште, па «књига г. Живојиновића, заједно са раније изашлим *Разговорима о књижевности* г. С. Пандуровића, најбоље ће демантовати ту заблуду. Не само то, него и књига г. Пандуровића и књига г. Живојиновића показаше да наша књижевна критика не заостаје ни по чему за предратном, о којој се сви слажу да је имала своје сјајне дане и да је била на врло завидној висини»³⁰.

Први прикази Живојиновићеве књиге истичу, на основу првог утиска, да не воли компромисе, да користи понекад и оштрију аргументацију, особито кад је у «интересу истине потребно да се нека ствар што краће и што очигледније и убедљивије изведе на чисто»³¹.

Основна црта његовог рада јесте истанчаност психолошке анализе. Код њега је посебно истакнута аналитичност, не задовољава се истицањем општих, позитивних или негативних црта, него се труди да рашчлањивањем и упоређивањем ефекта, да ухвати, праву нијансу неког дела, оно што чини његову нарочиту драж. «Кад се подробније испита његов речник, види се опет да је тај речник најбогатији у изразима за психолошке нијансе и преливе»³². Живост је главна одлика позоришних критика, није то само стилска особина, него своди се управо на тананост и богатство у нијансама анализе.

²⁸ Исто, 43.

²⁹ Велимир Живојиновић: *Из књижевности и позоришта*, књ. 1, Београд, издање књижаре Рајковића и Ћуковића, 1928.

³⁰ М: Белешке /Велимир Живојиновић: *Из књижевности и позоришта*, књ. прва, Издање књижаре Рајковића и Ћуковића, Београд, 1928, Страна 200, Цена 40 динара, Мисао, књ. XXVI, г. I, св. 193–200, св. 1–2, јануар 1928, 121.

³¹ Др. А. Шмаус: *Књижевни преглед / Велимир Живојиновић, Из књижевности и позоришта*, књ. 1. – Београд, издање књижаре Рајковића и Ћуковића, Мисао, књ. XXVI, 1928, бр. 197–198, март 1928.

³² Исто.

Проседе је чисто психолошки, уз потпуно избегавање биографских или свих осталих података који не улазе непосредно у уметнички ефекат.

Позоришне критике су праве психолошке анализе које поштују чињенице у којима је једини циљ правилно тумачење факата. Анализа је удвостручена, јер утисак стиже до гледаоца тек после дуплог преламања.

Позоришна критика задира дубоко и у само дело које се изводило на позорници тиме што најпре оцртава пишчеву интенцију, али води рачуна о чисто позоришним могућностима комада, оцртава пред нама главне линије извођења и језгро психолошког тумачења. Тек на претходну анализу надовезује се приказ стварног извођења, па се његове критике доимају као збијени, али одлични прикази драмских писаца, домаћих као и страних.

Труди се да не буде сувопаран, оживљава своје текстове упоређењима и метафорама, избегава литерарисање.

Био је темељито театарски образован, врсни преводилац, песник, редитељ, драматург, позоришни практичар – што је представљало широку основу за неосетно прилагођавање законитостима дневног новинарства. У свим његовим критикама осећа се живост, једноставност, изванредна способност психолошког нијансирања, суптилност у тумачењу музичке сцене. Речју: комплетан позоришни стваралац који савршенство постиже и у форми дневног новинарства, без обзира да ли је то критика, најавна, опис гостовања. Позоришна критика је увек одражавала атмосферу, била је иновативна, оплемењивала је укус публике и најјача је била у регистру психолошког изражавања. Сигурно да наше време није изнедрило позоришног ствараоца тих квалитета .

Критичар жели да утиче на опште мишљење, да оплемени укус и да подстакне, не само појединог читаоца већ и целу околину, тежи, такође, остварењу вишег идеала и примењивањем вишег мерила према књижевним делима.

Елемент новог, ма у ком облику, мора бити садржан да би дело имало естетску вредност.

Vesna Krčmar

VELIMIR ŽIVOJINOVIĆ AS AN INTERPRETER OF ACHIEVEMENTS ON STAGE

Summary

Velimir Živojinović – Massuka (1886–1974) is among the most prolific theatre critics that Serbian culture has had. He was Serbian poet, story writer, playwright, literary and theater critic, translator. Much of his activities, Massuka devoted to the theatre, so he was playwright, director and theatre manager in Belgrade, Skopje and Nis. He was one of the most prolific libretto translators in our theaters. Theater critics he started to write in 1911. and wrote them to 1941. In that period he was contributor to numerous newspapers and magazines, where he published over one hundred and fifty critics.

Exceptional expert in literature, music and theatrical performances, he wrote about all three branches of theatrical activity: drama, opera, ballet. His analysis of Shakespeare's dramatic techniques are great literary studies. He was also exceptional expert for actors work. The development of music life in Belgrade, Massuka followed progressively from concerts to opera performances.

Characteristic of his critics is that he write only about relevant things, important for art work. He isn't satisfied with general traits, positive or negative facts, so he tries to make a perfect psychological analysis without biographical or other facts which are not included directly in the artistic effect.

Massuka's idea was that the theatrical critic has to be connection between theatre and audience – that's why critic has to know all about Performing Arts, and to become an integral part of theater system.

Velimir Živojinović has had great theater education, he was great translator, poet, director, playwright, theater practitioner – that's why his critics occupy a special place in Serbian culture.

Keywords: theater art, translator, theater critics, Shakespeare's dramatic technique, libretto, B. Živojinović Massuka

Весна Крчмар

Универзитет у Новом Саду, Академија уметности

e-mail: vesnagr@eunet.rs

Roxana Nubert

DER NOBELPREIS FÜR LITERATUR: ATEMSCHAUKELE¹

The novel **Atemschaukel** of the Nobel laureate in literature, Herta Müller, was designed along with the writer Oskar Pastior, who had the same fate as that of the protagonist of the novel, Leo Auberg.

Herta Müller continues with her masterpiece the tradition of the great Russian writers (Tschechow, Solchenizyn, Schalamow or Sinjiawski), who described in their works the horrors of labor camps in Russia and in the Soviet Union.

It is remarkable in this novel the first disclosure of the tragedy of the Germans in Romania, who were sent to forced labor in the Soviet Union in the period 1945–1950.

The paper examines the inhuman living and working conditions which the Saxon deportees faced in an Ukrainian labor camp, culminating in a permanent state of hunger. Thus, Herta Müller's novel completes the model created in modern literature by Franz Kafka (Ein Hungerkünstler), Knut Samsun (Hunger) and Samuel Beckett (Molloy).

Keywords: gulag, extermination, forced labor, hunger, fear, German speaking literature in Romania, Herta Müller.

Wolfgang Paterno (2009: 101) zählt Herta Müller „zu den wichtigsten Chronistinnen staatlichen Terrors“. Schon in der ersten Erzählung ihres Debütbandes **Niederungen**, in der *Grabrede*², erwähnt die Autorin die Deportation der

¹ Vorliegende Arbeit stellt eine ergänzte und bearbeitete Fassung des Aufsatzes in den **Temeswarer Beiträge zur Germanistik**, 10/2013, S. 33 – 58 dar.

² Vgl. Herta Müller: „Schon in meinem ersten Buch *Niederungen* kommt das Thema am Rande vor.“ (Müller 2009d: 55).

deutschen Bevölkerung aus dem Banat in die Sowjetunion³. Es geht um die fünfjährige Erfahrung, die ihre Mutter in einem sowjetischen Arbeitslager erlebt hat⁴:

In Russland haben sie mich geschoren. Ich taumelte vor Hunger. Nachts kroch ich in ein Rübenfeld. Der Hüter hatte ein Gewehr. Wenn er mich gesehen hätte, hätte er mich umgebracht. Das Feld raschelt nicht. Es war Spätherbst, und die Rübenblätter waren schwarz und zusammengeklappt vom Frost (N: 11).

Im Jahr 2009 legt die Nobelpreisträgerin offen, dass sie immer die Absicht hatte, über das Tabu-Thema Deportation zu schreiben⁵, von der alle in ihrem Heimatdorf wussten, aber über die keiner sich traute, zu sprechen:

Das Thema war noch Jahrzehnte danach ein Tabu, weil es an die Verstrickung Rumäniens mit den Nazis erinnerte (Müller 2009d: 55).

Bei denen, die nach der Deportation aus Russland zurückkamen, war alles anders. Die Tracht war abhandengekommen, vom Kahlscheren waren auch die Zöpfe weg. Dieses Bild hat mich immer begleitet [...] Ich hatte immer vor, darüber zu schreiben, habe mich aber auch davor gefürchtet, weil ich nicht wusste, wie, außer in diesen pauschalen Klagen, man habe gehungert und gefroren. Ich aber wollte beschreiben, was Beschädigung wirklich ist (David 2009b: 34).

Wie die Verfasserin im *Nachwort* zum Roman (A, 299) bekennt, habe sie schon acht Jahre vor dem Erscheinen des Meisterwerks begonnen, Gespräche mit ehemals Deportierten aus ihrem Heimatdorf Nitzkydorf aufzuzeichnen. Doch

³ Kurz vor Kriegsende, am 23. August 1944, setzt König Michael (geb. 1921) unter dem Druck der Russen den Verbündeten Adolf Hitlers (1889–1945), den Marschall Ion Antonescu (1882–1946), ab. Rumänien wechselt die Fronten und erklärt Hitlerdeutschland den Krieg. Aufgrund ethnischer Kriterien und als wirtschaftliche Wiedergutmachungsleistungen für die Zerstörungen des Zweiten Weltkrieges wurden im Zeitraum Januar 1945 – Dezember 1949 circa 70.000 Rumäniendeutsche, Männer und Frauen, im Alter zwischen 17 und 45 in Arbeitslager in die Sowjetunion, überwiegend in Bergwerke und in die Schwerindustrie in der Ukraine, aber auch in den Kaukasus verschleppt. Die Russen haben nicht von Zwangsarbeit, sondern von „Wiederaufbau“ (A, 299) im kriegszerstörten Land gesprochen. Herta Müller geht darauf ein: „Die Lager waren in den Kohlengebieten zwischen Dnjepropetrowsk und Donezk, im Donbass [...]. Der Alltag bestand aus Arbeitskolonne, Schuften, Abendappell, chronischem Hunger. Das Sterben hieß Verhungern und Erfrieren“ (Müller 2006: 32). Fast 10.000 Deportierte sind ums Leben gekommen.

⁴ Herta Müller schreibt in diesem Zusammenhang: „„Atemschaukel‘ ist nicht meine Geschichte, aber es ist die Geschichte meiner Umgebung, die Geschichte meiner Mutter“ (David 2009: 34).

⁵ Herta Müller erkennt in einem Interview: „Ich wollte einen Roman über diese Deportation schreiben“ (Müller 2006: 32). Und an einer anderen Stelle schreibt die Autorin: „Ich sitze gerade über den Druckfahnen meines Romans *Atemschaukel*. Sein Thema ‚Deportation und Arbeitslager‘ begleitet mich seit meiner Kindheit“ (Müller 2009d: 55).

diese Gespräche sind fruchtlos geblieben (vgl. Wichner 2005: 135; Müller 2009d: 55). Ernest Wichner (2005: 135) berichtet, dass Herta Müller ihm während einer zusammen mit Oskar Pastior unternommenen Reise zum Literaturfestival nach Lana in Südtirol, im September 2002, erzählt habe, dass sie „gern“ ein Buch schreiben würde, in dem es um die Deportation der Rumäniendeutschen in die Sowjetunion zu Beginn des Jahres 1945 gehen sollte. Seit dem Herbst 2002 haben sich Herta Müller und Oskar Pastior, der genau so wie Herta Müllers Mutter fünf Jahre lang in der Ukraine verschleppt war, regelmäßig getroffen:

Wir trafen uns einmal pro Woche, und ich habe ihm meistens Fragen gestellt (David 2009a: 102).

Wir begannen [...] im Aufschreiben zu erfinden, zu „flunkern“, wie Oskar Pastior es nannte. [...] Er erzählte, und ich schrieb es auf (Müller 2006: 32).

Ich wollte wissen, was ein Mensch in so einer Situation fühlt und habe nach den winzigsten Kleinigkeiten gefragt (Henneberg 2009: 23).

Im Juni 2004 erfolgt eine mit Oskar Pastior und dem Schriftsteller Ernest Wichner⁶ unternommene Recherchereise in die Ukraine, um die Stätten des Grauens zu suchen:

Wir blieben zehn Tage dort und suchten die Orte der verschiedenen Lager auf. Manches Backsteingebäude war noch intakt da, der Basar war heute noch der Basar, doch von den Baracken war nichts mehr zu sehen (Müller: 2006: 32).

Den Titel hat Oskar Pastior geprägt (vgl. Gnauck 2010: 23 und David 2009a: 103). Nachdem vier Hefte von handschriftlichen Notizen gefüllt und die ersten Entwürfe der 64 Kapitel ausgearbeitet waren (vgl. Schnetz 2009: 61; Müller 2009d: 55), tritt am 4. Oktober 2006 der unerwartete Tod des Dichterfreundes ein.

Herta Müller unterstreicht, wie genau sich Pastior an kleinste Ereignisse, an Namen, Schicksale und an die täglichen Schikanen erinnerte (vgl. Schnetz 2009: 61). Sie ist davon überzeugt, „dass es eine Aufgabe sei, das Buch fertigzustellen“ (David 2009b: 34), „weil Pastior die letzten Jahre seines Lebens so viel Zeit in die Sache investiert hatte“ (David 2009a: 103). Der Roman wird also auch eine Art Vermächtnis an den bekannten Dichter, ein „Gedenkbuch für den Freund“ (Schulte 2009: IV):

⁶ Wie Herta Müller (2006: 32) berichtet, wurden auch Ernest Wichners Großeltern und Vater in die sowjetischen Arbeitslager deportiert.

Ich habe bei der Arbeit immer in diesen Tod hineingeschrieben (David 2009a: 103).

Es wurde meine Trauerarbeit (Müller: 2009d: 55).

Wie Herta Müller selbst sagt, hat sie Fragmente aus dem Geschriebenen genommen und „über das Buch verteilt“ (Gnauck 2010: 23), wobei „ein beeindruckendes Textmonument“ (Huckebrink 2009: 16) entstanden ist, das sie den Verschleppten, speziell dem Schicksal des Dichters Oskar Pastior, gewidmet hat:

Die Beschreibung der Schichten des Sandes in der Grube, die die Häftlinge schaufeln, oder das kurze Kapitel über den „Hungerengel“, das sei fast unverändert geblieben. [...] Doch das meiste musste Herta Müller allein schreiben. Das Kapitel, wo Pastior einen Zehn-Rubel-Schein findet, „ich wusste von Oskar Pastior nur einen Satz darüber. Ich musste die ganze Situation erfinden“. Auch über die geistesgestörte Planton-Kati, eine wichtige Figur, wusste die Autorin nur einen Satz. Gleiches galt für die Heimkehr des Helden nach Rumänien. Die Namen weiterer Figuren (Halmen, Zakel und andere) entnahm Müller einer Gedenktafel für Deportierte in einer Kirche in Hermannstadt (Gnauck 2010: 23).

Im *Nachwort* zur **Atemschaukel** gesteht die Schriftstellerin, dass sie sich erst nach einem Jahr seit Pastiors Tod entschließen konnte, „allein einen Roman zu schreiben“ (A, 300):

Doch ohne Oskar Pastiors Details aus dem Lageralltag hätte ich es nicht gekonnt (A, 300).

Er hatte ein unglaubliches Gedächtnis in Bezug auf die Arbeit, die er dort verrichten musste, und die Materialien, mit denen er dort arbeitete. Manchmal hat er mir auch etwas aufgezeichnet, das Lagergelände zum Beispiel oder die Kleidung, welche die Internierten trugen (David 2009a: 102).

Wie die meisten betroffenen Dorfbewohner des Banats hat Herta Müllers Mutter nicht vieles über die Deportation erzählt. Trotzdem ist die Beschreibung des ukrainischen Arbeitslagers auch mit der Verschleppung der eigenen Mutter verbunden:

In Pastiors Lager sind nicht so viele Leute gestorben, denn dort gab es Kohle, dort konnte geheizt werden. In dem meiner Mutter gab es das nicht, dort sind viele erfroren, über 400 Menschen. In Pastiors Lager sind dreißig gestorben. Trotzdem wollte ich die Situation so darstellen, wie sie wirklich war, wie sie letztendlich für jedes Lager galt (Bartels 2009: 25).

In der Erzählung *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel* berichtet die Verfasserin über das Erlebnis mit ihrer Mutter, die sich ähnlich wie Trude Pelikan im Roman in einem Erdloch „im Nachbargarten, hinter der Scheune“ versteckt hat und tagelang mit Essen versorgt wurde (Müller 2011: 100). Als Schnee gefallen ist, konnte man im Garten die Fußstapfen sehen:

Man konnte in den Gärten die Fußstapfen lesen. Der Schnee denunzierte. Nicht nur meine Mutter, viele mussten freiwillig aus dem Versteck, freiwillig gezwungen vom Schnee. Und das bedeutete dann fünf Jahre Arbeitslager (Müller 2011: 100).

Ähnlich erkennt Trudi Pelikan:

Wegen dem Schneeverrat bin ich hier [...] (A, 18).

Obwohl diese „große Autorin des 20. Jahrhunderts“ (Radisch 2009: 43) in **Atemschaukel** ihrem Lieblingsthema, dem Totalitarismus in der Nachkriegszeit, treu bleibt, nimmt das Buch, welches Karl-Markus Gauss als „ein europäisches Ereignis“ (Gauss: 2009, 12)⁷ betrachtet, deswegen eine Sonderstellung unter ihren Texten ein, weil es sich nicht mit den Unterdrückungsmechanismen im Rumänien der Ceaușescu-Diktatur, sondern mit dem sowjetischen Gulag⁸ auseinandersetzt. In diesem Zusammenhang gehört Herta Müller zu den renommierten Autoren, welche die Schrecken des stalinistischen Straflagersystems festgehalten haben.

Es gibt auffallende Gemeinsamkeiten zwischen der rumäniendeutschen Autorin und dem russischen Schriftsteller Alexander Issajewitsch Solschenizyn (1918–2008). Wegen ihrer regimefeindlichen Haltung wurden beide Autoren vom Geheimdienst ihrer Länder verfolgt, Solschenizyn hat sogar aufgrund seiner Verhaftung acht Jahre in Arbeitslagern des Gulags verbringen müssen. Seine

⁷ Auch Ingmar Brantsch (2009: II) geht darauf ein.

⁸ Der Begriff „Gulag“ bezeichnet die Hauptverwaltung der Besserungsarbeitslager und steht ebenfalls für ein umfassendes Repressionssystem in der Sowjetunion, bestehend aus Zwangsarbeitslagern, Straflagern, Gefängnissen und Verbannungsorten (vgl.: de.wikipedia.org/wiki/Gulag. [15. November 2012]). Die Gulags waren vor allem unter dem Diktator Josef Stalin (1878–1953) verbreitet. Die Gesamtzahl der Häftlinge in den sowjetischen Arbeitslagern beträgt zwischen dem Ende der 1920er und der Mitte der 1950er Jahre 18 bis 20 Millionen. Vgl.: Galina M. Ivanova (2000): **Labor Camp Socialism. The Gulag in the Soviet Totalitarian Systems**, New York/London: M. E. Sharpe, Amonk, 188. Der Nobelpreisträger Alexander Solschenizyn schätzt aber die Anzahl der Häftlinge, die in den Lagern inhaftiert oder gestorben sind, auf 40 bis 50 Millionen ein (vgl. Solschenizyn, Alexander (2010): **Der Archipel Gulag**. Vom Verfasser autorisierte überarbeitete und gekürzte Ausgabe in einem Band, Frankfurt/Main: Fischer Taschenbuch, 334).

Erfahrungen mit einem Sonderlager für Wissenschaftler beschreibt er in seinem Roman **Der erste Kreis der Hölle** (1968), wobei der Titel eine Anspielung auf Dantes (1265–1321) **Göttliche Komödie** (verfasst im Zeitraum 1307–1320) ist. Nach seiner Entlassung 1953 wurde Solschenizyn in eine kleine Ortschaft in der Steppe Kasachstan verbannt. Im Jahr 1957 wurde er rehabilitiert und fünf Jahre später verfasst er seine bekannte Erzählung **Ein Tag aus dem Leben des Iwan Denissowitsch** (1962). In diesem Text wird ein Tag aus dem Leben eines Häftlings in einem sowjetischen Straflager festgehalten. Ähnlich wie Herta Müller konzentriert sich der Verfasser auf das Schicksal eines einzigen Menschen und schenkt seine Aufmerksamkeit den scheinbar kleinen, alltäglichen Dingen, von denen der Protagonist abhängt: einem Kanten Brot, das er verstecken kann, einem kleinen Stückchen Metall, das sich zu einem Messer schleifen lässt, einem Paar warm gefütterte Stiefel, die man ihm stiehlt. Bei Herta Müller sind es die Holzschuhe, in denen man mit zunehmend steifen Knien schlurfen muss (A, 49), „die grünen Handschuhe von der Fini-Tante“ (A, 14) oder die Watteanzüge, die nur warm halten, solange sie nicht nass werden (A, 51). Genau so wie im Falle von Herta Müllers Hauptfigur, Leopold Aue, besteht das Wichtigste in der Existenz von Denissowitsch im hungrigen Warten auf die tägliche Mahlzeit, meist nicht mehr als eine dünne wässrige Suppe. Im Jahr 1970 wird Alexander Solschenizyn der Nobelpreis für Literatur verliehen. Herta Müller hat den angesehenen Preis einige Monate nach dem Erscheinen der **Atemschaukel** erhalten⁹.

Solschenizyns Meisterwerk **Der Archipel Gulag** (1973–1975) ist das bekannteste Buch über das System der Arbeitslager in der Sowjetunion. Der Titel ist eine Anspielung auf Anton Pawlowitsch Tschechows (1860–1904) Buch **Die Insel Sachalin** (1893), das die Zwangsarbeit und die Verbannung zur Zeit des Zarenismus festhält. Der Roman schildert die Lagerwelt und beschreibt das Schicksal der Häftlinge von der Einlieferung bis zum Tod durch Mangelernährung, Erschöpfung, Krankheiten oder durch sadistische Bewacher. Eine ganz besondere Aufmerksamkeit schenkt Solschenizyn der psychischen Belastung der Gulag-Bewohner, einem Aspekt, den wir auch in Herta Müllers **Atemschaukel** finden.

Neben Alexander Solschenizyns Büchern zählen jene des Schriftstellers Warlam Tichonowitsch Schalamow (1907–1982) zu den überzeugendsten literarischen Zeugnissen über den Gulag. Er hat fast 18 Jahre lang in Straflagern verbracht und wurde in den Norden der Sowjetunion verbannt. Seine Erfahrun-

⁹ Der Roman erscheint im August 2009 im Carl Hanser Verlag München, am 8. Oktober 2009 wird die Verleihung des Nobelpreises für Literatur an Herta Müller bekanntgegeben und am 10. Dezember 2009 findet die offizielle Verleihung des Literaturnobelpreises in Stockholm statt.

gen hält Schalamow im Zyklus der **Erzählungen aus Kolyma**¹⁰ fest, die er im Zeitraum 1954–1970 verfasst hat.

Der vom russischen Geheimdienst verhaftete und zu fünf Jahren in Arbeitslagern verurteilte Schriftsteller Andrej Donatowitsch Sinjawschij (1925–1997) hat Briefe an seine Frau Maria geschmuggelt, die **Eine Stimme im Chor. Aufzeichnungen aus der Haft** (1978) bilden. Es sind Aufzeichnungen über die erlebten Gräueltaten im Gulag.

Herta Müller „beschwört“ in ihrem Roman **Die Atemschaukel** „die Welt der Lager herauf“ (Klüger 2009: 29). Der Protagonist, Leopold (Leo) Auberg, ist jedoch ein Betroffener, der im Vergleich zu den anderen Verschleppten die Nachricht über die Deportation nicht mit Angst und Verzweiflung, sondern eher als eine Art Erlösung betrachtet. Der Siebzehnjährige erlebt nämlich seine frühen homoerotischen Abenteuer im Neptunbad (A, 8) und im nächtlichen Erlenpark¹¹ in Hermannstadt, weil sein Sexualverhalten sowohl für den Staat als auch für eine siebenbürgisch-sächsische Familie undenkbar war:

[...] fünfundzwanzig Jahre lang habe ich in Furcht gelebt, vor dem Staat und vor der Familie (A, 10).

Es war [...] das Muster des Entsetzens im Gesicht meiner Mutter (A, 8).

In der Verschleppung sieht Leo die einzige Möglichkeit, aus „dem Fingerhut der kleinen Stadt“ (A, 7) zu entfliehen. Deswegen erwartet er die Deportation mit „verheimlichte[r] Ungeduld“ (A, 7) und sieht „in der Fremde eine potentielle Heimat“ (Bologa 2010: 84), um seiner Lebensenge zu entkommen, Neues zu erfahren und die Angst vor der Offenlegung seiner sexuellen Orientierung zu überwinden:

Damals, kurz vor dem Lager [...] hätte es für jedes Rendezvous Gefängnis gegeben. Mindestens fünf Jahre, wenn man mich erwischt hätte (A, 9).

Die Konfrontation mit dem ukrainischen Gulag beweist aber, dass die Erfahrungen im Arbeitslager mit einer Welt „jenseits des Menschlichen“ (Baurreithel 2010: 17) verbunden waren. Unter den gegebenen Umständen hätte die Entdeckung von Leos homosexuellen Neigungen zur Todesstrafe geführt (A, 9).

¹⁰ Die Kolyma ist ein Strom in Sibirien. Er mündet in die Ostsibirische See, ein Randmeer des Arktischen Ozeans. Vor allem an den Oberlauf-Ufern der Kolyma und in den dortigen Gebirgen befanden sich bis 1987 mehrere Straflager, in denen Hunderttausende Häftlinge in der eisigen arktischen Kälte nach Gold schürfen mussten (vgl. de.wikipedia.org/wiki/Kolyma#Weblinks. [19. November 2012]).

¹¹ Vermutlich geht es um den historischen botanischen Garten in Hermannstadt.

Somit bringt die Verschleppung nicht die erwünschte Lösung des Problems, im Gegenteil seine Verschärfung.

Die Erinnerungen an die Orte des Schreckens im Lager werden von der Perspektive des Protagonisten, der in Graz lebt, aus dem zeitlichen Abstand von 60 Jahren festgehalten. Seine Geschichte setzt am 15. Januar 1945, um „3 Uhr in der Nacht“ (A, 14) ein, als Leo Auberg von der „Patrouille“ (A, 14) abgeholt wird. Ein Grammophonkistchen dient ihm als Koffer. Bei 15 Grad Minus wird er zusammen mit anderen 500 Menschen in die Festhalle der Sachsen, die zum Sammellager wurde, gefahren:

Man hat uns nicht gesagt, wann und wie wir aus der Halle zum Bahnhof müssen. [...] Ich weiß nicht mehr, wie wir zum Bahnhof kamen (A, 16).

Die Fahrt in Viehwaggons ins ukrainische Arbeitslager Nowo-Gorlowka ist der Beginn einer Reihe von Demütigungen, denen die Deportierten ausgesetzt werden: das Kloloch im Waggon oder der „gemeinschaftliche Klogang“ (A, 20), „diese Peinlichkeit, das Schamgefühl der ganzen Welt“ (A, 20). Durch den Transport, meint Karl-Markus Gauss, würden die Deportierten „schockhaft jener Dehumanisierung ausgesetzt, die in den nächsten fünf Jahren schauerliche Folgen für sie haben wird“ (Gauss 2009: 12).

Diese „Odysse der Rumäniendeutschen nach 1945“ (Bilke 2009: 25) spiegelt nicht bloß die fünfjährige Erfahrung der Hauptfigur in der Ukraine, sondern die extremen Situationen wider, denen die Lagerinsassen ausgesetzt waren: Unfreiheit, Gewalt, Schwerarbeit, Krankheiten, Kälte, Tod und Hunger. Indem die Verfasserin den Lageralltag festhalte, „entreißt [sie] diese Leidensgeschichte dem Vergessen, macht sie unauslöschlich“, schreibt Oliver von Hove (2009: 13).

Eine Flucht aus dem Lager war nicht möglich. Die Flüchtlinge wurden entweder in ein Sonderlager oder in den Tod geschickt (A, 194–195).

Die Zwangsarbeit in einem verfallenen Kokswerk für nur 800 Gramm Brot am Tag und zwei Teller dünner Krautsuppe hinterlässt tiefe Wunden bei den Häftlingen. Die Formel „1 Schaufelhub = 1 Gramm Brot“ (A, 91) kommt leitmotivisch im Roman vor. Die Versklavungsmechanismen prägen den Alltag im Gulag. Dazu gehört die quälende Arbeit beim Sand- und Kohletransport sowie im Schlackekeller. Hart ist das Tragen und Hinlegen der „Schlackoblocksteine“ (A, 153), „Mauerquader aus Schlacke, Zement und Kalkmilch“ (A, 153). Nach jeder Schlackoblock-Schicht waren die Augen und Lippen der Arbeiter „vom Starrhalten viereckig wie die Steine“ (A, 154). Die Kohle wird mit den Schaufeln stundenlang geschippt (A, 82–85). Mühsam ist auch das Schneeschaukeln beim eiskalten Wetter (A, 44, 74) oder das Schaufeln des „gelben Sandes“ (A, 127).

Eine ganz besondere Aufmerksamkeit schenkt die Autorin dem Leiden der Frauen, die schwere Arbeit verrichten müssen, die ihre Kräfte übersteigen, wie im Falle der „Kalkfrauen“ (A, 42). Diese Frauen ziehen den Pferdewagen mit Kalkbrocken „erst den abschüssigen Hang neben dem Pferdestall hinauf, dann hinunter an den Baustellenrand, wo die Löschgrube ist“ (A, 42). Eine von den „Kalkfrauen“, Trudi Pelikan, wurde „ganz hinten eingespannt, weil sie vorne schon zu schwach war“ (A, 42) und sie verliert die Zehen, weil ein Kalkwagen über ihre Füße rollt (A, 42).

Tragische Dimensionen erwirbt die Gestalt der irrsinnigen Katharina Seidel, der Planton-Kati, die in den fünf Jahren der Verschleppung nicht einmal wahrnimmt, wo sie sich befindet, und die zum unschuldigen Opfer der Gewalt von Tur-Prikulitsch wird:

Tur-Prikulitsch riss sie am Zopf hoch, wenn er losließ, setzte sie sich wieder. Er trat ihr ins Kreuz, bis sie gekrümmt liegenblieb, ihren Zopf in die Faust drückte und die Faust in den Mund (A, 103).

Das Schuften im Zement und in den Minen ist mit intensiven Schmerzerfahrungen verbunden und hat schwere gesundheitsschädigende Konsequenzen für die Verhafteten. Verbreitet waren vor allem „Polyarthritis, Myokarditis, Dermatitis, Hepatitis, Enzephalitis, Pelagra, Dystrophie mit Schlitzmaul, genannt Totenäffchengesicht [...] Tetanus, Typhus, Ekzeme, Ischias, Tuberkulose [...] Ruhr mit hellem Blut im Stuhlgang, Furunkel, Geschwüre, Muskelschwund, Dörrhaut mit Krätze, Zahnfleischschrumpfen mit Zahnausfall, Zahnfäulnis“ (A, 149–150). Der Staub bei der Arbeit frisst sich in verschiedenen Farben in die Haut ein:

Im Lager war man immer dreckig von jeder Arbeit. Doch kein Dreck war so zudringlich wie der Zement. Zement ist unausweichlich wie der Staub der Erde, man sieht nicht, woher er kommt, denn er ist schon da (A, 40).

Die Kälte führt oft zum Erfrieren der Zehen, wie bei Trudi Pelikan im ersten Winter im Lager (A, 147). Vom langen Stehen bei der Arbeit oder beim Appell waren die Bäuche und Beine der Verschleppten „aufgepumpt mit dem dystrophischen Wasser“ (A, 26). Eine Plage sind auch die Wanzen, die in der Nacht die Mundwinkel bevorzugen (A, 152) und die Läuse, die „sich vollsaufen und [...] uns stundenlang vom Kopf bis in die Schamhaare kriechen [konnten]“ (A, 26–27). Weil das Kämmen oder andere Mittel dagegen erfolglos bleiben, lässt man sich lieber den Kopf kahl scheren (A, 234):

Wir stellten die Füße der Betten in Konservendosen, um den Läusen den Weg abzuschneiden. Aber sie waren so hungrig wie wir und fanden andere Wege. Beim Appell, beim Schlangestehen am Essensschalter, an den langen Tischen in der Kantine, in der Arbeit beim Auf- und Abladen, beim Hocken in der Rauchpause, auch beim Tangotanzten teilten wir uns die Läuse (A, 233–234).

Nach jeder Schlackoblock-Schicht waren die „Augen und Lippen vom Starrhalten viereckig wie die Steine“ (A, 154). Die mangelnde Ernährung führt zur totalen Abmagerung des Körpers, so dass „die Knochen sperrig wie Eisen [wurden]“ (A, 27). Die Hände der Hauptfigur waren „im Lager gewachsen, viereckig, hart und flach wie zwei Bretter“ (A, 28). Er zählt zu den „Hautundknochenleute[n]“ (A, 212), die einander so stark gleichen, dass sogar die geschlechtliche Differenzierung verschwindet:

Denn in der Dreieinigkeit von Haut, Knochen und dystrophischem Wasser sind Männer und Frauen nicht zu unterscheiden und geschlechtlich stillgestellt. Man sagt weiter DER oder DIE, wie man auch der Kamm oder die Baracke sagt. Und so wie diese sind auch Halbverhungerte nicht männlich oder weiblich, sondern objektiv neutral wie Objekte – wahrscheinlich sächlich (A, 158).

Solschenizyn und Schalamow haben bereits in ihren Büchern darauf hingewiesen, dass die Kälte ein Feind der Häftlinge sein kann. Viele Formen der Kälte werden auch von Herta Müller in ihrem Buch beschrieben. Es gibt die Kälte der Eisnägel im ersten Winterregen (A, 68, 69), die Kälte während des stundenlangen Stehens beim Appell (A, 26), die Kälte, wenn die Fußlappen während der Schwerarbeit in den Holzschuhen festfrieren (A, 49) und die Kälte, wenn die Kleider entlaust werden und man nackt auf sie warten muss (A, 235). Bei nassem Wetter

[...] waren die Pufaoikas [Watteanzüge] eine Plage. Die Watte saugte sich voll mit Regen und Schnee und blieb wochenlang nass. Man klapperte mit den Zähnen, bis abends war man unterkühlt (A, 51).

Immer wieder dringt die Kälte bis ins tiefe Innere des Körpers:

Oft zerbiss der Frost mir die Eingeweide (A, 27).

Der Unterleib war ausgefroren, die Beine schoben sich totkalt in die Därme (A, 74).

Ganz abscheulich wirkt die Kältestarre der Toten, wenn man ihnen die Kleider abstreift (A, 122, 148), und jene der Leichen, die mit der Axt klein ge-

hackt und in den Schnee verschart werden (A, 150). Dadurch aber, dass die Häftlinge in der **Atemschaukel** die Möglichkeit haben, mit der einheimischen russischen Bevölkerung Kohle gegen Lebensmittel zu tauschen (A, 58), waren ihre Überlebenschancen größer und sie konnten im Vergleich zu den Häftlingen in Sibirien die schlimmsten Auswirkungen der Kälte vermeiden.

Wie bei Solschenizyn stellt das Arbeitslager ein Totenhaus dar:

Der Tod wird groß und sehnsüchtig nach allen (A, 90).

In Herta Müllers Roman haben 334 Menschen den Tod gefunden (A, 254)¹². Die ersten Opfer sterben schon während des Transports. Es handelt sich um eine Frau (A, 44) und um einen Mann, der beim „gemeinschaftlichen Klogang“ (A, 20) verrückt wurde und bei dem „nur der versaute Schnee“ (A, 22) geblieben war. Die Menschen im Gulag stehen eigentlich dem Tod näher als dem Leben. Die ersten drei Toten im Lager waren „die taube Mitzi [Annamarie Berg] von zwei Waggons zerquetscht“, „Kati Mayer im Zementturm verschüttet“ und „Irma Pfeifer im Mörtel erstickt“ (A, 90). Irma Pfeifer lässt man qualvoll in der Mörtelgrube ersticken, in die sie entweder mit Selbstmordabsicht oder durch einen Unfall gestolpert war (A, 68). Der „Maschinist“ Peter Schiel stirbt am selbst gebrannten Steinkohleschnaps (A, 43, 90, 92) und Corina Marcu, die auf der Fahrt in die Ukraine von den Wachsoldaten eingefangen und in einen Viehwagon als Ersatz für eine Tote gesteckt wurde (A, 44), erfriert (A, 207). „Die Todesursache“, schreibt Herta Müller, „heißt bei jedem anders, aber mit ihr dabei war immer der Hunger“ (A, 90):

Bei den ersten drei von uns, die am Hunger gestorben sind, wusste ich genau, wer sie sind und die Reihenfolge ihres Todes. Ich dachte ein paar Tage an jeden der drei. Aber die Zahl Drei bleibt niemals die erste Zahl Drei. [...] Denn es gab [...] im März, im vierten Jahr schon dreihundertdreißig Tote (A, 89–90).

Der Tod weist im Buch ein ganz bestimmtes Kennzeichen auf, an dem man das Schicksal der Deportierten erkennt, nämlich den „weißen Hasen in den Dellen der Wangen“ (A, 221), so wie das bei Heidrun Gast mit ihrem „Totenäffchengesicht“ (A, 221) zum Ausdruck kommt.

Weil die außergewöhnlichen Bedingungen des Lagers nur mühevollen Kontakt unter den „Internierte[n]“ (A, 28) ermöglichen, baut Leo Auberg eine ganz besondere Beziehung zu den Gegenständen auf. Ähnlich wie der Protago-

¹² Vgl. auch Fetz (2009: 26).

nist in Rilkes Roman **Die Aufzeichnungen des Malte Laurids Brigge** (1910) verwandelt er sich selbst in ein Ding:

[...] ich war auf dem Heimweg ins Lager nichts weiter als ein gewöhnlicher russischer Gegenstand in der Dämmerung (A, 79).

Die Besessenheit durch die Gegenstände erwirbt so eine Intensität, dass Leo ihnen menschliche Eigenschaften verleiht. Das gilt auch im Falle des „schneeweiße[n] Taschentuch[s] aus feinstem Batist“ (A, 78):

Das Taschentuch war der einzige Mensch, der sich im Lager um mich kümmerte. Ich bin mir sicher [...] (A, 80).

Was die Emotion der Hauptgestalt auslöst, ist der Umstand, dass das handgestickte Taschentuch ein Geschenk von einer alten Russin war, die auch einen verschleppten Sohn hatte. Leo benutzt das feine Taschentuch gar nicht, sondern bewahrt es in seinem Koffer „wie eine Art Reliquie von einer Mutter und einem Sohn“ (A, 79). Es sei „ein Stück aus einer Welt, die ihm abhanden gekommen ist“, erklärt Jochen Jung (2009: 26).

Der Bezug zu den Gegenständen ist unmittelbar mit dem Hunger verbunden. Auch der „wilde Hunger“ (A, 20) stellt nämlich „ein[en] Gegenstand“ (A, 144) dar:

Und es gäbe die Heimsuchung der Gegenstände nicht, wenn es den Hunger als Gegenstand nicht gegeben hätte (A, 34).

Wie die übrigen Gegenstände wird der Hunger in diesem „Buch vom Hunger“ (Köhler 2009: 21) mit Verben assoziiert, die normalerweise eine Person als Handlungsträger verlangen. Dadurch werden praktisch die Gegenstände zu Protagonisten:

Um 11 Uhr [...] machten wir uns auf den Weg, mein Hunger und ich (A, 138).

Morgens [...] eilte der Hunger mit mir zum Frühstück [...] (A, 112).

[...] der Hunger geht nicht weg und kommt wieder (A, 151).

Hatten die beiden Sattgefressenen eine Ahnung, wie schwer sie meinen Hunger betrogen (A, 181).

Der Hunger ist allgegenwärtig: während der Kälte, beim Eisregen des Winters, während des Appells (A, 111), im drecknassen Wattenanzug auf den Koh-

lenhalden, Baustellen oder beim Zementabladen (A, 39) und beim Abfallhaufen hinter der Küche (A, 88). Die „Macht“ (A, 229) des Hungers, dem der umfassendste Teil des Geschehens gewidmet ist, kann für die „Knochenmännlein und Knochenweiblein“ (A, 159) so quälend sein, dass er sogar halluzinatorische Projektionen auslöst, wie in Knut Hamsuns Roman **Hunger** (Hamsun ²2012: 67):

Jeder Gegenstand glich in Länge, Breite, Höhe und Farbe dem Ausmaß meines Hungers (A, 158).

Gleichzeitig führt der Hunger zu Traumsituationen:

Ich esse einen kurzen Schlaf. Ein Traum wie der andere, es wird gegessen. [...] Ich esse Hochzeitssuppe und Brot, gefüllte Paprika und Brot, Baumtorte. [...] schlaf wieder ein und esse Kohlrabisuppe und Brot, sauren Hasen und Brot, Erdbeereis im Silberbecher. Und dann Klausenburger Kraut und Brot, Rumtorte. Dann Kesselfleisch vom Schweinskopf mit Meerrettich und Brot. Zuletzt hätte ich noch Rehkeule mit Brot und Aprikosenkompott gehabt, aber der Lautsprecher plärrt mittenhinein, denn es ist Tag. Der Schlaf bleibt dünn, je mehr ich esse, und der Hunger wird nie müde (A, 89).

Die Hauptfigur verwandelt ihre mitgebrachten Lieblingsbücher, „den *Faust* in Leinen“ (A, 13) und „den *Zarathustra*“ (A, 13) in Zigarettenpapier, das er für Essbares eintauscht:

Die Sammlung Lyrik aus acht Jahrhunderten habe ich in Form von Maismehl und Schweineschmalz gegessen und den schmalen Weinheber in Hirse verwandelt (A, 117).

Im Übrigen ist der Lebensmitteltausch unter den Deportierten sehr verbreitet und erweist sich letztendlich als „Rettungstausch“ (A, 249):

Rüben, Kartoffeln, sogar Hirse, wenn sich ein Tauschgeschäft gelohnt hatte – zehn Rüben für eine Jacke, drei Maß Zucker oder Salz für ein Paar Schafwollsocken (A, 30).

So tauscht Bea Zakel Trudi Pelikans Mantel mit den Pelzmanschetten auf dem Basar „für fünf Maß Zucker und fünf Maß Salz“ (A, 192). Allerdings erweist sich auch das „Brottauschen“ (A, 120), wie viele Aspekte, die mit dem Hunger in Verbindung stehen, als eine Illusion:

Abends vor der Krautsuppe wird Brot getauscht, denn das Eigenbrot scheint immer kleiner als das Brot der anderen. Und den anderen geht es genauso (A, 120).

Das Brot betrügt dich wie der Zement. So wie man zementkrank wird, kann man vom Brot tauschkrank werden (A, 121).

Es gibt auch eine merkwürdige Form des Tausches im Falle von Peter Schiel, dessen Wollpullover Bea Zakel auf dem Basar für Steinkohleschnaps eingetauscht hat. Er fällt diesem Tausch zum Opfer. Leo Auberg wird von Bea Zakel und Tur Prikulitsch betrogen. Für seinen „weinroten Seidenschal“ (A, 179) bekommt er „keinen Krümel Zucker oder Salz“ (A, 181).

Das „Ungeheuer“ Hunger (A, 34) dominiert so stark, dass es zum „Hungerengel“¹³ wird. Drei Kapitel, *Vom Hungerengel* (A, 86 und A, 144) und *Einmal war mein Hungerengel Advokat* (A, 223) sind dem „Hungerengel“ gewidmet. Was im Falle dieses Begriffs auffällt, ist seine Dualität: Die negative Komponente „Hunger“ assoziiert man mit der Plage des Menschen, während die Komponente „Engel“ die Tatsache suggeriert, dass dieser den Menschen beschützt:

Der Hungerengel half mir [beim Kartoffelstehlen], er war ja ein notorischer Dieb. Doch nachdem er mit geholfen hatte, war er wieder ein notorischer Peiniger und ließ mich mit dem langen Heimweg allein (A, 158).

Die positive Seite des „Hungerengels“ ermahnt Leo davor, sein ganzes Brot am Morgen aufzuessen oder nicht sein ganzes Geld auf einmal auszugeben (A, 253). Trotz dieser beschützenden Funktion überwiegt im Roman die quälende Seite des „Hungerengels“. Er versinnbildlicht nicht nur eine „bedrückende“, sondern auch eine „erdrückende Schwere“, bemerkt Bergmann (2011: 220). Das Hungern begleitet jeden Deportierten und dominiert ihn. Somit verliere der „Hungerengel“ immer mehr die Funktion eines Engels und spiele immer mehr die Rolle eines Peinigers“, betont Elvine Bologa (2010: 90). „Der ‚Hungerengel‘ ist eigentlich kein Engel, was er auf Grund des Grundwortes ‚Engel‘ sein sollte, sondern er ist eher Dämon als Engel“, schreibt Bologa (2010: 90).

Für den „Hungerengel“, der jeden „wiegt“ (A, 90), gewinnt somit die Waage eine ganz besondere Bedeutung.

Der Protagonist liest aus den Gesichtern der Verschleppten die einzelnen Etappen des Verhungerns:

Wenn man den Hunger nicht mehr aushält, zieht es im Gaumen, als wäre einem eine frische Hasenhaut zum Trocknen hinters Gesicht gespannt. Die Wangen verdorren und bedecken sich mit blassem Flaum (A, 25).

Vor dem Hungertod wächst ein Hase im Gesicht. Da denkt man sich, dass bei dem das Brot schon vergeudet ist, dass sich bei dem das Nähren nicht mehr auszahlt, weil bald der weiße Hase ausgewachsen ist (A, 121).

¹³ Insgesamt wird der Begriff 87-mal im Roman belegt (vgl. Bergmann 2011: 221).

Der „Hungerengel“ hat tausend Augen, aber nur einen Mund. Er vereinigt verschiedene Hungerformen in sich und steckt in jedem Detail. Es gibt den Hunger, nachdem man zu früh bei der Suppenausgabe war, wenn das Dünne abgeschöpft wird (A, 63), und den Hunger, wenn man zu spät gekommen ist, weil man auf das unten schwimmende Dickere gehofft hat (A, 63). Dann gibt es den Hunger nach dem ausgetauschten Brot, weil dieses angeblich größer aussieht als sein eigenes (A, 121). Zu den einzelnen Formen des Hungers zählen der Hunger am Abend, wenn man kein Brot vom Morgen aufgespart hat (A, 89), der Hunger am Morgen, wenn man ein Stück Morgenbrot für den Abend aufhebt (A, 111) und der Hunger, der ein langes Schlitzmaul macht (A, 121). „[...] der Hungerengel ist doch selbst ein Dieb“ (A, 224), der die unter seiner Macht leidenden Verschleppten bestiehlt und ihnen sogar Körper und Verstand nimmt.

Seit wir als Knochenmännlein und Knochenweiblein füreinander geschlechtslos waren, paarte sich der Hungerengel mit jedem, er betrog auch das Fleisch, das er uns bereits gestohlen hatte (A, 159).

Alle Tage hat mir der Hungerengel das Hirn gefressen (A, 112).

Parallel mit dem Körper und dem Verstand stiehlt der „Hungerengel“ den Deportierten auch die persönliche Würde:

Betteln gelernt hatte ich in den zwei vergangenen Jahren vom Hungerengel (A, 214).

Die Bedrückung durch das ständige Gefühl des Hungers ist so intensiv, dass Leo das Gefühl hat, dass „das ganze Abendpanorama Hunger hatte“ (A, 32). Somit erwirbt der Hunger in Herta Müllers Darstellung eine unvorstellbare Dimension:

Er verlor jedes Maß, wuchs an einem Tag so viel, wie kein Gras in einem ganzen Sommer und kein Schnee in einem ganzen Winter. Vielleicht so viel wie ein hoher spitzer Baum in seinem ganzen Leben wächst (A, 158).

Der Protagonist vergleicht sich in diesem Zusammenhang mit der Ameisenkönigin, die dreißigmal größer als die Arbeiter ist:

Ich glaube, das ist auch der Unterschied zwischen dem Hungerengel und mir (A, 176).

Merkwürdig ist vor allem der Umstand, dass das Hungergefühl nicht nur an Intensität und Größe gewinnt, sondern dass es sich auch „vermehrte“ (A, 158):

Man war sich nicht mehr sicher, ob es einen Hungerengel für uns alle oder jeder seinen eigenen hat (A, 84).

Er [der Hungerengel] besorgte jedem seine eigene, persönliche Qual, obwohl wir uns alle glichen (A, 158).

Es gibt eine Stelle im Roman, in der das Vorgehen von Heidrun Gast nicht klar zeigt, ob sie gegessen hat oder nicht, wobei dadurch auf das tragische Ausmaß des Hungerengels hingedeutet wird:

Den leeren Teller schob ich zur Heidrun Gast, an ihre linke Hand, bis er an ihren kleinen Finger stieß. Sie leckte ihren unbenützten Löffel ab und wischte ihn an der Jacke trocken, als hätte sie gegessen, nicht ich. Entweder wusste sie nicht mehr, ob sie isst oder zuschaut. Oder wollte sie so tun, als ob sie gegessen hätte. So oder so sah man ihren Hungerengel ausgestreckt in ihrem Schlitzmaul liegen, außen gnädigblass und innen dunkelblau. Es war nicht ausgeschlossen, dass er sogar waagerecht stehen konnte (A, 225).

Immer wieder leiden Herta Müllers Hauptfiguren unter dem Druck der Verfolgung: der Securitate in den Romanen **Der Fuchs war damals schon der Jäger** und **Herztier** oder dem Verhör in **Heute wär ich mir lieber nicht begegnet**. In ihrem Deportationsbuch ist der Hungerengel „ein notorischer Peiniger“ (A, 137), der den Protagonisten „grausam“ (A, 214) plagt:

Der Hungerengel denkt richtig, fehlt nie, geht weg, kommt aber wieder, hat seine Richtung und kennt seine Grenzen, weiß meine Herkunft und seine Wirkung, geht offenen Auges einseitig, gibt seine Existenz immer zu, ist ekelhaft persönlich, hat einen durchsichtigen Schlaf, ist Experte für Meldekraut, Zucker und Salz, Läuse und Heimweh, hat Wasser im Bauch und in den Beinen (A, 91).

Am schlimmsten wirkt der Hunger, der Heimweh heißt:

Den Wunsch nach Heimkehr wurde man nicht los [...] (A, 163).

Die Nostalgie nach der vertrauten Heimat findet sich in den Liedern, die die Deportierten singen: *Vor meinem Vaterhaus steht eine Linde* (1934) von Bruno Hardt-Warden (Musik von Robert Stolz) oder *La Paloma* (1944) von Hans Albers. Allerdings werden die Verfasser der Texte nicht genannt, denn diese Lieder sind praktisch zum „überlebenswichtigen Allgemeingut“ (Lentz 2009: 43) geworden.

In der Darstellung des Hungers knüpft Herta Müller an die literarische Moderne, im Besonderen an Knut Hamsuns (1859–1952) bekannten Roman **Hunger** (1890) an:

Wer jetzt ein bisschen Brot hätte! So ein köstliches kleines Roggenbrot, von dem man abbeißen konnte, während man durch die Straßen zog. Und ich [...] stellte mir eben diese besondere Sorte Roggenbrot vor, die zu haben so schön wäre. Ich hungerte bitterlich [...] und weinte (Hamsun ²2012: 71).

Ich hungerte grausam [...] (Hamsun ²2012: 159).

Das Motiv dieses Buches findet man übrigens auch in Franz Kafkas (1883–1924) Erzählung **Der Hungerkünstler** (1922) und in Samuel Becketts (1906–1989) Roman **Molloy** (1951), dessen Hauptfigur sich Kieselsteine in den Mund steckt. Der Ich-Erzähler im Roman **Hunger** putzt einen Stein ab und steckt ihn in den Mund, „um etwas zum Nuckeln zu haben“ (Hamsun 2012: 104). In Herta Müllers **Atemschaukel** isst Karli Halmen, Leos „Lastautokompagnon“ (A, 43), Sand:

Er [Karli Halmen] hob das Gesicht aus dem Sand, und er hatte in den Sand gebissen. Er aß, und es knirschte in seinem Mund, und er schluckte. [...] Von seinen Wangen fielen die Sandkörner ab, als er kaute. Und ihr Abdruck war ein Sieb auf den Wangen und auf der Nase und auf der Stirn. Und die Tränen auf beiden Wangen eine hellbraune Schnur (A, 129–130).

Beim norwegischen Nobelpreisträger nagt der verhungerte Protagonist, Andreas Tangen, „wie ein Besessner“ (Hamsun ²2012: 160) einen Knochen ab und kaut auf einem Holzspan (Hamsun ²2012: 85). Ähnlich wie Leo Auberg, der seine Zunge „einwärts“ zieht und seinen Speichel isst (A, 31), schluckt Hamsuns Hauptgestalt „immer wieder“ Spucke (Hamsun ²2012: 72), um sich damit „ein bisschen satt zu machen“ (Hamsun ²2012: 72). Auch die Gier, mit der er sich ernährt – „Ich [...] verschlang große Stücke, ohne sie zu zerren [...]“ (Hamsun ²2012: 133) – rückt ihn in die Nähe von Leo Auberg. Den entsetzlichen Höhepunkt von Hamsuns Roman bildet die Szene, in welcher der Ich-Erzähler, zuerst nur probeweise und dann mit immer größerem Ernst, an seinen Fingern zu kauen beginnt, bis Blut kommt, wobei für einen Moment der Eindruck entsteht, als wollte er sich selbst auffressen (Hamsun ²2012: 128). Alexandra Millner stellt fest, dass sowohl bei Knut Hamsun als auch bei Herta Müller „den Protagonisten Hunger und Elend ins Metaphysische [erheben], doch ist Müllers Hungerengel ein gefallener Engel, der die Menschen zu Bestien macht“ (Millner 2009: III). So isst der Advokat Paul Gast seiner Frau Heidrun die tägliche Suppenration weg (A, 230), bis sie schließlich verhungert. Die hilflosen Opfer des Lagers essen „wilde[n] Dill (A, 23, 192), getrocknetes Obst „aus dem letzten oder vorletzten Sommer“ von einem „ausgedorrtten Obstbaum“ (A, 63), Schnee (A, 245–246),

„kandierte Rüben“ (A, 236), Sonnenblumenkerne anstelle von Nüssen und Maischrot anstelle von Mehl als Ersatz für eine Torte (A, 236), die „auf losen Fayencekacheln aus dem Sterbezimmer der Krankenbaracke“ (A, 236) serviert wurde, sowie Kartoffelschalen aus dem Küchenabfall (A, 29):

Offenen Hungers geht der Engel mit mir zum Abfallhaufen hinter der Kantine. [...] Meine Gier ist roh, meine Hände sind wild. Es sind meine Hände, Abfall fasst der Engel nicht an. Ich schiebe die Kartoffelschalen in den Mund und schließe beide Augen, so spüre ich sie besser, süß und glasig, die gefrorenen Kartoffelschalen (A, 88).

Der „Kartoffelmensch“ (A, 199) Leo ernährt sich mit „Kartoffelschalen vom Vortag zusammen mit den frischgeschälten“ (A, 192). Die Lagerinsassen stopfen ihre Kissen mit Unkraut (A, 23) und genießen das „Meldekrautessen“ (A, 24). Den Kissenbezug trägt man bei sich, falls es etwas aufzusammeln gibt (A, 193). Die irrsinnige Planton-Kati wühlt in einem Ameisenhügel, um Ameisen zu essen (A, 105). Sie isst sogar „allerlei Getier, Würmer und Raupen, Maden und Käfer, Schnecken und Spinnen. Und [...] den gefrorenen Kot der Wachhunde“ (A, 105). In der „Hautundknochenzeit“ (A, 96, 159, 249, 263), in der das gesparte Brot der Toten gegessen wird, um zu überleben (A, 122), dominiert nur mehr das Triebhafte. Der Mensch verwandelt sich in ein Tier:

Ich wollte langsam essen, weil ich länger was von der Suppe haben wollte. Aber mein Hunger saß wie ein Hund vor dem Teller und fraß (A, 77).

Und wie schnell hab ich dann mit hochgezogener Lippe alle gefrorenen Kartoffelschalen gegessen (A, 88).

Jedoch, als der Akkordeonspieler Konrad Fonn der irrsinnigen Planton-Kati ein viereckiges Stückchen Holz anstatt Brot in die Hand drückt, nimmt ein anderer Häftling, Karli Halmen, das Brettchen von der Betroffenen und versenkt es in die Krautsuppe des Akkordeonspielers (A, 122), wobei die Planton-Kati ihr Brot zurückbekommt. Extremer geht es im Falle von Karli Halmen zu, welcher das „gesparte Brot“ (A, 112) von Albert Gion stiehlt. Die anderen Häftlinge schlagen ihn zusammen, um zu beweisen, dass es auch für sie noch unüberschreitbare moralische Grenzen gibt:

Karli Halmen lag zwei Tage in der Krankenbaracke. Danach saß er mit eitrigen Wunden, angeschwollenen Augen und blauen Lippen wieder zwischen uns in der Kantine. Die Sache mit dem Brot hat sich erledigt, alle verhielten sich wie immer. Wir haben Karli Halmen den Diebstahl nicht vorgehalten. Und er hat uns die Strafe nie vorgeworfen. Er wusste, er hat sie verdient (A, 114).

Zu einer grotesken Situation kommt es, wenn Leo im „abgesparte[n], unschätzbar wertvolle[n] Brot“ (A, 80) unter seinem Kissen sechs neugeborene Mäuse entdeckt, die er in der Latrine ertränkt.

Zum „Hungerengel“ und dem „weißen Hasen“ (A, 231) kommt im Laufe des Geschehens die „Herzschaukel“ (A, 82), bekannt als „Stalins-Herzschaukel“ hinzu, mit der man Kohle schaufelt. Somit steht der Terminus keineswegs als Metapher für das Herz, rückt aber ähnlich wie in Paul Celans berühmtem Gedicht *Die Todesfuge* (1948) in den Vordergrund:

Die Herzschaukel hat ein Schaufelblatt [...] Es ist herzförmig und tief gewölbt [...] Mit der einen Hand packt man den Hals und mit der anderen das Querholz oben am Stiel. Aber ich würde sagen, unten am Stiel. Denn bei mir ist die Herzschaukel oben, und der Stiel ist die Nebensache, also seitlich oder unten. [...] Ich halte Balance, die Herzschaukel wird zur Schaukel in meiner Hand, wie die Atemschaukel in der Brust (A, 82).

Auch die „Atemschaukel“ ist unmittelbar mit dem „Hungerengel“ verbunden:

Der Hungerengel geht offenen Auges einseitig. Er taumelt enge Kreise und balanciert auf der Atemschaukel (A, 144).

Der enge Bezug zwischen dem Hungerengel und der Atemschaukel wirkt noch lange Zeit nach der Entlassung aus dem Arbeitslager:

Manchmal überfallen mich die Gegenstände aus dem Lager [...] Weil sie im Rudel kommen, bleiben sie nicht nur im Kopf. Ich habe Magendrücken, das in den Gaumen steigt. Die Atemschaukel überschlägt sich. Ich muss hecheln (A, 34).

Die Atemschaukel versinnbildlicht das vom Hunger erzeugte Schwindelgefühl:

Ich bin kurz vor dem Zusammenbruch. Im süßen Gaumen schwillt mir das Zäpfchen. Und der Hungerengel hängt sich ganz in meinen Mund hinein, an mein Gaumensegel. Es ist seine Waage. [...] Der Hungerengel stellt meine Wangen auf sein Kinn. Er lässt meinen Atem schaukeln (A, 87).

Das Grundwort „Schaukel“ wird gewöhnlich mit einem Kinderspielzeug assoziiert, wobei „in die Bedeutung Vorstellungen von Freude und Beschwingtheit, von Leichtigkeit und sogar Leichtsin[n]n [fließen]“, erklärt Christian Bergmann (2011: 224). Bei Herta Müller geht durch das Leiden die ursprüngliche Sinnbildlichkeit des Begriffs verloren, sie werde, unterstreicht Bergmann (2011:

225), pejorativ aufgeladen und bekomme „einen negativen Gefühlswert“ (Bergmann 2011: 225):

Die Atemschaukel ist ein Delirium und was für eins. [...] Mein Hirn zuckt mit einer Nadelspitze am Himmel fixiert, besitzt nur noch diesen festen Punkt. (A, 87)¹⁴

Der Begriff „Atemschaukel“ beinhalte, erklärt Ruth Klüger (2009: 29), das Gegenteil von Goethes Vers „Im Atemholen sind zweierlei Gnaden“, denn im Atemholen der Lagerinsassen und Lagerüberlebenden würden die Angst und die Verzweiflung schaukeln.

Ganz interessant ist die Tatsache, dass Leo die ganz besondere Situation im Lager mit Wörtern assoziiert, die mit ihm machen, „was sie wollen“ (A, 232):

Sie sind ganz anders als ich und denken anders, als sie sind (A, 232).

Neben dem „Hungerengel“, der „Atemschaukel“ und der „Herzschaukel“ gibt es im Roman Wortschöpfungen wie „Tageslichtvergiftung“ (A, 164), die man sich beim Säubern des Bassins im Kokswerk zuziehen kann oder „Hautundknochenzeit“ (A, 249, 263), welche die Erfahrungen im Lager festhalten. Eine originelle Wortverbindung ist auch „Hasoweh“. Der Begriff setzt sich aus dem weißen Hasen der russischen Landschaft und dem Heimweh zusammen. Er symbolisiert den andauernden Freiheitsdrang der Häftlinge. Michael Lentz geht auf die Bedeutung dieser metaphorischen Ausdrücke für Leopold ein:

Diese Metaphern [...] haben sich so in seine Einbildungskraft gebrannt, dass sie bereits wieder Realität sind. Durch diese kreativen Konstruktionen ordnet er seine Umwelt und macht sie weniger bedrohlich. Wörter sind sein Ordnungssystem – das einzige, das ihm geblieben ist (Lentz 2009: 44).

Die fünfjährige Erfahrung im Gulag bedeutet für die Hauptgestalt einen irreversiblen Verlust, der schwerste Folgen hinterlassen hat. Er versäumt seine Ausbildung und verliert zugleich seinen Platz in der Familie, in welcher er durch einen Bruder „ersetzt“ wurde (A, 211). Das Erlebnis des Lagers war für Leo „das große innere Fiasko“ (A, 283):

Gegenstände, die vielleicht nichts mit mir zu tun hatten, suchen mich. Sie wollen mich nachts deportieren, ins Lager heimholen, wollen sie mich. Weil sie im Rudel kommen, bleiben sie nicht im Kopf. Ich habe ein Magendrücken, das in den Gaumen steigt. Die

¹⁴ Es gibt eine ähnliche Stelle bei Knut Hamsun: „Ich hatte [...] mir den Verstand aus dem Hirn gehungert“ (Hamsun 2012: 106).

Atemschaukel überschlägt sich, ich muss hecheln. [...] Und es gäbe die Heimsuchung der Gegenstände nicht, wenn es den Hunger als Gegenstand nicht gegeben hätte (A, 34).

Leo bleibt für immer ein Heimatloser:

Es wird ein Heimweg kommen, der Jahrzehnte dauert (A, 259).

Sein Leben ist, im Grunde genommen, von einer doppelten Heimatlosigkeit geprägt: Durch seine homoerotische Veranlagung fühlt er sich nämlich sowohl in seinem Geburtsland Rumänien bzw. in der eigenen Familie als auch als Deportierter in der Ukraine entwurzelt:

Vor, während und nach meiner Lagerzeit, fünfundzwanzig Jahre lang habe ich in Furcht gelebt, vor dem Staat und vor der Familie. Vor dem doppelten Absturz, dass der Staat mich als Verbrecher einsperrt und die Familie mich als Schande ausschließt (A, 10).

Die Hauptgestalt ist desgleichen ein Beschädigter durch die Erfahrungen des Lagers und für sich selbst „ein falscher Zeuge“ (A, 283). Das zeige, hebt Michael Lentz (2009: 43) hervor, „den alles überdeckenden Hereinbruch der Vergangenheit in die Gegenwart, wie ihn dieser Roman intensiv und plausibel vor Augen führt“. Das Ticken der Uhr im Wohnzimmer der Eltern wird zur „Atemschaukel“ (A, 265) und in seiner Brust zur „Herzschaukel“ (A, 265). Die Kisten, die er ein Jahr lang in einer Fabrik zusammengesetzt hat, werden zu „kleine[n] Särge[n] aus frischem Fichtenholz“ (A, 284).

Unter dem Decknamen „das Klavier“ (A, 284) setzt Leo Auberg, der zwar die Buchhalterin Emma heiratet, seine Liebesabenteuer im Neptunbad fort. Diese Stelle geht auf den Anfang des Romans zurück und bildet somit die Rahmenerzählung des Buches.

Herta Müllers Meisterwerk geht über das individuelle Schicksal des Protagonisten bzw. des Dichterfreundes Oskar Pastior¹⁵ hinaus und rückt das Schicksal der rumäniendeutschen Deportierten in den Mittelpunkt:

Im Zentrum des Romans liegt das Schicksal eines einzigen Menschen. Dieses Schicksal in reine Dichtung zu verwandeln, muss ein ästhetisches Wagnis gewesen sein, das heute nicht nur jene rechtfertigen werden, die Pastior kannten, sondern das bei der Lektüre des Romans auch diejenigen überzeugen wird, die über die Ungeheuerlichkeit unserer mörderischen Vergangenheit nicht hinwegkommen können und auch niemals hinwegkommen werden (Naumann 2009: 43).

¹⁵ Das Schicksal von Leo Auberg weist manche Gemeinsamkeiten mit dem Leben Oskar Pastiors auf.

Keine der Figuren wird zur „Identifikationsfläche“ (Pilz 2009: 36), sie „bleiben sprachliche Evokationen einer existentiellen Überlebensangst“ (Pilz 2009: 36). Stefana Sabin meint in diesem Zusammenhang:

Mit „Atemschaukel“ ist ihr [Herta Müller] ein politischer Roman von bemerkenswerter psychologischer Subtilität gelungen, der den Nullpunkt der Existenz nachvollziehbar macht (Sabin 2009: 39).

Herta Müller gelinge „die Gratwanderung zwischen leuchtender Poesie und nüchterner Beschreibung des Schreckens“, erklärt Eva Pfister (2009: 29). „Durch hohe Sprachkunst, werde das Grausame ausgedrückt“ schreibt Alexandra Miller (2009: III).

LITERATUR

- Bartels, Gerrit (2009): „Eine Sprache für das Unsagbare. Herta Müller über ihren Roman ‚Atemschaukel‘, den Drang zum Schreiben – und Literaturpreise“. In: Der Tagesspiegel, 9. Oktober 2009, 25.
- Baureithel, Ulrike (2010): „Jenseits des Menschlichen. Aus zweiter Hand. Überlegungen zu Herta Müllers ‚Atemschaukel‘ und der Zeugenschaft in der Lagerliteratur“. In: Der Freitag, 31. März 2010, 17.
- Bergmann, Christian (2011): „Das Unsagbare sagen. Metapher, Symbol und Allegorie in Herta Müllers Roman ‚Atemschaukel‘“. In: Muttersprache. Vierteljahresschrift für deutsche Sprache, September 2011, 220–226.
- Bilke, Jörg Bernhard (2009): „Wenn der Hunger beißt. Mit dem Lorbeer des Nobelpreises: Herta Müllers Odyssee der Rumäniendeutschen nach 1945“. In: Junge Freiheit, 16. Oktober 2009, 25.
- Bologa, Elvine (2010): „Sprache und Heimatlosigkeit in Herta Müllers *Atemschaukel*“. In: Hans-Gert Roloff [u. a.] (Hrsg.): Jahrbuch für Internationale Germanistik, 2/2010, 81–92.
- Brantsch, Ingmar (2009): „Eine literarische Wiedergutmachung auf hohem europäischen Niveau. Herta Müllers Deportationsroman ‚Atemschaukel‘ für den diesjährigen Deutschen Buchpreis nominiert“. In: Karpatenrundschau, 8. Oktober 2009, II und Karpatenrundschau, 15. Oktober 2009, II.
- David, Thomas (2009a): „‚Der Mensch ist bequem, gleichgültig, denkfaul‘. Interview. Herta Müller über das Leben und Sterben in den sowjetischen Arbeitslagern und die diffizile Entstehungsgeschichte ihres Romans ‚Atemschaukel‘“. In: Profil, 14. September 2009, 102–104.

- David, Thomas (2009b): „Abgeschnittene Zöpfe. Ein Gespräch mit Herta Müller“. In: Frankfurter Allgemeine Zeitung, 9. Oktober 2009, 34.
- Fetz, Bernhard (2009): „Ein halber Mond wie eine Schiebermütze. Nobelpreisträgerin Herta Müller sucht in ‚Atemschaukel‘ nach einer Sprache für die Erfahrung im Lager“. In: Falter, 14. Oktober 2009, 26.
- Fromm, Waldemar (2003): *Alltäglicher Ausnahmezustand. Herta Müllers Roman „Herztier“*. In: Ders.: OST-WEST Passagen, München: Radu Barbulescu, 53–55.
- Gauss, Karl-Markus (2009): „Das Lager ist eine praktische Welt. Ein europäisches Ereignis: Herta Müllers Roman ‚Atemschaukel‘ über die Deportation der Rumäniendeutschen in die Sowjetunion nach 1945“. In: Süddeutsche Zeitung, 20. August 2009, 12.
- Gnauck, Gerhard (2010): „„Aus einem Satz von Oskar wurde eine ganze Figur.“ Die Entstehung der ‚Atemschaukel‘: Während ihrer Lesereise in Polen gibt Herta Müller neue Details über die Arbeit an ihrem Roman preis“. In: Die Welt, 10. November 2010, 23.
- Grün, Sigrid (2010): ‚Fremd in einzelnen Dingen‘. Fremdheit und Alterität bei Herta Müller, Stuttgart: ibidem.
- Hamsun, Knut (2012): Hunger, Berlin: List Taschenbuch.
- Henneberg, Nicole (2009): „„Die Zumutung des Lagers sollte in der Sprache spürbar werden‘. Herta Müllers Roman und die Arbeit mit Oskar Pastior“. In: Frankfurter Rundschau, 21. August 2009, 23.
- Hoge, Boris (2012): *Herta Müllers „Atemschaukel“ und der deutsche Opfer-Diskurs*. In: Ders.: Schreiben über Russland. Die Konstruktion von Raum, Geschichte und kultureller Identität in deutschen Erzählungen seit 1989, Heidelberg: Universitätsverlag Winter, 212–235.
- von Hove, Oliver (2009): „Innenschau der Tyrannei“. In: Die Furche, 15. Oktober 2009, 13.
- Huckebrink, Alfons (2009): „Hungerblind“. In: Neues Deutschland, 12. Oktober 2009, 16.
- Jung, Jochen (2009): „Im Versunkenland. ‚Atemschaukel‘: Herta Müllers großer, berührender Roman über ein sowjetisches Arbeitslager“. In: Der Tagespiegel, 19. August 2009, 26.
- Kegelman, René (2009): *Emigriert. Zu Aspekten von Fremdheit, Sprache, Identität und Erinnerung in Herta Müllers Reisende auf einem Bein und Terézia Moras Alles*. In: Peter Motzan/ Stefan Sienerth (Hrsg.): Wahrnehmung der deutsch(sprachig)en Literatur aus Ostmittel- und Südosteuropa – ein Paradigmenwechsel?, München: IKGS, 251–263.

- Kierkegaard, Sören (²2001): *Der Begriff der Angst. Die Krankheit zum Tode*, Wiesbaden: marixverlag.
- Klüger, Ruth (2009): „Der Hunger ist ein Ungeheuer“. In: *Die Welt*, 15. August 2009, 29.
- Köhler, Andrea (2009): „Das Buch vom Hunger. Herta Müllers ungeheurer Roman ‚Atemschaukel‘“. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 25. August 2009, 21.
- Lentz, Michael (2009): „Wo Sprache die letzte Nahrung ist“. In: *Frankfurter Allgemeine Zeitung*, 5. September 2009, 43–44.
- Müller, Herta (1988): *Niederungen (N)*, Berlin: Rotbuch.
- Müller, Herta (2006): „Nullpunkt der Existenz. Mit Oskar Pastior in der Ukraine“. In: *Neue Zürcher Zeitung*, 21. Oktober 2006, 32.
- Müller, Herta (2009a): *Atemschaukel (A)*, München: Carl Hanser.
- Müller, Herta (2009b): *Lebensangst und Worthunger. Im Gespräch mit Michael Lentz. Leipziger Poetikvorlesung (LW)*, München: Carl Hanser. (edition suhrkamp 2620).
- Müller, Herta (2009c): *Cristina und ihre Attrappe oder Was (nicht) in den Akten der Securitate steht*, Göttingen: Wallstein.
- Müller, Herta (2009d): *Ich traure*. In: *Die Zeit*, 30. April 2009, 55.
- Müller, Herta (2010): *Niederungen*, München: Carl Hanser.
- Müller, Herta (2011): *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*. In: Dies.: *Immer derselbe Schnee und immer derselbe Onkel*, München: Carl Hansen.
- Naumann, Michael (2009): „Kitsch oder Weltliteratur? Herta Müllers neuer Roman über den sowjetischen Gulag-Alltag ist ein atemberaubendes Meisterwerk“. In: *Die Zeit*, 20. August 2009, 43.
- Paterno, Wolfgang (2009): „Knochenmännlein und Knochenweiblein“. In: *Profil*, 14. September 2009, 101.
- Pfister, Eva (2009): „Die Folter des Hungerengels. Herta Müllers neues Buch ‚Atemschaukel‘ berichtet im Geist des Dichterfreunds Oskar Pastior über dessen fünf Jahre im ukrainischen Gulag“. In: *Stuttgarter Zeitung*, 11. September 2009, 29.
- Pilz, Dirk (2009): „Der Hunger ist ein Gegenstand. Herta Müllers Roman ‚Atemschaukel‘ über das Leben in einem sowjetischen Arbeitslager“. In: *Berliner Zeitung*, 10. September 2009, 36.
- Radisch, Iris (2009): „Kitsch oder Weltliteratur? Gulag-Romane lassen sich nicht aus zweiter Hand schreiben. Herta Müllers Buch ist parfümiert und kulissenhaft“. In: *Die Zeit*, 20. August 2009, 43.
- Schalamow, Warlam (2007): *Durch den Schnee. Erzählungen aus Kolyma*, Bd. 1, Berlin: Matthes & Seitz.

- Schalamow, Warlam (2008): Linkes Ufer. Erzählungen aus Kolyma, Bd. 2, Berlin: Matthes & Seitz.
- Schalamow, Warlam (2010): Künstler der Schaufel. Erzählungen aus Kolyma, Bd. 3, Berlin: Matthes & Seitz.
- Schalamow, Warlam (2011): Die Auferweckung der Lärche. Erzählungen aus Kolyma, Bd. 4, Berlin: Matthes & Seitz.
- Schnetz, Wolf Peter (2009): „Herta Müller und ihr neuer Roman ‚Atemschaukel‘“. In: Literatur in Bayern, Dezember 2009, 61.
- Schulte, Bettina (2009): „Immer in der Hautundknochenzeit. In Erinnerung an Oskar Pastior: Herta Müllers Roman ‚Atemschaukel‘ vergegenwärtigt die Lagererfahrung eines deportierten Rumäniendeutschen“. In: Badische Zeitung, 5. September 2009, IV.
- Sinjawski, Andrej (1978): Eine Stimme im Chor. Aufzeichnungen aus der Haft, München: Deutscher Taschenbuch Verlag.
- Solschenizyn, Alexander (2012): Der Achipel Gulag, 3 Bde., Frankfurt/Main: Suhrkamp.
- Wichner, Ernest (2005): „Geschichte und Geschichten. Mit Herta Müller und Oskar Pastior auf Recherche-Reise in der Ukraine“. In: die horen. Zeitschrift für Literatur, Kunst und Kritik, 3/2006, 135–138.

INTERNETQUELLEN

- <http://de.wikipedia.org/wiki/Gulag> [15. November 2012].
- <http://de.wikipedia.org/wiki/Kolyma#Weblinks> [19. November 2012].

Roxana Nubert
Westuniversität Temeswar, Rumänien
e-mail: roxana.nubert@e-uvt.ro

Ada Stanulović i Milan Stanulović

UPOTREBA ITALIJANSKOG JEZIKA KOD SLOVENSKI ORIJENTISANIH GRAĐANA U DALMACIJI U 19. VEKU

Sažetak. Od doba renesanse u dalmatinskoj književnosti se pisalo na narodnom, na italijanskom i na latinskom jeziku. Padom Venecijanske i Dubrovačke republike Dalmacijom je sve do 1918. godine vladala Austrijska imperija. Godine 1867. sa Austrijsko-mađarskom nagodbom Carevina je pretpela političko-administrativno preustrojsvo, postavši Austro - ugarskom monarhijom. Za Dalmaciju je ovaj događaj imao daleke posledice u političkim i kulturnim zbivanjima kod stanovništva, koje se podelilo na one koji su želeli autonomiju Dalmacije u austrijskom delu monarhije (autonomaši) i na one koji su želeli prisajedinjenje Dalmacije sa Banskom Hrvatskom i Slavonijom u mađarskom delu monarhije (narodnjaci). Autonomaši su se zalagali za upotrebu italijanskog jezika a narodnjaci za upotrebu „slovinskog” tj. hrvatskog jezika. Prikazujemo slučaj pisca Andrije Alibranti, ko je u mladosti bio poklonik Gajeve reforme narodnog jezika, a ko je usvojim podmaklim godinama, priklonivši se autonašima, pisao na italijanskom. Prilažemo svadbenu pesmu od 16 strofa sa po 4 stiha, koju je Alibranti u svojoj 60. godini napisao na italijanskom jeziku.

Ključne reči: Dalmacija posle Austrijsko-mađarske nagodbe, Andija Alibranti, Autonomaška stranka u Dalmaciji, Narodna stranka u Dalmaciji, upotreba italijanskog jezika, svadbena pesma epitalamio

Nakon što je 1867. sklopljena Austro-Ugarska nagodba dotadašnja jedinstvena Carevina Austrija postala je Dvojna monarhija Austro-Ugarska, pošto je podeljena na austrijski, (tj carski) i kraljevski ugarski (tj. mađarski) deo. Prema novonastalom državnompravnim uređenju hrvatska Trojedna kraljevina je podeljena tako da je kraljevina Dalmacija ušla u austrijski deo dvojne Monarhije, a banska Hrvatska i Slavonija u ugarski ili kako su Mađari govorili, u zemlje pod Krunom Sv. Stefana.

Habsburška imperija, kada je zavládala Dalmacijom posle pada Dubrovačke i Venecijanske republike, uvela je italijanski jezik kao službeni jezik, pošto je imala obrazovene činovnike iz italijanskih delova svoje imperije.

Dalmacija je od renesansnih vremena imala trojezičnu književnost, na narodnom, na latinskom i italijanskom jeziku. Tako, Marko Marulić je pisao poeziju

na narodnom i latinskom jeziku. U vreme baroka korčulanski pesnik Petar Kana-
velič, čiji je književni opus jedan od najopsežnijih i najraznovrsnijih u 17. stoleću
i starijoj hrvatskoj književnosti, pisao je pesme na hrvatskom i italijanskom jezi-
ku. To su lirska i epska dela, prigodna i ljubavn poezija, prigodna svadbena poe-
zija, religiozna i narativna epska poezija kao i dramska dela (Kalogjera G., 2005).

U 19. veku, pojavom Ilirskog pokreta kao književnog i društveno-poli-
tičkog pokreta koji je dobio maha među južnim Slovenima Austrijskog carstva
tokom tridesetih i četrdesetih godina prihvaćen je u krugovima intelektualaca
narodni, „slovinski” jezik. Pokret je počeo 1830.. zvanično je zabranjen 1843.
godine, ali njegov zamah je ostao trajno prisutan kroz ceo devetnaesti vek.

Politička kretanja u Dalmaciji u to vreme ispoljila su se u radu dve politič-
ke stranke.

Jedna je bila *Narodna stranka* u Kraljevini Dalmaciji pod vlašću Habsbur-
ške monarhije osnovana 1861. godine. Članovi su nazivani takođe i narodnja-
ci ili aneksionisti. Osnovni program stranke je bio ujedinjenje svih hrvatskih ze-
malja. Ova stranka se zalagala za upotrebu narodnog jezika kao službenog jezika
i jezika u književnosti i obrazovanja.

Od druge polovine 19. veka do 1918. delovala je u Dalmaciji je *Autono-
maška stranka* koja se zalagala za autonomiju, odnosno poseban status Dalmacije
u Austrijskom carstvu. Autonomaši su bili protiv priključenja Dalmacije Hrvat-
skoj. Želeli su da Kraljevina Dalmacija bude nezavisna administrativna jedinica
unutar Habsburške monarhije. Ova se zalagala za upotrebu italijanskog jezika u
Dalmaciji.

U ovom radu ćemo na primeru književnika i kulturnog istoričara kanonika
Andrije Alibrantija (Korčula 11.04.1826 - Dubrovnik, 27.02.1903, sahranjen je
u Korčuli) pokazati kako se promenom političkih stavova menjao i jezik kojim je
ovaj čovek od pera pisao.

Za vreme studija teologije u Zadru Alibranti je prihvatio slovensku ideju,
kao i Gajev jezik i pravopis. Ali posle se počeo priklanjati autonomašima, favo-
rizujući italijanski jezik u hrvatskom kulturnom životu („odvelo konačno u itali-
janaštvo”, Foretić, 1959). Tako, na italijanskom je jeziku objavio knjigu o životu
i književnom radu L. Svilovića, velikog zagovornika slovenstva (Leksikografski
zavod Miroslav Krleža 2009. – 2016. Hrvatski biografski leksikon, 2016). Ovu
transformaciju kod Alibrantija beleži i Oreb (2006).

Isto tako Foretić (1959) ističe „slovinski” duh Alibrantija kojim odišu pi-
sma Petru Franasoviću pisana 1859. na hrvatskom jeziku Gajevim pravopisom.
Od šest pisama samo je jedno bilo napisano na italijanskom jeziku. Alibranti je
tada imao 36 godina.

Ovde ćemo prikazati Alibrantijevu svadbenu pesmu napisanu 1.2.1890. povodom večnanja kapetana Ivana Kapora i Petronille Kačić – Dimitri napisanu na italijanskom jeziku Ivan Kapor je tada imao 45 godina i bio kapetan na parobrodima na Dunavu. Profesija ga odvela iz Korčule, ali očigledno je ostao građanin Korčule i bio ličnost koja je poštovana kao člana građanske obitelji Kapor, koje dala više uglednika u društvenom i crkvenom životu Dalmacije svoga vremena. Alibranti napisao za njih svadbenu pesmu koju je nazvao Epitalamio.

Epitalamij (Grč. τὸ ἐπιθαλάμιον μέλος, lat. epithalamium) je svadbena pesma kod Starih Grka. Pesme bi izvodili mladići i devojke pred bračnim odajama. Epitalamij je bio redovno izvođen u antičkoj Grčkoj i u starom Rimu. Kod epitalamija se razlikuju otpjevane pjesme na gozbi (gamelij) te one otpevane na putu do doma mladenaca (himenej). Tradicija pevanja epitalamija vrlo je stara; u grčkoj književnosti Još ih je pisala Sapfo na otoku Lesbos, dakle u 5. veku pre nove ere sastavljale su se svadbene pesme. Održala se do srednjeg veka.

Izvorni tekst i prevod svadbene pesme (Epitalamio) Andrije Alibrantija sadrži 16 strofa po 4 stiha i kao književno delo mi ga donosimo u celosti, pošto slušuje poseban prikaz uz analizu, u levoj koloni je izvorni tekst na italijanskom dijalektu veneto. u desnoj je prevod, koji je učinila Fani Šegedin, Korčula.

PER LE FAUSTISSIME NOZZE del Signor Giovanni Kapor Capitano del Lloyd Danubiano con la Signorina Petronilla Cacich – Dimitri in Curcola il 1. le Febbrario 1890 <i>EPITALAMIO</i> Pianta ramosa erculea Vid' io di querci q antica Spandere l'ombra amica Sul caro suol natal,	PRIGODOM NAJRADOSNIJIH ZARUKA gospodina Ivana Kapora Kapetana Dunavskog Lloyda sa gospođicom Petronillom Kačić – Dimitri U Korčuli, 1. februara 1890. <i>EPITALAMIO</i> Ogromnu razgranatu biljku Vidjeh ja stari hrast Širi on milu sjenu Na drago mi rodno tlo.
--	--

Ed albergar tra I floridi Suoï rami vaghi angelli E pascolare agnelli Al rezzo suo ospital Oh quanto era benefica Quella nodosa pianta E quanti non vanta Di sue vitudi allor ! Eppur Giove fulmineo, Che sol l' ignito vede Volle sfrondar la sede Dei lieti abitator, Ed or ne schiante il Massimo suoramo, or un secondo, Poscia altri duo dal mmondo Svelle e le fronde lor ! Adoro il Voler Supero E cado genuflasso; Ad nom non e concesso Gribrar il Suo Fattor! Che nelle eterne pagine V' era pur scritto : „Vivi” E per occulti rivi Sorgi a novel vigor ! Di tanti rami un unico Ancor al ceppo avvinto Sta verde; or quell sia cinto Da spirto animator!	I divne anđele Među razlistalim njegovim granama. I janjad kako pase U ugodnoj hladovini. Oh kako blagotvorna bijaše Ta kvrgava biljka A koliki nisu slavili Te njezine vrline! Pa ipak munjeviti Jupiter Koji samo vatru vidi Htjede uništiti krošnje Sretnih stanovnika. Tako slomi mu granu A zatim i drugu Poslije još dvije iščupa S njihovim krošnjama. Poštujem Volju Božansku I padam na koljena; Po imenu nije dozvoljeno Zvati svoga Stvoritelja! Jer na vječnim je stranicama Bilo ipak zapisano: „Živi” I u nekim skrivenim potočićima Pronađi novu snagu! Od tolikih grana jedna jedina Još za panj privezana Zeleni se; sada neka bude opasana Duhom koji je pokreće!
---	--

Ed ecco oggi fra il giubilo Delle sue pronde s'erge L'orfano ramo e aderge Al Cielo il forte stel, Che a Lui qual'onda mistica Scende al cuor dolce Nilla, E virtu in Lor sfavilla Di spirito novel ! Oh vivi giovin cespite, Rivesti il ceppo antico, Ti splenda ognora amico Dal cielo l'aureo Sol! Il caro suol Carciro Fecondi I tuoi desire, De' suoi colori l'iri T'abbelli e segna al vol ! T'irrori ognor vivica La mattutina stilla La vita tua tranquilla Non turbi nembo ostil ! Sorgi e rinnova rapido I rami un di ospitali, La Gloria de' natali Ricigati, o gentil Riprendi il prisco amplissimo Degli avi Tuoi splendere, E sien le amate suore Liete esse pur con Te !	I eto danas među veseljem Njezinih krošnji izbija Sirota grana i podiže se K nebu kao deblo. Jer Njemu kao tajanstveni val Silazi u srce slatka Nilla, I krepost u Njima blista Novim duhom! O živi mladi grmu Obnovi stari panj Sjalo ti svagda prijateljsko S neba zlatno Sunce! Nek drago tlo Krfa Oplodi tvoje želje Nek te svojim bojama duga Uljepša i potakne na let! Nek orosi te svagda živahna Jutarnja kapljica Život tvoj mirni Neprijateljski olujni oblak nek ne uznemiri! Izrasti i brzo obnovi Nekoć gostoljubive grane Slava rođenja Nek te, o plemeniti. Vrati natrag Stari sjaj Svojih predaka, A voljene sestre nek budu I one sretne s tobom!
--	---

Così la nobile gloria Riavrà la Tua Gorgira Del vanto, cui s'ispira Sua storia, fama e fe ! In segno di particolare stima ed amicizia Andrea Can. Alibranti	Tako će plemenitu slavu Ponovno steći tvoj Krf Od hvale kojom se nadahnjuje Njegova povijest, ugled i vjera U znak posebnog poštovanja i prijateljstva Andrea Can. Alibranti
--	--

Alibranti je prihvatio ovaj arhaični knjiženi oblik koristeći i naziv epitalamij u Korčuli koncem 19. veka. Verujemo da je time svojim pozdravnim stihovima želeo da pruži posebno svečani ton .

Andrija Alibranti je tada bio kanonik korčulanskog zbornog kapitola, uglednik kako po svome crkvenom zvanju, tako i kao književnik i kulturni radnik. Alibranti tada ima već 60 godina, dakle kada se priklonio Autonomasčkoj stranci (Enciklopedijski članak 2017) i napustio svoje mladačko oduševljenje za Ilirski pokret. Alibranti je rođen u Korčuli 11. 04. 1826. a umro u Dubrovniku 27. 01. 1903. i sahranjen je u Korčuli.

Alibranti naziva u svojoj svadbenoj pesmi Ivana Kapora kapetanom Dunavskog Lloyd (Capitano del Lloyd Danubiano). Preduzeće sa tim nazivom nije postojalo u vreme pisanja svadbene pesme. Dunavski Lloyd je osnovan tek u dvadesetom veku u Sisku. Verujemo da je učenik kanonik svesno skraćeno preveo naziv preduzeća prema smislu, jer tačan naziv bečkog preduzeća za koje je, dakle predugačko da bi se našlo u naslovu pesme. Firma za koju je Ivan Kapor plovio bilo je Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft, tj. Prvo dunavsko parobrodarsko društvo, osnovano 1829. i koje je sredinom 19. veka bilo najveće preduzeće za unutrašnju plovidbu (reke, jezera, kanali) u Evropi (Pisecky 2004).

U zaključku bi rekli da smo ovim radom želeli da na primeru pisca i kulturnog radnika Korčule Andrije Alibrantija pokažemo kako je u Dalmaciji u 19. veku političko opredeljenje presudno uticalo na izbor jezika koji se koristio u književnosti. Andrija Alibranti je u svojoj mladosti bio verni sledbenik Ljudevita Gaja i ideje korišćenja „slovinskog jezika”. U svojim poodmaklim godinama, kada je napisao ovde prikazanu Svadbenu pesmu, on koristi italijanski jezik. Priklonio se političkom pokretu označenim kao Autonomasi (Enciklopedijski članak 2017), koji se zalagao za upotrebu italijanskog jezika u književnosti i u službenoj upotrebi. Udaljio se od svojih istomišljenika i drugova iz mladosti, koji su se u književnosti i političkom životu zalagali za upotrebu „slovinskog” jezika. U savremenoj nauci (Foretić 1959) dobro je dokumentovan razlaz sa Petrom Fra-

nasovićem (1819–1883), plodnim piscem i doslednim zagovornikom korišćenja „slovinskog” jezika, koji je govorio da «Hrvatu i Srbinu jednome bez drugoga nema života ni spasa».

Slika 1. Ivan Kapor u vreme svoga venčanja

Slika 2. Petronilla Kapor, rođena Kačić-Dimitri u vreme svoga venčanja

LITERATURA

- Enciklopedijski članak 2017. Autonomastvo, on-line izdanje Hrvatske enciklopedije Leksikografskog zavoda Miroslav Krleža www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=4754, pristupljeno 2.05.2017
- Bindner J. Aufstieg, Größe und Ende – Die Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft seit 1829 – u Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft 1829 – 2004. Donau-Schiffahrt. Herausgeber Arbeitskreis Schiffahrtmuseum Regensburg 2004. Str 25–69.
- Foretić V. Šest pisama Andrije Alibrantijapisanih iz Zadra g. 1849. Petru Frana-soviću u Korčuli. Radoovi Institita Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti u Zadru. Sv. IV–V, 1958–1959. Zgreb, 1959. Str 261–277
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2009. – 2016. Hrvatski biografski leksikon, ALIBRANTI, Andrija. 2016, pristupljeno na internetu 12.03.2017
- Leksikografski zavod Miroslav Krleža 2009. – 2016. Hrvatski biografski leksikon, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=6221> odrednica FRNASOVIĆ, Petar, pristupljeno 12-03.1017
- Kalogjera G. Pregled po vjekovima kniževnih iznanstvenih uradaka Korčulana na latinskom i italijanskom jeziku, u Korčula koje više nema, Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2005, str 17–40
- Pisecky F. Die österreichische Donauschiffahrt und Europa im Wandel der Zeiten, u Erste Donau-Dampfschiffahrts-Gesellschaft 1829–2004. Donau-Schiffahrt. Herausgeber Arbeitskreis Schiffahrtmuseum Regensburg 2004. Str 19–23
- Stanulović A. i Stanulović M. Dva korčulana kapetana parobroda na Dunavu krajem devetnaestog vijeka. Godišnjak Grada Korčule 2017, Korčula, u štampi

Zahvalnost:

Autori se zahvaljuju prof. dr Petronili Kapor-Stanulović na ustupljenim fotografijama i tekstu svadbene pesme Epitalamio kanonika Andrije Alibrantija u kaligrafskim i štampanim verzijama

Gospođi Fani Šegedin, prof., Korčula, na prevodu svadbene pesme (epitalamij) sa italijanskog veneto jezika.

Prof. dr Svetlani Tomin, Filozofski fakultet u Novom Sadu, na pažljivom čitanju teksta i nizu lektorskih i korektorskih intervencija.

Ada Stanulović

Doktorand doktorskih studija Univerziteta u Beču (Universtaet Wien), Austria

Milan Stanulović

Akademija medicinskih nauka Srpskog lekarskog društva

e-mail: milan.stanulovic@gmail.com

Мирјана Д. Стефановић

ЈЕЗИК И МОРАЛНА ФИЛОСОФИЈА У ДОБА ПРОСВЕТИТЕЉСТВА

Сажетак. Беседа чувеног немачког теолога Георга Јоакима Цоликофера (G. J. Zollikofer, 1730–1788) о језику, коју је Доситеј Обрадовић (1739?–1811) превео и објавио 1783. у Лајпцигу, граду у којем је Доситеј студирао, а немачки беседник живео, има за тему однос језика и моралне философије. У њој се расправља о могућности достизања хришћанског савршенства правилне, јасне и недвосмислене употребе говора који је одраз човекових мисли. У складу с позитивним ставовима, какво је просветитељски ум у својим размишљањима заступао, у овој беседи/есеју тематизован је језик онакав каквим треба да буде у практичној употреби, а однегован тако да човека доведе до моралног савршенства. Иако су то идеје Цоликоферове, у раду се наводе и оригинални Доситејеви ставови, и то из његовог дела и пре и након овог превода, а указује се и на однос Кантових ставова исте теме, али друкчијег тумачења.

Кључне речи: Језик, морална философија, просветитељство, разум, Георг Јоаким Цоликофер, Доситеј Обрадовић

У части да својим прилогом учествујем у зборнику посвећеном једном од мојих универзитетских професора, госпођи Весни Берић Ђукић, садржи се и велика количина радости сећања на часове немачког језика у којима сам учествовала као студент југословенских књижевности и језика. Увиђавност, поштовање студента, благост, танано навођење на што тачнији превод с немачког неког од предложених текстова свакако су квалитативни ове моје професорке који се итекако налазе и у теми овог рада. Језик који је, при том, коришћен у настави остварен је у савезу са етичким ставом какав се подразумевао или коме се тежило у грађанској епоси каквом се, свакако, може именовати просветитељство. Избором речи које нам је упућивала на овим часовима професорка Берић Ђукић исказивала је, заправо, ону идеју толеранције која је уткана у моралну философију 18. столећа.

Колико је, уосталом, језик важна људска карактеристика, од чије употребе се добија и квалификација човека показује и један изразито илустратив-

тиван и духовити пример: „[Александер] Клуге је у пролеће 1968. године снимио филмском камером један састанак писаца (наиме „Групе 47” у гостионици „Барутана” у Франачкој) и искористио те снимке за своје тада много дискутовано дело *Артисти у циркуској куполи*: изостављајући тон, представио је састанак „Групе 47” као конгрес циркуских директора” (Rajh–Ranicki 2005: 28). Без језика, само гестовима, састанак ове чувене неоавангардне групе слободних интелектуалаца наликовао је морално хендикепираној шаради.

Управо у идеји о повезаности морала и језика, можда чак и више, о њиховој нераскидивој вези, писало се у европском просветитељству. Друга половина тог грађанског века обележена је монографијама и полемичким текстовима овакве тематике. Јохан Михаел Зајлер (Sailer) објављује 1786. у Аугсбургу приручник о потреби познавања етике која се тад, мада не увек синонимно, називала моралном философијом: *Einleitung zur gemeinnützigern Moralphilosophie*; Карл Кристијан Ерхард Шмид (Schmid) – *Versuch einer Moralphilosophie* (Jena, 1792); Карл Хајнрих Хејденрајх (Heydenreich) – *Propedevtick der Moralphilosophie nach Grundsätzen der reinen Vernunft* (Leipzig, 1794) и други. Свима је у основи и до данас утицајно целокупно дело Имануела Канта, који је, колико својим монографијама о разуму и с њим повезаном језику, толико и у бројним полемичким расправама инсистирао на нужној повезаности моралности расудне моћи кроз употребљен језик.¹

Један од најважнијих проповедника, ако не и најпопуларнији у своје доба, протестантски теолог из Лајпцига, Георг Јоаким Цоликофер (Zolliker) такође је, а свакако и под утицајем Кантовим, у својим беседама размишљао о односу језика и морала (Walter 1990: 362). Те рационалистички засноване мисли, без улажења у догматске појединости, требало је да утичу на разум и разумно коришћење језика. Радознали и увек спреман на изазове учења нечег новог, лајпцишки студент летњег семестра 1784. године, Доситеј Обрадовић је вероватно слушао ове беседе, а по свој прилици да се и упознао с Цоликофером, којег нису пропустили да упознају и водећи интелектуалци тога доба, и то на свом пропутовању кроз овај познати универзитетски град; међу њима свакако је био и Дени Дидро. Не само знаменитост особе Цоликоферове, већ и теме његових беседа свакако су биле одлучујући моменат да Доситеј преведе једну од његових беседа. Очигледно је помно бирао коју би превео. Одлука је била јасна: потребно је било Србима понудити ону

¹ Од илустративних расправа о овој теми упућујем само на неке, а индикативне већ и насловом (Kožev: 1976; Šaputije: 2012)

реч која ће имати изразит утицај и позитивну практичну последицу. Такву праксу већ је имао Доситеј и то за време једног од своја три боравка у Далмацији, и то пре но што се упутио у Европу; ту, на Далматинском Косову, био је толико познати беседник на недељним службама, да је и католички свет долазио да га слуша (Обрадовић 2008а: 135–172; 208–210). Жива реч била је, наиме, Србима најважнија, јер књига још нису имали много на свом језику, а несвикнути на читање, које је било доступно малобројнима образованима, упијали су идеје кроз живу реч. Доситеј је, и касније, упућивао на одјек који је жива реч имала међу Србима, најпре кроз говор чувеног нишког, па темишварског епископа Георгија Поповића (Обрадовић 2007: 40–53; 168–169), а потом и кроз разговоре с Теодором Милутиновићем, игуманом манастира Хопова (Обрадовић 2007: 60–73; 172). Стога не треба уопште да чуди намера Доситејева да преведе једну и то баш овакве теме беседу, о односу језика и разума, *Слово поучително* Георга Јоахима Цоликофера и тај свој превод објави у Лајпцигу 1784. код свог издавача Брајткопфа.

Још је занимљивије, али и за понос нашој култури, податак да је ту Цоликоферову беседу наш писац превео с рукописа, што указује на поштовање које је лајпцишки теолог указао студенту Доситеју. Историчари књижевности истраживали су ову тему; највише је, међутим, о овом, на постојећим првим издањима проповеди немачког беседника стигло из истраживачког пера Весне Берић Ђукић (Берић Ђукић: 1990).² За историчара књижевности, управо на основи оваквог минуциозног истраживања, време је да крене и који корак даље. За историчара српске књижевности, пре свега тог великог грађанског века – чије је трајање, како и сам израз „век” у односу на реч „столеће” указује, постојало и више од сто година – занимљива би била упитаност о томе зашто се Доситеј Обрадовић определио управо за ову беседу да је презентује српском читаоцу. Иако није био философ, ни по свом основном образовању, основе оваквог начина размишљања добио је на студијама у Халеу и Лајпцигу код професора Еберхарда и Борна, сигурно је од Цоликофера понешто чуо и о негдашњем универзитетском професору у Лајпцигу, Кристијану Гарвеу (Ch. Garve), уз Канта и Менделсона, једном од тројице водећих философа 18. столећа који је био у пријатељским односима с Цоликофером и чија је обимна преписка објављена 1804. године, на 466 страна мале четвртине. У одужем писму бр. 85 Цоликофер интензивније и провокативније но у осталом делу преписке размишља о важности језика за морал човека: „Ein Moralist muß die Sprache ganz in seiner Gewalt haben;

² У том раду приказана су и досадашња истраживања о проблему откуда Доситеју овај Цоликоферов рад.

außerdem verstümmelt er entweder seine Ideen, um sie ausbrücken zu können, oder, indem er sie ganz sagen will, wird er undeutlich” (Zollikofer 1804: 350). Писмо, пак, завршава провокативним реторским питањем о томе да ли је боље писати књиге или просветитељски утицати живом речју.

Тешко је отети се утиску замишљеног разговора међу младим Доситејем и Цоликофером оваквих идеја. *Жива реч*, до које је и Доситеј држао, није могла бити друкчије реализована него преводом *живог* говора у писани текст оног жанра који у себи садржи баш такав говор, дакле кроз – беседу. При том је Доситеј већ годину дана раније објавио, код свог лајпцишког издавача, *Писмо Харалампију*, као планирани предговор за своју књигу *Совети здравог разума* (1784), у којој је чувена, а данас, на жалост, почесто заборављана кључна идеја о односу националног идентитета и језика; реч је о томе како човек може да промени веру и нацију, али језик – никад. Дакако да у тој идеји српског просветитељски утемељеног писца не лежи романтичарска, у 19. столећу надошла идеја, како се употребом народног језика еманира национални дух (Bugarski 2010: 21).³

А та жива реч мора да буде у складу с основним принципима моралног понашања. То наш Доситеј добро зна, јер је још пре одласка у Европу – што је, наравно, метафора за његово прихватање грађанских идеја о човеку – о овој и таквој вези размишљао и у свом раније написаном, а тек након његове смрти објављеном раду *Христоуића* (1770/1824), који се сматра бонтоном хришћанског морала и у којем је наш писац изложио основне принципе свог разумевања о том шта је и чиме се бави реторика. Не треба стога да чуди да је своје идеје нашао у овој Цоликоферовој беседи, па је наставио да тка идеје о складу језика и морала које је, како сам каже у предговору свом преводу Цоликофера, „моралном философијом”, тј. оним обликом хришћанског савршенства у којем језик никако није клеветнички и који се никад не злоупотребљава. Још прецизније казано, овакве негативне мисли о злом језику и нису тема беседе; у складу с позитивним начелима рационалистичке философије просветитељства, расправља се о позитивној употреби речи, о томе какав језик *треба* да буде, а не какав не сме бити: да буде разумљив, прецизно тематизован, истинит, доброћудан – што и јесу особине које човека кроз језик доводе до моралног савршенства. Уз појам доброћудности Доситеј у преводу ове беседе користи и израз који је присутан и у осталим његовим делима – доброхотност: као облик свесне тежње (други део ове сложенице) ка добром (први део сложенице).

³ Штета је што у овом одличном размишљању Ранко Бугарски не обраћа пажњу на ову важну – можда чак и преважну – идеју Доситеја Обрадовића.

Слово поучително Доситеј је о свом трошку штампао у 400 примерака, што је приличан тираж за српско тржиште у 18. столећу.⁴ Он, међутим, свесно рачуна на оног „предрагог читатеља”, како га именује у наслову свог предговора, алудирајући поново на главну тему просветитељства – на пријатељство, као највиши облик људске заједнице у идеалном друштву (Стефановић 2009: 175–177)..

До важности тачног говора Доситеју је изразито било стало и о том размишља током читавог свог опуса, све до последњг свог дела, *Мезимац*, где један есеј посвећује баш овој теми. Као прави просветитељ, српски писац, и кроз Цоликоферове речи, критички упозорава на погубност пренебрегавања неопходности знања о значењу које у комуникацији употребљена (казана/написана) реч има. Без те свести исказ постаје само пука реч без значења, што за последицу има површност говора. А површност јесте мањкавост моралности; Цоликофер напомиње на почетку беседе: „Свак’ вели: речи су – речи, које заједно са звуком својим одлећу и ишчезавају [...] које често само на украшеније разговора служе” (Обрадовић 1961: 385). Рационалистичка философија просветитељства, читана у кључу Георга Јоакима Цоликофера, у Доситејевом читању – што се види и из његовог предговора овој немачкој беседи – јесте рађање „словесног човека”, онакве особности која је у себи ујединила језик и моралну философију.

При том је од не мале важности и чињеница о томе како је ова беседа, без обзира на то што у себи садржи и поједине цитате из јеванђеља, најмање теолошка, а никако догматска расправа, већ је првенствено – грађански просвећена.⁵ Већ је наслов Цоликоферовог рада „Ко у речи не согрешава, он је савршен човек” могао да привуче Доситеја Обрадовића, естету сопствене речи, просветитеља који је желео да Србин помоћу књижевне речи упре прст на своје чело и размишља о томе шта га чини разумним човеком.

Беседа ова уистину говори о потреби да се научи како „ласно и разумно мислити, да нам [језик] служи за сојуз нашег взаимнодружеског живота и за средство чрез које друг друга да просвештавамо, да утјешавамо и свако задовољство друг другу да прозрокујемо” (Обрадовић 1961: 383).

⁴ Да је ова књижица с преводом Доситејевим остала популарна и током романтичарског 19. столећа сведочанство може да буде и њено преписивање. Извесни Г. А. С., како се потписао, преписао је, на 107 листова, овај превод; тај рукопис данас се чува у Библиотеци Матице српске (сигн. РР III 21).

⁵ Читалац овде свакако мора бити упозорен, управо због непрестаног бркања појмова, како је неопходно разликовати термин „просветитељство”, као ознаку једног доба и јединствене поетике, од израза „просвећеност”, који је ванвременски и чије се особине могу тражити и уочавати у различитим поетикама, од средњег века до данас.

Овде се језик схвата као племенитост човека који њиме не остварује само пуку комуникацију, већ реализује и више, наиме – пријатељску комуникацију.⁶ Тачно употребљеном речју човек се лишава злоупотребе језика у чијој се пракси налази „опорочавање” (клеветање), а то никако не би могла да буде одлика пријатељске комуникације. Основа, међутим, добро употребљеног језика јесте људско поседовање доброте у себи, чиме ће се и у склад и у сагласност довести коришћен језик с оним што се ради. По страни се, међутим, оставља расправа о кантовским појмовима истинитости и лажи (уп. Kant 2008: 59),⁷ јер за такву ширу елаборацију није било простора у беседи која се упућивала с предикаонице. Кроз Цоликоферове идеје израњају и Доситејеви ставови о „богољубном човеку”, о оној индивидуи која се не задовољава само пуким опажањем, нити тек површном употребом речи, а ни службом речи у функцији украшавања говора. Све то било би премало за реализацију разумног и што савршенијег човека.

Како би се слушалац/читалац навео на размишљање насловљене теме, у беседи се рашчлањује одговор на питање „ко у речи не согрешава” и каже се како је то она особа чији је говор 1. користан и разуман („говорење појатно и вразумитељно”), 2. тачан и јасан („точно и опредељено”), 3. увек истинит („всегда истинито”), 4. добродушан и без увредâ („благодетелно и ником увредовито”).

Потом се детаљно објашњавају поступци како да се дође до оваквог савршеног говора: 1. Да би језик био користан и разуман, треба се клонити лоших особина, на пример: много причати а заправо мало или ништа не казати („с празном звуком некаквих речи које се чинее да много значе, а у самој вешти [ствари] врло мало или сасвим ништа не значе”, Обрадовић 1961: 387); у глави најпре створити јасну мисао, па је тек онда исказати, не тражити патетичн изразе, што је одлика демагошког говора и опсењивања простотом („и зато, дакле, не тражи кроз некакве високозвекуће, надувене,

⁶ У време кад је превео ову Цоликоферову беседу Доситеј је завршио и објавио и своју књигу есеја – првих есеја у српској књижевности – *Совети здравог разума* (1784). Књигу је најавио још 1783. у *Писму Харалампију*, наводећи три главне теме будуће књиге: ум просветити, срце украсити, нарав (карактер) побољшати. Ево још једне претпоставке о томе зашто је ова Цоликоферова беседа привукла Доситеја.

⁷ „Čovek kao moralno biće (*homo noumnon*) ne može sebe kao fizičko biće (*homo phaenomenon*) koristiti kao puko sredstvo (govornu mašinu, koje ne bi bilo vezano za unutrašnju svrhu (saopštavanje misli), nego je on vezan za uslov slaganja sa izjavom (*declaratio*) onog prvog, i prema sebi obavezan na *istinoljubivost* (Kant 2008: 59). Иако Доситеј у целокупном свом опусу не помиње име Имануела Канта, ипак његове идеје искре са страница овог важног писца; у вези с оваквим ставом Канта, на пример, уп. есеј Доситејев „Је ли човек макина или није” (Обрадовић 2008б: 217–223).

њему истом [човеку] неразумитељне речи”, Обрадовић 1961: 387);⁸ језик, тако, мора бити рефлексја мисли и, као што су просветитељи рационалистички јасно мислили, и природа ће се човеку обраћати разумљивије уколико је мања наша рефлексја о њој; чиста и јасна мисао реализује се у говору који није двосмислен и такав исказ може онда и стилски да се украшава⁹ („и придодаје свом говорењу красоту, крепост, благородство и достојинство”, Обрадовић 1961: 388); украшавање говора, међутим, каже Цоликофер, мора бити такво да не обмањује саговорника /читаоца, што већ укључује однос истинитог и лажног говора. Овај део беседе Доситеј Обрадовић ј мајсторски превео,¹⁰ јер је у потпуности следио стилистику Цоликоферов беседе и дао јој српски звук: кумулацијом једанаест реченица компонованих по систему синтактичког и морфолошког паралелизма, па их још поставио и градицијски типом климакса.

Тачан и јасан говор јесте друга особина која краси човека који „у речи не согрешава”. Такав говор подразумева и доброхотну намеру говорника.¹¹ Тачност и јасност, међутим, не значе како је срећно све што је и добро, нити би све оно што је несрећно значило и какво зло („Свако шчастије не држи за благополучје, нити свако нешчастије за злополучје”, Обрадовић 1961: 391). Постављајући овде низ сократовских питања Цоликофер – а кроз његове речи и прееводилац Доситеј – просветитељски заговара идеју о моралности која се огледа у прецизности употребљеног језика.

У 3. ставу, о истинитости, што је, свакако наставак претхдне анализиране особине говора, расправља се о складу мисли и њеном језичком изричају. Овде је највидљивија примена Аристотелове дефиниције стила, по којој мисао претходи изразу, тј. јасно се разликују предмет говора и његова реализација (Lešić 1971: 143). Из истинитости последично следи незлоби-

⁸ Још је у свом раном делу, *Христоутији*, Доситеј о овоме писао; тако пише у тачки 7. Унутар одељка о правилима „благочине” конверзације: „Без нужде не говори језиком који добро не знаш и, разговарајући се, не употребљавај речи дебелих и замршених”, а у тачки 8, између осталог и ово: „Прожваћи у памети и посоли с умом све оно што хоћеш изрећи” (Обрадовић 20081: 116).

⁹ У овом изразу „украшавање” види се Аристотелов утицај, иначе видљив у доба просветитељства, јер се свака употреба стилског израза сматрала украсом говора; данас, наравно, није реч о „фигури”, већ стилском изражајном средству, будући да се и дефиниција стила још од краја 18. столећа променила, кад је стил престао да буде израз нормативности и почео да се разуме као индивидуализација говора.

¹⁰ Овде се, међутим, систематски не разматра тачност превода; о томе уп. Keipert 1990. Уобичајно је било у 18. столећу да се преводом дела више прерађују, јер се обраћају читаоцу друге културе, а такав поступак и иначе је чест код Доситеја.

¹¹ Занимљиво ј, међутим, да античке реторике, управо оне на које се ослањало просветитељство, не разматрају овај захтев; он се јавља тек у просветитељству.

вост мисли, њена доброћудност и поштовање саговорника. Та истинитост говора, која је наведена у 4. особини, проистиче из душе однеговане на „евангелској мудрости и добродетељи” (Обрадовић 1961: 395) и подразумева језичку комуникацију која уважава саговорника: без ниподаштавања, саблажњавања и простоте („Никада не соблажњава нити развраштава он с непристојним беседама дух и срце незлобивог јуноше и стидљиве девице”, Обрадовић 1961: 396).

Чак и реторичка форма овог есеја подразумева потребу да се „речено присовокупи”, па се у три тачке закључује о нераскидивој вези језика и етичности. Етика једне особе – оно што јесте у основи моралне философије – исказује се језиком који користи. Отуд је важност језика добила на значају у људском животу; он може бити користан само уколико тежи своме савршенству и то кроз хуманост, истинитост и доброхотност, дакле – својом вољом: „Истинољубије, добродетељиљубије и чловекољубије нека с нашим срцама, говорењем и делом владају и управљају и тако ћемо к савршенству [...] приближити се” (Обрадовић 1961: 401) и Богу и себи самима. Рекло би се и овако: од тога колико је мисао у човеку јасна, и језик ће је једнако јасно реализовати; тако и знак добија свој хумани смисао (уп. Milić 2007).

Цоликофер – кроз њега, али и својим оригиналним радом и Доситеј – говоре о томе како човек својим језиком не изражава идеје, већ их обликује. Тиме, заправо, језик којим се изражавамо перципира наш поглед на свет, што и јесте у основи струтурализма 20. столећа, свакако и као теза једног од водећих научника таквих идеја, Едварда Сапира, утицајног етнолога и лингвисте. Цоликоферова наука о моралу, у практичној употреби (Walter 1990: 362), утврђивала је како је једна од станичних постаја моралног понашања и употреба језика. Ако човек своје афекте васпитањем претвара у врлине, а разумом утиче на снагу воље да нешто чини, онда ће делањем, тј. исправно коришћеним језиком довести себе до циља – „словесне” особе. Циљајући тако на основе моралне философије, овај лајпцишки беседник модификује једно од чувених Кантових полазних питања у облику премисе: *was soll ich tun* у питање које у себи има модалност: *шта би требало да чиним, шта ми је чинити*, и то без обзира првенствено на личну срећу, која ће последично и стићи тачном употребом језика, а с једином сврхом, а то је морално понашање. Управо у тој модалности израженог Цоликоферовог питања треба видети разлику између етике и моралне философије; у оваквом облику философског размишљања једног просветитеља не ограничава се појам среће. Отуд се ни одговори у овој области не нуде као апсолутне вредности, већ као савети, без обзира јесу ли они аристотеловски аподиктични у нормативном смислу или је, пак, реч о епикурејским принципима.

Post scriptum. У практичној употреби одомаћено, што је још један доказ о том како ништа нисмо научили из 18. столећа, па се ни до данас не размишља исправно о употребљеним речима, израз „беседа” везује се искључиво за говор у цркви. „Беседити” јесте стари израз, и леп, али је распон његовог значења израстао и односи се на леп, негован говор, на размишљање о нечему. Појам беседе се од 18. столећа, у српској књижевности још од прве генерације писаца у том великом и преважном по српску културу веку (Стефановић 2009: 47–49; 132–133) почео да модификује, добио је данашње значење: есеј. Још је Гете приметио, али се почесто важност тог запажања заборавља, како се жанр есеја развио као последица етаблиране отворености говора; у својој књизи *Dichtung und Wahrheit* (1812, II: 7) као есејисту, међу осталима, помиње и Георга Јоакима Цоликофера; његове беседе чита, дакле, као есеје. А преводилац Цоликофера, Доситеј Обрадовић, други јунак ове приче, већину свог опуса написао је управо у том новом жанру. Није ли стога коначно већ дошло време да почнемо да поштујемо све што је као ново у књижевном смислу увело просветитељство у српску књижевност?

ЛИТЕРАТУРА

- Берић Ђукић, В. (1990). Доситеј Обрадовић и Georg Joachim Zollikofer. У: Научни састанак слависта у Вукове дане, 19/2. Београд: Међународни славистички центар, 411–417.
- Bugarski, R. (2010). *Jezik i identitet*. Beograd: Biblioteka XX – Knjižara Krug.
- Walter, H. (1990). Доситеј и Лајпциг. У: Научни састанак слависта у Вукове дане, 19/2. Београд: Међународни славистички центар, 355–365.
- Goethe, J. W. (1812). *Aus meinem Leben. Dichtung und Wahrheit*. Tübingen: Cotta.
- Zollikofer, G. J. (1804). *Briefwechsel zwischen Christian Garve und Georg Joachim Zollikofer*. Breslau: Wilhelm Gottlieb Korn.
- Kant, I. (2008). *Pravo na laganje* (prev. I prir. N. Zdravković). Beograd: Službeni glasnik.
- Keipert, H. (1990). Koliko je dobro prevodio Dositej Obradović?. У: Научни састанак слависта у Вукове дане, 19/2. Београд: Међународни славистички центар, 391–402.
- Kožev, A. (1976). *Kant* (prev. S. Marić). Beograd: Nolit.
- Lešić, Z. (1971). *Jezik I književno djelo*. Sarajevo: Zavod za izdavanje udžbenika.
- Milić, N. (2007). *Od znaka do smisla*. Beograd: fmk.

- Обрадовић, Д. (1961). *Сабрана дела I* (прир. Ђ. Гавела). Београд: Просвета.
- Обрадовић, Д. (2007). *Писмо Харалампију. Живот и прикљученија* (прир. М. Д. Стефановић). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Обрадовић, Д. (2008а). *Списи из Далмације. Проповеди и беседе* (прир. М. Д. Стефановић). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Обрадовић, Д. (2008б). *Собраније разних наравоучителних вештеј. Мезимац* (прир. М. Д. Стефановић). Београд: Задужбина Доситеј Обрадовић.
- Rajh–Ranicki, M. (2005). *Moj život* (prev. Ž. Filipović). Novi Sad: Stylos.
- Šarutije, Ž. (2012). *Kant i šimpanza. Eseji o ljudskom biću, moralu i umetnosti* (prev. M. D. Tasić). Beograd: Dereta.

Mirjana D. Stefanović

SPRACHE UND MORALPHILOSOPHIE IN ZEIT DER AUFKLÄRUNG

Resümee

Die Rede des deutschen Theologen Georg Joachim Zollikofer (1730–1788) über die Sprache, welche von Dositej Obradović (1739?–1811) im Jahre 1783 in Leipzig – der Stadt, in welcher dieser in Europa bekannte Redner gewirkt hat – übersetzt und veröffentlicht wurde, hat das Verhältnis zwischen der Sprache und der Moralphilosophie zum Thema. In ihr wird die Sprache als christliche Vollkommenheit erachtet, die nicht verleumderisch ist und nicht bewusst missbraucht wird. Aber im Einklang mit den positiven Auffassungen, die seitens der Aufklärung vertreten wurden, wird in dieser Rede/diesem Essay mehr und betonter jenes thematisiert, was positiv sein ist. Es geht darum, wie die Sprache sein sollte: verständlich, präzise thematisiert, wahrhaft, gutgesinnt – das heißt, mit jenen Eigenschaften gepflegt, die den Menschen durch die Sprache zur moralischen Vollkommenheit führen. Der Ursprung des Ethischen wurde hier in der grundlegenden Konstellation der Antwort auf die Frage gesucht, wie der Mensch sein Sprechen konstituieren sollte, damit es moralisch ist.

Schlüsselwörter: Sprache, Moralphilosophie, Aufklärung, Verstand, Georg Joachim Zollikofer, Dositej Obradović

Übersetzung in die deutsche Sprache: Robert Kovač

Мирјана Д. Стефановић
Универзитет у Новом Саду, Филозофски факултет
e-mail: mdstefan@neobee.net

CIP - Каталогизација у публикацији
Библиотека Матице српске, Нови Сад

81:929 Beriћ-Đukić V.(082)
81'33(082)

O jeziku sa raznih aspekata / urednik Zorka Kašić. - Novi Sad : Društvo za primenjenu lingvistiku Srbije : Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu ; Beograd : Filološki fakultet Univerziteta u Beogradu, 2018 (Budisava : Krimel). - 334 str. ; 23 cm. - (Primenjena lingvistika u čast)

Zbornik je posvećen Vesni Beriћ-Đukić. - Radovi na više jezika. - Slika V. Beriћ-Đukić. - Tiraž 100. - Str. 9-10: Primenjena lingvistika u čast Vesni Beriћ-Đukić / Gordana Ristić. - Radna biografija Vesne Beriћ-Đukić: str. 11-14. - Bibliografija uz svaki rad. - Str. 13-30: Bibliografija radova Vesne Beriћ-Đukić / Vesna Beriћ-Đukić. - Rezimei na više jezika.

ISBN 978-86-6065-462-7

1. Кашић, Зорка, 1949- [уредник]

а) Beriћ-Đukić, Vesna (1935-) - Зборници б) Примењена лингвистика
- Зборници

COBISS.SR-ID 324762631